

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

UYGUR VE KARAHAHLI TÜRKÇESİNDE İTAAH KAVRAMI

HÜSNÜ ÇAĞDAŞ ARSLAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2016

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

UYGUR VE KARAHANLI TÜRKÇESİNDE İTAAT KAVRAMI

HÜSNÜ ÇAĞDAŞ ARSLAN

Danışman: Doç. Dr. Engin ÇETİN

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2016

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Engin ÇETİN
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK

Üye: Prof. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

.../.../2016

Prof. Dr. H. Mahir FİSUNOĞLU
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 16 / 12 / 2016

Hüsnü Çağdaş ARSLAN

ÖZET

UYGUR VE KARAHANLI TÜRKÇESİNDE İTAAT KAVRAMI

HÜSNÜ ÇAĞDAŞ ARSLAN

Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Engin ÇETİN

Aralık 2016, 252 sayfa

Devlet sisteminin iki önemli unsuru yöneten ve yönetilendir. Yönetilenin, yönetene “itaat etmesi” bu sistemin en temel özelliklerindendir. Tıpkı siyasî anlamda olduğu gibi, dinî anlamda da “itaat kavramı”, sistemin merkezinde yer alır. İnananın “gönüllü bir şekilde” yaratıcıya itaat etmesi gerekir. Bütün dinlerin ve devlet sisteminin merkezinde yer alan bu kavram, bilinen en eski dönemlerde Türk töresinin de değişmeyen önemli bir unsurudur.

Huastuanift, Irk Bitig ve Manihaist Uygur Metinleri adlı Manihaist Uygur edebiyatı dönemi eserlerinin, *Altun Yaruk, Hsüan-Tsang Biyografisi* ve *Üç İtigsizler* adlı Budist Uygur edebiyatı dönemi eserlerinin ve *Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakayık ve Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)* adlı Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi dönemi eserlerinin söz varlığında, itaat kavram alanını oluşturan sözcükleri tespit ederek, bu kavram alanının varlığının ilk kez belirlenmesi ve bu dönemdeki düşünce dünyasında itaatın yerinin ortaya çıkarılması temel amacımız olmuştur.

Öncelikle Uygur ve Karahanlı devletleri, onların inançları ve eserler hakkında bilgiler, daha sonra ise kesin bir tanımı henüz yapılamayan “kavram” ve çalışmamızın teorik temelinde yer alan “sözlüksel alan (kavram alanı) teorisi” hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra ise itaat kavramı kısaca açıklanmıştır. Son olarak eserlerde tespit edilen ve itaat kavram alanını oluşturan bütün sözcükler farklı anlam kategorilerinin bulunduğu tablolar hâlinde sınıflandırılmış ve tüm bu verilere dayanarak çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Uygur, Karahanlı, itaat, kavram alanı.

ABSTRACT**THE CONCEPT OF OBEDIENCE IN UIGUR AND KARAKHANID TURKISH****HÜSNÜ ÇAĞDAŞ ARSLAN****Master Thesis, Department of Turkish Language and Literature****Supervisor: Asst. Prof. Engin ÇETİN****December 2016, 252 pages**

The ruling and the ruled are two important elements of the system of a state. Obeying the ruling is one of the fundamental qualities of this system. Also in religious meaning, the concept of obedience is situated in the centre of the system, just as it is in political meaning. It is necessary for believers to obey the creator willingly. This concept, situated in the centre of all religions and the systems of the state, is an important and invariable element of the oldest known periods of Turkish law.

Determining the words formed the conceptual field of obedience on the vocabulary of Manichaeen Uigur works named *Huastuaniŋt*, *Irk Bitig* and *Manichaeen Uigur Texts*; on the vocabulary of Buddhist Uigur works named *Altun Yaruk*, *The Biography of Xuanzang in Old Uigur* and *Uc Itigsizler*; and on the vocabulary of Karakhanid Turkish works named *Kutadgu Bilig*, *Atebetu'l-Hakayik* and *First Turkish Kor'an Translation (The copy of Rylands)*, it has been our principal aim to determine the presence of this conceptual field firstly and to reveal the place of obedience in the mentality of this period.

Initially the formations about the states of Uigur and Karakhanid, their beliefs and works, then the formations were given about “concept”, not identified completely yet, and the lexical field (conceptual field) theory situated in the theoretical base of our work. Later, the concept of obedience was explained briefly. Finally, all words determined in the works and formed the conceptual field of obedience were categorized as tables including different meaning categories and gained some kind of conclusions regarding all information.

Keywords: Uigur, Karakhanid, obedience, conceptual field.

ÖN SÖZ

Bu çalışmada ele aldığımız itaat kavramı, Türklerin hem İslâm öncesinde; Kök Tengri inancında, Manihazimde ve Budizmde; hem de İslâm sonrasında çok önem verdiği ve Türk töresinin de temelini oluşturan kavramlardan birisi, belki de en önemlisidir.

İtaat kavramı yalnızca Türk töresinde önemli bir yere sahip değildir, aynı zamanda farklı görünümde Manihaizm, Budizm ve İslâmiyet için de oldukça önemlidir. Tıpkı Manihaist ve Budist öğreti kitaplarında olduğu gibi İslâm dininin kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerim'de de itaat kavramına yer verilmektedir. Elbette burada karşımıza çıkan itaat olgusunun, dinî boyutu daha ön plandadır. Ancak gerek Manihaizm gerek Budizm gerekse de İslâm, yalnızca dinî kuralları olan bir anlayış getirmez, aynı zamanda bir yaşam felsefesi de sunar. Bu yüzdendir ki Türkler bu inanç sistemlerini kabul ederken, bununla birlikte farklı alanlarda birçok olguyu da benimsemiş oldular.

Türk tarihinde her biri yeni birer dönüm noktası olan Manihaist ve Budist çevrede gelişen Uygur Türkçesi ile İslâmî çevrede gelişen Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi dönemlerinde yazılan eserlerde itaat kavramını incelediğimiz bu çalışma, daha çok söz varlığı ve köken üzerinde duran bir kavram alanı çalışmasıdır. Çalışmamızın, bu konuda ileride yapılacak yeni çalışmalara, özellikle de Eski Türkçenin kavram alanı sözlüğüne katkı sağlamasını umuyoruz.

Son olarak tüm yaşamımda olduğu gibi bu süreçte de her türlü desteklerini gördüğüm sevgili aileme; lisansüstü ders döneminde engin bilgilerinden faydalandığım başta Prof. Dr. A. Deniz ABİK ve Prof. Dr. Muna YÜCEOL ÖZEZEN olmak üzere hocalarıma; bu çalışmanın ortaya çıkmasında değerli fikirlerini aldığım, çalışmanın her aşamasında akademik ve insanî desteklerini gördüğüm danışmanım Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Sayın Doç. Dr. Engin ÇETİN'e; kaynaklarını ve yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Fatoş KARADAĞ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu çalışmanın, Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince desteklendiğini de belirtmek isterim (Proje numarası: SYL-2016-7141).

Hüsnü Çağdaş ARSLAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	Sayfa iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
KISALTMALAR	x
TABLolar LİSTESİ	xii

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı	1
1.3. Araştırmanın Yöntemi	3
1.4. Araştırmanın Malzemesini Oluşturan Dönemler ve Eserler	3
1.4.1. Uygurlar	4
1.4.2. Uygur Hakanlığı (Ötüken Uygur Devleti)	4
1.4.3. Uygur Türkçesi Dönemi ve Eserleri	6
1.4.3.1. Irk Bitig.....	6
1.4.3.2. Huastuanift.....	7
1.4.3.3. Manihaist Uygur Metinleri.....	7
1.4.3.4. Altun Yaruk	8
1.4.3.5. Hsüan-Tsang Biyografisi.....	9
1.4.3.6. Üç İtigsizler	10
1.4.4. Karahanlılar Devleti	10
1.4.5. Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi	13
1.4.5.1. Kutadgu Bilig (1069/1070)	15
1.4.5.2. Atebetü'l-Hakayık	18
1.4.5.3. Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası).....	19
1.5. Uygur ve Karahanlı Dönemlerinde Etkili Olan İnanç Çevreleri.....	21
1.5.1. Manihaizm	21
1.5.2. Budizm	23
1.5.3. İslâmiyet	26

1.6. Kuramsal Açıklamalar.....	28
1.6.1. Kavram.....	28
1.6.2. Sözlüksel Alan (Kavram Alanı) Teorisi	30

BÖLÜM II

İNCELEME

2.1. İtaat Kavramı	35
2.2. Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı.....	38
2.2.1. Manihaist Dönem Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı.....	38
2.2.1.1. İsteyerek İtaat Edilen.....	38
2.2.1.2. Bağlama Göre Hem İsteyerek Hem İstemeyerek İtaat Edilen.....	63
2.2.1.3. İsteyerek İtaat Eden	63
2.2.1.4. İstemeyerek İtaat Eden.....	67
2.2.1.5. İsteyerek İtaat Etmek.....	68
2.2.1.6. İtaat Ettirmek	72
2.2.1.7. İtaatsiz	74
2.2.1.8. İtaatsizlik Etmek.....	76
2.2.2. Budist Dönem Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı	80
2.2.2.1. İsteyerek İtaat Edilen.....	80
2.2.2.2. İsteyerek İtaat Eden.....	126
2.2.2.3. İsteyerek İtaat Etmek.....	140
2.2.2.4. İtaat Ettirmek.....	156
2.2.2.5. İtaatsiz.....	161
2.2.2.6. İtaatsizlik Etmek	165
2.3. Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı.....	168
2.3.1. İsteyerek İtaat Edilen	169
2.3.2. Bağlama Göre Hem İsteyerek Hem İstemeyerek İtaat Edilen.....	177
2.3.3. İsteyerek İtaat Eden	177
2.3.4. İstemeyerek İtaat Eden	187
2.3.5. İsteyerek İtaat Etmek.....	188

2.3.6. İstemeyerek İtaat Etmek	192
2.3.7. İtaat Ettirmek.....	193
2.3.8. İtaatsiz.....	194
2.3.9. İtaatsizlik Etmek.....	201

BÖLÜM III

SÖZ VARLIĞININ KÖKEN VE DÖNEM BAKIMINDAN İNCELENMESİ

3.1. Tüm Söz Varlığının Farklı Anlam Kategorilerindeki Köken Durumu.....	206
3.2. Tespit Edilen Kavramların Dönemlere Göre Dağılımı.....	226

BÖLÜM IV

SONUÇ

4.1. Sonuç.....	231
KAVRAMLAR DİZİNİ.....	241
KAYNAKÇA.....	246
ÖZ GEÇMİŞ	.252

KISALTMALAR

a	: ad
AH	: <i>Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki Atebetü'l-Hakayık</i>
Alm.	: Almanca
Ar.	: Arapça
AY	: <i>Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin</i>
AY-VI	: <i>Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını</i>
AY-VII	: <i>Altun Yaruk Yedinci Kitap</i>
bkz.	: bakınız
bs.	: baskı
C.	: cilt
Çev.	: çeviren
Çin.	: Çince
DTS	: <i>Drevnetyurkskiy Slovar'</i>
Ed.	: editör
Far.	: Farsça
fel.	: felsefe
gel.y.bs.	: geliştirilmiş yeni baskı
gn. bs.	: genişletilmiş baskı
Haz.	: hazırlayan
HT-III	: <i>Die alttürkische Xuanzang-Biographie III</i>
HT-V, VI, VIII, X	: <i>Uygurskaya Versiya Biografii Syuan'-Tszana</i>
HT-VI	: <i>Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm</i>
HT-VII	: <i>Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII</i>
HT-IX	: <i>Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX, Band I</i>
HU	: <i>Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası</i>
IB	: <i>Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı</i>
i.	: isim
İng.	: İngilizce
KB	: <i>Kutadgu Bilig I, Metin</i>

Ku.T	: <i>Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)</i>
MÖ	: milattan önce
MS	: milattan sonra
No.	: numara
O. Far.	: Orta Farsça
O. Hint.	: Orta Hintçe
Orh. T.	: Orhon Türkçesi
Pa.	: Partça
Pali	: Palice
s.	: sayfa
Skr.	: Sanskritçe
Sogd.	: Soğdca
TDK	: Türk Dil Kurumu
TT II	: <i>Türkische Turfan-Texte II</i>
Tür.	: Türkçe
t.y.	: tarih yok
UM	: <i>Der uigurische Manichäismus</i>
Uyg. T.	: Uygur Türkçesi
Üİ	: <i>Üç İtigsizler: Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks</i>
vb.	: ve benzeri

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1.	Asmussen'in "Dört Işık Damgası"nı Anlatımı	39
Tablo 2.	Tüm Eserlerde "İtaat"i Karşıl原因 Sözler.....	206
Tablo 3.	Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen	206
Tablo 4.	Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden.....	209
Tablo 5.	Manihaist Uygur Eserlerinde İstemeyerek İtaat Eden.....	209
Tablo 6.	Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek	210
Tablo 7.	Manihaist Uygur Eserlerinde İtaat Ettirmek	210
Tablo 8.	Manihaist Uygur Eserlerinde İtaatsiz	211
Tablo 9.	Manihaist Uygur Eserlerinde İtaatsizlik Etmek	211
Tablo 10.	Manihaist Uygur Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı	212
Tablo 11.	Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen	212
Tablo 12.	Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden.....	215
Tablo 13.	Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek	216
Tablo 14.	Budist Uygur Eserlerinde İtaat Ettirmek.....	218
Tablo 15.	Budist Uygur Eserlerinde İtaatsiz	218
Tablo 16.	Budist Uygur Eserlerinde İtaatsizlik Etmek	219
Tablo 17.	Budist Uygur Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı.....	219
Tablo 18.	Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen	220
Tablo 19.	Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden.....	221
Tablo 20.	Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İstemeyerek İtaat Eden.....	222
Tablo 21.	Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek	222
Tablo 22.	Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İstemeyerek İtaat Etmek	223
Tablo 23.	Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaat Ettirmek	223
Tablo 24.	Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaatsiz	224
Tablo 25.	Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaatsizlik Etmek	224
Tablo 26.	Karahanlı Türkçesi Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı.....	225
Tablo 27.	Tüm Eserlerdeki Köken Unsurlarının Genel Toplamı.....	226
Tablo 28.	Tespit Edilen Kavramların Dönemlere Göre Dağılımı	227
Tablo 29.	Tespit Edilen Kavramların Anamlara Göre Dağılımı	236

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Özellikle 8. yüzyıldan itibaren, Uygurların Ötüken ve Ordu-Balık çevresinde hâkimiyetiyle birlikte Manihaizmin ve Budizmin inanç, kültür ve dil çevresine, daha sonra ise 10. yüzyıldan itibaren, Karahanlıların Kâşgar, Balasagun ve Doğu-Batı Türkistan çevresinde hâkimiyetiyle İslâmın inanç, kültür ve dil çevresine topluluklar hâlinde dâhil olmaya başlayan Türklerin, bu dönemlerde yazdıkları eserlerde *itaat* kavram alanını meydana getiren sözcükler araştırmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Araştırmamız, Manihaist dönem Uygur edebiyatı eserlerinden *Huastuanift*, *Irk Bitig* ve *Manihaist Uygur Metinleri* ile Budist dönem Uygur edebiyatı eserlerinden *Altun Yaruk*, *Hsüan-Tsang Biyografisi* ve *Üç İtigsizler*'in yanı sıra Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi dönemi eserlerinden Yusuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*, Edip Ahmed Yüknêkî'nin *Atebetü'l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi* (Rylands Nüshası) ile sınırlandırılmıştır. Uygur ve Karahanlı (Hakaniye) Türkçesinin söz konusu başlıca eserlerinde geçen ve *itaat kavram alanını* oluşturan sözcükler bu çalışmanın kapsamını ve odak noktasını oluşturmaktadır. Aynı zamanda çalışmamız, sözcüklerin hangi eserlerde bulundukları, hangi anlamlarda kullanıldıkları, ne kadar sıklıkta geçtikleri, kökenlerinin ne olduğu ve farklı şekillere dönüşüp dönüşmedikleriyle ilgili açıklamaların ve bütün bu tespitlerin Türk toplulukları için ne anlama geldiğinin değerlendirmesini içermektedir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmayı yapmaktaki temel amacımız, Türklerin inanç, kültür ve dil çevresinin farklı bir yönde geliştiğini gördüğümüz 8. yüzyıl sonrası Uygur Türkçesi ve 11. yüzyıl sonrası Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi dönemi eserlerinin söz varlığında *itaat* kavram alanını oluşturan sözcükleri tespit ederek kullanımdaki tercihleri, kelimelerin kullanım sıklıklarını ve anlamlarını gözler önüne sermek; ayrıca bu dönem Türk topluluklarının *itaat* kavramını ve onun kavram alanını oluşturan alt-alanları kullanmaktaki nedenlerini tespit etmek; Manihaist, Budist ve İslâmî çevrenin etkisiyle Uygurlarda ve Karahanlılarda, devleti oluşturan Türk toplulukları bakımından bu

kavram alanı içerisinde yaşanan değişiklikleri ve korunan şekilleri belirlemektir. Araştırmamızın amacını, araştırma sürecinde karşımıza çıkmış olan ve araştırmamızın sonunda cevaplandırdığımız aşağıdaki şu sorularla da ifade edebiliriz:

- Araştırmamızda incelenmiş Manihaist ve Budist Uygur eserlerinde ve Karahanlı Türkçesi eserlerinde itaat kavram alanını oluşturan sözcükler var mıdır? Varsa bu sözcükler nelerdir? Hangi anlamlarda ve ne sıklıkta kullanılmıştır?
- Tüm bu eserlerde, itaat kavram alanını oluşturan sözcüklerin köken bakımından dağılımı nasıldır?
- İtaat kavram alanını oluşturan sözcüklerin köken dağılımından, kullanım sıklıklarından ve anlamlarından hareketle, bu dönemdeki inanç, kültür, dil ve din ilişkisi hakkında nasıl sonuçlara ulaşılabilir?
- Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerine göre Türkçe konuşanlar için, *itaat kavramının* ve *itaat kavram alanını* oluşturan sözcüklerin kullanımıyla ilgili benzerlik ya da farklılıklar var mıdır? Bunlar arasındaki ilişki nasıldır?
- Söz konusu eserlere bakıldığında Türkçe konuşanlar için itaat kavramı ne gibi anlamlar taşımıştır? Kavramın hangi boyutu -dini, sosyal, siyasi, kültürel vb.- öne çıkmaktadır?

Uygur Türkçesi döneminden kalan *İrk Bitig*, *Huastuanift*, *Manihaist Uygur Metinleri*, *Altun Yaruk*, *Hsüan-Tsang Biyografisi*, *Üç İtigsizler* ve Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi döneminden kalan *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)* adlı eserlerin söz varlığının incelenmesi ve *itaat* kavram alanını oluşturan sözcüklerin tespit edilmesi; kullarımdaki tercihlerin, kelimelerin kullanım sıklıklarının ve anlamlarının gözler önüne serilmesi; ayrıca bu dönem Türk topluluklarının *itaat* kavramının ve onun kavram alanını oluşturan alt-alanları kullanılmadaki nedenlerinin tespit edilmesi; Manihaist, Budist ve İslâmî çevrenin etkisiyle Uygurlarda ve Karahanlılarda, devleti oluşturan Türk toplulukları bakımından bu kavram alanı içerisinde yaşanan değişikliklerin ve korunan şekillerin belirlenmesi sonucunda araştırmadan elde edilecek sonuçlar, özellikle bu konuyla ilgili literatürdeki ilk kapsamlı araştırmadan elde edilen veriler olacaktır. Artzamanlı bir özellik taşıyan çalışmamız yoluyla, söz konusu eserlere yeni bir bakış açısıyla yaklaşılarak, bu alanda farklı sonuçlar elde edilebileceğini düşünmekteyiz.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Uygur Türkçesi döneminden kalan *Irk Bitig*, *Huastuanift*, *Manihaist Uygur Metinleri*, *Altun Yaruk*, *Hsüan-Tsang Biyografisi*, *Üç İtigsizler* ve Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi döneminden kalan *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)* adlı eserlerin söz varlığının incelenmesi ve *itaat* kavram alanını oluşturan sözcüklerin tespit edilmesi çalışmamızın ilk aşamasını oluşturmuştur.

İkinci aşamada, tespit edilen kavramlar alfabetik sıraya göre dizilip ne sıklıkta kullanıldıkları, anlamları ve kelime ile ilgili açıklamalar verildikten sonra her kavram tanıklarla örneklendirilmiştir. Böylece bu kavram alanını oluşturan sözcükler açıkça ortaya konmuştur. Çalışmamızda tespit ettiğimiz sözcükleri açıklarken, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, *Türk Dil Kurumu [TDK] Türkçe Sözlük*'te, *TDK Tarama Sözlüğü*'nde, *TDK Derleme Sözlüğü*'nde, Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde, *Drevnetyurkskiy Slovar*'da ve Sir Gerard Clauson'un *Etimolojik Sözlüğü*'nde bu sözcüklerin bulunup bulunmadığı ya da herhangi bir anlam değişiminin olup olmadığı da dikkate alınmış, sözcüklerle ilgili gerekli görülen açıklamalar yapılmıştır.

Son aşamada ise, bütün sözcükler köken bakımından tablolar hâlinde değerlendirilmiş ve çalışmamızda yer alan her türlü veriden hareketle ulaştığımız sonuç bölümüne yer verilmiştir.

Araştırmanın yazıya geçirilmesinde Türk Dil Kurumu'nun resmi internet sayfasında (www.tdk.gov.tr) yer alan güncel “Yazım Kılavuzu” kullanılmıştır.

Ayrıca “İkinci Bölüm”de yer alan madde başlarında şu sıra izlenmiştir: 1. Alfabetik düzene göre kavram alanındaki sıra numarası **(1), 2)** gibi). 2. Tespit edilmiş sözcük veya sözcükler **(1) yükünç, 2) boyun sümek)**. 3. Tespit edilmiş sözcük veya sözcüklerin metinlerde geçme sıklığı **(14) idi (2)** gibi). 4. Tespit edilmiş sözcük veya sözcüklerin kökeni **(14) idi (2): Tür.)** 5. Tespit edilmiş sözcük veya sözcüklerin anlamları **(14) idi (2): sahip)**. 6. Sözcük veya sözcüklerle ilgili gerekli görülen açıklamalar. 7. Tespit edilmiş sözcük veya sözcüklerin geçtiği metinlerden bir ya da birkaç örnek cümle. 8. Örneklerin günümüz Türkçesine aktarımı.

1.4. Araştırmanın Malzemesini Oluşturan Dönemler ve Eserler

Araştırmamızın malzemesi, daha önce de bahsettiğimiz gibi 8. yüzyıldan sonrasına tarihlendirebildiğimiz Uygur Türkçesi döneminden kalan *Huastuanift*, *Irk Bitig*, *Manihaist Uygur Metinleri*, *Altun Yaruk*, *Hsüan-Tsang Biyografisi* ve *Üç*

İtigsizler ile 11.-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi döneminden kalan *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi* (*Rylands Nüshası*) adlı eserlerin söz varlığıdır. Araştırmamızda bu eserlerin söz varlığı içerisinde *itaat kavram alanını* oluşturan unsurlar, tespit edilmiş ve mevcut malzeme işlenerek değerlendirilmiştir.

İncelenen tarihî dönemler ve Türkçenin bu dönemlerdeki yazılı kaynakları ile ilgili bilgilere, bu dönemlerin siyasi-kültürel-dini yapısına kısaca değinilmiştir. Konunun yalnızca fonolojik olarak değerlendirilmesinin, araştırmanın anlaşılmasında eksikliğe neden olabileceği inancından dolayı bu bilgileri kısaca vermenin faydalı olacağı düşünülmüştür.

Bununla birlikte Uygur ve Karahanlı dönemlerinde etkili olan inanç çevreleri, kavram, sözlüksel alan (kavram alanı) teorisi ve itaat kavramı hakkında da bilgiler verilmiş ve bu dönemlerin söz konusu eserleriyle ilgili alt başlıklarda, bu alanda daha önce yapılmış ve araştırmaya kaynaklık eden çalışmalardan çok kısa bir şekilde bahsedilmiştir.

1.4.1. Uygurlar

İlk defa 717 yılındaki ayaklanmalar nedeniyle Orhon yazıtlarında bahsedilen Uygurlar, birçok eski Çin kaynağında Hoei-ho, Vei-ho, Yüen-ho, Hui-hu, Hu-ho, Heui-hu gibi adlarının farklı şekilleriyle anılmışlardır. 974'te tamamlanan Çince Kiu Wu Tai adlı eserde Uygur adının anlamı “şahin hızıyla dolaşan ve hücum eden” diye açıklanmakla birlikte sözcüğün kökensel olarak uy (takip etmek) - gur biçiminde (Salgur gibi) meydana geldiği söylenmektedir. Çin kaynaklarında, Uygurların kökenlerinin Asya Hunları'na dayandığı belirtilirken bir efsaneye göre, ataları Hun hükümdarlarından birinin kızı ile bir kurttan türemiştir.

1.4.2. Uygur Hakanlığı (Ötüken Uygur Devleti)

Tabgaçlar döneminde (386-534) Kao-kü (Kao-chê) adı ile karşımıza çıkan ve 5. yüzyılın ikinci yarısında bir beylik kuran Uygurlar, Tölesler'in bir kısmını oluşturmuştur. I. Köktürk Kağanlığı devrinde Selenga ırmağı etrafında yaşamışlardır. Sir-Tarduşların 6 boydan kurulu birliğine 7. yüzyılın ilk çeyreğinde katılmışlar, daha sonra ise P'u-ku, Tongra, Bayırku ve Fu-lo-pu boyları Uygurlar etrafında toplanarak “Uygur” adını almışlardır. Uygur beyleri “erkin” unvanını taşımaktaydılar (Kafesoğlu,

2001, s. 182). Köktürkleri 745'te yıkarak, Ötüken merkezli bir devlet kuran Uygurlar 9 urugdan meydana gelmiştir (Yaglakar > Çin. Yo-lo-ko, hakanların üyesi olduğu urug, Hu-tu-ko, Tu-lo-vu, Mo-ko-si-ki, A-vo-çö, Ko-sa, Hu-vu-su, Yo-vu-ko, Hi-ye-vu). Bu birliğe, Uygurlara bağlanan Karluk ve Basmıllar da eklenince boy sayısı 11'e yükselmiştir. 747'de, Orhun kıyısındaki Uygurların başkenti Ordubalık'ı (sonraki Karabalgasun yakınında) kuran ilk Uygur hakanı Kutluk Kül Bilge öldü, yerine oğlu Mo-yen-çur kağan oldu. Uygurların kağanı Mo-yen-çur, kuzeyde Kırgızlarla, batıda Karluklar, Türgişler ve Basmıllarla, bunun yanında Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar ve Çiklerle savaşmış, egemenliğini Yenisey, Çu-Talas, İç Asya ve Kerulen'e kadar genişletmiştir. Oğullarını yabgu ve şad olarak görevlendirmişti. Talas Savaşı (751)'nda Karlukların desteklediği İslâm ordularına karşı ağır bir yenilgi alan Çin, Orta Asya'da zor duruma düşmüş, böylece Tarım Havzası da Uygurlara geçmiştir. Ayrıca Çin'de Türk anneden doğan An-lu-şan adlı bir komutan ordusuyla Lo-yang (755) ve Ç'ang-an (757)'ı ele geçirip kendini imparator ilan etmiştir. Mo-yen-çur, Çin'in yılda 200 bin top ipek vermeyi önermesiyle T'ang İmparatoru Su-stung'u destekleyerek Loyang'ı geri aldı (757) (Kafesoğlu, 2001, s. 182-183).

Mo-yen-çur'un yerine 759'da Böğü Kağan (759-779) geçmiştir. Tibetlilerin saldırısına uğrayan Çin'i korumak için P'u-kı Huai-en'in çağrısıyla Böğü Kağan'ın yaptığı Lo-yang seferi (763) Türk kültür tarihi açısından önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Böğü Kağan, seferden dönerken dört Mani rahibini de yanında getirerek Uygurların yaşamlarında birçok değişikliğe ve etkiye sahip olacak Mani dininin devlet dini olmasını ve yayılmasını sağlamıştır (Kafesoğlu, 2001, s. 183-184).

Kırgızlara karşı bir zafer kazanan Böğü Kağan, Baga Tarkan tarafından öldürüldü ve hakan değişmiş oldu (779-789). Bu hakan Kırgızları tekrar mağlup etti ve daha sonra bir Çinli prensesle evlendi. Bu durum Uygur tüccarlarının Çin'deki sıkıntılarının giderilmesini sağladı. Baga Tarkan'ın yerine "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan" (789-790) ve sonra onun oğlu Kutlug Bilge (790-796) başa geçti. Bu zamanda Tibetliler, Beş-balık'taki Şa-t'o (Çöl) Türkleri ile anlaşarak Çin'e baskınlar yapmaya başlamışlardı. Çin'i korumayı bir çeşit gelenek hâline getiren Uygurlar bu baskınlara engel olmayı başaramayınca itibarı sarsılan kağan öldürüldü. Ötüken'de karışıklık çıktı ancak Kutlug Kağan (795-805) ve sonraki "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge" (805-808) dönemlerinde halk ekonomik ve sosyal bakımdan rahatladı. Türkistan üzerinde hakim olmak isteyen Tibetlileri durduran Uygur hakanı "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge" (821-824) Kara-balgasun Yazıtı'nı da diktiren kişidir.

Karlukların başına yeni bir yabgu atamış ve Sogd bölgesine kadar ticari ilişkileri geliştirmiştir. Tüm bunlara rağmen ülkede karışıklık çıkmış ve Hakan Alp Bilge öldürülmüştür (832). Alp Külüg Bilge Kağan (832-839) da buyruklarından birinin başlattığı bir isyanda ölünce Yenisey bölgesinde güçlenen ve Orhun bölgesini baskısı altında bulunduran Kırgızlar 840 yılında Uygur topraklarına girdiler ve Kara-balgasun'u ele geçirip hakanı öldürdüler. Devletleri yıkılan Uygurlardan sağ kalanlar topluluklar hâlinde yurtlarını terk ederek Çin sınırlarına, İç Asya'ya, Beş-balık'a, Turfan'a, Kansu'ya doğru göçtüler. Hakanın soyundan iki kardeşin idare ettiği bu göç sonucunda Uygur tarihinin ikinci safhası başladı. Prens Vu-hi Tegin (841-846)'i kağan olarak seçen Uygurların bir kısmı Çin himayesine girerken, diğerleri eski yurtlarına, batıya doğru giderek her iki tarafta devlet kurdular. Ancak bu devletler "Bozkır Türk devleti" anlayışından farklı olarak genişleme amacında olmamışlar, çatışmalara fazla girmemişlerdir; Çin ve diğer komşularıyla iyi ilişkiler kurmayı amaçlamışlardır (Kafesoğlu, 2001, s. 184-185).

1.4.3. Uygur Türkçesi Dönemi ve Eserleri

Eski Türkçenin Uygurca (Eski Uygurca ya da Eski Uygur Türkçesi) dönemi, 8.-11. yüzyıllarda Çin'in Kansu ve Koço (Turfan) bölgelerinde Uygurların kullandıkları yazı dilidir. 840'ta Ötüken Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılmasının ardından Tarım Havzası'na yerleşerek burada yaklaşık 400 yıl devam edecek bir devlet inşa eden Uygurlar, Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlık dinlerini benimseyerek yaşamışlardır. Daha az sayıdaki Uygur kabileleri de Çin'in Kansu eyaletine yerleşerek daha kısa ömürlü bir devlet kurmuşlardır (Tekin - M. Ölmez, 2003, s. 22).

Uygurca yazma eserlerin çok azı Soğd, Mani, Brahmi ve Tibet alfabeleriyle yazılmıştır. Büyük bir kısmı Soğd alfabesinden geliştirilen 18 harfli Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Uygurlar yoğun bir şekilde çeviri faaliyetleriyle uğraşmışlardır. Eserlerin çoğu dini nitelikli çeviri eserlerdir.

1.4.3.1. Irk Bitig

Doğu Türkistan'daki Bin Buda mağaralarının el yazmaları deposunda bulunan ve bugün tek nüshası British Museum'da yazmalar bölümünde yer alan Irk Bitig, Türk Runik yazısı ile kitap biçiminde yazılmış tek eserdir. Eserde, 65 tane falın bulunduğu 104 sayfalık Türkçe metnin yanında, sonradan yazıldığı anlaşılan Çince yazılar ve son

iki sayfasında kırmızı mürekkeple yazılmış bir kolofon bulunmaktadır. Eserin yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Talat Tekin ve Marcel Erdal gibi araştırmacılar, metindeki çeşitli dil ve yazım özelliklerinden yola çıkarak 9. Yüzyılın başlarında yazıldığını tahmin etmektedir (Tekin, 2004, s. 15).

Bu eserin araştırmamızda değerlendirilmesinde, bu konuda Türkiye’de yapılmış en önemli çalışma olan Talat Tekin’in *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı* adlı çalışması esas alınmıştır. Türkçe ilk baskısı 2004’te yapılan çalışma, 2013’te tekrar basılmıştır. Esasen “giriş, metin, çeviri, açıklamalar ve dizin”den oluşmaktadır. Ayrıca ek olarak *Irk Bitig*’in runik harfli ve Çince metinlerinin tıpkıbasımları da bulunmaktadır.

1.4.3.2. Huastuanift

Manihaist Uygur edebiyatı örneklerinden biri olan *Huastuanift*, on beş bölümden oluşan bir tövbe duasıdır. Işık ve karanlık arasındaki savaşla başlar. Her bölümde ilkin dinî bilgi ve kuralları verilir. Daha sonra ise bu kurallara uyulmaması sonucu işlenebilecek günahlar sıralanır. Bu günahlardan kurtulmak için ise tövbe edilir.

Dr. Aurel Stein’in 1906’da Turfan çevresinde yaptığı araştırmalar esnasında bulunmuştur. Yirmiden fazla nüshası bulunan eser Berlin, St. Petersburg ve Londra’da muhafaza edilmektedir. Eser üzerine yapılan ilk çalışma Wilhelm Radloff’a aittir (Özbay, 2014, s. 15, 75-76).

Eserin araştırmamızda değerlendirilmesinde, Türkiye’de bu konuda yakın zamanda yapılmış ayrıntılı bir çalışma olan Betül Özbay’ın *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası* (2014) adlı eserinden faydalanılmıştır. Eser genel hatlarıyla “giriş, metin, çeviri, açıklamalar ve dizin”den oluşmaktadır. Eserin sonundaki ekler arasında *Huastuanift*’in Berlin, Londra ve St. Petersburg nüshalarından fragmanlar da yer almaktadır.

1.4.3.3. Manihaist Uygur Metinleri

Huastuanift ve *Irk Bitig* dışında, Manihaist Uygur döneminden kalma olan ve Zekine Özertural’ın üzerinde çalıştığı *Manihaist Uygur Metinleri*’ne de araştırmamızda yer vermekteyiz: Zekine Özertural (2008), *Der uigurische Manichäismus Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag. Bu çalışma “giriş, metin-çeviri, açıklamalar ve dizin” olmak üzere

dört temel bölümden oluşmaktadır. Giriş, metin-çeviri kısımları Almanca, açıklamalar bölümü Türkçe, dizin bölümü ise hem Türkçe hem de Almancadır.

1.4.3.4. Altun Yaruk

Budist Uygur edebiyatı örneklerinden olan *Altun Yaruk* “Altın Işık”, Çince’den çevrilmiş, Mahayana Budizmine ait bir sutra kitabıdır. Tam adı şudur: *Altun önglög yaruk yaltrıklığ kopda kötrülmiş nom iligi* “Altın renkli, parlak, en üstün sutra hükümdarı”. Eser, Buda’nın vermiş olduğu vaazlardan oluşmaktadır. Her bölümde farklı bir konu ele alınır. Buda’ya yöneltilmiş bir soru ile başlar. Soru, araya hikâyeler katılarak Buda’nın ağzından yanıtlanır. Çevirenin adı metinde Şingko Şeli Tutung olarak geçmektedir. Eser nüshalarının hiçbirinde çeviri tarihi yoktur. Aynı çeviriciye ait *Hsüan-Tsang Biyografisi*’ndeki bir kayıttan yola çıkarak çevirenin yaşadığı zaman hakkında çeşitli tahminler vardır (Kaya, 1994, s. 11-13).

Altun Yaruk adlı eserin çalışmamızda değerlendirilmesinde başlıca şu eserlerden yararlanılmıştır: Ceval Kaya (1994), *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: Bu eser aslında bir doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Üç bölümden oluşur: Birinci bölüm, “Giriş”tir. Bu bölümde eser, çevirici, nüshalar ve *Altun Yaruk* üzerine yapılan çalışmalar tanıtılmaktadır. İkinci bölüm, “Metin”dir. Burada, St. Petersburg nüshasının Radloff-Malov yayını esas alınarak ve paralel parçalar da kullanılarak oluşturulan metin verilmektedir. Üçüncü bölüm ise “Dizin”dir. Bu çalışma, özellikle bu sutranın tamamının transkripsiyon metnini barındırması bakımından önemlidir. Engin Çetin (2012), *Altun Yaruk Yedinci Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*, Adana: Karahan Kitabevi: Eser, *Altun Yaruk*’un Yedinci kitabını oluşturan on üçüncü, on dördüncü ve on beşinci bölümleri içermektedir. Berlin ve St. Petersburg yazmaları karşılaştırılarak incelenmiştir. Başlıca beş bölümden oluşur: Giriş, metin, çeviri, açıklamalar, dizinler. Özlem Ayazlı (2012), *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: Bu çalışmada *Altun Yaruk*’un 12. bölümü ele alınmıştır. Esasen Ayazlı’nın doktora tezi çalışmasıdır. Çalışma yedi ana bölümden oluşmaktadır: Giriş, Berlin fragmanları, metin, çeviri, açıklamalar, dizin, sonuç. Ekler kısmında ise tıpkıbasımlar, Radloff-Malov yayınının fotokopisi, Çince metnin fotokopisi bulunmaktadır.

1.4.3.5. Hsüan-Tsang Biyografisi

Budist Uygur edebiyatına ait bir eserdir. Çince'den çevrilmiştir. Eserde, 600-664 yılları arasında yaşayan ve 629-645 yıllarında Hindistan'a seyahat etmiş olan Çinli Budist rahip Hsüan Tsang'ın bu seyahati ile Çin'e vardiktan sonraki çalışmaları anlatılır. Ölümünün ardından öğrencileri tarafından kaleme alınmıştır. Çeviren Şingko Şeli Tutung'dur (Kaya, 1994, s. 12-13).

Hsüan-Tsang Biyografisi adlı eserin çalışmamızda değerlendirilmesinde başlıca şu çalışmalardan yararlanılmıştır: L. Yu. Tuguşeva (1991), *Uygurskaya Versiya Biografii Syuan'-Tszana*, Moskova: Nauka: Bu çalışma, "giriş, eserin 5., 6., 8. ve 10. bölümlerinin transkripsiyon metni, açıklamalar ve sözlük" kısımlarından oluşmaktadır. Klaus Röhrborn (1991), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Klaus Röhrborn*. Wiesbaden: Otto Harrossowitz: Bu çalışma *Hsüan-Tsang Biyografisi*'nin yedinci bölümünü ele almaktadır. Almancadır ve "giriş, literature taraması, kısaltmalar, metin ve çeviri, açıklamalar" olmak üzere beş ana bölümden oluşmaktadır. Mehmet Ölmez (1994), *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm*, Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara: Çalışma "giriş, metin, çeviri, açıklamalar ve dizin" olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Mehmet Ölmez ve Klaus Röhrborn (2001), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Mehmet Ölmez und Klaus Röhrborn*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag: Bu çalışmada, *Hsüan-Tsang Biyografisi*'nin üçüncü bölümü ele alınmaktadır. Çalışmanın hem Almanca hem Türkçe olması kullanımda rahatlık sağlamaktadır. "Giriş, kaynaklar, kısaltmalar listesi, metin ve çeviri, açıklamalar" olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Aydemir, H. (2013). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX, Band I, II. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag: Çalışma iki ciltten oluşmaktadır ve Almancadır. Bu çalışmada, *Hsüan-Tsang Biyografisi*'nin dokuzuncu bölümü ele alınmaktadır. Birinci ciltte, eserle ve dokuzuncu bölümle ilgili bilgiler, problemli noktalar, yapılan çalışmalar, metnin transliterasyonu-transkripsiyonu-çevirisi verilmektedir. İkinci cilt ise tümüyle açıklamalar bölümü olarak oluşturulmuştur. Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca*

Hsüan Tsang biyografisi X. bölüm, yayınlanmamış doçentlik tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara: Tuguşeva'nın çalışmasının yanı sıra *Hsüan Tsang Biyografisi*'nin 10. bölümü için Tezcan'ın bu önemli çalışmasından da yararlandık.

1.4.3.6. Üç İtigsizler

Budist edebiyatının önemli şahsiyetlerinden Vasubandhu'nun *Abhidharmakośaśāstra* adlı eserine Sthiramati'nin yazdığı tefsirin Eski Uygurca çevirisinden bir bölümdür. Metnin yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yazmadaki kayıtlardan müstensihin Tu-t'ung Tükel Temür olduğu bilindiğinden ve Yüan döneminde yaşadığı tahmin edildiğinden 13. yüzyıl sonu veya 14. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu düşünülür. *Üç İtigsizler*, bu çevirinin birinci kitabının ilk bölümündeki 97a 2126a 3 arasındaki “şarta bağlı olmayan dharmalar”ı konu edinmiştir (Barutçu Özönder, 1998, s. 11-16).

Araştırmamızda, bu eserin değerlendirilmesinde, Sema Barutçu Özönder (1998), *Üç İtigsizler: Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları) adlı çalışma esas alınmıştır. Bu çalışmada genel olarak eser ile ilgili genel bilgiler, yapılan çalışmalar, bibliyografya, metin, tercüme, notlar, indeks yer almaktadır.

1.4.4. Karahanlılar Devleti

840'ta Uygur Kağanlığının Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra bölgede oluşan boşluk, orada yerleşmiş olan Karluk, Yağma, Çiğil ve Tohsı boyları tarafından doldurulmuştur. Göçen bu Türk boyları Tarım Havzasının batısına, Kaşgar ve civarına yerleşmiştir. Karahanlılar, 10. yüzyılın başlarında diğer Türk boylarını da idaresi altına alarak sınırları Doğu Türkistan ve Maverâünnehir sahasını aşan bağımsız bir devlet kurmuşlardır.

Karahanlılar tabiri Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk İslâmî Türk sülâlesine (840-1212) Avrupalı şarkiyatçılar tarafından kendi ünvanlarındaki -kara- “kuvvetli” kelimesinin çok sık geçmesinden dolayı verilen bir isimdir. Bu sülâle için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir isim, yine karakteristik bir ünvandan dolayı, İlek (İlig)-Hanlar tâbiridir. Ayrıca bu sülâle muâsır İslâm kaynaklarında el-Hâkâniye, el-Hâniye ve Âl Afrasiyab gibi isimlere de zikrolunmuştur. Onların menşei hakkında 7 muhtelif nazariye vardır ve Karahanlılar tarihi üzerindeki başlıca otorite O. Pritsak bu sülâleyi, T'ü-chüe

A-shi-na hanedanının bir kolu olan Karluk hanedanına bağlamaktadır (Merçil, 2001, s. 309).

Bu devlet aynı zamanda ilk Türk İslâm devletidir. “Bütün kavmiyle birlikte İslâmlık safına ilk katılan göçebe hükümdar gerçekten Satuk Bogra [Buğra] Han olmuştur. Bugün henüz şu kadarını biliyoruz ki, bu önemli olay 950 tarihlerinde vuku bulmuştur” (Ligeti, 2011, s. 129). Karahanlı Devleti’nin bilinen ilk lideri ve kurucusu Bilge Kül Kadir Han’dır. Bilge Kül Kadir Han öldükten sonra ise oğulları Bazır ve Oğulçak devletin başına geçmişlerdir. Devletin batısında hükümdar olan Oğulçak, Samanoğulları devletindeki karışıklıklardan faydalanarak isyan eden bir Samanî şehzadesinin sığınma talebini kabul etmiştir. Oğulçak’ın yeğeni Satuk Buğra Han, bu şehzadenin etkisiyle Müslüman olmuştur. Daha sonra Abdulkerim adını almıştır. Sonrasında amcası Oğulçak’ı mağlup eden Satuk Buğra Han, devletin başına geçmiş ve İslamiyet’i resmen kabul etmiştir. Karahanlılar, İslamiyet’i topluca kabul eden ilk Türk devletidir. Satuk Buğra Han döneminde Karahanlılar topluluklar hâlinde bu dine geçmiştir. Karahanlı Devleti ilk büyük Müslüman Türk devleti olmuştur. Halife Nasr Bin Ali döneminde ise Abbasiler, Karahanlıları Müslüman ülkesi olarak kabul etmiştir. Samanoğulları ile anlaşmazlık içinde olan Karahanlılar, Gaznelileri destekleyerek Samanoğulları Devleti’ni ortadan kaldırmıştır. Gazneliler ile Ceyhun nehri sınır olarak belirlenmiştir. Satuk’un oğlu Baytaş, bütün devleti 960 yılında İslâmlaştırmıştır. (Bozkurt, 2005, s. 161; Ercilasun, 2004, s. 283-297; Merçil, 2001, s. 309-316; Z. Ölmez - Kaçalın, 2011, s. 3).

Karahanlı Devleti’nin kökeni hakkında Merçil’in de belirttiği gibi farklı görüşler vardır. En çok kabul gören tezler Karluk ve Yağma tezleridir. Diğer bir teze göre ise Karahanlı hakanları, Yağmalar üzerinden Dokuz Oğuzlara yani Uygurlara dayanmaktadır (Bozkurt, 2005, s. 161; Ercilasun, 2004, s. 283-297). Barthold ve Zeki Velidî Togan gibi bazı araştırmacılar Yağma tezini kabul ederler. Karluk tezinin en büyük savunucusu Omeljan Pritsak’tır. İbrahim Kafesoğlu ve Peter Golden da bu konuda Pritsak ile aynı görüştedir (Ercilasun, 2004, s. 283-297). Grousset (2015) ise şöyle der: “X. asır ortalarından XIII. asır başlarına kadar Kaşgarya’da hüküm sürecek olmalarına rağmen Karahanlıların menşei, iyice bilmiyoruz. Barthold’un nazarı dikkatini çektiği gibi Karahanlıların, Karluklardan Balasagun mıntikasını (Isıkgöl’ün batısı) zapt etmiş olan Dokuz Oğuzlara mensup bir kabile olması muhtemeldir¹” (s. 160-

¹ Aynı devre doğru Kaşgar, Tokuz Oğuzların başka bir kabilesi olan Yağma Türkleri tarafından işgal edilmiş olmalıdır (X. asrın ilk çeyreği?). Bu kabilenin adı hakkında bkz.: Pelliot, J.A., 1920, I, 135 ve

161). Bu konuda, Macar Türkolojisinin en tanınmış şahsiyetlerinden olan G. Németh ve L. Ligeti'nin öğrencisi olan Macar Türkolog Vásáry (2007) şöyle der:

Karahanlıların kökeni nereden geliyor? Bu konuda birçok görüş vardır; J. Deguignes, Á. Vámbéry, W. Radloff ve J. Marquart gibi eski araştırmacılar bunların Uygur kökenli olduğunu düşünüyordu. Gerçekten de zaman bakımından bunların ortaya çıkışıyla 840 tarihinde Uygur İmparatorluğu'nun çöküşü arasında yüz yıl bile yoktur; Karahanlı İmparatorluğu'nun kavim unsurları arasında Doğu Türkistan Uygurlarının da bulunduğu düşünülebilir. W. Barthold, Müslüman yazarların Tarım Havzasındaki Uygurları *Tokuzguz* olarak adlandırmasını esas alarak, Karahanlıların Tokuz-Oguz kökenli olduğunu düşünüyordu. Tüm bu teorilere rağmen Karahanlıların Karlukların halefi olduğu bugün artık az çok kanıtlanmış görünüyor. Karluklar, Doğu ve Batı Göktürkleri arasında yaşayan bir Türk boy birliği olarak şimdiye kadar anlatılan olaylarda birçok kez rol oynadı; kadim yerleşim alanları Tarbagatay dağları bölgesinde bir yerdeydi ve her iki Göktürk imparatorluğu arasında becerikli bir denge siyaseti izlemişlerdi. Göktürk kitabelerindeki *Üç Karluk* kavminin lideri *Yabgu* unvanını taşıyordu; muhtemelen Göktürk kağanlık hanedanıyla, yani Aşina soyuyla aralarında akrabalık bağı vardı. Daha sonraki kaynaklardan öğrendiğimize göre Karlukların en önemli iki boyu *Çiğil* ve *Yağma* idi (s. 164-165).

Karahanlılar 1041 yılında hanedan içi savaşlar nedeniyle ikiye bölünmüştür. Doğu kısmı Semireçye'yi, Talas ve Kaşgar bölgesini, bunun yanında Fergana topraklarının büyük kısmını içeriyordu. Başkenti de Balasagun idi; diğer kağan ise Kaşgar'da ya da Taraz'da bulunuyordu. Batı, Maveraünnehir ve Fergana'nın küçük bir kısmından oluşuyordu. Doğu ve Batı Karahanlılar arasındaki sınır aşağı yukarı Hocend'deydi. Sirderya bölgesinin nereye dâhil olduğu her zaman bir anlaşmazlık konusuydu. Diğer kağan Buhara'da hüküm sürerken, başkağanın payitahtı Özkent'te, daha sonra ise Semerkand'da idi (Vásáry, 2007, s. 169).

Karahanlılar ikiye bölündükten sonra zayıfladılar. 12. yüzyılın ilk yarısında Karahanlı sınırlarında yeni bir düşman belirdi: Karakitaylar. Doğu Karahanlı hükümdarı II. İbrahim, Karluklara ve Kanglılara karşı Karakitayları yardıma çağırdı, ancak Karakitaylar Balasagun'u işgal ettiler ve Karakitay hükümdarı Gürkan, Karahanlı

T'oung pao, 1930, I, 17. -Keza Minorsky, *Hudūd-al-Ālam*, 277. Şimdiye kadar son derece karışık olan Karahanlılar tarihi, bütün Doğu materyallerini 'Turkestan down to the Mongol invasion' adlı eserinde toplayan V. Barthold tarafından aydınlatılmıştır. İngilizce tercüme, Gibb Memorial new series, V.1928, 254 ve müteakip.

hükümdarı II. İbrahim'e *İlek-i Türkmen* unvanını verdi. Doğu Karahanlıların başkenti Kaşgar oldu. Karahanlılar Moğol dönemine kadar Karakitayların otoritesi altına yaşadılar. Batı Karahanlılar ise, Semerkand halkına kötü davranan Harezmsâh'a tabii olmayı reddeden ve Karakitaylara yaklaşan Osman'ı, Harezmsâh Muhammed'in Semerkand'ı aldıktan sonra öldürmesiyle sona ermiş oldu (Merçil, 2001, s. 309-316; Vásáry, 2007, s. 169-170).

Karakitayların istilâsından sonra (1141) başkenti Özkent olmak üzere Fergana'da bağımsız bir Karahanlı Devleti ortaya çıkmıştır. Hükümdarları hakkında fazla bilgi yoktur. Bu kolun da varlığının muhtemelen 1211'den sonra sona erdiği düşünülür.

1.4.5. Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi

Karahanlı Türkçesi, Türklerin bir kısmının, Doğu ve Batı Türkistan çevresinde İslâmiyeti topluluklar hâlinde kabul ettiği bir dönemde dini etkiye paralel olarak gelişmiştir. Arap alfabesiyle yazılmış, ilk İslâmî Türk yazı dilidir. Doğu Türkistan'da, merkezi Kaşgar olan Karahanlı Devleti'nde, 11. yüzyılda ortaya çıkmıştır (Demir - Yılmaz, 2005, s. 70). Orhon ve Uygur Türkçesinin devamı olarak düşünülen Karahanlı Türkçesi yazı dili, 11. ve 13. yüzyıllar arasında tarihlendirilse de, dil sınıflamalarında kesin bir tarihlendirme yapmak pek mümkün değildir.

Bu dönem Türkçesinin adlandırılmasında farklı terimlerin kullanıldığı görülmektedir. Terim kullanımındaki farklılıklara birçok Türkolog da dikkatleri çekmiştir: Mansuroğlu (1998), "bu edebî şive, 'Orta Türkçe' ve 'Hakaniye' adlarıyla da anılır" derken (s. 133), Hacıeminoğlu (1996) "Karahanlı şivesine, çok defa 'Orta Türkçe' denmiştir. Yine bu şiveye 'Müşterek Orta Asya Yazı Dili' de denilmektedir" demektedir (s. 1). Mansuroğlu (1998), Demir ve Yılmaz (2005) gibi bazı araştırmacıların "Karahanlıca" adlandırmasını da kullandıkları görülür. Bunun dışında, Samoyloviç ve ondan sonra gelen çok sayıda araştırmacı için, Orta Asya İslâmî Türk Edebî dilinin başlangıcını Karahanlı Türkçesi oluşturur. Hemen belirtmek gerekir ki "Müşterek Orta Asya Yazı Dili" terimi ile ilgili Hacıeminoğlu (1996)'nın şu itirazına değinmek gerekir: "Genellikle yabancı Türkologların tercih ettiği bu isim Türk geleneğine uygun değildir. Çünkü dil olsun, lehçe ve şive olsun coğrafya adı ile anılamaz." (s. 1). İtirazının ardından Hacıeminoğlu şöyle devam eder: " Belki Müşterek Türkistan Yazı Dili denilseydi yakışırdı; Orta Asya coğrafya adıdır. Onun içindir ki bahis konusu sahaya, ya 'Karahanlı Türkçesi' yahut da 'Türkistan Türkçesi' denilebilir.

Yalnız, yurt adı gibi devlet adı da uygun gelir. ‘Çağatay Türkçesi’, ‘Harezmi Türkçesi’ ve ‘Osmanlı Türkçesi’ gibi.” (s. 1).

Karahanlı Türkçesinin yeri meselesi Türkologlar arasında farklı şekillerde ele alınmıştır. Birçok eski dönem çalışmasında Karahanlı Türkçesi Orta Türkçe dönemi içinde ele alınırken; bazı yakın zaman çalışmalarında Eski Türkçe dönemi içerisinde ele alınmıştır. Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçe terimini ilk olarak kullanan Carl Brockelmann’dan sonra, K. Grønbech, L. Ligeti, A. Caferoğlu ve çok sayıda araştırmacı tarafından Orta Türkçe döneminin başlangıç evresine dâhil edilmiştir. İlk olarak 1982’de yayımlanan bir makalesinde ve ardından 1991’de yayımlanan önemli eseri *Türkolojiye Giriş (An Introduction to Turkology, 1991)*’de A. Róna Tas’ın Eski Türkçe dönemini Erken Eski Türkçe ve Geç Eski Türkçe olarak iki ana bölüme ayırmasının, Orta Türkçe dönemini 1200 ile başlatmasının ve Karahanlı Türkçesini Geç Eski Türkçe dönemine dâhil etmesinin ardından aynı yıl Marcel Erdal (*Old Turkic Word Formation I, II, 1991*) da Eski Türkçenin söz varlığı içine Karahanlı Türkçesinin söz varlığını da almıştır. Daha sonra Lars Johanson’un da Orta Türkçeyi 13. yüzyıldan başlattığı görülmüştür.

Bu dönemde yazılmış eserlerden iki tanesi Türk dili tarihi bakımından çok önemlidir. Bunlardan ilki Yusuf Hâs Hâcib’in *Kutadgu Bilig* adlı siyasetnamesi, diğeri ise Kâşgarlı Mahmud’un *Dîvânu Lugâti’t-Türk* adlı sözlüğüdür. Çalışmamızda da incelediğimiz Edip Ahmed Yükneki’nin *Atebetü’l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası)* ile birlikte Ahmed Yesevî’nin hikmetleri Karahanlı Türkçesi döneminin diğer önemli eserleridir.

Karahanlı Türkçesinin başlıca ses ve biçim özellikleri şunlardır:

1. Orhon ve Uygur Türkçesi söz içi ve söz sonu /d/ sesinin /d/’ye değişmesi: *tod-* “doymak” > *toğ-*, *adgır* “aygır” > *adgır*, *edgü* “iyi” > *edgü*, *ıd-* “göndermek” > *ıđ-* vb.
2. Orhon Türkçesi söz içi ve söz sonu /b/ sesinin Uygur Türkçesinde /v/’ye, Karahanlı Türkçesinde /w/’ye değişmesi: Orh. T. *seb-* “sevmek” > Uyg. T. *sev-* > *sew-*, Orh. T. *eb* “ev” > Uyg. T. *ev* > *ew* vb.
3. Düz-lük-yuvarlaklık uyumunun bozulmaya başlaması: *sew-ü-p* “sevip”, *tap-u-g* “hizmet” vb.
4. Orhon ve Uygur Türkçesindeki *-mAz* olumsuz geniş zaman ekinin *-mAs* biçimiyle nöbetleşmesi: *bol-maz* ~ *bol-mas*, *kör-mez* ~ *kör-mes* vb.
5. Emir kipinin çekiminde 3. teklik kişide *-sUn* yanında *-sU* ve *-sUnI* biçimlerinin de ortaya çıkması: *kel-süni* “gelsin” vb.

6. Orhon ve Uygur Türkçesinde -sAr şeklinde olan şart eki -sA olarak görülür: *kel-ser > kel-se, bol-sar > bol-sa* vb.

7. Yetersizlik bildiren *u-ma-* yardımcı eyleminin ana eylemle birleşmesi ve -*U-mA-* şeklini alması: *tapın-u u-ma-* “tapınamamak” > *tapnuma-* vb.

8. Söz başı /b/ sesinin, söz içindeki /n/ ve /ŋ/ seslerinin varlığıyla gerileyici benzeşme yoluyla /m/’ye değişmesi: Orh. T. *beŋgü > meŋgü*, Orh. T. *buŋ > muŋ* vb.

9. Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman -ğay/-gey, -ğa/-ge ve daha az görülen bir biçim olan -ğu/-gü ekleriyle kurulması: *iç-gey* “içecek”, *bil-ge sizler* “bileceksiniz”, *ay-gu* “söyleyecek” vb.

11.-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Karahanlı Türkçesinin devamını, Harezmi-Altınorda Türkçesi (13-14. yüzyıl) ve Çağatay Türkçesi (15-20. yüzyıl) ile yazılmış eserler oluşturur.

1.4.5.1. Kutadgu Bilig (1069/1070)

Balasagunlu Yusuf Hâs Hâcib’in yazdığı Kutadgu Bilig, İslâmiyetten sonra Karahanlılar zamanında yazıldığı bilinen ilk Türkçe eserdir. Mesnevi biçiminde yazılan ve siyasetname niteliğinde olan Kutadgu Bilig, Türkçenin 11. yüzyıldaki değerini ve bilim dili olarak kullanıldığını gösteren 6645 beyitlik bir dil yadigarıdır.

Yazarı hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Yusuf Hâs Hâcib’in doğum ve ölüm tarihini bilmememize rağmen, eserin “Kitâb atı yörügin yime avuçgalıkın ayur” (Kitabın adını, anlamını ve yaşlılığını söyler) kısmında dediği *Okır emdi altmış manjar kel tiyü* (çağırır şimdi altmış bana gel diye) ifadesinden o sırada altmış yaşına yaklaştığını ve eseri 18 ayda tamamladığını bildiğimizden 1010/1015 yılları arasında doğduğunu düşünebiliriz. Kutadgu Bilig’in giriş kısmındaki bilgiye göre, yazarın adının Yusuf, unvanının Hâs Hâcib olduğunu ve aslen Balasagun şehrinden olduğunu biliyoruz. Kaşgar’a göç etmiş ve eserini burada tamamladıktan sonra Karahanlı hükümdarlarından Tabgaç Buğra Kara Han’a sunmuştur.

Yusuf Hâs Hâcib’in, eserin kahramanlarından Ay Toldı ile kendisini özdeşleştirdiğini düşünürsek, onun hakkında bazı düşüncelere ulaşabiliriz. Ay Toldı başka bir şehirde kendini yetiştirip devletin merkezine gider ve hükümdar olan Kün Togdı’nın emrine girer. Yazar da Balasagun’da yetişip ardından Kaşgar’a giderek Tabgaç Buğra Han’ın hizmetine girdiğini ön sözünde belirtir. Aynı şekilde Yusuf Hâs Hâcib’in ailesi, eğitimi, bilgisi konusunda Ay Toldı aracılığıyla bazı tahminlerde

bulunabiliriz. Ay Toldı'nın bilgili, hünerli, akıllı, düşünceli ve yakışıklı bir genç olması; onun hükümdarın huzurunda faydalı olmayı ve ondan iyilik görmeyi istemesinden yola çıkarak Yusuf'un da, iyi bir eğitime sahip olduğu, döneminin bilimlerine hâkim olduğu ve dikkat çekecek hünerlere sahip olduğu fikrine ulaşabiliriz.

Kutadgu Bilig, “mutlu olma bilgisi” anlamına gelir. Eserin konusu, Türk egemenlik anlayışı, siyaset, devlet idaresinin yolları ve devletin gidişatını göstermek üzerinedir. Eser, beyitler hâlinde, her beyitin kendi içinde kafiyeleendiği mesnevi tarzında yazılmış, didaktik bir eserdir. Bunun yanında eserde mani tarzında kafiyelelenmiş 173 dörtlük vardır. Sonundaki üç bölüm ise gazel tarzında kafiyelelenmiştir. Kutadgu Bilig, Şehnâme'nin de vezni olan aruzun mütekarib (fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl) vezniyle yazılmıştır. Şiirselliğin ağır bastığı Tanrı'ya övgü ve yakarış bölümü, İslâmî Türk edebiyatının bize ulaşan ilk tevhid ve münacat örneğidir. Yazar, kitabın adını, okuyana kut vermesi ve onun elinden tutması için “Kutadgu Bilig” koyduğunu söyledikten sonra dört soyut kavramı kişileştirdiği kahramanlarıyla tanıştırır. Eserdeki kahramanlar, bazı kavramları temsil ederler. Bunlar şunlardır:

1. **Kün Togdı (hükümdar, “gün doğdu”):** Köni törü (doğru kanun), adaleti temsil eder.
2. **Ay Toldı (vezir, “ay doldu, dolunay”):** Kut, baht, saadet, ikbal ve talihi temsil eder.
3. **Ögdülmiş (vezirin oğlu, “övlümüş”):** Akıl ve mantığı temsil eder.
4. **Odgurmuş (Ögdülmiş'in arkadaşı, “uyanık”):** Akıbeti, dünya işlerini temsil eder (Akar, 2005; Hacıeminoğlu, 1996).

Kutadgu Bilig'in ana teması “ideal insan”dır. Eser, Arat'a göre “... insana her iki dünyada, tam mânası ile, kutlu olmak için lâzım olan yolu göstermek maksadı ile, kaleme alınmış bir eserdir. Birbiri ile çok sıkı bağlı olan ferd, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde tanzimi için lâzım olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin ne olduğu ve bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde” durmaktadır (Arat, 1947, s. XXV).

Kutadgu Bilig ile Yusuf Hâs Hâcib, dönemindeki toplumsal yapıyı, yönetim anlayışını ve insana bakışı okuyucuya yansıtmıştır. Eserinde, tüm bunları, kendi fikirleri ve yorumuyla özgün bir şekilde eserinde işlemiştir. Onu yalnızca bir devlet hizmetlisi, bir şair, nasihat veren bir bilge ya da siyasetname yazarı olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. O, Karahanlı devrinin önemli bir düşünürü; eskiden beri süregelen Türk devlet anlayışının usta bir temsilcisidir.

Eserin, Viyana (Herat), Mısır ve Fergana olmak üzere üç nüshası vardır. Bulunan ilk nüsha, 1439'da Uygur harfleriyle kopyalanmış olan Herat nüshasıdır. Karahanlılar döneminde Türkler, Arap alfabesinin yanı sıra bazı eserleri Uygur harfleriyle kopyalıyorlar, Uygur yazı geleneğini de sürdürüyorlardı. Bu durum, ileride Osmanlı saraylarında da görülmüştür. Abdürrezzak Bahşı'nın Tokat'tan İstanbul'a getirttiği Herat nüshasını, 18. yüzyılda bir sahaftan satın alan Avusturyalı doğu bilimci Joseph von Hammer-Purgstall Viyana Saray Kitaplığı'na vermiştir. İlk olarak 1825'te *Journal Asiatique*'de Jaubert'in tanıttığı Kutadgu Bilig'in bu nüshası hâlen Avusturya Devlet Kütüphanesi'ndedir.

1896'da Kahire'deki Hidiv Kütüphanesi müdürü Moritz'in bulduğu ve Arap harfleriyle yazılmış olan Mısır nüshası, hâlen Kahire'de, Mısır Devlet Kütüphanesi'ndedir.

14. yüzyılın ilk yarısında Harezm bölgesinde istinsah edildiği düşünülen ve eserin üçüncü nüshası olan Fergana nüshası da Arap harflidir. 1913 yılında Zeki Velidi Togan tarafından Fergana'da bulunmuştur. Bu nüsha bugün Taşkent'te bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

H. Vámbéry, *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik*, Innsbruck, 1870, IV+260 s.

W. Radloff, *Kudatku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien*, St. Petersburg, 1890, XIII+200 s.

W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Bâlasagun. Theil I. Derr Text in Transcription*, St. Petersburg, 1891, XCIII+252 s.

W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Bâlasagun. Theil II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien un Kairo*, St. Petersburg, 1910, XXIV+560 s.

Yukarıdakilerin dışında bu konuda Reşid Rahmeti Arat'ın çalışmaları, Türkiye'deki en kapsamlı ve önemli olanların başında gelmektedir. Zaten araştırmamızda da *Kutadgu Bilig* için esas aldığımız çalışmalar onun çalışmalarıdır:

Reşid Rahmeti Arat (1947), *Kutadgu Bilig I, Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, (2. Baskı, Ankara, 1979).

Reşit Rahmeti Arat (1959), *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II, Çeviri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Reşit Rahmeti Arat (1979), *Kutadgu Bilig III, İndeks*. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce (Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

1.4.5.2. Atebetü'l-Hakayık

Edip Ahmed Yüknekî'nin, tahminen 12. yüzyılda yazdığı manzum öğüt kitabı niteliği taşıyan bu eserin adı, "Hakikatlerin Eşiği" anlamına gelir. Edip Ahmed bu eseri, Türk ve Acem meliki Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e sunmuştur ancak bu melikin nerede ve ne zaman yaşadığını bilmemekteyiz. Yine yazarın kendisi hakkında da kaynaklarda fazla bilgi bulunmaz. Memleketinin Yüknek, babasının adının ise Mahmud olduğu Arslan Hoca Tarhan'ın eserin sonuna yazdığı ektaki dördlükten anlaşılmaktadır:

*Edibniñ yiri atı Yüknek erür
Safâlig 'aceb yir köñüller yanar
Atası atı Mahmud-ı Yüknekî
Edib Mahmud oğlu yok ol hiç şeki.*

"Edib'in memleketinin adı Yüknek'tir. Gönülleri açan safalı bir yerdir. Babasının adı Yüknekli Mahmud'dur. O, Edip Mahmud'un oğlu hiç şüphe yoktur." (Z. Ölmez - Kaçalın, 2011, s. 8-9). Eserin adının farklı nüshalarda farklı şekillerde geçtiği görülmektedir. Uygur harfli en eski nüshada "Atebetü'l-Hakayık", diğer nüshalarda "Hibetü'l-Hakayık", "Gaybetü'l-Hakayık" biçimlerine de rastlanmaktadır (Akar, 2005, s. 152). Eserin sonunda, yukarıda bahsettiğimiz Arslan Hoca Tarhan'a ait olan ek dışında, Emir Seyfettin'e ve adını bilmediğimiz bir kişiye ait olan iki ek daha vardır. Kime ait olduğu bilinmeyen bu ekte, yazarın kör olduğu belirtilmektedir.

Eser ilk olarak *Hibetü'l-Hakayık* adıyla Necib Âsım tarafından tanıtılmış ve yayımlanmıştır (1915). 12. yüzyılda yazılmış dinî ve öğretici bir ahlâk kitabı niteliğindeki Atebetü'l-Hakayık, on üç bölümden oluşur. Kırk beyit ile yüz yirmi bir tane dördlük bulunmaktadır. Eserin tamamı 484 mısradır. Bu eser de Kutadgu Bilig gibi aruzun mütekarib (fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl) vezniyle yazılmıştır. İşlediği konular bakımından Kutadgu Bilig ile benzerlik göstermektedir. Edip Ahmed eserini Türkçe yazmıştır. Bu konuda kendi ifadesi, *Anın uş çıkardım bu Türki kitap* şeklindedir. Atebetü'l-Hakayık'ın baş kısmındaki övgü ve sebep-i telif kısımları beyitlerle yazılmıştır. Övgü tarzındaki asıl eser ise, aaba/ccdc/eefe biçiminde uyaklanmış dördlükler ile yazılmıştır. Bununla birlikte, İslâmiyet öncesi Türk şiirinde görülen dize başı uyak da sıkça kullanılmıştır. Tam ve yarım uyakların yanında bazen

redife de yer verilir. Vezin ve uyak bakımından kusurlu olan eserde çok sayıda imale ve zihaf bulunmaktadır. Aruzla şiir yazma geleneğinin bu çevrelerde yeni başlamış olması bu durum üzerinde etkilidir (Mansuroğlu, 1998, s. 135; Z. Ölmez - Kaçalın, 2011, s. 9).

Atebetü'l-Hakayık'ın dört nüshası bilinmektedir. Nüshalardan biri, yazılışından çok sonra 15. yüzyılda düzenlenmiştir. Biri de oldukça eksiktir. En iyi ve en eski tarihli olanı ise Semerkand nüshasıdır ve İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü nr. 4012'de kayıtlıdır. 848 (1444) yılında Semerkand'da hattat Zeynelabidin tarafından kopyalanmıştır. Bu nüsha Uygur harfleriyle yazılmıştır. Eserin doğru adını ve kime sunulduğunu göstermesi, bu nüshanın değerini arttırmaktadır. Ayasofya Kütüphanesi nr. 4757'de kayıtlı bir mecmuanın baş kısmında bulunan Ayasofya nüshası ise, 884 (1480)'te Abdürrezak Bahşı tarafından İstanbul'da düzenlenmiştir. Metin, üst satırları siyah mürekkeple Uygur harfleriyle ve alt satırları kırmızı mürekkeple Arap harfleriyle olmak üzere iki farklı alfabeye yazılmıştır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine Kısmı nr. 35552'de kayıtlı bulunan Topkapı Müzesi nüshası Arap harflidir. Fatih ya da II. Bayezit döneminde İstanbul'da kopyalandığı düşünülmektedir. Eserin dördüncü nüshası ise, Uzunköprü'de Seyit Ali'nin kitapları arasında bulunmaktadır. Bu nüsha Arap harflidir. Ayrıca baştan, ortadan ve sondan eksiktir (Arat, 1951; Z. Ölmez - Kaçalın, 2011, s. 9).

Atebetü'l-Hakayık üzerine Türkiye'de yapılan en önemli çalışma Reşid Rahmeti Arat'a aittir. Ayrıca bu araştırmada, *Atebetü'l-Hakayık*'ın değerlendirilmesinde yararlandığımız çalışmadır: R. R. Arat, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1951 (2. baskı 1992, 3. baskı 2006).

1.4.5.3. Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)

Türklerin 10. yüzyılda devlet dini olarak İslâmiyeti kabul etmesiyle, bu dinin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercümesi gerekliliği sonucu ilk tercümeler ortaya çıkmıştır. Türkçe ilk Kur'an tercümesinin kimin tarafından ve tam olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Karahanlı Türkçesiyle, Karahanlılar döneminde yapılan ilk Kur'an tercümeleri, satır-altı tercümeler niteliğindedir. Bu döneme ait olduğu düşünülen çeviriler şunlardır:

1. Türk İslâm Eserleri Müzesi No. 73'te kayıtlı olan nüsha: Bu nüsha Muhammed bin el-Hâc Devletşah eş-Şîrazî tarafından 734/1333-34 yılında kopyalanmıştır. 902 (451 varak) sayfadan oluşan bu tercümenin Kur'ân tercümeleri

içinde en eskisi olduğu kabul edilmektedir. Türkçe bölümlerin kırmızı mürekkeple ve nesih yazı tarzıyla yazıldığı bu nüsha, gösterdiği dil özellikleri bakımından Karahanlı Türkçesiyle yazılmış kabul edilir ve söz varlığında diğer metinlerde bulunmayan yeni sözcüklere sahiptir (Eckmann, 2003, s. 261; Z. Ölmez - Kaçalın, 2011, s. 15).

2. Anonim Tefsir: Peterburg'daki Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığı'ndadır. Kim tarafından, ne zaman ve nerede yazıldığı belli olmayan bu eser, Orta Asya Tefsiri veya Anonim Tefsir olarak bilinmektedir. Bu Kur'an tercümesi karışık bir yapıya sahiptir. Bazen kelime kelime tercüme bazen de tefsir özellikleri göstermektedir. Bazen surelerle ilgili hikâyelere de yer verildiği görülmektedir. Bu eser, 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından bulunmuştur (Üşenmez, 2011, s. 981).

3. Manchester-John Rylands Nüshası: Çalışmamızda da yararlandığımız bu nüsha, Manchester, Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar Bölümü 25-38'de kayıtlıdır. Nüshanın telif ve istinsah tarihi belli değildir. Rylands nüshası, Türkçe ve Farsça çeviriyi içermektedir. Dili hakkında ileri sürülen farklı görüşleri değerlendiren Eckmann, tercümenin 12. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başına ait Karahanlı Türkçesi dil özelliklerini gösterdiğini belirtir (Eckmann, 2003, s. 261; Z. Ölmez - Kaçalın, 2011, s. 15-16).

4. Taşkent'te Özbekistan Bilimler Akademisi Kitaplığında saklanan 2008 sayılı nüsha: Eksik bir nüshadır. Dili Karahanlı Türkçesidir. İçerisinde bir de satırrası Farsça çeviri vardır. Semenov'a göre Türkçe çeviri Karahanlı Türkçesi dil özelliklerini yansıtır (Eckmann, 2003, s. 261; Z. Ölmez - Kaçalın, 2011, s. 16).

Kur'an tercümeleri üzerine yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

A. K. Borovkov, *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, Moskva, 1963 (Çev.: H. İ. Usta, E. Amanoğlu, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, TDK, Ankara, 2002).

A. K. Borovkov, *Iz materialov dlya istorii uzbekskogo yazyka, Tyurkologičeskiy Sbornik I*, Moskva-Leningrad, 1951, s. 73-79.

A. A. Semenov, *Sobranie vostiçnih rukopisey, Akademii Nauk Uzbekskoy SSSR, Cilt IV*, Taşkent, 1957, s. 45-46, No. 2854.

J. Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

Yukarıdakilerin yanı sıra Türkiye'de bu konuda Aysu Ata'nın çalışması bulunmaktadır. Aynı zamanda bu araştırmada, eserin değerlendirilmesinde kullanılan

temel kaynaktır: Aysu Ata, *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)* (2. bs.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

1.5. Uygur ve Karahanlı Dönemlerinde Etkili Olan İnanç Çevreleri

1.5.1. Manihaizm

Manihaizm, Mezapotamya'da Mani tarafından MS III. yüzyılda kurulmuş ve Asya'dan Avrupa'ya geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Mani, MS 215/216 yılında Babil'in Mardin köyünde soylu bir aileden gelen anne-babanın çocuğu olarak doğmuştur. İnanışa göre 5-6 yaşlarındayken ağaçlar onun önünde eğilmiş, ilk kez 12 yaşındayken, ikincisinde ise 24 yaşındayken ikizim dediği kutsal ruh onu ziyaret etmiştir. Böylece evrensel bir peygamber olduğunu iddia eden Mani'nin kutsal mesajı yayma görevi başlamıştır (Arendzen, 1910; Tokyürek, 2012; Özbay, 2014). Manihaizmin “ışık dini” olarak anılmasında etkili olan ve öğretiyeye ad olan Mani sözcüğünün gerçek anlamı bilinmez ancak kökeniyle ilgili olarak Mezapotamya bölgesinde konuşulan Aramiceden ya da bir Eski İran dilinden geldiği; Arendzen (1910)'ın verdiği bilgiye göre, muhtemelen Mandenler arasında, Babil Aramicesinden gelen ve “ışık-ruh” anlamında bir terim olan *mānā* sözcüğünden çıktığı düşünülmektedir. Gharib'in *Soğdca Sözlük* (2004)'ünde Mani sözcüğüyle ilgili olduğunu düşündüğümüz ve sözcüğün kaynağının Eski İran dillerinden biri olma olasılığına uygun düşen “düşünce, ruh, kalp, vicdan” anlamlarındaki *m'n* (*mān*) sözcüğü de dikkat çekicidir (s. 206).

İlk misyoner seferini İran'dan Hindistan'a, Budizm'in etkisindeki Kuşan'a yapmıştır ve orada ilgiyle karşılanmış, Budizmin *samsāra* başta olmak üzere farklı öğretiy ve düşünce biçimlerini kendi görüşleriyle birleştirmiştir. 242 yılında İran'a dönmüş ve dönemin hükümdarı I. Şapur'dan dinini yaymak için izin istemiş ve eseri *Şāhpurakān*'ı sunmuştur. Hükümdarın ölümüne kadar inancını yayan Mani, I. Behram'ın tahta geçmesiyle destekten yoksun kalmış ve Zerdüşth rahiplerin kışkırtmaları sonucu yeni hükümdar I. Behram'ın emriyle idam edilmiştir. Mani'nin idamından sonra başta Zerdüşthler olmak üzere birçok farklı inanç kesimi sapkın olarak nitelendirdikleri Manihaizmin yayılmasını engellemiştir. Avrupa'ya kaçan Manihaistler, Hristiyan kiliseleri, Asya'ya kaçanlar ise Budistleri karşılarında bulmuştur. Asya'dakiler bu yüzden kendilerini Budist gibi göstermek zorunda kalmış ve aralarında Mani'nin bir Buda olduğunu söyleyenler ve inançlarını bu yönde devam ettirenler bile olmuştur.

Manihaizm, tüm bunlarla birlikte birçok dinden ve görüşten etkilenmiş ve bünyesinde çeşitli düşünceleri birleştirmiştir. Mani'ye göre, İsa batıyı etkileyen ancak bilgisini doğuya yansıtamayan, Buda yalnızca doğuyu etkileyen, Zurvan ise bölgesiyle sınırlı kalan peygamberler olmuş ancak kendisi ise İsa'nın ve Buda'nun ruhunu taşıyan, geleceğin Buddhası Maitreya ile bağdaş, evrensel bir peygamber olmuştur (Tokyürek, 2012, s. 2890; Özbay, 2014, s. 59-60).

Manihaizm özellikle Zerdüştlükle ilgili çeşitli inanç ve öğretileri içinde barındırmakla birlikte Zurvanizm kolu ile diğerlerine göre daha fazla bağlantılıdır. Mani, öğretisini kurarken Zurvanizmdeki bazı inanç ve öğretilerde değişiklikler yapmış ve onları kendi felsefesiyle birleştirmiştir. Zurvan, zamanın tanrısıdır. Zurvan'ın yani Eski Türkçe metinlerde geçtiği şekliyle Ezrua'nın iki oğlu vardır. Bunlar: İyiilik tanrısı olan Ohrimazd ya da Hormuzta ve kötülük tanrısı olan Ahriman ya da Şimnu'dur. Manihaizme göre, evren ve insanlardan önce sadece ışık ve karanlık vardır. İyiliği ve tanrı ülkesini *ışık*; kötülüğü, şeytan ülkesini, geçici dünyayı, insan nefsinin ve kötü arzuları ise *karanlık* simgeler. Bu ikicilik anlayışı aynı zamanda Zerdüştlük ile Manihaizmin ortak noktalarından biridir. Bununla birlikte, Manihaizmde “üç devirli öğreti” ya da Eski Türkçe metinlerde geçtiği şekliyle *üç üdki nom* bir diğer temel anlayıştır. Bu anlayış, ışığın karanlıkla “ayrı olması - karışması - tekrar ayrılması” bağlamında “geçmiş-şimdi-gelecek” zaman kavramlarının sembolleştirildiği bir birleşimdir. Işığın karanlığa yenilip parçalarının evrene dağıldığı ikinci devre olan maddi dünyada insanların, madde içine hapsedilmiş ışığı “ışığın bilgisi”yle kurtarıp ışık parçalarını “tanrı (ışık) ülkesine” geri gönderip tıpkı birinci evrede olduğu gibi ışık ve karanlığın ayrılmasıyla üçüncü evrenin başlayacağı inancı bulunmaktadır. Bu inanç aynı zamanda Manihaizmin gnostik tarafıdır (Özbay, 2014, s. 59-64).

Manihaizmin cemaat ya da topluluk düzeni, tıpkı diğer inanç sistemlerinde olduğu gibi bu dini/öğretiye öğreten ve aynı zamanda yayan din adamları ile öğrenen/yyan inananlardan oluşur. Din adamları da farklı sınıf ve derecelerdedir. Evlenmeleri, et yemeleri, içki ve süt içmeleri yanında mal mülk edinmeleri de yasaktır. İnananlar ya da *nigoşaklar* (dinleyiciler) için ise tek istenen sadaka vermek, cömert olmak ve öğretiyi yaşamaktır. Onlar aile sahibi olabilir ve herhangi bir yerde yaşayabilirler. Ayrıca hem din adamları hem de inananlar için, Manihaizmin öğretisine bağlı kalmak ve itaatkâr bir yaşam sürmek çok önemlidir.

Manihaizmin Türkler için önemli olmasının sebebi ise, onları etkileyen inançlardan biri olmasıdır. Bilindiği üzere Uygurlar, Böğü Kağan zamanında

Manihaizmi kabul etmiştir. Uygurların siyasî ve askerî bakımdan güçlü olması, Çin'deki özellikle Tang hanedanlığı zamanında ilişkilerin çok yakın olmasına sebep olmuştur. Çin'deki Tang hanedanlığının bir isyanı bastırması için Uygurlardan yardım istemesiyle 762'de ordusuyla Çin'e giden Böğü Kağan, 762-763 yılları arasında burada, şehrin yakınında kalmıştır. Bu esnada Manihaist rahiplerle tanışmış, isyanı bastırıp Karabalgasun'a dönerken de dört rahibi yanında götürmüştür. Böğü Kağan, zamanla ilgi ve merakının artmasıyla birlikte bazı ileri gelen komutanların karşı çıkmasına rağmen bir bildiriyle Manihaizmi kabul ettiğini resmileştirmiştir. Böylece Uygurlar arasında Manihaizm hızla yayılmıştır. Böğü Kağan'ın Manihaizmi kabul edişinin anlatıldığı metin ise W. Bang tarafından ilk kez *Türkische Turfan-Texte II*'de yayımlanmıştır (Bang-Gabain, 1929) ve o metnin fragmanları U 72 ve U 73 numaraları ile bugün Berlin'de saklanmaktadır (Özbay, 2014, s. 21-23).

1.5.2. Budizm

Hint kaynaklı bir inanç sistemine sahip olan ve bir Uzak Doğu dini olarak kabul edilen Budizm, tam olarak ne zaman yaşadığı bilinmeyen ancak yaklaşık olarak MÖ 563-483/567-487 yılları arasında yaşadığı düşünülen Siddhartha Gautama'nın "aydınlanması ve dünyanın gerçeğini kavraması" üzerine kurulmuş bir öğretilerdir. Budizm terimi, "aydınlanmış, uyanmış kişi-farkında olan" anlamlarına gelen ve Sanskritçe-Palice eski metinlerde geçen *buddha* kelimesinden gelmektedir.

Śākya (Śākya azizi) ya da Gautama, olağanüstü özellikler gösteren yani mitolojik bir doğum hikâyesine sahiptir. Uzun yıllar cennette yaşayan bir Bodhisattva olan Buda, doğmadan önce beyaz bir fil olarak Śākya kralının eşinin sağ tarafından girerek rahmine yerleşir. Kral bir kahine gider ve kahin, doğacak çocuğun büyük bir kral veya din adamı olacağını söyler. Doğan çocuğun kutsal bir kişilik olduğu, çocuk doğduktan sonra yerin sallanması ve güneşin tutulmasıyla anlaşılır. Çocuğa, Siddhartha yani "tüm arzuları tamamlanmış" adı verilir. Doğumdan yedi gün sonra annesi ölür, ona teyzesi bakar. Saraydan çıkarılmadan geçen uzun yıllarda iyi bir eğitimle yetiştirilir. Din adamı olmaması için de çeşitli eğlencelerle vakit geçirmesi sağlanır. On altı yaşında evlenen Siddhartha'nın bir oğlu olur. Bir gün ormandan dönerken gördüğü yaşlı bir adam, ölü bir adam ve bir dilenci acıları ve adaletsizliği önleme yollarını düşünmesine ve altı yıl süren inzivaya çekilmesine neden olur. Eğitim aldığı üstatların düşünceleri özellikle ıstırap konusunda onu tatmin etmez. Önce beş arkadaşıyla hiçbir şey yemeden

yoğunlaşma hareketleri, sonra güçten düşmesi ve metodunun başarısızlığıyla eti bırakır ve et dışında yiyecekler yemeye başlar. Bu davranışı sonucu diğer arkadaşları tarafından ormanda terk edilir. Bir gün nehrin kıyısında bir pippala ağacının altındayken birden “aydınlanır” ve bir Buddha yani “uyanmış” olur. Henüz otuz beş yaşında olan Buddha, ömrünün kalanını tüm canlıları kurtarmak ve vaaz vererek öğretisini yaymakla geçirir (EB, *Buddha, Life of the*, 2004, s. 82-87; Tokyürek, 2011, s. 1-2).

Buddha öğretisinin temelini, insan ile gerçek arasında hayatın ıstıraplarla dolu olduğu biçimindeki kötümser anlayış oluşturur. Dört kutsal gerçek, Buddha’nın kurtuluş öğretisinin özünü oluşturmaktadır: 1. İnsanın varlığı kötülük, doyumsuzluk, hastalık, yaşlılık, ölüm vb. ıstıraplarla yoğrulmuştur. 2. İstirabın sebebi arzu ve ihtirastır. Bu da yeni karma ve sudūra, yeni tenâsüh ve ölüme yol açmaktadır. 3. Arzulardan ve fâni işlerden sıyrılmak, ıstıraba son vermek için gerekli olandır. Nirvana ise bu yenilenen döngülerden kurtulmanın tek yoludur. 4. Nirvana’ya, özgürlüğe ve yeni hayata ulaşabilmek yalnızca Buddha’nın sekiz dilimli yolu ile mümkündür. İlk kutsal gerçeğin kavranılmasını, ikincisinin anlaşılmasını ve üçüncüsünün de gerçekleşmesini ise bu sekiz dilimli yol sağlar (Tümer, 1992, s. 353). “Maha Parinibbana Sutta’da geçen sila (ahlâk), samdhi (meditasyon) ve panna (hikmet) şeklindeki üç ana maddenin sonradan geliştirilmiş şekli olan sekiz dilimli yolun üç maddesi (doğru söz, doğru davranış, doğru geçim) silaya, iki maddesi (doğru muhakeme, doğru murakabe) samdhiye, üç maddesi de (doğru anlayış, doğru düşünce, doğru niyet) pannaya girer” (Tümer, 1992, s. 353).

Buda’nın ölümünün ardından, 500 rahibin katılımıyla, Buda’nın vaazlarıyla Sangha kurallarının tekrarlandığı Rajagaha (Magadha Krallığı’nın başkenti) konsili, Kasyapa başkanlığında toplandı. Bir asır kadar sonra ise keşişler arasındaki düşünce farklılığı sebebiyle Vesali’de ikinci konsil toplandı. 700 rahibin katılımıyla toplanan bu konsilde anlaşmazlıklar giderildi. Sutta ve Vinaya, yeniden düzenlendi. MÖ III. yüzyılda öğretilde çıkan bir anlaşmazlık üzerine, Budist olan İmparator Aşoka (MÖ 273-236) zamanında üçüncü konsil toplandı. Halkı arasında inanç birliğini ve düzeni sağlamak amacıyla Aşoka’nın desteklediği bu konsil, yeni başkent Pataliputta’da (Patna) 1000 keşişin katılımıyla gerçekleştirildi. Konsilin sonunda, eskilerin geleneksel görüşü olarak bilinen Sthavira tercih edilince, Sarvastivadinler, Madhura’ya doğru çekildiler. Sonrasında Budizm o günün Hindistan’ındaki dört krallıktan birisi olan Magadha’dan Hindistan’a yayıldı (Tümer, 1992, s. 353).

Aşoka’dan sonra imparatorluk küçük hükümdarlıklara bölündüyse de Budizm yayılmaya devam etti. Tıpkı imparatorluk gibi, Budizm’de de önemli ayrılıklar olmuş

ve nihayetinde gelenekçi Budizm on sekiz mezhep olarak şekillenmişti. Bu esnada, evrensel kurtuluşa götürdüğü için kendisine Mahayana (büyük araba) adını veren ayrı bir Budist mezhep doğdu. Doğuşunun MÖ I. yüzyıl – MS I. yüzyıl arasında olduğu tahmin edilen, fakat tam olarak ne zaman doğduğu bilinemeyen bu mezhebin mensupları, Theravadin, Sarvastivadin vb. içinde on sekiz mezhebi bulunduran eski gelenekçi tarafı Hinayana (küçük araba) olarak adlandırdılar (Tümer, 1992, s. 353).

MS I. yüzyıldan itibaren hem Kuşan İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalmış olan Batı Türkistan'a, hem de Çin'e yayılan Mahayana Budizmi, MS II. yüzyılda Hindistan'da, Mahayana içinde geliştirilmiş olan Budist düşüncenin ilkelerinin farklı bir biçimi olan Madhyamika mezhebini ortaya çıkardı. Budist mantık analizi, bu mezheple birlikte en önemli gelişimini gerçekleştirdi. Zihni aşırı bir şekilde ön plana alan bu mezhebe karşı, Yogacara (Vijnanavada) ekolü ortaya çıktı. Bu ekol, şuuru gerçek sayıp onu temizleme ve aydınlatma yoluyla mânevî gerçeği doğrudan doğruya kavramaya dayanmaktaydı. Hindistan'da VIII. yüzyılda Mahayana'dan gelişen farklı şekiller olan, Mantrayana ve daha sonra Vajrayana kolları ortaya çıktı (Tümer, 1992, s. 354).

Budizmin, ilk kez ne zaman Türkler arasında kabul gördüğü ve yayıldığı tam olarak bilinmemektedir. MS 2. yüzyılda Türklerin yaşadığı yerlerde de Budizm faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, Batı Türkistan'da Mani ve Zerdüşlüğün etkisine karşın Doğu Türkistan'da Budizmin yaygın olduğu düşünülmektedir. Türklerde, özellikle 6. yüzyıldan itibaren Budizmin güçlü olduğu, I. Köktürk hükümdarlarından Mukan Kağan'ın Budizmi kabul ettiği ve Taspar Kağan'ın da bir Budist tapınak kurdurduğu ayrıca onun isteğiyle Nirvāṇa-Sūtra'nın Türkçeye çevrildiği bilinmektedir (Gabain, 1961, s. 506). Hotan'da Budizmin yayılmasında yoğun faaliyetler gösteren ünlü rahip Jinagupta da Türkler arasında etkili olmuştur. II. Köktürk hükümdarı Bilge Kağan'ın Budizmi devlet dini olarak kabul etmek istediği ancak Tonyukuk'un karşı çıktığı da bilinmektedir (Tokyürek, 2011, s. 3).

Uygurlar arasında Budizmin farklı mezheplerinin kabul gördüğünü ve yayıldığını, bu dönemlerden günümüze kalan metinlerden anlamaktayız. Bir Hinayana metni olan *Maitrisimit*, klasik Mahayana sutralarından *Lotus Sutra* ve Yogacara felsefesiyle bağlı olan *Sekiz Yükme Yarak Sutra* bunlardan bazılarıdır.

Zamanla Uygurlar arasında hızla yayılan Manihazim ve Budizm'in etkisi, 10. yüzyıldan itibaren Türklerin İslâmı seçmeye başlamalarıyla ve Türkler arasında herhangi bir siyasî gücün ne Manihaizme ne de Budizme desteğinin kalmamasıyla gitgide kaybolmuştur.

1.5.3. İslâmiyet

Öncelikle sözcük anlamlarından başlayarak açıklayacağımız İslâm'ın, etimoloji ve tanımıyla ilgili olarak *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin 23. cildinde Sinanoğlu (2001) şöyle demektedir:

Sözlükte “kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak; teslim etmek, vermek; barış yapmak” anlamlarındaki silm (selm) kökünden türemiş olan İslâm'ın etimolojisini yapan ilk âlimlerden İbn Kuteybe kelimeyi “boyun eğmek ve iradî olarak uymak suretiyle barış ortamına girmek”, İbn Manzûr da “boyun eğmek (inkıyâd) ve itaat etmek” şeklinde açıklamıştır. Sonraki kaynaklarda genellikle bu açıklamalar tekrar edilmiş, “sulh ve selâmet gayesiyle boyun eğmek, tâbi ve teslim olmak” mânaları öne çıkarılmıştır. İslâm'ın sözlük anlamındaki inkıyâd ve itaat her ne kadar mutlak ise de kelimenin örfteki kullanımı sadece “doğruya ve hakka uyma” mânası taşır. Yanlış ve kötüye boyun eğme şeklinde bir teslimiyet İslâm'a aykırıdır ve isyan olarak nitelendirilir (s. 1).

MS 610 yılında gelen ilk vahiyle Hz. Muhammed, bu kutsal mesajın Mekke'deki inanç dünyasını ve geleneği sarsabileceği sebebiyle başta gizli olarak yakın çevresine tebliğde bulundu. Bu durum üç yıl kadar sadece dine davet şeklinde devam etti. Dördüncü yıldan sonra Hz. Muhammed'e inananların sayısının artmasıyla ve güven duygusunun oluşmasıyla ilk Müslüman cemaat de kendini belli etmiştir. Mekkeli müşriklerin baskıları karşısında 615 ve 616 yıllarında Hz. Peygamber, dileyen müslümanların Habeşistan'a göç etmesine izin verdi. Mekke'de kalanlar ise müşriklerin baskı ve saldırılarına maruz kalarak 617-620 yılları arasında yaklaşık üç yıl toplumdan soyutlanmış bir şekilde büyük bir sıkıntı içinde yaşadılar. Hz. Muhammed, İslâm'ın Mekke'de tebliğine ve tutunmasına imkân görmeyince, Medinelilerle yaptığı anlaşmalarından sonra kendilerine yaşama ve güvenlik imkânı veren Medine'ye göç etmeleri için ashabına izin verdi. Kendisi de bir müddet sonra Hz. Ebû Bekir ile birlikte Medine'ye hicret etti ve İslâm tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu (Özcan, 2001, s. 27).

İslâmiyet için ibadet, ilkin Kur'an-ı Kerim'in buyruğudur. İbadetlerin usul ve gerekleri ise, Hz. Muhammed'in uygulamalarıyla öğrenilmiştir. Kur'an'da, sadece Allah'a ibadet edilmesi gerektiği vurgulanır; çünkü Allah tüm varlıkların yaratıcısı (el-En'âm 6/102), yerin ve göğün sahibi, mâliki ve rabbi (el-Bakara 2/107; Âl-i İmrân

3/189; Meryem 19/65), insanların asıl hükümdarıdır (en-Nâs 114/2). İbadet edilmek Allah’a yaraşırken, O’na ibadet etmek ise insanlara yaraşır (el-Fâtiha 1/5; el-Enbiyâ 21/67; ez-Zâriyât 51/56); Allah’tan başkasına ibadet etmek cahilliktir (ez-Zümer 39/64) (Çağrı, 2001, s. 11). Çağrı’nın (2001) aktardığına göre, Râgıb el-İsfahânî Kur’an’da iki çeşit ibadetten söz edildiğini, akıllı ve iradeli varlıkların kendi istekleriyle, akıl ve iradeye sahip olmayan varlıkların da zorunlu olarak (yaratılış yasalarına uyarak) ibadet ettiklerini belirtir (el-Müfredât, “abd”, “scd” maddeleri) (s. 11).

İslâm dini, Allah’tan başka bir varlığa ibadet etmeyi, içinde doğduğu toplumun ortadan kaldırılması gereken en ciddi kusuru olarak görmüştür. Tevhid inancını yerleştirmeyi ilk amaç olarak belirlemiştir. Bundan dolayı, Mekke döneminde putperestliğin ve asabiyetten doğan geleneklerin egemen olduğu bir ortamda inen âyetlerde, öncelikle tevhid inancının yerleştirilmesine önem verilmiştir. Ayrıca bunun için temel sayılan bir mânevî ve ahlâkî yapı da oluşturulmuştur. Allah’a iman, Peygamber’e bağlılık, dünyanın geçici, âhiretin kalıcı olduğu inancı, tevekkül, takvâ, huşû, ihlâs, sabır gibi dinî esas ve kavramlar üzerinde dikkatle ve çok önemle durulmuştur. On yıl kadar süren tebliğ sürecinden sonra hicretten evvel beş vakit namaz, hicret esnasında cuma namazı, sonraki yıllarda da zekât, oruç ve hac ibadetleriyle ilgili hükümler gelmiştir (Çağrı, 2001, s. 11).

İslâmiyet’in itaat ile ilişkisi üzerine *TDV İslâm Ansiklopedisi*’nin 23. cildinde; “Bir âyette itaat edilmesi gerekenler Allah, Allah’ın resulü ve yöneticiler olmak üzere üç kategoride ele alınmıştır (en-Nisâ 4/59). Buna, diğer âyetlerde “ihsan” ve “birr” kelimeleriyle ifade edilen anaya babaya itaati de eklemek mümkündür (el-İsrâ 17/23; Meryem 19/14, 32).” diyerek Kur’an’daki hâlini aktaran Alper (2001), “Şüphe yok ki Allah’a itaat kavramının esasını oluşturur. Kur’an’a göre bütün olarak fizikî dünya mutlak bilgi ve kudretle onu yaratana itaat etmektedir (Fussilet 41/11; er-Rahmân 55/6).” şeklinde kavramın özüne de değinmiştir (s. 444).

İbn Fadlan’ın meşhur *Seyahatnâme (El-Rihle)*’sinden öğrendiğimize göre Türkler arasında ilk kez 10. yüzyılda İdil Bulgarları tarafından devlet dini olarak kabul edilen İslâmiyet, kısa bir zaman sonra da ilk kez bir Orta Asya Türk devletinde, Karahanlılarda, Satuk Buğra Han zamanında devlet dini olarak benimsenmiştir. Bu benimseyiş sonraki yüzyıllarda giderek genişleyen bir coğrafyada, siyasî ve askerî olarak Müslüman Türklerin üstünlüğünün ortaya çıktığı, Mısır’da kurulan Müslüman Türk devletlerinin yanı sıra Selçuklular ve Osmanlılar egemenliğinde geçecek olan uzun bir devrin de ilk adımı olmuştur.

İslâmiyet, Türkleri yalnızca inanç dünyası bakımından etkilemekle kalmamış, bunun yanında kültür, edebiyat, gelenek ve düşünce tarzı bakımından da derin, güçlü ve günümüzde de devam eden bir etki yaratmıştır. Türkçenin, Arapça ve Farsça ile olan sıkı ilişkisinin temelinde de elbette İslâmiyet'in Türkler üzerindeki çok yönlü güçlü ve derin etkisi vardır.

1.6. Kuramsal Açıklamalar

1.6.1. Kavram

Kavram (İng. *concept, notion*, Alm. *begriff*, Ar. *mefhum*), dilcilerin ve farklı alanlardan düşünürlerin tanımlamak ve açıklamak için üzerinde fazlaca durdukları bir sorundur. Kavramın, sözlüklerde geçen anlamları şunlardır: “a 1. Bir nesnenin, bir duygunun ya da düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, nosyon. 2. *fel.* Nesnelerin ya da olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, mefhum, nosyon” (Dil Derneği, 2005, s. 1085b). “a 1. Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, konsept, nosyon. 2. *fel.* Nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, konsept, mefhum, nosyon” (*Güncel Türkçe Sözlük*, 2016).

Kavram sorunu, başta da söylediğimiz gibi yalnızca dilcilerin üzerinde kafa yorduğu bir mesele değildir. Kavramın bir de felsefî yönü vardır. Bu yüzden, kavramın, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (1975)'ndeki anlamlarına da bir göz atmalıyız: “İng. *conception, notion* 1. Nesnelerin ya da olayların ortak özelliklerini kaplayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım; tek bir nesnenin (bireysel kavram) ya da bir nesneler sınıfının (genel kavram) özünü belirleyen, birbirleriyle bağlantılı niteliklerin ya da özel belirtilerin (özelliklerin) bir sözcükte düşünülmüş olan birleşimi. 2. (Klasik mantıkta) Yargı ile çıkarımın sonradan üzerinde kurulacağı en yalın, en temel öge.” Bu iki anlamı verdikten sonra klasik mantıktaki anlamıyla kavramın açıklamasına şöyle devam eder: “(Gerçekte ise kavram düşüncenin bir başlangıç noktası olmayıp, düşüncenin kendisini topladığı, yoğunlaştığı bir noktadır; düşüncenin bir bütüne, bir birleşime, bir birliğe dönüşmüş biçimidir.) // Klasik mantık için kavramlar çoğunlukla nesne kavramlarıdır ama bunun yanında ilişki ve görev kavramlarından da söz edilebilir (de, üzerine, eğer, ancak vb.).” Hançerlioğlu ise, *Felsefe Sözlüğü* (1993, gel.y.bs.)'nde kavramı, “nesnel gerçekliğin, sözcüklere anlam katan yansıması... Kavram, duyularla gelen nesnel

izlenimleri düşüncenin soyutlama işleminden geçirerek kavradığı bir *genel nesne*'dir" (s. 177) diyerek tanımlamıştır.

Dil ve düşünce konusunun kesiştiği bir noktada yer alan *kavram* sorunu, metafizik ve felsefe açısından da düşünülmesi zorunlu bir konudur. Dil ile düşüncenin sınırının bilinemediği, düşüncenin dil olmaksızın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği sorusunun herkesin benimsediği bir yanıtının olmadığı bir durumda, kavramı dilden bağımsız olarak düşünmek ve tanımlamak pek tatmin edici değildir. Bunlara karşın, birbirinden ayrılan tanımlar olsa da, konunun metafizik ve felsefe bağlamında incelenmesine girmeden dilbilimin olanakları ve anlambilimin sınırları içinde *kavram* konusu açıklanabilir.

Tanımlara baktığımız zaman, genellikle kavramın, bir nesnenin zihnimizde oluşturduğu *tasarım* olarak ifade edildiğiyle karşılaşırız. Örneğin *çiçek* dediğimizde Türkçe konuşan bir bireyin zihninde hemen bir tasarım belirir. Bu tasarım dilden ayrı da düşünülebilir ancak *kötülük*, *insafsızlık*, *sevimli* gibi soyut kavramları dilden ayırarak düşünüp açıklayamayız. Bu soyut kavramlar başka dillerde başka sesler ve başka biçimlerle söylenir ve o dili konuşanın zihninde farklı düşünceler uyandırır. *Çiçek*, *kedi*, *yılan* ya da *su* genellikle belli bir tasarımı uyandırır. Ama soyut kavramlar için aynısını söyleyemeyiz. Bunların dışında kavramlar açısından esas fark, çeşitli dillerin birbirleriyle arasında olandır. Bir kavrama verilen değer ya da bir kavrama yüklenen anlamlar birçok dilde çeşitli yönlerden farklılıklar taşır.

Eşanlamlı kelimelerin de aynı kavramı işaret etmelerinden yola çıkan H. Seiffert, "öyleyse kavram, sözcükler değişse de aynı kalan şeydir" (1969, s. 36-40) der. Fakat kelimelerin, eşanlamlı olmalarına rağmen birbirleriyle anlamsal olarak tam örtüşmediği görülür. Türkçede ak ve beyaz eşanlamlı olsa da *ak akçe*, *alın ak*, *anamın ak sütü* gibi vb. bağlamlarda birbirlerinin yerine geçemezler.

"Kavram, bir başka açıdan 'ortak nitelikleri olan nesnelere verilen ad' olarak da tanımlanabilir. Dünya üzerinde *kanarya*, *ağaçkakan*, *kırlangıç*, *güvercin*... gibi ayrı ayrı adlarla adlandırılmış yaratıklara biz ortak bir ad veriyoruz: Kuş... Kavram, bir başka açıdan, dildeki bir genelleme, bir soyutlama sayılabilir" (Aksan, 2015, 3.C., s. 151).

Haçerlioğlu, ayrıntılı bir şekilde açıkladığı *kavram* maddesinde bu konunun başka bir boyutuna dikkati çeker ve şöyle der: "Kavramlar, nesnel gerçekliğin insan zihnindeki yansıması olmakla, tıpkı nesnel gerçeklik gibi değişir ve sürekli olarak gelişirler. Bu yüzdendir ki, hiçbir zaman saltık, her zaman ve her yerde geçerli

kavramlar olamaz. Kavramlara saltık anlamlar vermek, onları değişmez ve gelişmez saymak metafizik düşüncenin büyük yanılgısıdır” (1993, s. 178).

Aynı dili konuşan insanlar için kavramlar, yaşadıkları çevre, kültür, eğitim ve deneyimlerine göre az çok değişse bile zihinlerinde aşağı yukarı aynı tasarımları uyandırır. Ancak bunun her kavram için aynı olduğunu söyleyemeyiz. Örneğin *çivi* sözcüğü için durum aşağı yukarı aynı tasarımla sonuçlanırken *nişan* için farklı olabilir. Çünkü sadece köyde yaşayan biri için ya da İç Anadolu’da yaşayan biri için zihinde canlanan ile sadece şehir merkezinde yaşayan ya da Trakya’da yaşayan biri için zihinde canlanan büyük farklılıklar gösterir. Bu durumun içine, bir de kişisel deneyimlere bağlı olarak gelişmiş değer ve duygular girmektedir. Tüm bu sebeplerden dolayı, kavramların zihinde uyandırdığı tasarımların, *genel* ve *özel* olmak üzere iki gruba ayrıldığını düşünebiliriz.

Tüm bu tanımlar ve açıklamalarda da görüldüğü üzere, *kavram* sorununun birçok boyutu vardır. Sonuç olarak, “Kavram nedir?” sorusu, hâlen tek bir disiplinin tam ve doğru şekilde yanıtlayabileceği ya da sözlük maddelerinde kesin bir tanımla açıklanabilecek bir soru gibi görünmemektedir.

1.6.2. Sözlüksel Alan (Kavram Alanı) Teorisi

Kavram alanı ya da sözlüksel alan terimi, anlam bakımından birbirini çağrıştıran ve bir bütünü oluşturacak şekilde, bir kavramın anlam alanını, farklı yönlerden tamamlayan sözcüklerin oluşturduğu alan olarak tanımlanabilir. Kıran (2010), bu terimi şu şekilde tanımlar: “Aynı izlek ya da aynı kavram etrafında öbeklenebilen sözcükler bütünü’nün oluşturduğu yapısal düzene *sözlüksel alan* denir. Başka bir deyişle, aynı kavramı sunmak ya da geliştirmek, gerçekliğin aynı alanını betimlemek, aynı düşüncüyü ifade etmek için kullanılan sözcüklerin tümünün oluşturduğu yapısal düzene verilen addır” (s. 255).

Bu teorinin çıkışında 20. yüzyılda fizik alanında yaygınlaşan *alan teorisi* etkili olmuştur. “Ancak teorinin kaynağı 19. yüzyılın ortalarına ve genel olarak Humboldt ve Herder’in düşüncelerine kadar götürülebilir” (Lyons, 1996, s. 250-259). Dil alanındaki bu etkileşimden *dilsel alan* kavramının ortaya çıktığı, dilbilimcilerden G. Ipsen, A. Jolles, W. Porzig ve J. Trier tarafından da teorinin geliştirildiği görülür. Özellikle Trier’in *Über Wort- und Begriffsfelder* (1931) adlı çalışmasıyla sözlüksel alan teorisini detaylı bir şekilde ortaya koyduğu görülür (Çetin, 2009, s. 826; Özbent, 2013, s. 56).

Fikirseller temelleri daha eskilere dayanan sözlüksel alan teorisi, bilimsel çevrelerce daha çok Alman dilbilimci Jost Trier ile beraber anılmaktadır. Trier, kendinden önceki önemli dilbilimcilerden Humboldt ve Saussure'ün görüşlerinden yola çıkarak meydana getirdiği ve 1931 yılında yayımlanan *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes-Die Geschichte eines sprachlichen Feldes* adlı çalışmasıyla, dilin bilişsel süreçleri, sözcüklerin anlamlarındaki değişikliklerin diğer sözcüklere etkileri ve sözlüksel alanın niteliği gibi önemli konular ile ilgili yeni bakış açıları sunmuştur. Trier, Humboldt ve Saussure'ün dil konusundaki düşüncelerinden etkilenecek ortaya koyduğu sözlüksel alan teorisiyle, bir dili her yönüyle oluşturan dilsel malzemeye ve dil sistematığına bakışı etkilemiştir.

Trier'in görüşlerinin temelini oluşturan dilbilimcilerden Wilhelm von Humboldt, dili bir ürün (*ergon*) olarak görmez. Ona göre dil, iletişim ve düşünme aracı olan bir etkinlikler (*energia*). Dilin kendine ait bir iç sistemi vardır. Söz varlığı veya kelime hazinesi de bu sistemin bir parçasıdır. Humboldt'un bakış açısına göre, bütün dillerin ana karakteristik özelliği, onların sınıflandırma sistemleridir. Trier de her dilin mevcut olan gerçekliği kendi sistemine göre sınıflandırdığını düşünür. Böylelikle her dil kendine özgü bir bakış açısı ve anlam dünyası oluşturur (Trier, 1973, s. 6). Modern dilbilimin kurucusu olarak kabul edilen ve yapısalcılığı (structuralism) formülleştiren kişi olarak tanınan İsviçreli Ferdinand de Saussure (1857-1913), dilin zıtlıklar temelinde oluşturulan bir sistem olduğuna inanır. Saussure denince akla gelen ve onunla birlikte anılan meşhur ikililerinden *langue-parole* ve *eşzaman-artzaman* kavramları oldukça öne çıkar ve birbirini tamamlar. Diğer ikililer ise *gösteren-gösterilen* ve *yatay diziliş-dikey diziliş* kavramlarıdır. Saussure, dili sosyal bir yapının ürünü olarak görür. Ona göre, tüm toplumlar kendi dilini oluşturur. Gramatik ve gramer dışı bütün kavramlar dilin varlığıdır, yığın halinde bulunur ve toplum içerisinde ortaya çıkar. Saussure, dilin tüm yönleriyle her şeyi ve her bireyi içine alan kuşatıcı tarafına *langue* adını verir. Kişinin *langue* denilen dil havuzundan bireysel tercihleri sonucunda seçerek oluşturduğu dile ise *parole* adını verir. Her birey kendi karakterine, zevkine ve tercihlerine göre kendi parolünü oluşturur. Parole, seslendirilen ya da kullanılan kısımdır. *Eşzaman (senkron)* ve *artzaman (diyakron)* ise dil araştırmalarının zaman boyutuyla ilgilidir. Etimoloji ve tarihsel dilbilim alanlarında metod olarak da kullanılan artzamanlı inceleme, bir dilin ilk çıktığı andan en son anına kadar geçirdiği tüm evreleriyle ve değişiklikleriyle birlikte incelenmesidir. Eşzamanlı inceleme ise dili mevcut durumuyla incelemektir. Bir dilde, tarihsel olarak hangi dilden gelirse gelsin, geçerli bir kullanıma sahip kelimeler ve

birtakım özellikler artık o dilin bir parçasıdır. Eşzamanlı bir bakış açısıyla bu unsurlar yabancı olmaktan çıkarlar. Saussure de artzamanlı incelemenin önemi üzerinde durmasına karşın eşzamanlı yaklaşımı tercih etmektedir (Demirci, 2014, s. 52-60). Saussure’ün ikililerinden *langue-parole* yani *dil-konuşma/söz* ile *dil yetisi (langage)* farklılığı, dilbilime *artzamanlı* ve *eşzamanlı* yaklaşımı getirmiştir. Trier de çalışmalarında, tıpkı Saussure gibi eşzamanlı inceleme yöntemini tercih etmektedir. Bununla birlikte, Trier’in maruz kaldığı eleştirilerin önemli bir kısmını da sözcüklerin etimolojisini göz ardı ettiği iddiası oluşturmaktadır.

Trier (1973), gösterge olarak sözcüklerin, *gösterilen* (düşünce) ve *gösteren* (ses veya yazı) ilişkisinden daha fazlası olduğunu düşünür ve “yalnızca bir sözcük bana hiçbir şey ifade etmez, onun ait olduğu sözlüksel alanın yapısı önemlidir” der (s. 4-7). “Bir alandaki sözcükler birbirleri ile bağlantılıdır” (Trier, 1931, s. 2) diyerek sözcüklerin dil sistemi içinde birbirleriyle belli bağları olduğuna işaret eder. Herhangi bir sözcük, ait olduğu sözlüksel alandaki diğer sözcüklerle karşılaştırıldığında, o sistemdeki konumu meydana çıkar. Saussure’ün *valeur* kavramıyla ifade ettiği gibi sözcüklerin anlamları ve değerleri birbirine bağlıdır. Sözcükler, bu sistemin içerisinde birbirlerinden etkilenirler ve böylece birbirlerinin anlam sınırlarını belirlerler. Sisteme yeni bir sözcük geldiğinde, diğer sözcüklerin değerleri ve anlamları da etkilenir. Örneğin; bir kelime görünüm olarak birbirine benziyor olsa da farklı dillerde farklı kavramlardır. Hatta eşanlamli kelimeler bile anlamsal olarak birebir örtüşmezler. Farklı bağlamlarda birbirleri yerine kullanılamazlar. Her biri sistemin atılamaz bir parçasıdır. Tüm bu durumlardan dolayı sözlüksel alan yalnızca mevcut olduğu dil içerisinde geçerlidir. Yani sözlüksel alan evrensel olamaz. Trier’e (1973, s. 5) göre bir sözcüğün anlaşılabilmesi için, sözlüksel alanın tümünün bilinmesi gerekmektedir. Eğer biz, sözlüksel alana hâkim isek o sözcüğü doğru bir şekilde anlayabiliriz. Anlam, yalnızca sözlüksel alan sayesinde vardır. Sözlüksel alan olmazsa anlam da olmaz. Anlatılmak istenen düşünceye ya da olguya ait bir sözcüğün belli bir dilde bulunmaması, bu düşüncenin ya da olgunun o dilde bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Yaşam ile ilgili genel bilgilerimize ve deneyimlerimize bağlı olarak bu yeni kavramı anlayabiliriz (Özbent, 2013, s. 55-57).

Sözlüksel alan (kavram alanı) üzerine yapılan çalışmalar, ele alınan kavramın, ait olduğu veya kullanıldığı kültür içindeki yerini ve önemini gösterirken, aynı zamanda o dilin söz varlığını da gözler önüne serer. Konu edilen dili konuşanların düşünce yapısına, yaşam tarzına ve bazen de bu dilin konuşulduğu toplumun psikolojik ve

duygusal durumuna dair fikirler edinmemize ve bazı çıkarımlar yapmamıza olanak verir. “Örneğin, Divanü Lugatı’t-Türk’te geçen *ok* kavram alanına giren çok sayıda sözcüğün varlığı Türkler için *okun* önemini göstermektedir: *ok* ‘arrow’, *yay* ‘bow’, *keş* ‘quiver’, *başak* ‘arrow head’, *büri* ‘ridge on arrow head’, *kurman* ‘bow case’, *çığılvar* ‘short arrow’, *kalwa* ‘headless arrow’, *kurugluk* ‘bow case’, *kesme* ‘broad iron arrow head’, *temürgen* ‘arrow head’...” (Çetin, 2009, s. 827).

Bu çalışmaya konu olan *itaat kavramına*, yakın zamanda yapılmış olan ve günümüzde geçerliliğini koruyan bazı kavram alanı çalışmalarında da yer verildiğini görmekteyiz. Türkçenin kavram alanlarının incelendiği Recai Cin’in *Kavramlar Dizini* (1971) adlı eserinde, *itaat kavramı* ile ilişkili sözler şöyle yer almaktadır: İtaat, mutavaat, söz dinleme, baş eğme, boyun eğme, inkıyat, tapu kılma, tebaiyet, ittıba, icabet, riayet, rıza, imtisal, uysallık, kulluk, ubudiyet, kölelik, inhina, teslimiyet, itaatli, muti, uysal, yumuşak başlı, munkat, mazlum, mütevekkil, munis, sessiz, ağızsız, uslu, kuzu gibi, kılıbık, oyuncak, kukla, itaat etmek, tanımak, dinlemek, uymak, boyun eğmek, boyun kesmek, eğilmek, baş eğmek, inkıyat etmek, mutavaat etmek, muti olmak, tabi olmak, yola gelmek, kuzulaşmak, sakalı ele vermek, uslanmak, söz anlamak, söz dinlemek, akli başına gelmek, imana gelmek, amana gelmek, teslim olmak, ram olmak, huyuna gitmek, suyuna gitmek, razı olmak, rıza göstermek, mum olmak, muma dönmek, susta durmak, elpençe divan durmak, ağzına bakmak, haddini bilmek, bir dediğini iki yapmamak, sustalı maymun gibi, mum gibi, mum gibi olmak (1971, s. 423-424).

Bu konuda yapılan bir diğer çalışma da Almancanın kavram alanlarının incelendiği Franz Dornseiff’in *Der Deutsche Wortschatz Nach Sachgruppen* (1970) adlı eseridir. Dornseiff, eserinin *Gesellschaft* adlı 16. bölümünün 114. maddesinde *Gehorsam* (itaat) kavramını incelemiştir. Dornseiff, bu kavram ile ilişkili olduğunu düşündüğü sözcükleri şöyle sıralamıştır: Zu Willen, zur Verfügung, auf Kommando, achten, aufwarten, bedienen, befolgen, sich beugen, sich demütigen, sich einordnen, dienen, ein willigen, sich ergeben, gehorchen, kuschen, nachgeben, parieren, unterliegen, sich unterordnen, sich unterwerten, Geheiß tun, Befehl ausführen, vollziehen, mit gutem Bleistift vorangehen (mil.), klein beigeben, die Rute küssen, den Pantoffel küssen, Speichel lecken, die Hand lecken, Appell haben, jedes Winks gewärtig sein, sich im Staube wälzen (vor.), das Knie beugen, die Segel streichen, die Fahne des Glaubens vorwärts tragen, nach der Pfeife tanzen unter dem Befehl stehen, ihm werden die Flügel beschnitten, stramm stehen den Lakai, Schranzen machen,

keinen eigenen Willen haben, kennen, jedem Wink gehorchen *von Kindern*: artig, brav, musterhaft. – aufrichtig, beflissen, biegsam, demütig, diensteifrig, dienstfertig, dienstwillig, entgegenkommend, (blind) ergeben, folgsam, fügsam, gefällig, gefügig, gehorsam, geschmeidig, gutgesinnt, hörig, hündisch, lenksam, nachgiebig, pflichteifrig, treu, untertänig, unterwürfig, widerstandslos, willenlos, willfährig, willig, zuvorkommend, die Mannen, Untertan, Aufwartung, Bedienung, Beflissenheit, Dienstbarkeit, Fußfall, Kniefall, Pflichterfüllung, Botmäßigkeit, Demut, Entgegenkommen, Ergebung, Folgsamkeit, Gehorsam, Huldigung, Nachgiebigkeit, Resignation, Schmiegsamkeit, Subordination, Unterordnung, Untertanentreue, Unterwerfung, Widerstandslosigkeit, guter Wille, Willfährigkeit (1970, s.460).

Bir dilin söz varlığıyla ilgili olarak, kavram alanı ve eş anlamlılık çalışmaları birbirini destekler niteliktedir. Söz varlığı içerisinde, belli bir kavram ile ilgili tüm sözcükleri ortaya koymak bakımından benzerdirler. Eş anlamlılık üzerine, Türkiye’de son zamanlarda Şahru Pilten’in “*Türk Dilinde İzdırap Söz Bilgisi Bir Eş Anlamlılık İncelemesi*” (2013) adlı çalışması yapılmıştır. Aynı zamanda bir doktora tezi olan çalışmada, “ızdırap kavramı” çalışma evreni olarak tespit edilmiş; “emgek” kelimesi örneklem olarak seçilmiştir. Çalışmanın önemli ve dikkat çeken yanlarından birisi, “Giriş” ve “1. Bölüm”de anlam, eş anlamlılık ve eş dizimlilik üzerine oldukça geniş ve açıklayıcı bilgiler vermesidir. Pilten’in bu çalışmasının bir diğer özelliği de anlam, eş anlamlılık ve eş dizimlilik ile ilgili olarak Lyons, Palmer, Cruse, Quine, Partington, Hoey, Firth, Halliday ve Hasan gibi önemli dil bilimcilerin görüşlerine yer vermesidir.

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELEME

2.1. İtaat Kavramı

İtaat kavramını anlayabilmek için, öncelikle sözlük anlamlarına bakmak gerekir. Arapça kökenli bir kelime olan *itaat*, sözlüklerde sırasıyla şu şekilde yer almaktadır: “Ar. iṭā‘at a. (*ita:at*) Söz dinleme, boyun eğme, buyruğa uyma” (*Güncel Türkçe Sözlük*, 2016), “اطاعت (a.i. tav’dan): boyun eğme, dinleme; alınan emre göre davranma” (Devellioğlu, 2006, s. 467a), “a. Ar. (.-.) Söz dinleme, boyun eğme, buyruğa uyma” (Dil Derneği, 2005, s. 982b).

Arapça sözlüklerde ise, bu kelimenin türediği kök olan “ta.v. ‘a” (ط. و. ا) temel harfleri verildikten sonra, mazi fiil olarak 1.bâb içerisinde olan bu kelime (طَاعَ), “boyun eğmek, bir şeyi zorlama olmaksızın isteyerek yapmak” (Râgıb el-İsfehânî, 2001, s. 311; Zemahşerî, 1965, s. 398) anlamlarında verilmektedir. Mutçalı’nın *Arapça-Türkçe Sözlük* (1995) adlı eserinde ise طَوَعَ (طَاعَ), “itaat etmek, boyun eğmek” (s. 532b) anlamlarındadır. Yine bir sonraki maddede طَوَعَ kelimesi için “itaat, boyun eğme; gönüllülük, içinden gelme; [müzekker ve müennes] boyun eğen, itaat eden, rıza gösteren, kabullenen” (s. 533a) anlamları verilmiştir. Bu sözlükte “itaat, boyun eğme” anlamını طَاعَة maddesinde de görürüz.

İtaat kelimesiyle aynı kökten türeyen تَطَوَّع mastarı, “yapılması zorunlu olmayan bir şeyi görev edinmek, nafile ibadet yapmak” (Râgıb el-İsfehânî, 2001, s. 312) ve “bir şeyi gönüllü olarak yapmak, gönüllü olmak; gönüllü olarak askere kaydolmak” (Mutçalı, 1995, s. 532) anlamlarına gelmektedir. Mutçalı, طَوَعَ maddesinin devamında verdiği bu kelimeye örnek olarak تَطَوَّعَ خَيْرًا “bir hayır işini içinden gelerek/gönlünden koparak yapmak” (s. 532b-533a) sözünü verir. Kur’an-ı Kerim’deki: تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ “Kim isteyerek bir hayır yaparsa, o kendisi için yapılmış bir hayırdır” (Bakara 184. ayet) şeklindeki kullanım da aynı anlamdadır (Turan, 2006, s. 7).

Kur’an’da, Allah’a itaat emrinden sonra peygambere itaate yer verilmektedir. Allah’a ve O’nun Resulü’ne itaat emrinden sonra, peygambere itaat etmenin zorunluluğu da özellikle belirtilmiştir (en-Nûr 24/54). “Allah’a itaatin gerçeklik kazanması, O’nun buyruklarını insanlara açıklayan ve bunlara uymanın örneklerini kendi yaşantılarıyla gösteren peygamberler vasıtasıyla mümkün olacağından bazı

âyetlerde peygambere itaatle Allah’a itaat özdeş kılınmıştır (Âl-i İmrân 3/31; en-Nisâ 4/80) (Alper, 2001, s. 444).

Kelimenin kökünün Arapça olmasından yola çıkarak ve hem Arapça sözlüklerdeki anlamlarına hem de Kur’an-ı Kerim’deki kullanımına dayanarak *itaatin*, *boyun eğmek* ve *isteyerek/gönüllü olarak yapmak* şeklinde temelde iki anlam boyutunun karşımıza çıktığını söyleyebiliriz.

Araştırmamızda ele aldığımız Manihaist Dönem Uygur Türkçesi eserlerinde *itaat* kavramını birebir karşılayan bir sözcük tespit edemedik. Ancak “saygıyla eğilme, saygı gösterme; saygı, hürmet, takdir” anlamlarına gelen *yükünç* sözcüğünü, “itaat”i karşılayan sözcüklerden biri olarak *itaat kavram alanına* alabiliriz:

1) yükünç (1): *Tür.* saygıyla eğilme, saygı gösterme; saygı, hürmet, takdir.

Ekinti yme yekke t(e)ñri tēpen yükünç yükünügme... HU 168 (Özbay, 2014, s. 84).²

“İkincisi de şeytana ‘Tanrı’ deyip secde etmektir (itaat etmektir).”

Budist Dönem Uygur Türkçesi eserlerinde “hizmet, saygı, hürmet” anlamlarının yanı sıra “itaat” (Çetin, 2012, s. 258) anlamıyla *tapıg*, *tapıg uduğ* ve *uduğ* sözcükleri, *itaat* kavramını karşılamaktadır. Bu sözcüklerle birlikte Manihaist dönem eserlerinde varlığından söz ettiğimiz *yükünç* sözcüğünü de bu dönem eserlerinde görmekteyiz:

1) tapıg (8), tapıg uduğ (91), uduğ (1) [100] : *Tür.* hizmet, saygı, hürmet, itaat.³

Ağruk ağruk tapıgın uduğın yme tapınsar udunsar... AY-VII 126-127 (Çetin, 2012, s. 115)

“Başka başka hürmet ve itaatle hizmet etse...” (Çetin, 2012, s. 178).

2) yükünç (3): *Tür.* saygıyla eğilme, saygı gösterme; saygı, hürmet, takdir.⁴

² Tüm metin örneklerinde açık /e/ için *e*, *ä* yerine *e*; kapalı e için *e*, *é* yerine *é*; art damak n’si için *ñ*, *ng* yerine *ñ* kullanılmıştır. Diğer okuma ve yazım farklılıkları korunmuştur.

³ Diğer tanıklar için bkz. AY 29/8, 33/22, 34k/14, 36/23, 110/13, 156/13, 161/11, 162/4, 176/10, 178/11, 196/5, 201/21, 249/23, 314/24, 315/9, 342/5, 350/15, 355/16, 360/15, 361/21, 413/19, 413/20, 413/22, 414/1, 414/3, 420/21, 426/16, 441/2, 442/1, 443/4, 446/1, 456/10, 484/21, 496/17, 516/8, 516/14, 517/23, 520/10, 520/13, 524/18, 525/3, 526/6, 526/8, 528/8, 533/18, 535/10, 539/16, 577/8, 580/5, 582/1, 627/18, 627/19, 667/8, 156/5, 176/9, 249/16, 464/18, 525/16, 526/20, 572/23, 582/1, 161/12, 342/6, 350/16, 355/16, 413/19, 413/20, 496/18, 520/14, 526/9, 528/9, 535/11, 580/6, 627/19, 156/5, 176/9, 249/17, 464/19, 525/16, 526/20, 196/6.

⁴ Diğer tanıklar için bkz. AY 653/2, 33/23, 440c/21.

Bo yükünçüg sözlep... AY-VI 0900 (Ayazlı, 2012, s. 132).

“Bu saygıyı söyleyip...”

Karahanlı Türkçesi eserlerinde ise Arapça *itaat* sözcüğünün özellikle *boyun sumak* ve *boyun sümek* olarak Türkçeye çevrildiğini görmekteyiz (Ata, 2013, s. 851). Eserlerde *itaati* karşılayan ve bu kavram alanına giren sözcükler şunlardır: *boyun sumak*, *boyun sümek*, *ṭā'at* ve *tapuğ*.

1) boyun sumak (2): *Tür.* (Ar. ṭā'a^t/teslīm, *Far.* fermān-berdārī/sipurdenī) boyun eğme, taat (Ata, 2013, s. 295).⁵

Yana bulmaslar özleri içinde emgek andın kim sen hüküm kıldın boyun susalar, boyun sumak. Ku.T 26/37b3=4:65 (Ata, 2013, s. 10).

Sonra da senin verdiğin hükme karşı içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olamazlar. (Nisa Suresi, 65. ayet).

2) boyun sümek (1): *Tür.* (Ar. ṭā'a^t, *Far.* fermān-berdārī) itaat, itaat etme (Ata, 2013, s. 295).

Boyun sümek hem edgü söz kerek erdi, kaçan berk bolsa iş, eger rāst tursalar Tanrı fermānıka bolğaytı yahşırağ olar. Ku.T 37/17a2=47:21 (Ata, 2013, s. 135, 295).

Onların vazifesi itaat ve güzel söz söylemektir. Sonra iş kesinleşince Allah'ın emrine sadakat göstereceklerdi, elbette kendileri için daha hayırlı olurdu. (Muhammed Suresi, 21. ayet).

3) ṭā'at (22): *Ar.* ibadet.⁶

Ol Tanrı örtgen az ṭā'atka üküş yanut berğen. Ku.T 36/18a2=42:23 (Ata, 2013, s. 119, 641).

Şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcıdır, şükürün karşılığını verir. (Şurâ Suresi, 23. ayet).

4) tapuğ (228): *Tür.* (Ar. 'ibāde^t, *Far.* perestīden) ibadet (Ata, 2013, s. 657).⁷

⁵ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T. 26/48b3=4:81.

⁶ Diğer tanıklar için bkz. KB 362, 1993, 3215, 3222, 3224, 3228, 3229, 3230, 3231, 3232, 3241, 3255, 3973, 3989, 3990, 3991, 4684, 4688, 4912, 5106, 6352.

⁷ Diğer tanıklar için bkz. KB 97, 467, 484, 554, 590, 596, 600, 610, 616, 840, 843, 844, 844, 945, 1094, 1643, 1718, 1769, 2484, 2490, 2531, 2511, 3064, 3069, 3069, 3204, 3214, 3216, 1326, 3236, 3241, 3252,

Bütünlüğün anlar kim İdiñ üskinde uluğsıgılık kılmaşlar anıñ tapuğıdın, tesbîh ayturlar aña, añar secde kılurlar. Ku.T 28/63b3=7:206 (Ata, 2013, s. 33, 657).

Zira Rabbinin katında olanlar, Allah’a kulluk etmekten asla kibirlenmezler, O’nu tenzih eder, şanını ulularlar ve yalnızca O’na secde ederler. (A’raf Suresi, 206. ayet).

2.2. Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı

2.2.1. Manihaist Dönem Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz

Varlığı

2.2.1.1. İsteyerek İtaat Edilen

1) ay t(e)ñri (13): *Tür.* Manihaizmde Ay tanrı. İtaat edilenler arasında yer verdiğimiz sözcük, Manihaizmdeki “dört tanrı inancı”nda önemli bir yere sahiptir. Hem Doerfer (1965)’in eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 627. maddede (s. 169-170) hem Clauson (1972)’un eserinde hem de *DTS* (1969)’de sözcüğün günümüzde de yaygın olarak bilinen ve kullanılan anlamları bulunmaktadır. Bu anlamları bugün de, TDK’nın *Büyük Türkçe Sözlük* (t.y. 1.0 Farabi)’ünde görmekteyiz: “yer yuvarlağının uydusu olan gök cismi, kamer; yılın on iki bölümünden her biri; art arda gelen iki yeni ay arasında geçen süre; bir ayın herhangi bir gününden ertesi ayın aynı gününe kadar geçen veya yaklaşık otuz gün olarak kabul edilen süre” (s. 286). Clauson (1972), eserinde “originally ‘the moon’; hence from the earliest period ‘a (lunar) month’; as an Adj. crescent shaped” (s. 265) şeklinde sözcüğün yalnızca genel anlamlarından bahsetmiş ve aynı zamanda Doerfer’e atıfta bulunmuştur. *DTS* (1969)’de ise sözcüğün “AJ I 1. месяц, луна (*светила*) 2. луна (*планета*). AJ II месяц (*мера времени*)” şeklinde genel anlamları verilmiş; ayrıca sözcüğün çalışmamıza girmesindeki temel neden olan dinî terim olarak da kullanılması örneklendirilmiştir: “aj tññri *рел.* Божество Луна” (Ay Tanrı) (s. 24-25). *Huastuanift*’te geçen “tört yaruk tamga (dört ışık damgası)” ifadesi, Manihaizm ve Zerdüştlüğün ortak anlayışlarının en belirgin özelliklerinden biridir ve

3253, 3255, 3255, 1291, 3356, 3358, 3656, 3674, 3675, 3728, 1738, 3957, 3973, 3989, 3996, 3998, 3999, 4001, 4037, 4050, 4093, 4157, 4158, 4232, 4560, 4839, 4688, 4748, 4750, 4754, 5268, 5301, 56H2, 5717, 5752, 6346, 589, 611, 612, 614, 946, 1608, 2561, 3340, 3986, 4053, 4089, 4042, C28, 100, 101, 474, 481, 573, 580, 592, 1380, 1490, 1551, 2562, 2563, 2982, 3253, 3366, 3628, 3674, 3677, 3753, 3997, 4032, 4037, 4039, 4091, 4180, 5535, 5899, 6345, 6385, 6464, 1643, 3364, 841, 954, 2814, 5703, 5870, 1569, 3227, 3918, 4024, 4054, 476, 528, 532, 2906, 3223, 3251, 3696, 4161, 4806, 5116, 645, 840, 843, 948, 1279, 1592, 1635, 2837, 2912, 2965, 3149, 3339, 3696, 3699, 3751, 3919, 4689, 4693, 4745, 4746, 4747, 4751, 4754, 4755, 4775, 5693, 6171, 6371, 6541, 6541, 2954, 2989, 4699, 1586, 4684, 5712, 3221, 2484, 645.

Manihaizmdeki “dört tanrı” inancı olarak karşımıza çıkmaktadır (Özbay, 2014, s. 139). Asmussen (1965) dört tanrıyı, “dört ışık damgası”nı anlatırken “Ay Tanrı”yı ve işaretlerini şu şekilde vermiştir (s. 221):

Tablo 1

Asmussen'in “Dört Işık Damgası”nı Anlatımı

I	Allah	Ezrua teñri	amranmak
II	Nūruhū	Kūn Ay teñri	kértkünmek
III	quvvatuhū	Küçlüg teñri=bêş teñri	korkmak
IV	hikmatuhū	Burhanlar	bilge bilig

Kaynak: Asmussen, 1965, s. 221; Özbay, 2014’te de belirtildiğine göre, s. 139.

Bu tabloya göre, Manihaizmde ışık ülkesinin büyük hükümdarının babası Ezrua teñrinin en tepede yer aldığı görülmektedir. Kūn ve Ay Teñri ise “ilâhî ışık” olarak düşünülmektedir. Bu düşünceyi, sözcüğü tanıkladığımız aşağıdaki dizelerde de görmekteyiz:

İkinti [ym]e kūn ay t(e)ñr[ike], iki y(a)ruk ordo içre oluugma t(e)ñri[lerke, kam(a)g] burhanlarn(i)ñ, [arığ nomnuñ], y(a)ruknuñ, tözi yıldızi tēnegüisi t(e)ñri yerineñü barsar öñü kapığı kūn ay t(e)ñri ol. HU 39-46 (Özbay, 2014, s. 80).

K(a)ltı kūn [ay t(e)ñri (?)] y(a)rukın kamag yēr [suvdaki bêş tö]rlüg tınl(i)glar [üze y(a)rutırça]... UM 131 (Özertural, 2008, s. 59).⁸

Özbay (2014), ilk örnekteki *Huastuanift*’ten sözleri, şu şekilde anlamlandırmıştır: “İkinci olarak Güneş (ve) Ay tanrılara, iki aydınlık saray içinde oturan tanrılara; bütün peygamberlerin, temiz öğretinin, iyi amelli ruhların, (yeryüzündeki) aydınlığın kaynağı, toplandığı yer olan gökyüzüne doğru vardığında ilk kapısı Güneş ve Ay tanrıdır.” (s. 92). Aydınliğa açılan ilk kapının ilâhî birer ışık olan “Kūn ve Ay Tanrı” olduğu inancı belirgin bir şekilde anlatılmaktadır. İkinci örnekte ise *kūn ay teñrinin* “ışığı”nı bütün yerdeki ve sudaki beş çeşit canlı üzerinde yaratmasından bahsedilmektedir.

2) beg (8): *Tür.* bey. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) önce 818. maddede “بى (bī oder beī) ‘Titel für özbekische Stammeshäupter’ ← özb. biñ oder älterem *beī id. < atü. bāg, s. بىك.” (s. 377-378) diyerek Eski Türkçe *beg* kelimesinden

⁸ Diğer tanıklar için bkz. HU 52, 61, 65, 152, 212, 218, 299, 245; UM 183, 431.

geldiğini söylediği ‘bey’i, “Özbek boy reisi için unvan” olarak açıklar ve bu sözcüğün tarihi gelişimi içerisinde Türk dilindeki çeşitli tanıklarını anlamlarıyla birlikte sunar. Daha sonra 828. maddede “بيك (*bēk*) ‘ein Adelstitel’ ~ بيگ ~ بك ~ بگ ← tü. (çag.) *bek* bzw. (seldschuk. karachanid.) *bäg* id.” şeklinde *beg* sözcüğünü “bir asil/soylu unvanı” olarak anlamlandırır ve farklı örnekler vererek uzunca bir açıklama yapar (s. 389-406). DTS (1969)’de *beg* iki ayrı maddede açıklanmıştır: “BEG I 1. правитель, вождь, бек, князь; господин” (yönetici/hükümdar, reis/lider, bek, prens; beyefendi) ve “BEG II: beg arslan и. собственное” (özel isim) (s. 91). Clauson (1972) ise “the head of a clan, or tribe, a subordinate chief” şeklinde anlamlandırır ve “a subordinate chief (bir ast şef)” anlamı dışında yukarıdaki anlamlara benzer bir açıklama getirerek Doerfer (1965)’e atıfta bulunur (s. 322). Clauson (1972), ilerleyen satırlarda ise Uygur metinlerinden yola çıkarak “beg occurs as the last component in the title of a subordinate ruler and as a title in bilge beg teñri Mar Nev Manı” ve “ölügüg tirigügli beg ay teñri ‘the Moon God, the lord who brings the dead to life’ (bir ast yöneticinin unvanında son tamlayıcı/bileşen ve unvan; Ölüyü hayata döndüren lord Ay Tanrı) şeklinde açıklamıştır (s. 323).

Kul sabı begiñerü ötünür, kuzgun sabı teñrigerü yalbarur. Üze Teñri eşidti, asra kişi bilti tir. Ança biliñ : Edgü ol. IB 54 (Tekin, 2013, s. 25).

Bilge b(e)g t(e)ñri m(a)r nēw mani m(a)histaka ay(a)gın bo eki. UM 463 (Özertural, 2008, s. 102).⁹

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneğimizi şu şekilde anlamlandırır: “Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı’ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.” (s. 33). *Beg*, ikinci örnekte de Clauson’un açıklamalarında yer aldığı anlamıyla geçer ve *itaat edilenin* bir “unvan”ı olarak karşımıza çıkar. Her iki örnek de *beg* sözcüğünün “itaat edilenler” arasında olduğunu gösterir niteliktedir.

3) bēş t(e)ñri (13): *Tür.* Manihaizmde beş tanrı. Bu beş tanrı, Hormuzta tanrının çocuklarıdır, yani ışığın elementleridir. Manihaizmde, *Hava (tintura) tanrı*, *Rüzgâr (yēl) tanrı*, *Işık (yaruk) tanrı*, *Su (suv) tanrı* ve *Ateş (ot) tanrı* beş tanrının simgelediği elementlerdir (Özbay, 2014, s. 129). Ayrıca *bēş t(e)ñri* için aynı zamanda *küçlüg t(e)ñri*

⁹ Diğer tanıklar için bkz. IB 5, 5, 57; UM 183, 235, 543.

ifadesi de kullanılmaktadır. Asmussen (1965) dört tanrıyı, “dört ışık damgası”nı anlatırken “Küçlüg tenri = beş tenri” ifadesini kullanmıştır (s. 221).

Hormuzta t(e)ñri beş t(e)ñri birle kam(a)g t(e)ñriler sözünlüg(ü)n yekke süñüşgeli k[el]ti. HU 1 (Özbay, 2014, s. 78).¹⁰

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şu şekilde çevirmiştir: “Hormuzta tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrılar sözleşerek şeytanlarla savaşmak için geldiler.” (s. 92).

4) bilge (9): Tür. bilge. Doerfer (1965) bu sözcüğe, eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 836. maddede “بیلگه (bīlgä) ‘weise’ ~ بِلْگَا ~ بِلْگَا ← tü. (çag.) bilgä id.” şeklinde yer verir ve “akıllı” olarak anlamlandırır (s. 418). Devamında ise “hakim, akıllı, bilgili” gibi anlamlarının yanında yüksek bir “Titel (unvan)” olarak da kullanıldığından ve bu unvanın hükümdarın niteliği olduğundan bahseder (s. 419). Sözcük, *DTS* (1969)’de iki maddede şöyle açıklanmaktadır: “*BILGÄ* I 1. мудрый 2. мудрец “ (bilge) ve “*BILGÄ* II: bilgä beg u. собственное” (özel isim) (s. 99). Clauson (1972) ise eserinde “primarily ‘a wise man’, but in the early period apparently sometimes a specific title of office, ‘Counsellor’ or the like” (aslında ‘akıllı bir adam’ fakat erken dönemde belli ki bazen özel bir makam unvanı, ‘danışman’ ya da benzeridir) diyerek tıpkı Doerfer ve *DTS* gibi sözcüğün daha özel anlam boyutuna da değinir ve bu sözcüğün, bir “itaat edilen”in niteliği, unvanı veya onun kendisine verilen isim olduğunu belirttiği görülmektedir (s. 340).

Ezrua t(e)ñrike kün ay t(e)ñrike küçlüg t(e)ñrike burhanlarka inantım(ı)z tayantım(ı)z n(i)goşak boltumuz tört y(a)ruk tamga köñlümüzde tamgalad(ı)m(ı)z bir amranmak ezrua t(e)ñri tamgası ekinti kértkünmek kün ay t(e)ñri tamg(a)sı üçünç korkmak beş t(e)ñri tamgası törtünç bilge bilig burhanlar tamgası, t(e)ñrim biligim(i)zni köñülümüzni bo tört türlüg t(e)ñrilerde agıtd(ı)m(ı)z erser... HU 221 (Özbay, 2014, s. 86).

Bo bilge biligig m(e)n sizlerke üküş körkün üküş yörügün tanukun sözleyü ayu bértim. UM 106 (Özertural, 2008, s. 55).¹¹

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine, “Ezrua tanrıya, Güneş ve Ay tanrılara, güçlü tanrıya, peygamberlere inandık; (onlardan) destek aldık, dinleyicisi (mümini) olduk. Dört aydınlık nişanı gönlümüze işaretledik. Birincisi sevgi,

¹⁰ Diğer tanıklar için bkz. HU 8, 46, 70, 82, 86, 87, 220, 261, 264, 273, 339, 354.

¹¹ Diğer tanıklar için bkz. UM 116, 152, 181, 208, 373, 463, 469.

Ezrua tanrının nişanı; ikincisi inanç, Güneş ve Ay tanrılar nişanı; üçüncüsü korku, beş tanrının nişanı; dördüncüsü erdem, peygamberlerin nişanı(dır). Tanrım gönlümüzle, düşüncemizle bu dört türlü tanrıdan yüz çevirip onların karşısında (olduysak)...” (s. 93-94) şeklinde çevirmiştir. *Bilge* sözcüğünün *Huastuanift* ve *Manihaist Uygur Metinleri*’nde çoğunlukla *bilig* ile birlikte kullanıldığı ve Özbay’ın çevirisinde “erdem” olarak verildiği görülür. Buradaki *bilge bilig* niteliğinin, burhanlarda bulunduğu ve “itaat edilen” bir varlığa özgü olarak düşünüldüğü açıkça görülmektedir. Clauson (1972), *Huastuanift*’te geçen *bilge bilig* sözü için “wisdom” (akıl, akıllılık, bilgelik, hikmet) anlamını vermektedir (s. 340). İkinci örnekte ise “bu bilgeliğin (erdem) ben sizlere birçok şeklini birçok anlamını kanıtını söyleyiverdim” anlamına gelen cümlede yine birinci örneğe paralel bir kullanım olduğu görülmektedir.

5) burhan (18): < Çin. *fo* + Tür. *han* peygamber, Buda. Doerfer (1965) bu sözcüğü, eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 732. maddede “برخان (*burhān*) ‘ehrende Bezeichnung für buddhistische Heilige’ ← tü. *burhan* id., ursprünglich ‘Buddha’ ← Chin. ← Sanskrit.” (‘Budist aziz(ler) için yüceltici bir terim’, aslında ‘Buddha’) şeklinde açıklamıştır (s. 282). DTS (1969)’de “BURXAN I [от кит. фо, бвур ‘будда’] 1. будда как личность, достигшая нирваны 2. посланник, вестник, пророк” (1. Nirvanaya erişmiş bir kişi olarak Buda 2. elçi, haberci, peygamber) ve “BURXAN II u. собственное Будда – основатель буддийского учения (он же Шакья-Муни) (*Hüen₉₁*)” (özel isim Buda, Budist öğretinin kurucusu-Şakya-Muni) biçiminde açıklanmaktadır (s. 127). Clauson (1972) ise “C F **burxan** compound of Chinese *fu* (Giles 3.589) and presumably **xan**. The Chinese character was the one chosen to transcribe Buddha, and was pronounced approximately *bur* in NW China in VII-VIII.” (*Burxan*, Çince *fu* ve herhalde *xan*’ın birleşimidir. Buda’yı tasvir etmek için seçilmiş bir Çince karakterdi ve Kuzeybatı Çin’de 7.-8. yüzyıllarda aşağı yukarı *bur* diye telaffuz edilmişti.) biçiminde açıklamaktadır (s. 360). Bu ilk cümlelerde, Giles’in *Çince-İngilizce Sözlük*¹² adlı eserini kaynak göstererek sözcüğün Çince kökenli, birleşik bir sözcük olduğunu ve ismin önüne konan bir unvan niteliği taşıdığını belirtmektedir. Clauson sözlerine şöyle devam eder: “This word corresponding properly to some phr. like *Buddharājā*, was the one chosen to represent Buddha in the earliest Turkish translations of Budhist scriptures, which must have anteceded the appearance of

¹² Clauson’un kullandığı eser için bkz. Giles, H. A. (1912). *Chinese-English dictionary*. London.

Manichaeism among the Turks, and was taken over by the Manichaean missionaries to translate words like ‘prophet’ applied e.g. to Mani himself.” (*Buddharājā* gibi bazı ifadelerin yerini tutan bu kelime, Türkler arasında Manihaizmin varlığının yerine geçmek zorunda olan Budist kutsal kitabının en erken Türkçe çevirilerinde Buda’yı simgelemek için seçilmiş ve Manihaist misyonerler tarafından örneğin Mani’nin kendisiyle ilgili olarak “peygamber” gibi sözcüklere çevrilerek ön plana çıkmıştır.) (s. 360). Ayrıca Clauson, kelimenin İslâmî dönemde *but* gibi “idol” (put) anlamına geldiğini ve hâla bir iki kuzeydoğu dilinde yaşadığını belirtir (s.360).

Yme kærtü (e)ñri yalavaçı burhan tēpen edgü kılınçl(i)g arıg dēndar tēp kærtkünmed(i)m(i)z erser... HU 107 (Özbay, 2014, s. 82).

Kaŋı t(e)ñri mani burhan inçe tēp yarlı(k)adı. UM 82 (Özertural, 2008, s. 53).¹³

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle çevirmektedir: “Dahası ‘dürüst, tanrı habercisi peygamber, sevap sahibi, temiz rahip’ olduklarına inanmadıysak...” (s. 93). İkinci örnek ise “babası tanrı (olan) Mani peygamber böyle deyip buyurdu” şeklinde günümüz Türkçesine çevrilebilir.

6) çahşapat (6): < *Skr. śikṣāpada* emir, buyruk, dinî talimat/emir. *DTS* (1969)’de “*ČAQŠAPAT* [< *скр. śikṣāpada* 1. заповедь 2. воздержание, обет.” (1. buyruk 2. çekinme; ant) şeklinde açıklanmaktadır (s. 140). Clauson (1972) ise “çaxşa:pat” için “the Sanskrit word *śikṣāpada* became a loan word in Sogdian as *čyš’pδ*, no doubt originally in translations of the Buddhist scriptures, and from Sogdian became a loan word in Turkish, usually with the same spelling except for the last letter.” (s. 412) diyerek öncelikle bu sözcüğün, Sanskritçeden Soğdcaya oradan da Türkçeye geçen ödünç bir sözcük olduğunu vurgulamaktadır. Clauson devamında, bu sözcüğün “ilâhî emir” anlamında çevrilerek diğer teknik Budist terimlerle birlikte Manihaist misyonerler tarafından benimsendiğini, ancak sözcüğün Budist terminolojide çoğunlukla da daha çok belli belirsiz şekilde “iyi davranış” anlamında kullanıldığını söylemektedir (s. 412). Ayrıca bu sözcüğün, bazı belirsiz sebeplerden dolayı Uygur takviminin on ikinci ayının adı olarak benimsendiğini belirterek Doerfer’e atıfta bulunmaktadır ve aşağıdaki örnekte geçen *on çxşapt* sözünü “on emir” anlamında çevirerek örnek olarak vermektedir (s. 412).

¹³ Diğer tanıklar için bkz. HU 42, 103, 171, 186, 213, 221, 246, 315; UM 151, 170, 171, 385, 423, 457, 465, 546..

On (a)hşap(a)tka yēti puşika üç t(a)mgaka n(i)goşak atın tutar biz. HU 358 (Özbay, 2014, s. 91).¹⁴

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle çevirmiştir: “On emri, yedi sadakayı, üç nişanı kabul edene nigoşak (mümin) adını veririz.” (s. 95).

7) dēn/din (1): < *Sogd. δyn* veya *Ar. دين* din. Doerfer (1967)’de herhangi bir bilgiye rastlamamakla birlikte *DTS* (1969)’de sözcük Arapça “inanç, din” (s. 160) anlamıyla açıklanmaktadır. Burada dikkati çeken durum “*DINTAR*” (s. 160) maddesinde sözcüğün Soğdca kökenli olarak gösterilmesidir. Bu yüzden her iki olasılık da göz önünde bulundurulmalıysa da Gharib’in *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eseri bu konuda yol gösterici olabilir. Eserin 3753. maddesinde sözcük, “*δyn* Manichean, Buddhist dēn (dyn, δdyn, δyyn) Avesta *daēna* ‘religion, belief’ (din, inanç)” şeklinde açıklanmaktadır (s. 148).

T(e)ñri dēn murwa üçün... HU 345 (Özbay, 2014, s. 90).

Özbay (2014)’ın, yukarıdaki örneği metin içinde günümüz Türkçesine açık bir şekilde çevirmediği görülmektedir (s. 95). Ancak “tanrı, din, kehanet için...” şeklinde bir çeviri yapılabilir.

8) erklig (1): < *Tür. erk + lig* hükümdar; güçlü, kudretli. Doerfer (1965) eserinin ikinci cildinde 461. maddede “erk” sözcüğünün içerisinde “erlik”ten de bahsetmiş ve *erk* sözcüğünün anlamlarını ‘stark, gewaltig’ (güçlü, kuvvetli) olarak vermiştir (s. 44). *DTS* (1969)’de *erklig* sözcüğü, “1. могущественный, имеющий власть” (kudretli, iktidar sahibi) ve “2. а) правитель, властелин б) владелец, хозяин” (2. а) hükümdar, hakim б) sahip; efendi, sahip) şeklinde açıklanmaktadır (s. 180). Clauson (1972) da diğerlerine benzer şekilde “güç ya da otoriteye sahip olan; güçlü, kudretli” anlamlarını vermektedir (s. 224).

Çigil k(e)nt erkligi ulug türkdün pr(a)sda[nk]ı çigil arslan el tirkök... UM 233 (Özertural, 2008, s. 72).

Sözcüğün “hükümdar” anlamıyla karşılaştığımız yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: “Çiğilkent hükümdarı ulu (ve) doğudaki koruyucusu Çigil Arslan el tirkök...”.

¹⁴ Diğer tanıklar için bkz. HU 230, 239, 312, 320, 368.

9) ezrua (9): < Sogd. 'zrw' Manihaizmde ilk insanın yaratıcısı; en büyük tanrının adı. *DTS* (1969)'de “*бoр Зерван*” (Tanrı Zervan) şeklinde açıklanmaktadır (s. 76). Ayrıca Sanskritçe *brahma* anlamını karşıladığı da belirtilmektedir. Gharib, *Sogdian Dictionary* (2004)'de 2336. maddede ele aldığı 'zrw' için *zrw* kökünden geldiğini belirtmiş ve sözcüğü “Zurvan (Manihaizm), Brahma (Budizm)” olarak açıklamıştır (s. 93). 11415. maddede ise *zrw* için “z(a)rwā (zrwn) → *zrw* Zurvan (Manihaizm), Brahma (Budizm)” şeklinde aynı anlamları vermiştir (s. 465).

Arıg y(a)ruk ezrua t(e)ηrike neçe yazıntım(ı)z yañılt(ı)m(ı)z erser... HU 22 (Özbay, 2014, s. 79).

Ol tintura t(e)ηri, yēl t(e)ηri y(a)ruk t(e)ηri, suv t(e)ηri, ot t(e)ηri, bolar barça ezrua t(e)ηri üze kedilip birle katılıp erürler. UM 121 (Özertural, 2008, s. 59).¹⁵

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: “Aydınlık Ezrua tanrıya karşı ne kadar günah işleyip hata yaptıysak...” (s. 92). İkinci örneği ise şöyle anlamlandırabiliriz: “Hava (esin) tanrı, rüzgâr tanrı, ışık tanrı, su tanrı (ve) ateş tanrı, bunlar hepsi Ezrua tanrı aracılığıyla (başka bir şekle) girerek karışarak bulunurlar.”

10) elig (12): *Tür.* hükümdar. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 661. maddede bu sözcükle ilgili olarak şunları söylemektedir: “ايلگ (*ēlig*) ‘höchster Rang nach dem *χayan*’ ← *tü.* (karachanid. uig.) *elig* id. (*el+lēg* ‘mit der Verwaltung der Konföderation beauftragt’, s. ايل) (‘hakandan sonra en yüksek rütbe’, ‘konfederasyonun idaresinden sorumlu) (s. 210). *DTS* (1969)'de sözcükle ilgili maddede şunlar yazmaktadır: “*ELIG* I правитель, госудаъ” (yönetici, hükümdar) (s. 170). Clauson (1972) ise sözcüğü, *ellig* maddesinde ele almaktadır (s. 141). Bu sözcüğün *él* kökünden geldiğini belirterek başladığı ayrıntılı açıklamasına şöyle devam eder: “originally literally ‘having a realm’, it soon came to mean ‘king’, perhaps at first to supply a word with this meaning for translations of Buddhist and Manichaeon scriptures. In Uyğur Buddhist it is often combined, or alternates, with *xa:n*.” (orijinal olarak harfî harfine ‘bir krallık/ülke sahibi olmak’, çok geçmeden ‘kral’ anlamına geldi, belki ilkin Budist ve Manihaist metinlerin çevirileri için bu anlama gelen bir kelimeyi desteklemekteydi. Uyğur Budizminde sık sık *han* ile birliktedir ya da birbirini takip eder.) (s. 141). Ayrıca

¹⁵ Diğer tanıklar için bkz. HU 211, 217, 245; UM 91, 143, 187, 190.

Clauson, sözcüğün belirli olmayan bir zamanda, çift l'li telaffuzla kullanımdan tek l'li kullanıma geçildiğinden de bahsetmektedir (s. 141).

Bo üç elig t(e)nriler kelmekin enmekin erdemin bögüsün bögülenmekin k(a)ltı kelip kedilür. UM 100 (Özertural, 2008, s. 55).¹⁶

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: “Bu üç hükümdar tanrı(lar) gelişiyle, aşağıya inişiyle, erdemiyle, gizemli gücüyle (ve bu gücü) kullanmasıyla gelip (farklı bir şekle) girer.”

11) han/kan (6): *Tür.* han, hükümdar, hakan. Doerfer (1963), eserinin birinci cildinde (*Band I*) 256. maddede sözcükle ilgili olarak “قَان (qā’ān) ‘Großchan (in China)’ (‘Büyük han (Çin’de)’ ~ قان ← mo. *qahan* ~ *qa’an* id. Da dieses Wort in vielfältiger Beziehung zu den Ausdrücken خان und خاقان steht, wird es mit diesen Termini zusammen behandelt, cf. خان im tü. Teil.” diyerek özellikle *qahan* ve *qa’an* ile *han* ve *hakan* sözcükleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir (s. 379). Daha sonra eserinin üçüncü cildinde (*Band III*, 1967) 1161. maddede sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “خان (hān) ‘Chan, König; später etwa: Graf’ ← tü. (atü. mtü.) *han* (genauer: *hān*), auch ‘Herrscher (allgemein), Herr’. (256) قَان (qā’ān) ‘Großchan, Kaiser’ ~ خَان ~ قَان ← wmmo. *qa’an* id. < mo. *qayan* ← atü. mtü. *hayan*.” (s. 141). Doerfer’in burada da “büyük han, hükümdar, efendi” anlamlarını verdiğini görmekteyiz. *DTS* (1969)’de “QAN II хан, правитель; повелитель; предводитель” (s. 417) ve “XAN I хан, правитель” (s. 636). *DTS*’de de yine “han, hükümdar, yönetici, reis/lider” anlamlarının verildiğini görmekteyiz. Clauson (1972) ise *ka:n* maddesinde *xa:na* bakınız der ve sözcüğü şöyle açıklar: “a title at first practically synonymous with xağan, q.v., but later used mainly for a subordinate ruler; for the etymological connection between the two see xağan.” (başta uygulamada (bkz. xağan) *kağan/hakan* ile eş anlamlı bir unvandır, ancak daha sonra ağırlıklı olarak “bağımlı yönetici/hükümdar” için kullanılmıştır; ikisi arasındaki etimolojik ilişki için “xağan”a bakınız) (s. 630).

Kan oluruḫan ordu yapmış. İli turmış. Tört buluntaki edgüsi uyurı tirilipen meñileyür, bedizleyür tir. Anḫa bilinler: Edgü ol. IB 28 (Tekin, 2013, s. 22).

Elig t(e)nrı hanı ezrua t(e)nriniḫ amrak kızı y(a)ltraglı yaşın t(e)nrıçe... UM 187 (Özertural, 2008, s. 68).¹⁷

¹⁶ Diğer tanıklar için bkz. UM 91, 98, 113, 187, 190, 427, 438, 447, 554, 558, 567.

¹⁷ Diğer tanıklar için bkz. IB 34; UM 91, 232, 466.

Yukarıdaki ilk örneği Tekin (2013) günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: “(Bir) han tahta oturup (kendine bir) saray yap(tır)mış. Devleti ayakta kalmış. (Ülkesinin) has ve muktedir adamları (etrafında) toplanmış, (sarayını) neşe içinde süslüyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 30). İkinci örneği ise günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: “Ülke sahibi tanrı hükümdarı Ezrua tanrının değerli kızı parlayan şimşek tanrıça...”

12) hormuzta t(e)ηri (14): < Sogd. *hwrmt’ + t(e)ηri Tūr*. Manihaizmde bir tanrı adı; ilk erkek, Hürmüz. Zerdüştlükteki iyilik tanrısı Ahuramazda, Manihaizmde de iyilik ve ışık tanrısı olarak bulunur. Soğdca kökenli olan sözcük, Eski Uygurcaya da geçmiş ve Uygur Manihaizminde ilk insan için kullanılmıştır. Hormuzta tanrı, Manihaizmde ışığın kurtuluşu için kendini karanlığa feda eden ilk varlık olması bakımından önemlidir. Manihaistler, yedi yimki bayramlarının ilkinde de Hormuzta tanrıya yani İslâm tarihinde bilinen adıyla Hürmüz tanrıya adanmışlardır (Özbay, 2014, s. 129). Gharib (2004), eserinde 10754. maddede *hormuzta* sözcüğünü şöyle açıklar: “*xwrmt’ βγ* Manichean xurmazda- βayı (*xwrmt βγ*) (name of a) Manichean god, First Man” (Manihaist bir tanrı adı, ilk insan) (s. 437). *İslâm Ansiklopedisi* (1987) 5. Cilt-1. kitapta bu sözcükle ilgili olarak şu açıklama yapılmıştır: “Hürmüz, Hurmuz (Ormazd, Ahura Mazda), Zerdüştilerin en yüksek varlığa verdikleri addır. Daha sonraları Jüpiter gezegeninin adı olarak da kullanılmıştır. Ayrıca Sasani sülalesinde beş padişahın adıdır.” (s. 631).

Hormuzta t(e)ηri beş t(e)ηri birle kam(a)g t(e)ηriler sözünlög(ü)n yekke süñüşgeli k[el]ti. HU 1 (Özbay, 2014, s. 78).

[O]l, [ho]r[muz]ta t(e)ηri y(a)rl(a)kançuçı köñüllög erti. UM 50 (Özertural, 2008, s. 48).¹⁸

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şu şekilde çevirmiştir: “Hormuzta tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrılar sözleşerek şeytanlarla savaşmak için geldiler.” (s. 92). İkinci örneğimizi ise “O, Hormuzta tanrı iyi yürekli (merhametli) idi” şeklinde çevirebiliriz.

13) hroştæg (3): < *Pa. xrwštæg, xrwštæg, xrōštæg* çağrılmış; Manihaizmde Çağrı tanrısı. Durkin-Meisterernst’in *Dictionary of Manichaean Texts Project* içerisinde Vol.

¹⁸ Diğer tanıklar için bkz. HU 7, 30, 71; UM 12, 15, 19, 25, 58, 59, 63, 70, 175.

III'de *Part 1* olarak yayımlanan eseri *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian* (2004) adlı eserinde sözcüğün anlamları "called; the divinity Call" (çağrılmış; Çağrı tanrı) olarak geçmektedir (s. 364).

Hrošt(a)g p(a)dwah̄t(a)g t(e)ḡri, t(e)ḡrigerü bardači boşuntači bēš t(e)ḡri y(a)rukīn biz(i)ḡerü k(e)lürdi erser... HU 263 (Özbay, 2014, s. 87).

Ançulayuma hroštag t(e)ḡri horm(u)zta t(e)ḡrike bēš t(e)ḡrike kapagin açā bērti. UM 11 (Özertural, 2008, s. 43).

Yukarıdaki ilk örneği "Hroštag Padvahtag tanrı, gökyüzüne doğru ulaşacak özgür bırakılacak beş tanrı ışıyla bize doğru geldiyse...", ikinci örneği ise "böylece Hroštag tanrı, Hormuzta tanrıya (ve) beş tanrıya kapıyı açiverdi" olarak günümüz Türkçesine aktarabiliriz. Son örnek için bkz. UM 14 (Özertural, 2008, s. 44).

14) idi (2): *Tür.* sahip. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 636. maddede bu sözcük için 'Herr, Herrgott' (bey, hükümdar; tanrı) anlamlarını vermektedir (s. 176). Doerfer, devamında yaptığı geniş açıklamada farklı kaynaklardan yola çıkarak bu sözcüğün "efendi, sahip" gibi anlamlara geldiğini de belirtmektedir. *DTS* (1969)'de bu sözcük için şöyle denilmektedir: "1. хозяин, владелец 2. обладатель 3. господин (о боре)" (1. efendi, sahip 2. sahip 3. Efendi/Bey (tanrı ile ilgili olarak)) (s. 203). Clauson (1972), eserinde **idi** maddesinde bu sözcikle ilgili şunları söylemektedir: "properly 'master, owner', but in Moslem texts often 'the Lord' (God)." (uygun olarak 'efendi, sahip', ama İslâmî metinlerde sıkça 'Efendi' (Tanrı)) (s. 41).

Semiz at agzı katıg boltı. İdisi umaz tir. Ança biliñler: Yablak ol. IB 65 (Tekin, 2013, s. 26).

Kutlug bolzun bo bi[tig] idisi... UM 126 (Özertural, 2008, s. 59).

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: "Semiz atın ağzı sertleşti. Sahibi (onu iyileştirmek için hiçbir şey) yapamıyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür." (s. 34). İkinci örneği ise "kutlu olsun bu yazı(nın) sahibi..." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

15) işuy(a)zd (1): < *Pa.* *yyšw'*, *yyšw*, *yšw'* /*yīšō'*/ + *yzd* /*yazad*/ Tanrı İsa, Hazreti İsa. Bu sözcük, muhtemelen birleşik bir sözcüktür. Yani bunu iki ayrı sözcük olarak düşünmek ve anlamlandırmak mümkündür. Durkin-Meisterernst (2004), eserinde buna benzer birçok örneği verirken, bu sözcüğün bileşenlerine iki ayrı maddede yer vermektedir. İlki Partça/Orta Farsça *yyšw'*, *yyšw*, *yšw'* /*yīšō'*/ 'Jesus' (Hazreti İsa) (s.

375), ikincisi ise Partça/Orta Farsça **yzd** /yazad/ ‘god, divinity’ (Tanrı) (s. 376) sözcükleridir. Sözcükle ilgisi olduğunu düşündüğümüz birçok maddeden ve onların kökenlerinden yola çıkarak bu sözcüğü Partça kökenli kabul etmenin daha uygun olacağını düşünmekteyiz.

M(a)r işuy(a)zd m(a)histak üze, kim yme ulug amranmakın ağır küsüşün bitidim.
UM 246 (Özertural, 2008, s. 73).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine “Efendi(m) Tanrı İsa öğretmen üzerine, öyle ki büyük sevgiyle (ve) çok istekle yazdım” şeklinde aktarabiliriz.

16) kam (1): *Tür.* kam, şaman, büyücü. Doerfer (1967), bu sözcüğü eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1409. maddede geniş bir şekilde ele almış ve Türkçe kökenli olduğunu belirttiği sözcüğün “şaman, kam, kâhin, sihirbaz, hekim” olarak yüklendiği anlamları vermiştir (s. 402-406). *DTS* (1969)’de **QAM** maddesinde “шаман” (şaman) anlamı yanında “врачеватель, исцелитель; прорицатель, предсказатель; заклинатель, кудесник, чародей, маг, волшебник; колдун” (hekim, iyileştiren; kâhin; büyücü, sihirbaz) anlamları da verilmektedir (s. 413). Clauson (1972) da **ka:m** maddesinde “sorcerer, soothsayer, magician” (büyücü, kâhin, sihirbaz) anlamları yanında ‘physician, healer, sage, wise man’ (hekim, iyileştirici, bilge, büyücü) anlamlarını vermektedir (s. 625).

T(a)kı k(a)mag kamlar tər(i)lep neñ tirgürmegey ogul kız berü umagay. UM 336 (Özertural, 2008, s. 86).

Yukarıdaki örneği Clauson (1972)’da da görüyoruz. Onun çevirisi şu şekildedir: “and all the sorcerers when they assemble will certainly not bring him back to life” (ve tüm büyücüler bir araya geldikleri (toplandıkları) zaman onu kesinlikle yaşama geri getiremeyecekler) (s. 625). Devamını da şöyle aktarabiliriz: “oğl(u) kız(ı) bile (yaşama geri getirmeyi) başaramayacak.”

17) kañ (7): *Tür.* baba, ilahi baba. *DTS* (1969)’de **QAD I** maddesinde “отец” (baba) anlamını vermektedir (s. 419). Clauson (1972) **kañ** maddesinde ‘father’ (baba) anlamını verir ve şöyle devam eder: “the oldest Turkish word in this sense; it was gradually displaced in Uyğur language by **ata** and did not survive into Xakani language although **kañdaş**, **kañsık** did.” (bu anlamda en eski Türkçe sözcük; Uyğur dilinde **ata** sözcüğü gitgide yerine geçti ve Hakaniye dilinde **kañdaş**, **kañsık** sözcüklerinin aksine varlığını sürdürmedi.) (s. 630).

Oglı öginte kañınta öbkelepen tezipeñ barmış. Yana sakınmış, kelmiş. Ögüm ötin alayın, kañım sabın tıñlayın, tip kelmiş tir. Añça bilinler: Edgü ol. IB 58 (Tekin, 2013, s. 25).

Ög arıg yel kañ(ı)m(ı)z ulug elig t(e)ñri hanı z(e)rua t(e)ñri... UM 90 (Özertural, 2008, s. 54).¹⁹

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 33). İkinci örneği “anne(miz) temiz rüzgâr, babamız ulu ülke sahibi tanrı hanı [E]z(e)rua tanrı...” olarak günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

18) katun (1): < *Sogd. xwt'yn* hatun, hükümdar eşi. Doerfer (1967), eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1159. maddede “Gattin eines Chans, später: (einfache) Edelfrau und sogar (schlichtweg) Frau” (bir han eşi, daha sonra: (yalnız) soylu kadın ve hatta (sıradan) kadın) şeklinde anlamlarını verdiği ve Eski Türkçe olduğunu söylediği sözcüğü ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır (s. 132-141). *DTS* (1969)’de **QATUN I** maddesinde sözcükle ilgili olarak şöyle denilmektedir: “1. госпожа, вельможная дама, женщина знатного происхождения; жена правителя, знатного человека” (hanımefendi, asil kadın, soylu bir kadın; hükümdar eşi, soylu biri) (s. 436). Clauson (1972) ise, **xa:tun** maddesinde ‘lady and the like’ (hanımefendi ve benzeri) diyerek sözcüğün anlamını verdikten sonra sözcüğü şu şekilde açıklamaktadır: “Although attempts have been made to connect this word etymologically with **xağan/xan** there is no reasonable doubt that it is taken from Sogdian *xwat'yn* (*xwatên*); in Sogdian *xwt'y* means ‘lord, ruler’ and *xwt'yn* ‘the wife of the lord, ruler’, which is precisely the meaning of **xa:tun** in the early period.” (s. 602). Görüldüğü üzere, Clauson bu sözcüğün Soğdicedan alınmış bir sözcük olduğunu belirtmektedir.

Kamış āra kalmış. Teñri unamaduk. Abıñçu katun bolzun tir. Añça bilinler: Edgü ol. IB 38 (Tekin, 2013, s. 23).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarmaktadır: “(Bir köle kız) kamışlar arasında (yalnız) kalmış. Tanrı (bunu) doğru bulmamış. (Bu köle kız) Hatun olsun!, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 31).

¹⁹ Diğer tanıklar için bkz. IB 35; UM 82, 329, 426.

19) k(e)nig roş(a)n (3): < *Pa. qnygrwšn* Işık Bakiresi (Manihaizmde bir tanrıça). Gharib (2004), eserinin 4788. Maddesinde bu sözcüğü “*qnygrwšn* Manichean kanig-rošn Parthian. Virgin of Light (*Manichean goddess*)” (Manihaist kanig-rošn Partça. Işık Bakiresi (Manihaist tanrıça)) biçiminde açıklamıştır (s. 191). Durkin-Meisterernst (2004) de eserinde, *qnygrwšn*, *knygrwšn*, *qnyg rwšn* maddesinde “Pa/MP/*kanīg rōšn/n.pr.f.* ‘Maiden of Light’. Sunderman 1979, 100²⁰ ‘Twelve Maidens’ and ‘Maiden of Light’.” (Pa./O. Far. *dişil, özel ad* ‘Işık Bakiresi’. Sunderman (1979)’da ‘On İki Bakire’ ve ‘Işık Bakiresi’.) şeklinde açıklamaktadır (s. 206).

Özi kim k(e)ntü ol k(e)nig roş(a)n t(e)ñri. UM 93-94 (Özertural, 2008, s. 54).²¹

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “Özü (varlığı) ki kendisi Işık Bakiresi tanrıça(dır).”

20) kigürsüg törö (1): < *Tür. kir-gür+süg törö* uyulması gereken yasa/öğreti; girilmesi gereken din. Gabain, *Alttürkische Grammatik* (1950) adlı eserinde bu sözcüğü “*kigür-*, *kirgür-* einführen, hereinführen- içeri sok-“ şeklinde açıklamıştır (s. 314). Eraslan da *Eski Uygur Türkçesi Grameri* (2012)’nde “*kigür-* (*kir-gür-*): girdirmek, sokmak” şeklinde açıklamıştır (s. 581).

Nomka kigürsüg törö bar erti. HU 267 (Özbay, 2014, s. 87).

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Tapınağa ulaştırmamız dinimizin gereği idi.” (s. 94).

21) kunçuy (2): < *Çin. kung-chu* prenses. Doerfer (1967), eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1585. maddede bu sözcüğü “(*qūncūi*) ‘Prinzessin’ ← tü. *qunçui* id. ← chin. *gunzu* id.” (‘Prenseler’) biçiminde açıklamaktadır (s. 561). *DTS* (1969)’de **QUNČUJ I** maddesi şöyle açıklanmaktadır: “[*kum.* 公主 гунчжу, koñ-čy] принцесса, младшая родственница ханской крови; женщина знатного происхождения” (prenseler, hanın kanından daha küçük akrabaları (kuzenleri); soylu kadın) (s. 466). Clauson (1972) ise Giles’in *Çince-İngilizce Sözlük*²² adlı eserinden yola çıkarak “the Chinese phrase **kung chu** ‘daughter of the emperor’ (Giles 6, 568 (q.v.) 2526), which reached the Türkü when actual (or more often alleged) daughters of the Chinese Emperor were sent as brides to favoured *xağans*. It soon came to be used for

²⁰ Durkin-Meisterernst’in kullandığı eser için bkz. Sundermann, W. (1979). Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos. *AoF* 6 (1979), 95-133.

²¹ Diğer tanıklar için bkz. UM 114, 117.

²² Clauson’un kullandığı eser için bkz. Giles, H. A. (1912). *Chinese-English dictionary*. London.

‘consort, wife’, even when neither husband nor wife were in fact royal.” (gerçek (ya da daha sık iddia edilen) Çin imparatorunun kızları, ayrıcalıklı kağanlara gelin olarak gönderildiğinde Eski Türkçeye girmiş Çince sözcük grubu *kung chu* ‘imparatorun kızı’. Ne kocası ne de karısı gerçekte soylu olmasa bile kısa zamanda ‘eş, karı/hanım’ için kullanılmaya başlandı.) şeklinde açıklamaktadır (s. 635).

Beg er yuntuŋaru barmış: Āk bisi kulunlamış. Altun tuyuglug adgırlık yaragay. Tebesiŋerü barmış: Ürüŋ iŋeni botulamış. Altun budl(a)lug bugralık yaragay. Ebiŋerü barmış: Üçünç kunçuyı urılanmış. Beglik yaragay tir. Meŋilig beg ermiş. [Ança biliŋler:] Anyıg edgü ol. IB 5 (Tekin, 2013, s. 19).

Dintarlar, t(e)ŋriken kunçuy [te]rken tēgitler elçi bilgeler... UM 468 (Özertural, 2008, s. 105).

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: “Bey atlarına doğru gitmiş. (Bakmış ki) ak kısrağı yavrulamış. (Bu taya) altın toynaklı bir aygır olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez) develerine doğru gitmiş. (Bakmış ki) beyaz dişi devesi yavrulamış. (Buna) altın burunsalıklı buğra olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez de) evine doğru gitmiş. (Bakmış ki) üçüncü prensesi (bir) oğlan doğurmuş. (Buna da) beylik yaraşır (diye düşünmüş), der. (Anlaşılan) mutlu (bir) bey imiş. (Öylece biliniz:) (Bu fal) çok iyidir.” (s. 27). İkinci örneği ise “rahipler (seçilmişler), hükümdar prenses, kumandan prensler, elçi bilegeler...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

22) küçlüg t(e)ŋri (2): *Tür.* Manihaizmde güçlü tanrı. Bu kavram için bkz. *bēš t(e)ŋri* s. 40.

Ezrua t(e)ŋrike kün ay t(e)ŋrike küçlüg t(e)ŋrike burhanlarka inantım(ı)z. HU 212 (Özbay, 2014, s. 86).²³

Yukarıdaki örneği “Ezrua tanrıya, Güneş (ve) Ay tanrıya, güçlü tanrıya (ve) Budalara inandık.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

23) kün t(e)ŋri (14): *Tür.* Manihaizmde Güneş tanrı. Doerfer (1967), eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1688. maddede *kün* sözcüğüyle ilgili “Tag” (gün), “soleil, jour, éclairer, briller” (Güneş, gün, aydınlık, parlaklık) anlamlarını vermektedir (s. 655). Benzer anlamların yanında Doerfer’den farklı olarak buradaki *kün t(e)ŋri* örneğine de

²³ Diğer tanık için bkz. HU 246.

yer veren *DTS* (1969)'de **KÜN** maddesi şöyle açıklanmaktadır: “1. солнце (güneş) 2. день (gün) 3. с каждым днем, день ото дня (hergün, günden güne)” ve “бог-солнце” (Güneş tanrı) (s. 326). Clauson (1972) ise “originally ‘the sun’; hence, by extension ‘day’.” (orijinal olarak ‘güneş’; bunun yanında ek olarak ‘gün’.) ve “it means day as opposed to night” (gecenin karşıtı olarak gün/gündüz demektir) anlamlarıyla birlikte “**kün t(e)ṇri** ‘the sun god’” (kün teṇri ‘Güneş tanrı’) anlamını da vermektedir (s. 725).

Kün ay t(e)ṇri ol. HU 46 (Özbay, 2014, s. 80).

Kün t(e)ṇri bo yér suv üze tugar. UM 531 (Özertural, 2008, s. 116).²⁴

Yukarıdaki ilk örneği “Güneş (ve) Ay tanrıdır.”, ikinci örneği ise “Güneş tanrı bu yer su üzerinde doğar.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

24) Mani (5): < *Sogd. m’ny*’ Mani, Manihaizmin kurucusu. *DTS* (1969)’de **MANI** maddesi şöyle açıklanmaktadır: “Мани, основатель манихейства – религиозно-философского учения, возникшего на Ближнем Востоке” (Mani, Manihaizmin kurucusu – Ortadoğu’da ortaya çıkan dinî-felsefî doktrin/öğreti) (s. 336). Gharib (2004), eserinde bu sözcüğü 5210. maddede ele almakta ve “**m’ny**’ Manichaen māni (ym’ny)” şeklinde göstermektedir (s. 207). Durkin-Meisterernst (2004), **m’ny**, **m’nyy**, **mny**, **m’n’y**, **m’nyw** maddesinde bu sözcüğü, “Pa/MP /Mānī/ n.pr. ‘Mani’. Name (Semitic) of the founder of Manichaeism.” (Pa./ O.Far . /Mānī/ *şahıs ismi* ‘Mani’. Manihaizmim kurucusunun adı (Sami diline ait).) şeklinde açıklamaktadır (s. 226).

Kaṇi t(e)ṇri mani burhan inçe tēp yarl(ı)kadı. UM 82 (Özertural, 2008, s. 53).²⁵

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: “Babası tanrı (olan) Mani peygamber böylece deyip buyurdu.”

25) mar (3): < *Pa. mry, m’ry, m’rw, m’r(.), mr* hükümdar, efendi, bey. Bu sözcükle ilgili en açıklayıcı bilgileri, Durkin-Meisterernst (2004)’in eserinde **mry**, **m’ry**, **m’rw**, **m’r(.)**, **mr** maddesinde bulabiliyoruz: “Pa/MP /mār/ n. Aramaic honorific, literally ‘My Lord’ > ‘Lord’. Set before a name, sometimes written together with it.” (Pa./O.Far. /mār/ *isim* Arami dilinde saygı ifadesi, tam olarak ‘Benim Efendim’ > ‘Efendi’. Bir isimden önce koyulur, bazen onunla birlikte yazılmıştır.) (s. 231). Partçanın tarihi varlığının, Orta Farsça olarak adlandırılan dönemden daha eski

²⁴ Diğer tanıklar için bkz. HU 40, 52, 61, 65, 152, 211, 218, 245; UM 130, 180, 501, 538.

²⁵ Diğer tanıklar için bkz. UM 150-151, 170, 457, 463.

olmasından dolayı sözcüğü Partça kökenli kabul etmenin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

M(a)r işuy(a)zd m(a)histak üze, kim yme ulug amranmakın ağır küsüşün bitidim. UM 246 (Özertural, 2008, s. 73).²⁶

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine “Efendi(m) Tanrı İsa öğretmen üzerine, öyle ki büyük sevgiyle (ve) çok istekle yazdım” şeklinde aktarabiliriz.

26) m(è)şiha (1): < *Pa. mšyh’, mšyh’h, mšyh’’, mšyh* Hazreti İsa. Durkin-Meisterernst (2004), **mšyh’, mšyh’h, mšyh’’, mšyh** maddesinde “**Pa/MP** /mašihā/, /mšihā/ and /mših/ n.pr. m. ‘Messiah’. Aramaic.” (**Pa./** O.Far. /mašihā/, /mšihā/ ve /mših/ şahıs ismi eril ‘Mesih/Hazreti İsa/Kurtarıcı’. Arami diline ait.) şeklinde açıklamaktadır (s. 233).

Edgü kılınçig buşi küçün kılzun, yme m(è)şiha burhan kértgünyük. UM 384 (Özertural, 2008, s. 93).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, “iyi davranışı sadaka gücüyle yapsın, Mesih (Hazreti İsa) peygamber de (buna) inandı.” şeklinde aktarabiliriz.

27) možak (2): < *Sogd. mwj’k* öğretmen, üstat. Gharib (2004), eserinin 5524. maddesinde bu sözcüğü ele almakta ve “**mwj’k** Manichean mōžāk teacher (öğretmen)” şeklinde açıklamaktadır (s. 221).

M(a)r w(a)hm(a)nhvary(a)zd... toh[rı]d[ın]kı ulug možak. UM 230 (Özertural, 2008, s. 72).²⁷

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, “Efendi(m) Wahmanhvaryazd... Tohri’daki ulu öğretmen (üstat).” olarak aktarabiliriz.

28) nom (39): < *Sogd. nwm* (Skr. dharm) dinî öğreti/yasa. DTS (1969)’de **NOM I** maddesinde bu sözcüğün anlamları şöyle açıklanmaktadır: “[cogd. nwm] 1. религиозное учение; религиозный закон 2. книга, писание, сутра – религиозный трактат, священная книга будизма 3. *рел.* элемент, дарма - термин буддийской философии для обозначения элементарных идеальных субстратов физических и психических признаков.” (1. dinî öğreti; dinî yasa 2. kitap, yazma, sutra – dinî antlaşma, Budizmin kutsal kitabı 3. *dinî* element, dharma – fiziksel ve zihinsel

²⁶ Diğer tanıklar için bkz. UM 229, 463.

²⁷ Diğer tanık için bkz. UM 466.

özelliklerin alt tabakalarındaki elementleri idealleri belirtmek için Budist felsefesinde terim) (s. 360). Gharib de *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eserinde 6138. maddede sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**nwm(h)** Manichean, Christian, Sogdian *num, nom* Gk. *nomós* law, canon ‘قانون, شرع, نظام’ (Manihaist, Hristiyan, Soğdca kanun, ilke/kutsal kitap ‘sistem (düzen), kural, kanun’.) (s. 246). Bunların dışında Clauson (1972)’un sözcükle ilgili açıklaması, “the Greek word *nomos* properly ‘law’ was a loan word in Syriac and was adopted by the Manichaeans as a technical term with a rather wider meaning ‘law, doctrine’, etc.; from this it passed to Sogdian as *nwm* and was used in Buddhist texts to translate Sanskrit *dharma*, which has an even wider range of meanings.” (‘yasa’ (anlamına) uygun olarak Yunanca *nomos* sözcüğü, Süryanicede ödünç bir kelimeydi ve Manihaistler tarafından teknik bir terim olarak ‘yasa, doktrin’ vb. daha geniş bir anlamla benimsendi; buradan Soğdcaya *nwm* olarak geçti ve Budist metinlerde daha da geniş bir anlam alanına sahip olan Sankritçe *dharma*ya çevrilerek kullanıldı.) şeklindedir (s. 777).

T(e)ñri nomın sözleser. HU 110 (Özbay, 2014, s. 82).

Nom kutı kim k(e)ntü ol k(a)mag nom eligi, yme sizlerke ayu bértim. UM 97-98 (Özertural, 2008, s. 54).²⁸

Yukarıdaki ilk örneği “Tanrı’nın öğretilerini söylese...”, ikinci örneği ise “öğretinin mutluluğu ki tüm öğretinin hükümdarı odur, ve sizlere söyleyiverdim.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

29) nomçı (2): < *Sogd. nwm+çı Tür. vaiz, dharmayı açıklayan kişi, öğretmen, vaiz, din bilgini.* Bu sözcük, *DTS* (1969)’de **NOMČĪ** maddesinde şu şekilde açıklanmaktadır: “Проповедник религиозных законов, религиозный наставник” (dinî yasaları yayan/vaiz, din öğretmeni) (s. 360). Clauson (1972) da **nomçı** maddesinde sözcüğü, “from *no:m*; ‘preacher’, and the like.” (*nomdan* (gelir); ‘vaiz’ ve benzeri.) şeklinde açıklamaktadır (s. 778).

T(e)ñriçi mên nomçı mên. HU 174 (Özbay, 2014, s. 84).²⁹

Yukarıdaki örneği “Tanrı’nın hizmetçisiyim (ve) vaizim” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

²⁸ Diğer tanıklar için bkz. HU 42, 112, 166, 170, 186, 195, 197, 260, 267, 270, 295, 300, 323, 362, 369, 373; UM 138, 199, 220, 238, 240, 285, 390, 410, 414, 461.

²⁹ Diğer tanık için bkz. HU 362.

30) ot t(e)ηri (4): *Tür.* Manihaizmde ateş tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından beşincisi.

Üçünç yme bēş t(e)ηrike horm(u)zta t(e)ηri oğlanıña bir tintura t(e)ηri, ikinti yēl t(e)ηri, üçünç y(a)ruk t(e)ηri, törtünç suv t(e)ηri bēşinç ot t(e)ηri. HU 75 (Özbay, 2014, s. 81).³⁰

Yukarıdaki örneği, “üçüncü olarak da beş tanrıya-Hormuzta tanrının çocuklarına- bir(incisi) Hava (esin) tanrı, ikincisi Rüzgâr tanrı, üçüncüsü Işık tanrı, dördüncüsü Su tanrı, beşincisi Ateş tanrı(dır).” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

31) padvahtag (2): < *Pa. pdw’xtag, patwāxtag* Manihaizmde Cevap tanrısı; cevaplanmış. Durkin-Meisterernst (2004), sözcüğü şu şekilde açıklamaktadır: “**pdw’xtg** *Pa /padwāxtag/ n. ‘replied’. pdw’xtg yzd: ‘God Answer’.*” (‘cevapla(n)mış. ‘Cevap tanrısı’) (s. 271).

Hrošt(a)g p(a)dwaht(a)g t(e)ηri, t(e)ηrigerü bardaçı boşuntaçı bēş t(e)ηri y(a)rukın biz(i)ηerü k(e)lürdi erser... HU 263 (Özbay, 2014, s. 87).

Yme hroštag p(a)dwahtag t(e)ηri horm(u)zta t(e)ηriden t(a)mudan yokaru agdukta, ol üdüin wadžiwantag t(e)ηri ög t(e)ηri t(e)rkleyü k(e)ltiler. UM 14 (Özertural, 2008, s. 44).

Yukarıdaki ilk örneği, “Hroštag Padvahtag tanrı, gökyüzüne doğru ulaşacak özgür bırakılacak beş tanrı ışığıyla bize doğru geldiyse...”, ikinci örneği ise “ve Hroštag (ve) Padvahtag tanrı, Hormuzta tanrı(dan itibaren) cehennemden yukarı yükseldiğinde, o zaman Wadjiwantag tanrı ana tanrı acele ederek geldiler.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

32) saŋun (1): < *Çin. s’ngwn* yüksek askeri unvan, general. Durkin-Meisterernst (2004), sözcüğü “**s’ngwn** /sangun/ n. (*Chin.-Turk.*). Uighur title (from Chinese).” (Çinceden [geçen] Uygurca unvan) şeklinde açıklamaktadır (s. 305).

Bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike Tay-gün-tan manıstantakı kiçig di[n]tar burua guru eşid[ip] içimiz isig Saŋun İtaçuk üçün bitidim. IB Hatime-67 (Tekin, 2013, s. 26).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında, (ben) genç dindar

³⁰ Diğer tanıklar için bkz. UM 71, 73, 120.

(mürüt), mürşit kahinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım.” (s. 34).

33) suv teŋri (2): *Tür.* Manihaizmde su tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından dördüncüsü.

Ol tintura t(e)ŋri, yel t(e)ŋri y(a)ruk t(e)ŋri, suv t(e)ŋri, ot t(e)ŋri, bolar barça ezrua t(e)ŋri üze kedilip birle katılıp erürler. UM 120 (Özertural, 2008, s. 58).³¹

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “O Hava (esin) tanrı, Rüzgâr tanrı, Işık tanrı, Su tanrı, Ateş tanrı(dır); bunlar tümü Ezrua tanrı yoluyla (farklı bir şekle) girmek suretiyle karışıp bulunurlar.”

34) şakim(u)n (1): < *Skr. śākyamuni* Buddha’nın adı, śakya hükümdarı. *DTS* (1969)’de **ŞAKIMUNI** maddesinde sözcük şöyle açıklanmaktadır: “[*скр. śākyamuni*] *u. собственное легендарный основатель буддизма Гаутама Шакья-Муни (буквально мудрец из рода Шакья)*” ([*Skr. śākyamuni*] *özel isim* Budizmin efsanevî kurucusu Gautama Śakya-Muni (*aynen* Şakya soyundan bir bilge) (s. 520).

Şakim(u)n bolarım (oku: bolalım), t(a)kı üküş törlüg muntag ötügler ötüngey. UM 444 (Özertural, 2008, s. 101).

Yukarıdaki örneği, “Şakimun olalım, daha (ayrıca) çok çeşitli bunun gibi (böyle) dilekler dileyecek” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

35) tarkan (2): *Çin. Ta [tât < *tar] + kan* Eski Türklerde yüksek bir (askerî) unvan, vekil. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 879. maddede sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “ترخان (*tarhān*) ‘anfangs: Ehrentitel (Privilegierter), später auch: Steuerfreier (allgemein)’ ~ طرخان ~ (mo.) درخان ← tü. *tarḡan* id. ← ?” (‘başlangıçta: saygı (onur) unvanı (imtiyazlı), daha sonra: yönetici erkek (genel’) (s. 460). Doerfer, bu sözcüğü oldukça ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır (s. 460-474). *DTS* (1969)’de sözcük, “**TARXAN** титул правителя” (yönetici (hükümdar) unvanı) şeklinde açıklanmaktadır (s. 539). Clauson (1972) ise **tarxa:n (darxa:n)** maddesinde, bu sözcüğün önemli çok eski bir unvan olduğunu, muhtemelen İlk Türkçe olduğunu ve uzun uzadıya tartışıldığını Doerfer (1965)’e atıfta bulunarak (*Band II*, 879. madde) söylemektedir (s. 539). Ayrıca Clauson, Pulleyblank’ın sözcüğü Çince bir kökene

³¹ Diğer tanık için bkz. HU 74.

götürdüğü düşüncesine değinmektedir (s. 539-540). Şinasi Tekin (1962) de bu sözcüğün Çince kökenli olduğunu düşünerek, sözcüğü “Tarkan (Çin. *Ta* [*tât* < **tar*] + *kan*) yalnız bir unvan olup ‘vekil’ anlamına gelmektedir” şeklinde açıklamaktadır (s. 8).

Bir y(ê)girminç ay beş otuzda, bütürmiş tarkan tüke<t>di nigoşaklarını suyun yazokın öküngü huastuan(i)ft. HU 377 (Özbay, 2014, s. 91).

Çigil k(e)nt erkligi ulug türkdün pr(a)sda[nk]ı çigil arslan el tirgök [alp] borğuçan (?) alp [t(a)r]kan beg... UM 235 (Özertural, 2008, s. 72).

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “On birinci ayın yirmi beşinde Bütürmiş Tarkan müminlerin (dinleyicilerin) günahıtan arınması için tövbe duasını bitirdi.” (s. 95). İkinci örneği ise “Çiğilkent hükümdarı ulu (ve) doğudaki koruyucusu Çigil Arslan el tirgök [Alp] Borğuçan (?) Alp Tarkan Bey...” şeklinde aktarabiliriz.

36) tensi (1): < Çin. *t’ien-tzu* göğün oğlu (Çin imparatorunun unvanı). DTS (1969)’de **TÄNSI** maddesinde sözcük şöyle açıklanmaktadır: “[*kum.* 天子 *тяньцзы*, *thien-tsi*] титул китайского императора (*буквально* сын неба).” (Çin imparatorunun unvanı (*aynen* gökyüzünün oğlu)) (s. 544). Tekin (2013), sözcüğün kökenini “< Çince *t’ien-tzu*” şeklinde açıklamaktadır (s. 61).

Tensi men. Yarın kiçe altun örgin üze olurupan meñileyür men. Ança biliñler: Edgü ol. IB 1 (Tekin, 2013, s. 19).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Göğün oğluyum (= Çin imparatoruyum). Sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 27).

37) teñri (195): *Tür.* tanrı; efendi; gökyüzü. DTS (1969)’de, **TÄDRI** maddesinde bu sözcük için şu anlamlar verilmektedir: “1. небо 2. бог, божество 3. божественный 4. повелитель, господин” (1. gökyüzü 2. tanrı, ilâh 3. tanrısal 4. hükümdar, efendi) (s. 544). Clauson (1972) sözcüğü şu şekilde açıklar: “**teñri**: a very old Turkish word, probably pre-Turkish, which can be traced back to the language of the Hsiung-nu, III B.C., if not earlier. It seems originally to have meant ‘the physical sky’, but very early acquired religious overtones and came to mean ‘Heaven’ as a kind of impersonal deity, the commoner meaning in the earlier texts.” (çok eski bir Türkçe sözcük, İÖ 3. yüzyıla, Hsiung-nu diline kadar izlenebilir, muhtemelen İlk (Ön) Türkçe, değilse daha eskidir. Aslında ‘fiziksel gökyüzü’ anlamına sahip gibi görünür, ancak çok

erken zamanda dinî imalar kazandı ve daha önceki metinlerde halk arasındaki anlamı, bir çeşit kişisel olmayan tanrı olarak ‘Cennet’ anlamına geldi.) (s. 523).

T(e)ñrim söde berü [b]ilmetin t(e)ñrike ig(i)deyü montag ulug çulvu sav sözledim(i)z erser... HU 32-33 (Özbay, 2014, s. 80).

Tokuz arlı sıgun kiyik men. Bed[ük] tiz üze ünüpen möñreyür men. Üze Teñri eşidti, asra kişi bilti. Antag küçlög men tir. Ança bilinler: Edgü ol. IB 60 (Tekin, 2013, s. 25).

Bêşinç onınta t(e)ñri yêriñerü kapagın açdı. UM 7 (Özertural, 2008, s. 43).³²

Yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine “Tanrım! Eskiden beri bilmeden Tanrı’ya yalan söyleyerek böyle büyük yalan söz söylediysek...” şeklinde aktarabiliriz. Tekin (2013), yukarıdaki ikinci örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim. Yüksek dizlerimin üstüne çıkarak böğürürüm. (Beni) yukarıda tanrı işitmiştir, aşağıda insanoğlu bilmiştir. Onca güçlüyüm, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 33). Son örneği ise “beşincisi, Tanrı sağ elinde (eliyle), yeryüzüne doğru kapıyı açtı.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

38) tegin, tēgit (2): *Tür.* prens, prensler ((1) prensler, *tēgin*in kalıplaşmış çoğulu). *DTS* (1969)’de *tēgin* sözcüğü şu şekilde açıklanmaktadır: “**TEGIN** I *титул, присоединяемый к именам младших членов ханской семьи; принц.*” (hanın (kağanın) ailesinin genç üyelerinin isimlerine katılan unvan; prens) (s. 547). *Tēgit* sözcüğü ise, *DTS* (1969)’de şu şekilde açıklanmaktadır: “*монг. форма множественное число от tegin принцы.*” (**tegin**in çoğul hâlinin Moğolca biçimi, prensler) (s. 548).

Ançulayu k(a)ltı elig oğlu tēginig av(ı)rtalar eliginte igidürçe... UM 555 (Özertural, 2008, s. 121).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, “böylece tıpkı hükümdarın oğlu prensi sütanneler elinde yetiştirmek gibi...” şeklinde aktarabiliriz.

Dintarlar, t(e)ñriken kunçuy [te]rken tēgitler elçi bilgeler. UM 469 (Özertural, 2008, s. 105).

³² Diğer tanıklar için bkz. IB 15, 17, 54; HU 1, 2, 6, 7, 8, 15, 16, 17, 19, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 36, 40, 41, 45, 46, 47, 50, 52, 54, 57, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 82, 86, 87, 88, 94, 99, 102, 107, 110, 114, 123, 131, 134, 152, 159, 168, 169, 170, 178, 180, 183, 189, 189, 191, 194, 198, 200, 202, 205, 207, 211, 212, 217, 218, 220, 222, 224, 226, 227, 233, 241, 245, 245, 246, 253, 254, 257, 261, 263, 264, 272, 273, 278, 279, 286, 297, 300, 307, 315, 318, 328, 339, 343, 345, 346, 354, 361, 364, 366, 373; UM 2, 12, 15, 18, 18, 21, 23, 24, 37, 51, 64, 70, 82, 91, 92, 94, 96, 115, 117, 119, 120, 121, 121, 123, 128, 131, 143, 144, 150, 175, 187, 191, 198, 206, 228, 259, 345, 350, 457, 458, 463, 466, 481, 531, 545.

Yukarıdaki örneği, “rahipler (seçilmişler), hükümdar prenses, kumandan prensler, elçi bilegeler...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

39) tıntura t(e)ηri (2): *Tür.* Manihaizmdde hava (esin) tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından birincisi. *DTS* (1969)’de bu sözcük “зефир, легкий ветерок” (hava/batı rüzgârı, hafif rüzgâr/esinti) şeklinde açıklanmaktadır (s. 568).

Üçünç yme bēş t(e)ηrike horm(u)zta t(e)ηri oglanıña bir tıntura t(e)ηri, ikinti yēl t(e)ηri, üçünç y(a)ruk t(e)ηri, törtünç suv t(e)ηri bēşinç ot t(e)ηri. HU 72 (Özbay, 2014, s. 81).³³

Yukarıdaki örneği, “üçüncü olarak da beş tanrıya-Hormuzta tanrının çocuklarına- bir(incisi) Hava (esin) tanrı, ikincisi Rüzgâr tanrı, üçüncüsü Işık tanrı, dördüncüsü Su tanrı, beşincisi Ateş tanrı(dır).” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

40) törö/törü (10): *Tür.* yasa, öğreti. *DTS* (1969)’de sözcük için “1. порядок, правило, закон 2. обычай, обряд” (1. düzen, kural, kanun 2. görenek/âdet, ritüel) anlamları verilmektedir (s. 581).

Onunç künke tört alkış ezrua t(e)ηrike kün ay t(e)ηrike küçlüg t(e)ηrike burhanlarka, bir biligin arıg köñülün alkansıg törö bar erti. HU 248 (Özbay, 2014, s. 87).³⁴

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Onuncu olarak günde dört defa ibadetle Ezrua tanrıya, Güneş ve Ay tanrılara, güçlü tanrıya, peygamberlere, içtenlikle ve temiz kalple dua etmemiz gerekliydi.” (s. 94).

41) tözün (2): *Tür.* asil, soylu. *DTS* (1969)’de sözcük için “сдержанный, благородный” (sağduyulu/ağırbaşlı/kendini tutabilen, soylu/asil) anlamları verilmektedir (s. 583).

Yme ol tözün er k(a)mag özi tonı baştan adak<k>a t(e)gi kanka irin<k>e örgenip... UM 493 (Özertural, 2008, s. 111).³⁵

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, “ve o asil erkek (kişi) tüm kendi elbisesi baştan ayağa kana irine bulanıp...” şeklinde aktarabiliriz.

³³ Diğer tanık için bkz. UM 119.

³⁴ Diğer tanıklar için bkz. HU 112, 166, 261, 267, 284, 296, 311, 323, 369.

³⁵ Diğer tanık için bkz. UM 501.

42) wadžiwantag (2): < *Pa. w'djywndg* bir tanrı adı. *DTS* (1969)'de sözcük için yalnızca “*имя собственное*” (özel isim) olarak yazmakta ve “**vadživanta** maddesiyle karşılaştırınız” denmektedir (s. 631). Durkin-Meisterernst, *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian* (2004) adlı eserinde sözcüğü “*Pa(rtça) w'djywndg*” şeklinde verir ancak herhangi bir anlam vermemektedir (s. 335).

Yme ög t(e)ñri wadžiwantag t(e)ñri olar beş t(e)ñrilerig horm(u)zta t(e)ñride ar(i)t<t>ılar. UM 23-24 (Özertural, 2008, s. 44).³⁶

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “Ve Ana tanrı (ve) Wadžiwantag tanrı, onlar beş tanrıları Hormuzta tanrıda temizlediler.”

43) yalabaç/yalavaç (4): *Tür.* elçi, mesaj taşıyan; peygamber. *DTS* (1969)'de, bu sözcüğün her iki farklı okunuşu da madde başı olarak yer almaktadır. **JALABAČ** maddesinde “*посол*” (büyükelçi) anlamı verilir ve “**jalavač** ile karşılaştırınız”, denilmektedir (s. 227). **JALABAČ** maddesinde ise, “1. *гонец, посол*” (ulak, büyükelçi) ve “2. *пророк, посланник*” (peygamber, elçi) anlamları verilmektedir (s. 228).

T(e)ñri yalavaçi burhanlarka. HU 103 (Özbay, 2014, s. 82).

Sarıg atlıg sabçı, yazıg atlıg yalabaç edgü söz sab elti kelir tir. Ança bilij: Edgü ol. IB 11 (Tekin, 2013, s. 20).

Yme t(e)ñri y(a)lavaçi burhan sumnag(a)dika (oku: sumag(a)dika) inçe tēp yar(i)kadı. UM 545 (Özertural, 2008, s. 118).³⁷

Yukarıdaki ilk örneği, “Tanrı elçisi burhanlara (peygamberlere)...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz. İkinci örneği Tekin (2013) şöyle aktarmaktadır: “Sarı atlı haberci, yağız atlı elçi iyi haberler getirerek geliyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) çok iyidir.” (s. 28). Son örneği ise “ve Tanrı elçisi peygamber Sumagadika böyle deyip buyurdu.” Şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

44) y(a)rlagkançuçı/y(a)rl(a)kançuçı (ëlig t(e)ñri) (6): *Tür.* merhametli, bağışlayıcı, şefkatli, iyi yürekli, acıyan. Bu sözcük, *DTS* (1969)'de **YARLĪQANČUČĪ** maddesinde şöyle açıklanmaktadır: “*милосердный, милостивый, сострадательный*” (merhametli, bağışlayıcı, yufka yürekli) (s. 242).

Amtı y(a)rlagkançuçı ëlig t(e)ñrim y(a)rl(a)kañ. UM 437 (Özertural, 2008, s. 100).³⁸

³⁶ Diğer tanık için bkz. UM 177.

³⁷ Diğer tanık için bkz. HU 107.

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “Şimdi merhametli (bağışlayıcı) hükümdar Tanrım merhamet et (bizi bağışla)!”

45) y(a)ruk t(e)ηri (7): *Tür.* Manihaizmde ışık tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından üçüncüsü.

Ol tintura t(e)ηri, yêl t(e)ηri y(a)ruk t(e)ηri, suv t(e)ηri, ot t(e)ηri, bolar barça ezrua t(e)ηri üze kedilip birle katılıp erürler. UM 120 (Özertural, 2008, s. 58).³⁹

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “O Hava (esin) tanrı, Rüzgâr tanrı, Işık tanrı, Su tanrı, Ateş tanrı(dır); bunlar tümü Ezrua tanrı yoluyla (farklı bir şekle) girmek suretiyle karışıp bulunurlar.”

46) yêl t(e)ηri (2): *Tür.* Manihaizmde rüzgâr tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından ikincisi.

Üçünç yme bêş t(e)ηrike horm(u)zta t(e)ηri oglanıña bir tintura t(e)ηri, ikinti yêl t(e)ηri, üçünç y(a)ruk t(e)ηri, törtünç suv t(e)ηri bêşinç ot t(e)ηri. HU 73 (Özbay, 2014, s. 81).⁴⁰

Yukarıdaki örneği, “üçüncü olarak da beş tanrıya-Hormuzta tanrının çocuklarına- bir(incisi) Hava (esin) tanrı, ikincisi Rüzgâr tanrı, üçüncüsü Işık tanrı, dördüncüsü Su tanrı, beşincisi Ateş tanrı(dır).” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

47) yušo/yişo (1): < *Pa.* *yyšw’*, *yyšw*, *yšw’* /*yišō’*/ Hazreti İsa. Durkin-Meisterernst (2004), eserinde bu sözcüğü “Partça/Orta Farsça *yyšw’*, *yyšw*, *yšw’* /*yišō’*/ ‘Jesus’.” (Hazreti İsa) olarak açıklamaktadır (s. 375). Bu sözcük *DTS* (1969)’de ise: “**JUŠO** [*cp. cozd.* *yšw*]: **jušo kanig** *имя собственное*” ([Orta Soğdca *yšw*] *yušo kanig özel isim*) şeklinde açıklanmaktadır (s. 282).

Bo êlig t(e)ηriler kim k(e)ntü ol yušo k(e)nig w(a)hm(a)n roş(a)n t(e)ηri... UM 114 (Özertural, 2008, s. 56).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “Bu hükümdar tanrılar ki kendi(leri) (Hazreti) İsa, Kenig (Bakire) ve Wahman Işık (roşan) tanrılar(dır).”

³⁸ Diğer tanıklar için bkz. UM 51, 426, 429, 448, 462.

³⁹ Diğer tanıklar için bkz. HU 22, 73, 361, 373.

⁴⁰ Diğer tanık için bkz. UM 120.

2.2.1.2. Bağlama Göre Hem İsteyerek Hem İstemeyerek İtaat Edilen

İtaat kavramının anlam merkezinde “isteyerek/gönüllü olarak yapmak” bulunsa da, bağlama göre bu durum değişebilmektedir. “İtaat edilen” kategorisinde verdiğimiz kelimelerden bazıları bağlama göre *istemeyerek/zorla itaat edilenler* anlam dairesine dâhil olabilir. Bunların hemen hemen hepsi *yönetmek* kavramı ile bağı olan kelimelerdir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: *beg, idi, kan, katun, kuñçuy, sañun, tarkan, tensi*.

2.2.1.3. İsteyerek İtaat Eden

1) buyançı (bügtegçi arıg dēndarlar) (1): < *Skr. puṇya+çı Tür. iyilik eden, sevap işleyen. DTS (1969)’de bu sözcükle ilgili ve sözcüğü açıklayan şu maddeler önemlidir: “BUJAN I [скр. puṇya] благодатный поступок, благодеяние; заслуга” (iyi/zarif davranış, hayırlı iş/iyilik; yararlık/hizmet) (s. 120) ve “BUJANČĪ благодатный, благодетельный” (bereketli, hayırlı/iyi) (s. 121).*

Törtünç söki t(e)ñri yalavaçı burhanlarka buyançı bügtegçi arıg dēndarlarka bilmetin neçe yaz(ı)nt(ı)m(ı)z eraser... HU 104 (Özbay, 2014, s. 82).

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Dördüncü olarak ezelden beri tanrı habercisi olan peygamberlere, sevap sahibi olan temiz rahiplere karşı bilmeden ne kadar günah işlediysek...” (s. 92).

2) bügtegçi (arıg dēndarlar) (1): < *Pa. bwg, bwγ /bōg/; bwxtk/βwγtk+çi Tür. iyilik eden, sevap işleyen. Durkin-Meisterernst (2004), eserinde bu sözcükle ilgili olduğunu düşündüğümüz iki farklı madde başı vermektedir (s. 116). İlki “bwγ, bwg Pa /bōγ/ n. ‘salvation’.” (Pa(rtça) isim ‘kurtuluş/(günahlardan) kurtulma), diğeri ise hemen altındaki “bwγ /βōγ/ n.pr. m. (Sogd.) Sogdian ‘salvation’.” (özel isim eril (Soğdca) Soğdca ‘kurtuluş/(günahlardan) kurtulma’) (s. 116). Yine aynı sayfada bwxtk sözcüğünü de bulmaktayız. Muhtemelen “kurtuluşa eren, kurtulmuş” anlamındaki bwxtk sözcüğü, Uygur Türkleri tarafından +çi ekiyle kullanılmış ve “sevap işleyen/iyilik eden” anlamlarına gelmiştir. Gharib (2004) de eserinde, bu olasılığı kuvvetlendiren *bügteg* sözcüğüne 2906. maddede yer vermektedir: “βwγtk βuydē ‘saved’ (kurtulmuş)’” (s. 114).*

Törtünç söki t(e)ñri yalavaçı burhanlarka buyançı bügtegçi arıg dēndarlarka bilmetin neçe yaz(ı)nt(ı)m(ı)z eraser... HU 104 (Özbay, 2014, s. 82).

Özbay (2014, s. 92)'ın, yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine nasıl çevirdiğini bir önceki maddede belirtmiştik; bkz. *buyançı*.

3) dēndar/di[n]tar (7): < Sogd. *δynd*'r Mani dinine inanan, dindar; rahip; seçilmiş, seçkin. Gharib, *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eserinin 3772. maddesinde sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “*δynd*’r Buddhist, Manichean, Sogdian dēnδār (*δynd*’r, dnd’r) ‘religious, priest, monk, electus’ (‘dindar, rahip, keşiş, seçilmiş’) (s. 149).

Edgü kılınçl(i)g arıg dēndar tēp kērtkünmed(i)m(i)z erser... HU 109 (Özbay, 2014, s. 82).

Bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike Tay-gün-tan manıstantakı kiçig di[n]tar burua guru eşid[ip] içimiz isig Sangun İtaçuk üçün bitidim. IB Hatime-67 (Tekin, 2013, s. 26).

Meñzeti yme dintar kişike s(e)vüg köñül y(a)raşur. UM 158 (Özertural, 2008, s. 66).⁴¹

Yukarıdaki ilk örneği “iyi davranışlı temiz mümin deyip inanmadıysak...” şeklinde, ikinci örneği “Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında, (ben) genç dindar (mürüt), mürşit kahinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım.” (Tekin, 2013, s. 34) şeklinde, son örneği ise “benzer bir şekilde de mümin (inanan) kişiye sevgili gönül yakışır.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

4) (dintar) kişi (13): *Tür.* kişi, insan, şahıs. Clauson (1972), bu sözcüğü eserinde şöyle açıklamaktadır: “**kişi:** ‘man, person, human being’, without distinction of sex, often in contrast to animals and supernatural beings.” (cinsiyet ayrımı olmaksızın ‘adam, kişi, insanoğlu’, sıklıkla hayvanların ve doğa üstü varlıkların karşısı olarak) (s. 752).

Meñzeti yme dintar kişike s(e)vüg köñül y(a)raşur. UM 159 (Özertural, 2008, s. 66).⁴²

Yukarıdaki örneği “benzer bir şekilde de mümin (inanan) kişiye sevgili gönül yakışır.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

5) edgü kılınçlıg (arıg dēndar) (2): < *Tür.* *edgü* + *kılınç*+*lıg* iyi amelli, iyi davranışlı; sevap sahibi.

⁴¹ Diğer tanıklar için bkz. HU 105, 172, 283, 301, 363, 374; UM 151, 243, 403, 468.

⁴² Diğer tanıklar için bkz. HU 118, 139, 141, 143, 275.

Edgü kılınçl(i)g arıg dēndar tēp kērtkünmed(i)m(i)z erşer... HU 108 (Özbay, 2014, s. 82).⁴³

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “İyi davranışlı (amelli) temiz dindar (inanan) deyip inanmadıysak...”

6) frēšti/frišti (4): < *Sogd. fryšty* melek. Gharib, *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eserinin 3968. maddesinde sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**fryšty(y)** Manichean, Christian frēštē ‘messenger, angel, apostle’ (‘haberci, melek, havari’)” (s. 157).

Bēš t(e)ŋri y(a)rukın kuvrat(i)glı frištiler. HU 262 (Özbay, 2014, s. 87).

K(a)ltı mani burhan amarı burhanlar frēštiler, bo e[tözke] ... kelserler... UM 171 (Özertural, 2008, s. 67).⁴⁴

Yukarıdaki ilk örneği “beş tanrı ışığıyla toplanmış melekler” şeklinde, ikinci örneği ise “öyle ki Mani peygamber diğer peygamberler melekler, bu bedene...gelseler...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

7) kara (1): < *O. Far. kāra* kara; avam, alt tabaka. Clauson (1972), bu sözcüğü eserinde şöyle açıklamaktadır: “**kara**: ‘black’, primarily in a physical sense, but with a great many metaphorical meanings, often pejorative, e.g. **kara: bodun** ‘the ordinary people’ (as opposed to the aristocracy).” (temel olarak fiziksel anlamda ‘siyah’, ancak pek çok mecazi anlamda, sıkça aşağılayıcı/küçültücüdür, örneğin; kara bodun ‘sıradan insanlar’ (aristokrasiye karşıt olarak)) (s. 643).

Kanlık süsi abka ünmiş. Sagır içre elik kiyik kirmiş. Eligin tutmuş. Kara kamag süsi ögirer tir. Ança biliñler: Edgü ol. IB 63 (Tekin, 2013, s. 26).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş. (Onu) elleri ile tutmuşlar. (Hanın) bütün sıradan askerleri seviniyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 33).

8) kara bodun (1): < *O. Far. kāra + bodun Tür.* soylu olmayan/sıradan halk, sıradan insanlar. Clauson’un (1972, s. 643) verdiği anlamı bir önceki maddede belirtmiştik, bkz. **kara. Bodun** sözcüğü ise *DTS* (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “**BODUN** 1. население, подданные; народ 2. народные массы, простой народ 3.

⁴³ Diğer tanık için bkz. HU 42.

⁴⁴ Diğer tanıklar için bkz. UM 223, 227.

народ (как этническая общность) 4. люди” (1. halk, uyruk; ulus 2. halk kitleleri, sıradan halk 3. ulus (etnik birliğin olduğu) 4. insanlar) (s. 108).

Manistanlar içinte, yme [kara b]odunu k[u]tlug ötmış... UM 226 (Özertural, 2008, s. 72).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine “Manastırlar içinde, ve sıradan halkı, kutsal âlim...” şeklinde aktarabiliriz.

9) niğōšak (9): < *Sogd. nγwš'k* inanan, mümin; (Mani dininde) dinleyici. Gharib, *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eserinde 5936. maddede bu sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “*nγwš'k* Manichean nīōwšāk ‘Auditor’ (Manihaist nīōwšāk ‘dinleyici’)” (s. 238).

Burhanlarka inantim(i)z tayantim(i)z n(i)gošak boltumuz. HU 214 (Özbay, 2014, s. 86).

K(è)rtgün[ç]lüg n(i)gošak k(i)taytın k(e)lm(i)šte bo em(i)g iki kata okı(y)u t(e)g(i)ntim. UM 267 (Özertural, 2008, s. 75).⁴⁵

Yukarıdaki ilk örneği “Burhanlara (peygamberlere) inandık, (onlara/onlardan) dayandık/destek aldık (ve) dinleyicisi (inananı) olduk.” şeklinde, ikinci örneği ise “İnançlı mümin (dinleyici/inanan) Çin’den geldiğinde bu ilacı iki kez okuyarak saygıyla yaptım.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

10) t(e)ñriçi (1): *Tür.* tanrıya hizmet eden; vaiz. *DTS* (1969)’de bu sözcüğün anlamı “священнослужитель” (din adamı) olarak verilmektedir (s. 544).

Teñriçi nomçı arıg dēñdarlarka... HU 362 (Özbay, 2014, s. 91).

Yukarıdaki örneği “tanrıya hizmet eden vaiz temiz müminlere (inananlara)...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

11) teñrilig (kurtga) (1): *Tür.* dindar. *DTS* (1969)’de bu sözcük için “1. удобный богу (о деле, поступке); благочестивый (о человеке) 2. обреченный на смерть 3. место служения богу: храм, святилище” (1. tanrının isteğine uygun (davranışlarla ilgili); dindar (insan) 2. ölüme mahkum (?) 3. tanrıya ibadet yeri: mabet, tapınak) (s. 544-545).

⁴⁵ Diğer tanıklar için bkz. HU 359, 377; UM 152, 250, 283, 411, 412.

Teñrilig kurtga yurtta kalmış. Yağlıg kamıç bulupan yalgayu tirilmiş, ölümde ozmış tir. Añça biliñler. IB 13 (Tekin, 2013, s. 20).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Dindar (bir) yaşlı kadın terk edilmiş kamp yerinde (yalnız) kalmış. Yağlı bir kepçe bulup yalamış, (öylece) hayatta kalmış, ölümden kurtulmuş, der. Öylece biliniz.” (s. 28).

12) yazoksuz (kişi) (1): *Tür.* günahsız, suçsuz. Bu sözcük için DTS (1969)’de **JAZUQSUZ** maddesinde “невинный, безгрешный” (masum/suçsuz, günahsız) anlamları verilmektedir (s. 252).

Yme yazoksuz kişig neçe kovlad(ı)m(ı)z erser. HU 141 (Özbay, 2014, s. 83).

Yukarıdaki örneği “ ve suçsuz (günahsız) kişiye ne kadar iftira ettiysek...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

2.2.1.4. İstemeyerek İtaat Eden

1) abınçu (1): *Tür.* cariyе, köle kız. Bu sözcüğü yalnızca *Irk Bitig*’de görmekteyiz. Tekin (2013), bu sözcüğün geçtiği cümleyi doğru olarak anlayan ilk araştırmacının Clauson olduğunu belirtmiştir (s. 42). Clauson (1961) şöyle okuyup anlamlandırmıştır: *Abınçu katun bolzun tir.* “(Bu) köle kız hatun olsun” (s. 223). Caferli’nin, *Azerbaycan Sözlüyü-2013* (2013) adlı eserinde bu kelimenin anlamları şöyle verilmiştir: *بەکار: ابینچ: آوونچ، تسلی- آوونچ، ابینچ: ب. آخ* “bekâr: abınç: avunç: teselli” (s. 55).

Kamış āra kalmış. Teñri unamaduk. Abınçu katun bolzun tir. Añça biliñler: Edgü ol. IB 38 (Tekin, 2013, s. 23).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “(Bir köle kız) kamışlar arasında (yalnız) kalmış. Tanrı (bunu) doğru bulmamış. (Bu köle kız) Hatun olsun!, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 31).

2) kul (1): *Tür.* kul, köle. Bu sözcükle ilgili ayrıntılı açıklama için bkz. **kul** s. 183.

Kul sabı begiñerü ötünür, kuzgun sabı teñrigerü yalbarur. Üze Teñri eşidti, asra kişi bilti tir. Añça biliñ: Edgü ol. IB 54 (Tekin, 2013, s. 25).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı’ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.” (s. 33).

3) tutug (1): *Tür.* rehin. *DTS* (1969)’de bu sözcük için “заклад, залог” (ipotekli, rehin) anlamları verilmektedir (s. 592).

Oyma er oğlanın kisisin tutug urupan oş iç oygalı barmış. Oğlın kişisin utuzmaduk, yana tokuz on boş koñy utmış. Oğlı yutuzı kop ögirer tir. Ança bilinler: Edgü ol. IB 29 (Tekin, 2013, s. 22).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş. (Yarışta) çocuklarını (ve) karısını kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış. Çocukları ve kadını hep seviniyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 30).

2.2.1.5. İsteyerek İtaat Etmek

1) buyan bügteg kıl- (1): < *Skr.* *punya* + *Pa.* *bwxtk/βwɣtk* + *Tür.* *kıl-* iyi amel/sevap işlemek. İsim + isim + fiil yapısındaki bu söz grubunun öğelerinden *buyan* ve *bügteg* sözcüklerini daha önceki maddelerde açıklamıştık: İlki *buyan* için (*DTS*, 1969, *BUJAN maddesi*, s. 120) bkz. **buyançı** s. 63; ikincisi *bügteg* için (Durkin-Meisterernst, 2004, *bwg, bwy ve bwxtk maddesi*, s. 116; Gharib, 2004, 2900.-2906. *maddeler*, s. 114) bkz. **bügtegçi** s. 63. Son öge olan *kıl-*, Clauson (1972)’un eserinde şöyle açıklanmaktadır: “**kıl-**’to do (something); to make (someone something)’ and the like; very often used, like **ê:t-** (‘(bir şey) yapmak; (birine bir şey) yapmak’ ve benzeri; et- gibi çok sık kullanılmıştır)” ve “**buyan kıl-** ‘do virtuous deeds’ (iyi ameller/erdemli işler yapmak)” (s. 616).

Buyan bügteg kılur biz tēp. HU 179-180 (Özbay, 2014, s. 85).

Yukarıdaki örneği “iyi amel/sevap işleriz deyip...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

2) çahşapat tut- (2): < *Skr.* *śikṣapada* + *tut-* *Tür.* dinî öğretiyi yerine getirmek, ibadet etmek; emri yerine getirmek. İsim + fiil yapısındaki bu söz grubunun öğelerinden *çahşapat* için bkz. **çahşapat** s. 43. Diğer öge olan *tut-* eylemi için Clauson (1972), “**tut-**

to hold, grasp, seize', and the like" ('tutmak, kavramak, almak' ve benzeri) anlamlarını vermektedir (s. 451).

Bir ay ç(a)hşap(a)t tutmak k(e)rgek erti. HU 312 (Özbay, 2014, s. 89).⁴⁶

Yukarıdaki örneği "Bir ay (boyunca) dinî öğretiyi yerine getirmek gerekliydi." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

3) inan- (3): *Tür.* inanmak, güvenmek. *DTS* (1969)'de *inan-* sözcüğü için "верить, доверять" (inanmak, güvenmek) anlamları verilmektedir (s. 218). Clauson (1972) da aynı anlamları vermekte ve sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "**inan-** (**ina:n-**), Reflexive form of *ina:- 'to trust, rely on (someone *Dative*)'. Survives in all modern languages (language groups), sometimes also for 'to believe (something *Dative*)'." (*ina:- eyleminin dönüşlülük hâli, 'güvenmek, (birinden) güç almak/güvenmek'. Tüm modern dillerde (dil gruplarında) yaşamaktadır, bazen de '(bir şeye) inanmak' için kullanılır.) (s. 188).

Burhanlarka inantım(i)z. HU 213 (Özbay, 2014, s. 86).

Arig nomka kızganmatın akı köñülüg inanu sèzinmetin kızleñ. UM 391 (Özertural, 2008, s. 94).⁴⁷

Yukarıdaki ilk örneği "Peygamberlere (Burhanlara) inandık." şeklinde, ikinci örneği ise "Temiz öğretiye (saf dine); cimrilik etmeden, cömert gönülle inanarak, şüphelenmeden sığın!" şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

4) kèrtgün-/kèrtkün- (4): *Tür.* inanmak, iman etmek. *DTS* (1969)'de *kèrtgün-* sözcüğü için "верить, иметь веру" (inanmak, inancı olmak) anlamları verilmektedir (s. 301). Gabain (1950), "*kirtgün-, kirtkün-* glauben an|| inan-" şeklinde göstermektedir (s. 315).

Küçlü[g] t(e)ñri tépen kèrtkünmed(i)m(i)z erser... HU 57 (Özbay, 2014, s. 81).

Yme m(è)şiha burhan kèrtgünyük. UM 385 (Özertural, 2008, s. 93).⁴⁸

Yukarıdaki ilk örneği "Güçlü tanrı deyip inanmadıysak..." şeklinde, ikinci örneği ise "ve Mesih (Hazreti İsa) peygamber inandı." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

⁴⁶ Diğer tanık için bkz. HU 230.

⁴⁷ Diğer tanık için bkz. UM 391.

⁴⁸ Diğer tanıklar için bkz. HU 109, 172.

5) kılınç kıl- (3): *Tür.* iş yapmak, amel işlemek. *DTS* (1969)'de **QİLİNÇ** maddesinde “1. действие, дело 2. поступок, деяние 3. характер, нрав; манеры 4. причуды, прихоти (*женские*) 5. *рел.* действие, акт (= *скр.* karman); содеянное, поступки (= *скр.* saṃskāra) (*как члены формулы бытия*) 6. *рел.* бытие, жизнь (= *скр.* bhava) (*как члены формулы бытия*)” (1. eylem/davranış, iş 2. davranış/hareket, eylem 3. karakter, huy/mizaç; tarz 4. heves, keyif (*kadınlarda*) 5. *dinî* eylem/davranış, hareket (= *Skr.* karman); yapılan şey, hareketler (= *Skr.* saṃskāra) (*formüllerinin bir ögesi olarak*) 6. *dinî* varlık, yaşam (= *Skr.* bhava) (*formüllerinin bir ögesi olarak*) anlamları verilmektedir (s. 443). *DTS*'de, yine aynı kısımda *kılınç kıl-* ifadesinin geçtiği birçok örnek açıklanmıştır. Örneğin: “bujanīy sevgil edgü qīlīnč qīlyīl люби благие дела, твори добрые дела (TT I₁₁₁)” (iyi şeyleri sev, iyi işler yap) (s. 443).

On ç(a)hşap(a)tka yēti puşika üç t(a)mgaka n(i)goşak atın tutar biz, kılınçın kılı umaz biz. HU 360 (Özbay, 2014, s. 91).⁴⁹

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “On buyruğa (öğretiye), yedi sadaka (ve) üç nişana (bağlı olana) inanan (nigoşak) adını koyarız, (onların) yaptıklarını (amellerini/iyi işlerini) yapamayız.”

6) tapın- (2): *Tür.* saygı göstermek, hürmet etmek; tapınmak. Clauson (1972), *tapın-* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: “Reflexive form of **tap-**; (1) ‘to serve, or worship (God *Dative*)’; (2) ‘to serve (a human master *Dative*)’. Survives in all modern languages except north-eastern language group, but normally only in the first sense. In the early period usually in Hendiaduoin word udun-.” (**tap-** eyleminin dönüşlülük hâli; (1) hizmet etmek ya da (Tanrı’ya) ibadet etmek/tap(ın)mak; (2) ‘(bir insan efendiye) hizmet etmek’. Kuzeydoğu dil grubu dışında tüm modern dillerde yaşamaktadır, ancak genelde sadece ilk anlamda (kullanılır). Erken dönemde genellikle udun- sözcüğü ile ikileme (oluşturur.) (s. 441).

İgid nomka uduantumuz tap(i)nt(i)m(i)z erser... HU 187 (Özbay, 2014, s. 85).⁵⁰

Yukarıdaki örneği “yanlış öğretiye uyup tapındıysak...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

7) tapla- (2): *Tür.* kabul etmek, benimsemek, istemek; memnun olmak, hoşlanmak. Clauson (1972), *tapla-* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: “Denominal

⁴⁹ Diğer tanıklar için bkz. HU 181; UM 383-384.

⁵⁰ Diğer tanık için bkz. HU 190.

(derived from a noun) verb from **tap**; ‘to be pleased, satisfied (with something *Accussative*)’, and the like. Noted only as below, the modern verbs of this form seem to be denominal verbs from **tap** as an onomatopoeic for a tapping or dripping sound.” (**tapdan** (türemiş) bir denominal (bir isimden türemiş) eylem(dir); ‘(bir şeyden) memnun/tatmin olmak’, ve benzeri. Yalnızca aşağıda belirtildiği üzere, bu biçimdeki modern eylemler, vurma ya da damlama sesi gibi sesleri yankılayan olarak **tapdan** (türemiş) denominal eylemler gibi görünmektedir.) (s. 440). Clauson’un belirttiği örneklerden biri şudur: “kūn ay teñri taplamaz işig neçe işledimiz erser ‘if we have done things which are displeasing to the sun and moon gods’ *Chuastuanift* 114-16 “ (‘Eğer Güneş ve Ay tanrıyı memnun etmeyen şeyler yaptıysak’) (s. 440).

Antag bar edgü ögli ol, antag bar, nomug t(a)plaglı kişiler. UM 414 (Özertural, 2008, s. 95).⁵¹

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “Böylesi var, iyi düşünceli(dir), böylesi var, öğretiyi benimseyen (öğretiden memnun olan) kişiler...”

8) tıŋla- (1): *Tür.* dinlemek. Clauson (1972), *tıŋla-* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: “**tıŋla-** (d-) denominal verb from ***tıŋ**; it has been suggested that this is the **tıŋ** listed above, it is perhaps more likely that it is Chinese *t’ing* ‘to hear, listen’ (Giles 11, 299; *Pulleyblank*, Middle Chinese *t’eng*), but the d- and back vowels make this difficult; properly ‘to listen to (something *Accussative*)’, but often used for ‘to hear’ (properly eşid-).” (s. 522). Anlaşıldığı üzere Clauson, daha önce bahsettiği *tıŋ* sözcüğünün, büyük olasılıkla Çince ‘duymak, dinlemek’ anlamındaki ‘*t’ing*’ olduğunu, ancak ‘d-’nin ve arka ünlülerin bunu (bu olasılığı) zorlaştırdığını; anlama uygun olarak ‘(bir şeyi) dinlemek’ olduğunu, ancak sıklıkla ‘duymak (uygun şekli eşid-)’ için kullanıldığını söylemektedir.

Ogli öginte kaŋınta öbkelepen tezipeŋ barmış. Yana sakınmış, kelmiş. Ögüm ötin alayın, kaŋım sabın tıŋlayın, tip kelmiş tir. Ança bilinler: Edgü ol. IB 58 (Tekin, 2013, s. 25).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 33).

⁵¹ Diğer tanık için bkz. HU 152.

9) tut- (4): *Tür.* tutmak, almak; (dinî emri/buyruğu) yerine getirmek. Clauson (1972), *tut-* eylemi için “**tut-** to hold, grasp, seize’, and the like” (‘tutmak, kavramak, almak’ ve benzeri) anlamlarını vermektedir (s. 451).

On ç(a)hşap(a)t tutdukumuzda b(e)rü... HU 230 (Özbay, 2014, s. 86).⁵²

Yukarıdaki örneği “on buyruğu (emri) yerine getirdiğimizden beri (bu yana)...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

10) udun- (1): *Tür.* saygı göstermek, hürmet etmek; uymak. Clauson (1972), *udun-* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: “**udun-** Reflexive form of **u:d-**; ‘follow, obey’, and the like. Always (?) used in association with **tapın-**.” (u:d- eyleminin dönüşlülük hâli(dir); ‘takip etmek, uymak/itaat etmek’ ve benzeri. Her zaman (?) **tapın-** eylemiyle birlikte kullanılmıştır.) (s. 62).

İgid nomka uduñumuz tap(ı)nt(ı)m(ı)z erser... HU 187 (Özbay, 2014, s. 85).

Yukarıdaki örneği “yanlış öğretiye uyup tapındıysak...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

11) yükün- (4): *Tür.* eğilmek; saygı göstermek, hürmet etmek; secde etmek. Clauson (1972), *yükün-* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: “**yükün-** ‘to bow, do obeisance to (someone Dative); to worship’.” (‘boyun eğmek, (birine) secde etmek/saygı göstermek; ibadet etmek/tapmak’.) (s. 913).

T(e)ñri tēpen yükünç yükünügme... HU 168 (Özbay, 2014, s. 84).⁵³

Yukarıdaki örneği “Tanrı deyip saygı gösteren (secde eden)...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

2.2.1.6. İtaat Ettirmek

1) ay- (1): *Tür.* emretmek; buyurmak; (birini bir işle) görevlendirmek. DTS (1969)’de *ay-* sözcüğü için şu anlamlar verilmektedir: “1. говорить, рассказывать; разъяснять, толковать 2. называть 3. указывать, распоряжаться, руководить.” (1. demek/söylemek, anlatmak; açıklamak, söz etmek/yormak/anlatmak 2. ad vermek/söylemek/demek 3. göstermek, emretmek, yönetmek/önderlik etmek) (s. 25)

T(e)ñri aymış ötçe biligçe yorımad(ı)m(ı)z erser. HU 365 (Özbay, 2014, s. 91).

⁵² Diğer tanıklar için bkz. HU 167, 321, 369.

⁵³ Diğer tanıklar için bkz. HU 177, 185, 188.

Yukarıdaki örneği “Tanrı’nın söylediği öğüt (ve) bilgiye göre yaşamadıysak...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

2) it- (1): *Tür.* düzene sokmak. Clauson (1972) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**é:t- (é:d-)** has a long semantic history; it originally meant ‘to organize, put in order’ (a meaning surviving only (?) in north-eastern language Tuvan *A. A. Pal’mbakh* 576), then ‘to ornament, adorn’ (cf. *étig*), then ‘to create’ (as part of an organized plan), then by a gradual process of attenuation simply ‘to make’, and finally ‘to do’.” (s. 36). Anlaşıldığı üzere Clauson da uzun bir anlamsal geçmişe sahip olduğunu söylediği sözcüğün, esasen ‘düzene sokmak/organize etmek, düzenlemek/sıraya koymak’ anlamına geldiğini (A. A. Pal’mbakh’a atıfla Kuzeydoğu dili Tuvacada bir anlamının yaşadığını söyler.); sonra ‘donatmak, süslemek’, sonra ‘yaratmak’, daha sonra kademeli bir azalma (anlam azalması) süreciyle basit bir şekilde ‘yapmak’ ve son olarak ‘etmek, yapmak’ anlamlarına geldiğini söylemektedir.

Karı yol teğri men. Sınukıñın sapar men, üzükıñın ulayur men. İlig itmiş men. Edgüsi bolzun tir. Ança biliñler: [Edgü ol]. IB 48 (Tekin, 2013, s. 24).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle çevirmektedir: “Yaşlı yol tanrısıyım. Senin kırıklarını onarırım, çıkıklarını yerine oturturum. (Nitekim) ülkeyi (de) düzene sokmuşum. Hayırlısı olsun, der. Öylece biliniz.” (s. 32).

3) nomla- (1): < *Sogd. nom+la-* *Tür.* öğüt vermek; vaaz vermek. Bu eylem, “dinî öğreti, yasa” anlamlarına gelen *nom* sözcüğüne, Türkçede işlek bir isimden fiil yapma eki olan *+la-*’nın gelmesiyle meydana çıkmıştır. Daha önce açıkladığımız *nom* sözcüğü için bkz. **nom** s. 54.

Arıg dēndarlar nomlasar kērtkünmed(i)n. HU 172 (Özbay, 2014, s. 84).

Yukarıdaki örneği “temiz rahipler (inanamlar) vaaz verse(ler) (de) inanmadan (inanmayarak)...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

4) y(a)rl(ı)ka- (8): *Tür.* buyurmak, lütfetmek, bildirmek. Clauson (1972), *y(a)rl(ı)ka-* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: “**yarlıka:-** crasis of ***yarlığka:-**, denominal verb in **-ka:-** from *yarlığ*; basically ‘to issue orders’ to an inferior, especially in the phrase **yarlığ yarlıka:-**; thence, owing to some connotation of graciousness in **yarlığ** ‘to be gracious, compassionate; to commiserate’; thence used as an auxiliary verb.” (**yarlıka:-**, ***yarlığka:-**’nın göçüşme (olan biçimidir), ‘yarlığ’dan *ka-* ile

(türemiş) denominal fiildir; esasen astlarına ‘emir vermek’, özellikle **yarlığ yarlıka:-** deyiminde; oradan **yarlığ**daki merhametin bazı yan anlamlarından dolayı, ‘nezaketli olmak, merhametli; acımak/merhamet etmek’; oradan (da) bir yardımcı fiil olarak kullanılmıştır.) (s. 968). Bunun yanı sıra Clauson (1972), bu sözcüğün Tanrı için ‘(günahları) bağışlamak’ anlamında İslâmî bir teknik terim hâline geldiğini şu sözlerle anlatmaktadır: “Became a Moslem technical term for (of God) ‘to forgive (sins)’.” (s. 968).

T(e)ñrim siz yarlı(ı)kasar begi boluñ yme anvam yut(u)zuñuz bolzun. UM 543 (Özertural, 2008, s. 117).⁵⁴

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “Tanrım! Siz buyur(ur)sanız, Efendisi (Hükümdarı) olun(uz)! Ve Anvam eşiniz (hanımınız) olsun!”

2.2.1.7. İtaatsiz

1) añıg kılınçlıg (3): *Tür.* kötü amelli, kötü davranışlı, kötülük yapan; günahkâr. Clauson (1972), bu söz grubunun ilk ögesi olan *añıg* sözcüğünü **añığ** maddesinde şöyle açıklamaktadır: “*Adjective/Adverb* meaning both ‘extreme(ly), excessive(ly)’ and ‘evil(ly)’ and the like, so practically synonymous with **yavlak**.” (Sıfat/Zarf hem ‘aşırı(bir şekilde), fazla(ca) hem de ‘kötü(bir şekilde)/fena’ anlamına, ve benzeri anlamlara gelen, bu yüzden **yavlak** ile hemen hemen eş anlamlı bir sözcüktür) (s. 182). Clauson, aynı kısımda **añı:ğ kılınçlı:ğ şımnu** ifadesini, “the evil doing demon (Ahriman)” (kötülük yapan şeytan) olarak çevirmektedir (s. 182).

İnti, añıg kılınçlı(ı)g ş(i)mnulugun beş türlüg yeklerlügen süñüşdi. HU 4 (Özbay, 2014, s. 78).⁵⁵

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “İndiler (ve) günahkâr Şımnu ile beraber beş farklı türde şeytanla (daha) savaştılar.” (s. 92).

2) içgek (1): *Tür.* şeytan, iblis. DTS (1969)’de bu sözcük için bakıldığında **içgäk** maddesinden **içkäk** maddesine atıfta bulunulur ve bu maddede, sözcük “*рел. вампир, кровопийца (= скр. bhūta)*” (*dinî* vampir, kan emici = Skr. bhūta) olarak açıklanmaktadır (s. 202).

Yme yekke içgekke t(e)ñri tēpen. HU 183 (Özbay, 2014, s. 85).

⁵⁴ Diğer tanıklar için bkz. UM 83, 273, 389, 401, 410, 438, 547.

⁵⁵ Diğer tanıklar için bkz. HU 18, 274.

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, “ve şeytana kan emiciye tanrı deyip...” şeklinde aktarabiliriz.

3) irinçülüg (1): *Tür.* günahkâr, günahlı, hatalı. *DTS* (1969)’de bu sözcük için bakıldığında **irinçülüg** maddesinden **erinçülüg** maddesine atıfta bulunulur ve bu maddede, sözcük “греховный” (günahkâr) olarak açıklanmaktadır (s. 178).

İrinçülüg söz sözleyür biz... HU 333 (Özbay, 2014, s. 90).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, “hatalı (günah dolu) söz söylüyoruz...” şeklinde aktarabiliriz.

4) şimnu (9): < *Sogd. šmnw* Manihaizmde büyük kötülük tanrısı; şeytan. *DTS* (1969)’de bu sözcük “[*coz. šmnw*] демон, дьявол, сатана” (*Sgd. šmnw* şeytan, iblis, satan) şeklinde açıklanmaktadır (s. 523).

Anıg kılınçl(i)g şimnu. HU 18 (Özbay, 2014, s. 79).

İnce kikinç bérğil ş(i)mnu öz tilin tegşürüp kamag yeklerke inçe tēp tanuklayu sav bérđi. UM 54 (Özertural, 2008, s. 49).⁵⁶

Yukarıdaki ilk örneği “kötülük yapan şeytan”, ikinci örneği ise “Böyle cevap veren iblis, kendi dilini değiştirip tüm şeytanlara böyle deyip tanık göstererek söz verdi.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

5) yağı (1): *Tür.* düşman. *DTS* (1969)’de **JAYĪ** maddesinde bu sözcüğün anlamı “впар” (düşman) olarak verilmektedir (s. 224).

Kan süke barmış. Yağıg sançmış. Köçörü konturu kelir. Özi süsi ögire sebinü ordusınaru kelir, tir. Ança bilinler: Edgü ol. IB 34 (Tekin, 2013, s. 22).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Bir han sefere çıkmış, düşmanı mızraklamış. (Askerlerini) göç ettire kondura geliyor. Kendisi ve askerleri neşe ve sevinç içinde karargahına doğru geliyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 30).

6) yazoklug (3): *Tür.* günahkâr, suçlu, kabahatli. *DTS* (1969)’de **JAZUQLUY** maddesinde, bu sözcük için “грешный, имеющий грехи” (günahkâr, günahları olan) anlamları verilmektedir (s. 252).

⁵⁶ Diğer tanıklar için bkz. HU 4, 31; UM 52, 63, 72, 75, 480.

T(e)ñrim egşüklüg yazoklug biz. HU 346 (Özbay, 2014, s. 90).

Ançulayu k(a)ltı yazoklug ern(e)ñ bağı kölöki bukagısı ag(i)rl(i)g yeniklig bar. UM 420 (Özertural, 2008, s. 96).⁵⁷

Yukarıdaki ilk örneğı “Tanrım! Günahkâr (ve) hatalıyız.”, ikinci örneğı ise “Böyle nasıl ki günahkâr erkeğın bağının, zincirinin, kösteğının ağır (ve) hafif (olanı) var.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

7) yek (26): < *O. Far. yakkhā, O. Hint. yakhha, Skr. yaksa* şeytan, kötü ruh. *DTS* (1969)’de *JEK* maddesinde, bu sözcük “[*cp.-np. jakkhā*] демон” (*O. Far. jakkhā* şeytan) şeklinde açıklanmaktadır (s. 253). Sözcüğün, hem din hem de dinî terminolojinin kökenine bağılı olarak Sanskritçeden ödünçlenmiş olma olasılığını daha yüksek görmekteyiz.

T(e)ñrike yazınıp yekke tapınt(i)mız erşer. HU 190 (Özbay, 2014, s. 85).

Bir k(a)mag yeklerke bağı bolzun. UM 41 (Özertural, 2008, s. 46).⁵⁸

Yukarıdaki ilk örneğı “Tanrı’ya (karşı) günah işleyip şeytana tapındıysak...”, ikinci örneğı ise “bir; bütün şeytanlara bağı olsun.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

2.2.1.8. İtaatsizlik Etmek

1) añıg kılınç kıl- (1): *Tür.* kötü amel işlemek, kötü davranışta bulunmak. Bu söz grubunun öğelerini daha önce açıklamıştık. O yüzden tekrara düşmemek bakımından yeniden açıklamayacağız, *añıg* için bkz. *añıg kılınçlıg* s. 74; *kılınç kıl-* için bkz. *kılınç kıl-* s. 70.

Añıg kılınç kıl(tı)m(i)z erşer... HU 181-182 (Özbay, 2014, s. 85).

Yukarıdaki örneğı “kötü amel işlediysek...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

2) artat- (2): *Tür.* mahvetmek, bozmak; baştan çıkarmak, kandırmak. *DTS* (1969)’de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**ARTAT-** *побуд. от арта-* 1. губить, приводить к смерти 2. приводить к гибели, разрушать, уничтожать 3. растратить (*богатство, имущество*) 4. портить, делать негодным 5. *перен.* извращать,

⁵⁷ Diğer tanık için bkz. HU 357.

⁵⁸ Diğer tanıklar için bkz. HU 3, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 17, 24, 76, 167, 182, 202, 291, 341, 349; UM 43, 55, 66, 353, 358, 365, 367, 401.

искажать 6. совращать, разлагать.” (**arta-** fiilinin ettirgen biçimi 1. mahvetmek, ölüme götürmek 2. yıkıma/batmaya/ölüme sebep olmak, bozmak/yıkmak, yok etmek 3. (servet, mal varlığı) zimmetine geçirmek 4. (ahlâkını) bozmak, işe yaramaz yapmak/bozmak 5. *mecaz anlam* çarpıtmak/tahrif etmek, olduğundan başka türlü göstermek 6. doğru yoldan ayırmak/ayartmak, ahlâkını bozmak.) (s. 56).

Yılka tegmişig yıdıtmayın, ayka tegmişig artatmayın; edgüsi bolzun tir. Ança bilinler: Edgü ol. IB 59 (Tekin, 2013, s. 25).

Köñülin biligin artatd(ı)m(ı)z erser... HU 146 (Özbay, 2014, s. 84).

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Bir yıla erişmiş kokutmayayım, bir aya erişmiş bozmayayım. Hayırlısı olsun, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 33). İkinci örneği ise “gönlünü (ve) düşüncesini/aklını yanıltıysak...” şeklinde aktarabiliriz.

3) āz- (6): *Tür.* sapmak, yoldan çıkmak, yolu kaybetmek. *DTS* (1969)’de **āz-** maddesinden **az-** maddesine atıf yapılmakta ve sözcük şöyle açıklanmaktadır: “1. сбиваться с пути, заблуждаться, терять дорогу 2. *перен.* заблуждаться, совращаться; ошибаться.” (1. kötü yola düşmek/azmak, günah işlemek/yanılmak, yolunu kaybetmek 2. *mecaz anlam* günah işlemek, doğru yoldan ayrılmak; yanılmak.) (s. 72).

Üze tuman turdı, asra toz turdı. Kuş og(l)ı uça āztı, kiyik og(l)ı yügürü āztı, kişi og(l)ı yorıyu āztı. Yana Teñri kutınta üçünç yılda kop esen tükel körüşmiş. Kop ögirer sebinür tir. Ança bilinler: Edgü ol. IB 15 (Tekin, 2013, s. 20).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı. Kuş yavrusu uçup yolunu kaybetti, geyik yavrusu koşup yolunu kaybetti, insanoğlu (da) yürüyüp yolunu kaybetti. (Bunlar) yine Tanrı lutfu ile üçüncü yılda sağ salim (buluşup) görüşmüşler. Hepsi (de) mutlu olur, sevinirler, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 28).

4) azgur- (2): *Tür.* kandırmak, yoldan çıkarmak, baştan çıkarmak. *DTS* (1969)’de sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**AZYUR-** *нобыд. от az-* вести; совращать.” (az- fiilinin ettirgen biçimi yol açmak/yönetmek; doğru yoldan ayırmak/ayartmak.) (s. 72).

Ş(i)mnu ögümüzni sakınçım(i)znı azgurdukın arkun. HU 19 (Özbay, 2014, s. 79).⁵⁹

Yukarıdaki örneği “şeytan aklımızı başımızdan aldıktan sonra...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

5) buz- (1): *Tür.* bozmak, mahvetmek, zarar vermek. *DTS* (1969)’de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**BUZ-** 1. ломать, разрушать, разбивать 2. побеждать, наносить поражение; губить, уничтожать 3. *перен.* расстраивать, приводить в беспорядок; проваливать, портить.” (1. bozmak/yıkmaq, mahvetmek/tahrip etmek, kırmak 2. yenmek/mağlup etmek, (birini) yenilgiye uğratmaq; mahvetmek, yok etmek/tahrip etmek 3. *mecaz anlam* bozmak, karışıklık çıkarmak; başarısızlığa uğratmaq, bozmak/ahlâkını bozmak.) (s. 130).

Teŋri tamgası buzultı. HU 226 (Özbay, 2014, s. 86).

Yukarıdaki örneği “Tanrı işareti (damgası) bozuldu.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

6) çahşapat sı- (1): < *Skr. śikṣapada* + *sı-* *Tür.* (dinî) emri bozmak/yerine getirmemek. Bu söz grubunun ilk ögesi olan *çahşapat* sözcüğünü daha önce açıklamıştık, bkz. *çahşapat* s. 43. Diğer ögesi *sı-* ise *DTS* (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “**ŚĪ-** 1. ломать, переламывать; разламывать 2. разбивать, побеждать (*врага*).” (1. Bozmak/kırmak, (ikiye) kırmak; parçalamak 2. kırmak/mahvetmek, (düşmanı) yenmek.) (s. 502).

Bo on ç(a)hşap(a)t(i)g sıd(i)m(i)z erser... HU 239-240 (Özbay, 2014, s. 86).

Yukarıdaki örneği “bu on emri yerine getirmediyse...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

7) igide- (4): *Tür.* yalan söylemek, hata yapmak, günah işlemek. *DTS* (1969)’de hem *IGDÄ-* hem de *IGID-* maddelerinin olması kafa karıştırmamalıdır. Sözcüklerin anlamlarına bakıldığında anlaşılmaktadır. Bu maddelerde sözcükler şöyle açıklanmaktadır: “**IGDÄ-** грешить, богохульничать (*Chuast L₃₃*)” (günah işlemek, küfretmek) ve “**IGID-** 1. поддерживать, поднимать, возвышать 2. содержать, воспитывать, лелеять.” (1. tutmak, kaldırmak, yükseltmek 2. beslemek, yetiştirmek,

⁵⁹ Diğer tanık için bkz. HU 165.

özenle bakmak.) (s. 204). Görüldüğü üzere *Huastuanift*'ten örneğin de verildiği **IGDÄ**-maddesi bu sözcüğün karşılığıdır.

Neçe igid igided(i)m(i)z erser. HU 137 (Özbay, 2014, s.83).⁶⁰

Yukarıdaki örneği “ne kadar günah işlediysek...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

8) suy yazok kıl- (2): < Çin. *zui* + *yazok* + *kıl-* TÜR. suç/günah işlemek; hata yapmak. Bu söz grubunun ilk ögesi olan *suy* [~ tsuy] sözcüğü, *DTS* (1969)'de “**SUJ** [кум. 罪 цзуй, dzuai] грех.” (günah) şeklinde açıklanmaktadır (s. 513). Ayrıca Uygur Türkçesi metinlerinde karşılaştığımız *suy yazok* ikilemesinden de “**suĵ yazuq** нарн. грехи и пороки” (ikileme günahlar ve kötü alışkanlıklar) şeklinde bahsedilmektedir (s. 513).

On türlüĵ suy yazok kıltım(i)z erser. HU 136 (Özbay, 2014, s. 83).⁶¹

Yukarıdaki örneği “on türlü günah işlediysek...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

9) tevl- körle- (1): TÜR. aldatmak, kandırmak. *DTS* (1969)'de **TEVLÄ**-maddesinde karşımıza bu ikilemenin çıktığını görmekteyiz: “**tevlä- kürlä-** нарн. обманывать, прельщать.” (ikileme aldatmak, büyülemek/ayartmak) (s. 557).

Neçe t(e)vled(i)m(i)z körled(i)m(i)z erser. HU 149 (Özbay, 2014, s. 84).

Yukarıdaki örneği “ne kadar (çok) (insanları) aldattıysak...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

10) üzne- (1): TÜR. itiraz etmek, karşı gelmek. *DTS* (1969)'de *üzne-* sözcüğü için baktığımızda *özne-* maddesine atıfta bulunduğunu görürüz. Bu maddede sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**ÖZNÄ**- перечить, возражать” (birine zıt gitmek, itiraz etmek) (s. 395).

T(e)ŋri nomın sözleser biligsiz(i)n utru üzned(i)m(i)z erser... HU 111 (Özbay, 2014, s. 82).

Yukarıdaki örneği “Tanrı'nın buyruklarını (öğretilerini) söyledikleri (zaman) akılsızca (bilgisizce) karşı geldiysek...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

⁶⁰ Diğer tanıklar için bkz. HU 33, 138, 173.

⁶¹ Diğer tanık için bkz. HU 372.

11) yañıl- (7): *Tür.* yanılmak, hata yapmak, aldanmak. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**JADİL-** 1. ошибаться, заблуждаться 2. совершать проступок, грешить.” (1. yanılmak, hata etmek 2. suç işlemek, günah işlemek.) (s. 234).

Yañ(ı)lu neçe ańıg kılınç kıl(ı)m(ı)z erser... HU 181 (Özbay, 2014, s. 85).⁶²

Yukarıdaki örneği “yanılarak ne kadar kötü amel işlediysek...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

12) yazın- (9): *Tür.* günah işlemek, hata yapmak. *DTS* (1969)'de, **JAZİN- II** maddesinde aşağıdaki örneğe benzer bir cümleye de yer verilmekte ve *yazıntımız erser* ifadesi “если мы грешили (günah işlediysek)” olarak çevrilmektedir (s. 251). Ayrıca metinlerde karşımıza çıkan *yazın- yañıl-* ikilemesi şöyle açıklanmaktadır: “**jazın- jañıl-** нарп. совершать проступки, грешить.” (ikileme suç işlemek, günah işlemek) (s. 251).

Neçe yaz(ı)nt(ı)m(ı)z erser... HU 55 (Özbay, 2014, s. 81).⁶³

Yukarıdaki örneği “ne kadar (çok) günah işlediysek...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

13) yazok yazın- (1): *Tür.* günah işlemek, suç işlemek. Bu söz grubunun ilk ögesi olan *yazok* sözcüğü, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**JAZUQ I** грех, заблуждение.” (günah, yanlış) (s. 251). Diğer öge olan *yazın-* ise bir önceki maddede açıklanmıştır, bkz. *yazın-* s. 80.

Mondag bo boşunçsuz yazok yaz(ı)nt(ı)m(ı)z erser... HU 35 (Özbay, 2014, s. 80).

Yukarıdaki örneği “böyle bu affedilmez günah(lar)ı işlediysek...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

2.2.2. Budist Dönem Uygur Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı

Bu kısımda, örnek cümleler sayıca fazla olduğundan, günümüz Türkçesine aktarılan kısımlar örneklerin hemen altında yer almaktadır.

2.2.2.1. İsteyerek İtaat Edilen

⁶² Diğer tanıklar için bkz. HU 23, 157, 176, 177, 178, 364.

⁶³ Diğer tanıklar için bkz. HU 23, 35, 67, 99, 106, 156, 189, 363.

1) agati (1): < *Skr. Āgata* (özel ad) Doğuda bulunan Şimşek Hükümdarı (Çetin, 2012, s. 218).

Öñdün yınak orunta agati atl(ı)g yaşın eligi ol. AY-VII 161 (Çetin, 2012, s. 118).

Doğu yönünde (bir) yerde Agati adlı Şimşek hükümdarı (var)dır.

2) anavatapti/anupudat (5): < *Skr. Anavatapta* denizde bulunan ejderha hükümdarı. *DTS* (1969)'de **ANUPADAT** maddesinde sözcük “[*скр. anavatapta*] *zeozp. название озера*” ([*Skr. anavatapta*] *coğrafya* göl adı) şeklinde açıklanmaktadır (s. 46).⁶⁴

Ol üdün manasi anavatapti başlap kamag luu kanları yme olurmuş orunlartın örü turup... AY-VII 290 (Çetin, 2012, s. 126).

O zaman Manasi Anavatapti'(den) başlayarak bütün ejderha hanları da oturdukları yerlerden doğrulup...

Ötrü anupudat yuul suvın ötgürdi. HT-VII 105 (Röhrborn, 1991, s. 24).

Sonra Anupudat, dere suyunu geçirdi.

3) arji/arži (14): < *Skr. r̥ṣi* kahin; ermiş, aziz; münzevi. *DTS* (1969)'de sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**ARŠI** [*скр. r̥ṣi*] святой; отшельник.” (*Skr. aziz; keşiş*) (s. 55).⁶⁵

Beş törlüg bügülig edremke tükellig ulug küçlüg aržilar yme, ađrok ađrok şastirlarig öñi öñi bitiglerig körkitdiler ay{y}tılar. AY-VI 0731 (Ayazlı, 2012, s. 119).

Beş türlü hikmetli erdeme sahip, ulu (ve) güçlü kahinler de farklı farklı şastirleri, diğer kitapları gösterdiler (ve) anlattılar.

4) ay t(e)ñri (22): *Tür.* Ay tanrı. Daha önce açıkladığımız *ay t(e)ñri* için bkz. *ay t(e)ñri* s. 38.⁶⁶

İnçe k(a)ltı kün ay t(e)ñrilerniñ y(a)rukları kölige belgürtmişleri teg... AY 53/6 (Kaya, 1994, s. 89).

Ayrıca Güneş (ve) Ay tanrıların ışıkları gölge belirtmişler gibi...

⁶⁴ Diğer tanıklar için bkz. AY 425/11, 432/1, 471/11.

⁶⁵ Diğer tanıklar için bkz. AY 98/21, 370/18, 489/9, 491/16, 493/10, 589/4, 609/7, 97/8, 436/17, 439/4, 502/8, 682/13.

⁶⁶ Diğer tanıklar için bkz. AY 34d/45, 34ğ/1, 44/8, 53/11, 338/12, 347/15, 348/19, 358/15, 382/2, 451/7, 658/10; HT-VII 242, 1559; HT-IX 107, 381, 1493, 1745; HT-X 1170.

Drmaguptake atl(ı)g nomçı açari pahşim(ı)znı kıyultı tēp eşidip... HT-VII 1914 (Röhrborn, 1991, s. 163).

Darmaguptake adlı vaiz, üstat hocamız vefat etti diye duyup...

6) başdın (7): *Tür.* öncü, lider.⁶⁸

Yekler kuvragınta yme ançulayu ok...kamagda başdın bolmuşıg yavalturgalı uyur siz. AY 491/24 (Kaya, 1994, s. 272).

Şeytanlar topluluğunda da böyle...hepsinden üstün oluşu sakinleştirince uyursunuz.

Mintin ezrua t(e)ñri orđosıña tēgi kayu erklig küçlüg baş başdın... AY-VI 0472 (Ayazlı, 2012, s. 99).

Yüce Ezrua tanrı(nın) sarayına kadar hangi güçlü (kuvvetli), lider (öncü)...

7) beg (310): *Tür.* bey, efendi, üst düzey görevli. Daha önce açıkladığımız *beg* sözcüğü için bkz. **beg** s. 39.⁶⁹

İl kan beg işi köni törüçe yorisar... AY 194/9 (Kaya, 1994, s. 143).

Hükümdarın işi doğru (ve) töreye göre yürürse...

Hatunlar tēgitler begler buyruklar inançlar tayançlar arkası. AY-VI 0292 (Ayazlı, 2012, s. 86).

(Hükümdar) eşleri, oğullar (prensler), beyler, kumandanlar, bakanlar, danışmanlar topluluğu...

Eligler begler kıy(ı)tı üze. AY-VII 844 (Çetin, 2012, s.169).

Hükümdarların (ve) beylerin ölümü üzerine...

Burhan nomın tileyü isteyü yoog şastr eşidgü üze keltim uluğ ilig beg yrıklı kelmiş. HT-V, VI, VIII, X/V6/23 (Tuguşeva, 1991, s. 32).

⁶⁸ Diğer tanıklar için bkz. AY 424/23, 493/1, 560/5, 496/7, 553/7, 683/4.

⁶⁹ Diğer tanıklar için bkz. AY 4/7, 4/8, 4/16, 5/5, 5/12, 6/3, 6/6, 7/2, 7/16, 17/10, 18/8, 19/1, 23/21, 194/9, 194/14, 346/3, 346/4, 351/20, 354/18, 547/40, 547/54, 553/11, 554/14, 564/12, 566/12, 567/10, 572/2, 574/11, 574/16, 577/7, 578/5, 580/1, 586/6, 586/15, 603/12, 622/8, 622/11, 623/4, 623/8, 624/6, 624/13, 626/9, 627/13, 633/6, 633/17, 634/6, 634/11, 634/23, 636/9, 636/14, 636/20, 637/7, 637/15, 638/7, 638/8, 639/17, 640/23, 642/19, 587/21, 4/8, 4/9, 18/7, 19/2, 192/9, 192/20, 194/19, 573/14, 625/20, 637/4, 18/9, 573/19, 587/4, 602/22, 608/11, 622/7, 623/3, 624/5, 633/2, 633/5, 636/7, 638/1, 640/2, 640/6, 637/23, 34h/23, 34i/2, 90/4, 124/12, 142/5, 195/12, 416/23, 437/17, 439/21, 494/8, 528/5, 547/56, 552b/23, 553/1, 555/5, 568/14, 570/13, 625/19, 627/15, 635/5, 635/19, 639/22, 34c/14, 548/2, 554/12, 636/10, 195/8, 635/3, 6/7, 17/19, 19/5, 552/23, 567/14, 585/8, 586/3, 598/15, 629/18, 634/13, 635/9, 636/5, 638/3, 638/11, 563/11, 625/1; HT-V, VI, VIII, X: V 2/4, 4/4, 5/24, 9/12, 15/21, 16/18, 22/2, 24/5-6-19, 25/2-13-18, 30/9, 32/20, 40/23, 52/12, 65/8-9-13, 66/15-22, 76/12, 77/2, 79/6, 80/15, 83/5, 86/5-8-9-10-12-15-19, VI 1/15-21-22-24, 2/1-2-4, 9/19, 10/2, 11/13-16, 13/26, 14/5, 15/4-20, 16/21, 26/8, 29/14-17, 30/13, 37/15, 38/4-5, 39/24-25-27, 40/4, 45/12, VIII 8/14, 12/1-5-11, 14/21, 15/8-15-26, 17/4, 23/5, 24/16-26, 28/9, 29/7, 30/10-17; HT VI 1247, 1305, 1306, 1360, 1486, 1489, 1491, 1497.

Buda öğretisini dileyerek isteyerek (arayarak), Yogşastr duymak için geldim. Ulu hükümdar bey(in) buyruğu (emri) gelmiş.

Çaŋ bağığ survuki atlığ beg iduk kerekü başçı çüö bağığ suylo atlığ beg başın kamag ögeler yomkı turup hanka inçe tēp ötüntiler. HT-VI 1395-1397 (Ölmez, 1994, s. 62).

Zhang soyundan Sun Wu-ji adlı bey, Yazıcıbaşı Chu ailesinden Sui-liang adlı bey başta olmak üzere bütün danışmanlar topluca huzura gelip hana [görüşlerini] şöylece bildirdiler (Ölmez, 1994, s. 109).

8) bilge (t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan) (550): *Tür.* bilge. Daha önce açıkladığımız *bilge* sözcüğü için bkz. *bilge* s. 41.⁷⁰

Kayu üdün tükel bilge [t(e)ŋri] t(e)ŋrisi burkan... AY 3/4 (Kaya, 1994, s. 61).

Ne (hangi) zaman gerçek bilge tanrı tanrısı Buda...

⁷⁰ Diğer tanıklar için bkz. AY 3/4, 3/17, 11/2, 16/19, 21/9, 22/1,23/5, 31/10, 34ç/13, 34j/17, 34i/9, 34n/14, 37/22, 38/18, 42/17, 43/7, 45/7, 48/4, 48/20, 49/5, 49/15, 50/8, 50/15, 51/2, 51/8, 51/22, 52/22, 62/19, 62/20, 63/1, 63/5, 63/7, 66/18, 67/4, 68/19, 68/21,69/4, 69/17, 69/19, 70/9, 70/14, 76/20, 77/7, 78/15, 78/18, 79/2, 83/10, 89/8, 92/9, 97/12, 98/8, 104/5, 104/10, 112/16, 112/21, 115/22, 122/4, 123/4, 131/1, 131/8, 133/3, 137/9, 144/9, 144/10, 144/11, 144/12, 144/13, 147/14, 148/3, 151/15, 157/16, 158/12, 164/21, 168/7, 169/18, 170/19, 171/2, 171/10, 171/14, 171/21, 172/2, 172/6, 185/23, 187/5, 188/7, 189/7, 198/24, 203/1, 204/14, 204/18, 205/20, 205/24, 210/13, 210/18, 210/22, 210/23, 210/25, 211/2, 211/3,211/4,211/7, 211/10, 214/3, 214/14, 214/15, 214/16, 214/17, 215/14,216/19,218/2, 218/4,218/5,218/8, 218/10,218/12,219/2, 223/11,224/8, 224/10, 231/16, 231/20, 234/1, 245/20, 248/2, 248/12, 248/17, 248/23, 249/24, 250/5, 250/8, 250/15, 251/6, 251/10, 251/13, 251/14, 251/17, 251/19, 251/20, 252/2, 252/7, 252/9, 252/11, 252/14, 252/15, 252/20, 252/22, 253/1,253/3, 253/6, 253/13, 253/21,253/24, 254/8, 254/8, 254/10, 254/18, 254/21,255/14, 255/18, 255/21,255/22, 256/2, 256/6, 256/7, 256/9, 256/10, 256/11, 256/19, 256/22, 257/1, 257/2, 257/5, 257/10, 257/12, 257/16, 257/17, 257/20, 269/5, 271/8, 273/4, 273/7, 273/8, 273/9, 273/10, 273/12, 277/21,280/23, 282/19, 285/14, 288/19, 288/19, 288/20, 288/21, 288/24, 289/2, 289/3, 289/7, 289/11, 289/20, 289/23, 290/5, 290/10, 290/14, 290/17, 290/19, 291/5, 291/24, 292/1, 292/4, 293/4, 293/8, 293/9, 293/18, 294/5, 294/11, 295/3, 295/8, 295/11, 295/16, 295/19, 295/23, 296/11, 297/7, 297/22, 302/9, 302/17, 302/24, 303/6, 303/13, 304/11, 304/15, 304/18, 305/5, 305/10, 305/16, 305/19, 305/22, 306/1, 306/19, 306/21, 307/2, 307/9, 307/12, 307/14, 307/15, 307/17, 307/19, 308/3, 308/5, 308/6, 308/10, 309/4, 309/7, 309/10, 309/20, 310/6, 310/11, 310/17, 311/2, 316/14, 316/20, 316/21, 317/1, 317/6, 318/9, 318/14, 318/16, 318/20, 322/14, 322/25, 323/8, 324/2, 324/20, 332/11, 333/7, 336/12, 340/13, 342/9, 345/10, 353/17, 353/25, 355/8, 359/21, 360/5, 362/22, 363/14, 368/1, 369/18, 370/13, 370/15, 371/2, 373/7, 378/5, 379/8, 379/16, 383/18, 385/10, 386/20, 387/15, 388/1, 388/22, 390/14, 391/13, 391/19, 392/1, 392/18, 393/16, 396/20, 409/17,410/6,417/8, 438/22, 440a/19, 449/2, 450/13,451/15,454/13, 457/15, 457/19, 459/8, 460/2, 465/10, 472/18, 474/2, 474/18, 480/12, 482/9, 483/22, 485/13, 486/19, 489/13, 492/9, 495/13, 496/4, 497/7, 505/13, 511/23, 515/4, 517/16, 527/2, 529/21, 533/8, 537/12, 540/10, 540/12, 540/13, 540/15, 541/5, 541/22, 541/23, 545/18, 547/17, 567/17, 570/10, 572/11, 580/14, 580/21, 596/18, 597/2, 606/2, 606a/4, 611/15, 614/19, 614/23, 628/15, 628/23, 642/12, 644/5, 644/13, 644/23, 645/8, 647/19, 648/13, 653/17, 653/20, 653/22, 654/1, 657/1, 660/3, 660/21, 661/19, 662/1, 664/16, 670/23, 672/11, 672/23, 680/16, 682/7, 682/15, 682/16, n24/9, 387/23, 388/18, 388/22, 401/21,402/9, 248/6, 248/21, 248/25, 249/3, 249/15, 249/21,250/3,402/12, 616/5, 401/17, 507/13; HT-V, VI, VIII, X: V 10/25, 12/14, 16/25, 20/2, 22/19, 28/20, 57/14, 78/24, VI 8/1, 9/4, 12/6, 23/26, 26/9, 29/26, 31/13, 33/15, 38/17, 39/5-16-20, 40/4-7-13, 44/17, VIII 5/14, 6/2, 10/10, 10/12-17, 11/16, 12/14, 13/14, 13/16, 14/22, 19/14-15, 20/2-16, 22/1, 23/11, 25/5, 27/4, 27/7, X 9/7, 12/7-8, 12/10.

Tükel bilge biligke tegip ötrü bo ıdok nom erdinig aç a yada okıtu nomladım. AY-VI 0137 (Ayazlı, 2012, s. 74).

Gerçek bilge bilgisine nail olup (ulaşıp) sonra bu kutsal kitap (öğreti) cevherini ayrıntılı şekilde okutarak öğrettim.

Anta ötrü tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan ayagka tegimlig... AY-VII (Çetin, 2012, s. 105).

Ondan sonra gerçek bilge tanrı tanrısı Buda saygıya layık...

Bilge bilig-ning adruk-ı öngin öngin'engeyü böler. Üİ 108a 10 (Barutçu Özönder, 1998, s. 43).

Bilge bilgisinin farkı, başka başka bükerek böler.

Neçe nom bilmi[ş] yörüğ uķmıř bilge-ler b[ar erser]... HT-V, VI, VIII, X/V12/14 (Tuguşeva, 1991, s. 37).

Ne kadar öğreti bilmiş, yorum anlamı bilgeler varsa...

Tük[el] bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burhan al[tun] agızın yañırtı nomlayı y(a)r[lıka]mış teg. HT-VI 1434 (Ölmez, 1994, s. 66).

Gerçek (tam) bilge tanrı tanrısı Buda'nın altın ağzıyla yeniden vaaz vererek buyurduğu gibi.

9) biliglig (130): *Tür.* bilgili. *DTS* (1969)'de bu sözcük için şu anlamlar verilmektedir: “1. знающий, мудрый 2. знаток, ученый” (1. bilgili, bilge(ce)/akıllı(ca) 2. erbab, bilgili/bilgin) (s. 100).⁷¹

Anı üçün büyü biliglig burkanlar şarırın tözin tuta sözleser... AY 34i/3 (Kaya, 1994, s. 79).

Onun için büyü bilgili Budalar azizin hatıra eşyasını, özünü tutarak söylese...

Biliglig t(e)ñri t(e)ñrisi burhantın bo ıdok nomlug y(a)rılıgı eşidü teginip... AY-VI 1303 (Ayazlı, 2012, s. 164).

Bilgili tanrı tanrısı Buda'dan bu kutsal öğretili buyruğu duyarak erişip (hissedip)...

⁷¹ Diğer tanıklar için bkz. AY 22/1, 23/5, 31/10, 34İ/3, 341/6, 34p/23, 37/3, 51/15, 57/20, 58/10, 70/9, 89/9, 104/5, 104/10, 111/7, 112/17, 121/1, 122/4, 123/4, 124/20, 131/2, 131/9, 132b/1 9, 137/8, 147/14, 148/3, 158/12, 159/11, 159/18, 166/15, 168/7, 170/19, 174/8, 181/14, 259/24, 277/21, 294/11, 295/4, 295/8, 295/11, 296/11, 297/7, 306/20, 306/21, 307/3, 316/15, 318/20, 323/8, 333/7, 342/10, 345/10, 353/17, 353/25, 354/2, 354/10, 359/21, 360/23, 362/22, 386/20, 387/16, 411/20, 440a/20, 450/13, 457/16, 474/18, 482/9, 496/4, 497/7, 533/8, 537/12, 540/10, 540/12, 540/13, 540/15, 541/22, 541/23, 547/17, 567/17, 570/10, 580/21, 606/2, 611/15, 614/20, 644/5, 644/23, 647/19, 662/1, 672/11, 672/23, 679/23, 682/15, n24/9, n392/2; HT-V, VI, VIII, X: VIII 6/22, 16/18, X 9/12; HT-VI 1549, 1703.

Küsüşüm ol bilge biliglig sav erkligi t(e)ñriye sogançig tatıglıg savıñızın buşı bəriñ kamağka tıp tedi. AY-VII 554 (Çetin, 2012, s. 147).

İsteğim odur (ki) hikmet sahibi, sözün hükümdarı tanrıya tatlı sözünüzü sadaka (olarak) verin, herkese deyip dedi.

Bodistvlar öz yoriğ-ların bütürgü için buyan-lı bilge biliglig [tö]z-in unutma[z]. HT-V, VI, VIII, X/V29/26 (Tuguşeva, 1991, s. 50).

Buda adayları kendi yürüyüşlerini bitirmek için sevaplı (ve) hikmet sahibi (olma) prensibini unutmaz.

Anın örü [bak]s[ar] kök t(e)ñrig kudı baksar yağız yerig sıg biliglig biligsizler yme alkugun bilirler. HT-VI 1505 (Ölmez, 1994, 73).

Sığ bilgili cahiller bile yukarı baksa mavi göğü, aşağı baksa yağız yeri tümüyle bilirler.

10) bodis(a)t(a)v (410): < *Skr. Bodhisattva* Buddha olmak üzere seçilmiş kişi, Buddha adayı. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**BODISTV** [скр. bodhisattva] рел. бодисатва” (*Skr. bodhisattva dinî Bodisatva*) (s. 107).⁷²

⁷² Diğer tanıklar için bkz. AY 3/14, 25/12, 30/18, 34d/3, 34d/4, 34d/5, 34d/7, 34d/8, 34d/9, 34d/10, 34d/11, 34d/12, 34d/13, 34d/14, 34d/15, 34d/16, 34d/17, 34d/18, 34d/19, 34d/20, 34d/21, 34d/22, 34d/23, 34d/24, 34d/25, 34d/30, 34d/31, 34d/33, 34d/34, 34d/35, 34d/36, 34d/38, 34d/39, 34d/40, 34d/41, 34d/42, 34d/43, 34d/45, 34d/46, 34d/47, 34d/48, 34d/49, 34j/16, 36/13, 36/14, 88/13, 92/8, 93/18, 201/13, 204/23, 280/2, 332/14, 343/4, 359/9, 359/11, 359/12, 359/13, 359/14, 359/16, 359/17, 359/18, 359/20, 359/21, 381/21, 382/18, 383/12, 389/16, 390/5, 390/24, 391/22, 392/11, 467/9, 468/4, 474/20, 522/9, 522/11, 522/12, 522/13, 522/15, 584a/9, 584a/10, 584a/11, 584a/12, 599/5, 612/19, 616/13, 616/16, 616/18, 618/14, 624/21, 630/9, 632/7, 632/12, 635/9, 635/17, 637/7, 638/17, 638/22, 642/15, 649/12, 649/17, 669/4, 673/18, 686/15, e 1/7, 125/19, 390/13, 125/21, 355/10, 463/23, 341/10, 203/3, 360/7, 361/7, 361/8, 361/9, 361/10, 381/14, 382/15, 389/12, 393/15, 652/23, 24/8, 34c/13, 341/19, 37/14, 37/18, 39/6, 42/13, 44/10, 47/14, 52/4, 64/18, 103/5, 121/4, 122/5, 139/7, 139/21, 147/13, 148/10, 160/20, 163/16, 171/8, 171/12, 190/16, 204/1, 205/11, 206/1, 206/10, 207/2, 207/24, 208/20, 209/19, 210/18, 211/20, 212/18, 213/14, 214/8, 214/21, 215/1, 215/6, 215/15, 215/19, 216/9, 217/5, 217/19, 218/11, 219/6, 219/17, 220/6, 220/24, 221/13, 221/17, 222/1, 223/7, 224/22, 225/5, 225/19, 226/5, 227/5, 227/14, 228/19, 230/1, 231/18, 232/9, 232/22, 233/7, 234/7, 235/4, 236/6, 238/1, 238/13, 239/5, 239/23, 240/24, 242/24, 244/14, 247/9, 248/1, 248/19, 249/8, 249/19, 249/20, 250/19, 252/18, 255/10, 257/9, 257/22, 258/17, 261/17, 263/4, 267/24, 268/11, 269/9, 277/12, 278/8, 279/7, 279/21, 280/3, 281/1, 283/13, 286/1, 287/20, 289/8, 290/9, 290/19, 291/13, 293/11, 294/7, 295/3, 296/10, 298/7, 300/18, 300a/17, 301/18, 302/7, 302/21, 304/3, 305/11, 306/11, 307/1, 307/24, 308/25, 315/19, 316/4, 316/11, 316/21, 317/4, 317/13, 317/20, 318/4, 318/11, 318/19, 321/24, 323/1, 324/7, 340/4, 340/7, 340/12, 356/20, 357/3, 359/22, 361/22, 363/1, 372/15, 373/2, 373/10, 393/1, 393/9, 395/5, 421/5, 459/14, 462/5, 462/18, 463/21, 484/10, 521/9, 522/16, 532/23, 643/8, 643/10, 644/20, 645/4, 648/14, 656/15, 662/3, 663/2, 682/23, n297/4, 46/4, 46/6, 46/23, 64/18, 158/6, 319/2, 325/16, 326/12, 327/5, 327/23, 328/14, 329/5, 329/20, 330/9, 330/23, 331/19, 462/19, 40/23, 42/18, 248/5, 248/20, 248/24, 249/2, 250/2, 301/10, 301/13, 301/16, 312/9, 312/15, 312/22, 313/4, 313/11, 313/18, 314/6, 314/14, 314/21, 315/4, 361/10, 399/12, 459/13, 461/9, 462/22, 667/4, 680/8, 21/22, 44/13, 45/19, 59/22, 71/10, 83/14, 138/17, 152/14, 153/1, 153/7, 153/11, 153/13, 154/10, 166/14, 184/23, 191/9, 267/17, 308/20, 312/1, 336/25, 376/15, 381/11, 393/12, 465/1, 501/11, 671/1, n 139/21, 204/23, 314/8, 345/15, 390/17, 391/10, 539/12, 617/14, 618/10, 625/7, 625/9, 627/16, 628/1, 642/1, 642/5; HT-V, VI, VIII, X: V 29/24, 7/17, 87/14, VI 6/12,

Somakıtu bodis(a)t(a)v başın sekiz bölük tirin kuvragka nom nomlayur. AY 25/12 (Kaya, 1994, s. 70).

Buda adayı Somakıtu başta olmak üzere sekiz kısım topluluğa vaaz verir.

Bo ok tıltagıntın sansız üküş bodis(a)t(a)vlar birle ogağmadın şaşmadın tuşgay m(e)n. AY-VI 0387 (Ayazlı, 2012, s. 93).

Bu sebepten sayısız Buda adaylarıyla yanılmadan şaşmadan karşılaşacağım.

Ol üdün aryaavalokitaişvari bodis(a)t(a)v ol kamag kuvrag arasına erür erti. AY-VII 190 (Çetin, 2012, s. 120).

O zaman Buda adayı Aryaavalokitaişvari, tüm cemaat(in) arasındaydı.

Bodistv bu kamağ tınlğ-lar-nı[η] emgek-lig taluy-ta çomup batıp umuğsuz inağsız emge[k]lerin körüp irinçkeyü yrlıka[yu]. HT-V, VI, VIII, X/V74/17 (Tuguşeva, 1991, s. 86).

Buda adayı, tüm bu canlıların acı denizinde yüzerek yok olup (gitmelerini ve) umutsuz acılarını görüp merhamet ederek buyurdu.

Şastrıg ayagka tegimlig [töz]ün maitri bodis(a)t(a)v nomlayı [y(a)rly]kamış erür. HT-VI 1324 (Ölmez, 1994, 54).

Şastırı, saygıya layık asil Buda adayı Maitri vaaz ederek buyurmuştur.

11) boşgut (25): *Tür.* öğreti, öğüt. DTS (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**BOŞYUT I** наставление, поучение, совет” (talimat, dini öğüt/vaaz/öğüt, öğüt/kurul) ve “**BOŞYUT II** ученик у ремесленника, подмастерье” (esnaf/zanaatçı çırağı, kalfa) (s. 114).⁷³

Üç törlüğ boşgut tözlüğ nomlarıg yumgı okıtdačısın tutmak üze sudur ağılık ol tip bilmek erür. AY 274/8 (Kaya, 1994, s. 176).

Üç türlü öğüt esaslı öğretilerin hep okutulacağını kabul etmek hakkında sutra (kitap) hazinedir deyip bilmektir.

Burkanların ç(a)hşap(u)t törüsi burkanların köni boşgutı burkanların kızlençü y(a)rılıgı... AY-VII 57 (Çetin, 2012, s. 109).

Budaların emir (ve) yasası, Budaların doğru öğüdü, Budaların gizli buyruğu...

Boşğ[ut] üz-e yruğ yaşuk ötmış. HT-V, VI, VIII, X/VIII4/15 (Tuguşeva, 1991, s. 138).

7/15, 21/13-22, VIII 12/24, X 20/2-3; HT-VI 1346, 1814; HT-VII 2, 420, 566, 572, 891, 955, 957, 1411, 1414, 1417, 1520, 1556, 1565, 1932, 1935, 2179; HT X 625, 626, 644, 764.

⁷³ Diğer tanıklar için bkz. AY 249/10, 274/24, 461/17, 277/3; HT-V, VI, VIII, X: V 10/24, 79/4, VI 20/22, 26/24, VIII 7/18, 8/2, 10/4, 23/20, 28/9-19; HT VII 59, 256, 655, 1042, 1264, 1687, 1972, 1990, 2127.

Öğüt üzerinden ı ışık (ve) parıltı gemiş.

12) boşgutı (6): *Tür.* öğretici. *DTS* (1969)’de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**BOŞYUTİ** наставник, учитель” (öğütü/akıl hocası, öğretmen) (s. 114).⁷⁴

Boşgutı-lar utru boşguru bo... HT-V, VI, VIII, X/VIII2/14 (Tuguşeva, 1991, s. 136).

Öğreticiler karşılıklı öğreterek bu...

Munı kenki boş<g>utı[lar]ka, anın uçurdu köñülin [enet]kek yèrine bardı. HT-VI 1622 (Ölmez, 1994, s. 84).

Bunu birçok öğreticiye, onunla uçurdu (ve) gönüllü (bir şekilde) Hindistan’daki yerine vardı.

13) braman (29): < *Skr. brahmāna* Hindistan’da en üst sınıfa mensup kimse, brahman. Bu sözcük *DTS* (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “**BRAMAN** [скр. brahman] брахман (из высшей сословно-религиозной касты брахманов) (sınıfsal-dinî kastların en üstündekiler, brahmanlar) (s. 119).⁷⁵

Bayagut bolgalı toyın braman bolgalı... AY 259/22 (Kaya, 1994, s. 171).

Zengin olunca, rahip brahman olunca...

Ol üçün kondini braman bo şlöküğ eşidip ögirip sevinip muñadıp. AY-VII 709 (Çetin, 2012, s. 158).

O zaman Kondini brahman bu beyti duyduğunda sevinip şaşırmış.

Ol braman-a yir suv tilgen-inge tayağ-lıg-ın turur tip... Üİ 103b 16 (Barutçu Özönder, 1998, s. 37).

O brahmana, yeryüzü tekerleğine dayalıdır deyip...

Ap toyın ap tırtı braman [kamağ]un barça kanyakubı balıq-[ta] yıgılz-un-lar. HT-V, VI, VIII, X/V12/15 (Tuguşeva, 1991, s. 37).

Hem rahip hem Tırtı brahman tamamı, hep Kanyakubı şehrinde toplansınlar.

14) bud/but (6): < *Skr. Buddha* Buda. *DTS* (1969)’de **BUD I** maddesinde *namoya* atıf yapılmakta ve orada da aşağıdaki örnek verilmektedir. **NAMO** maddesinde örnek şöyle açıklanmaktadır: “[скр. namo buddhāya namo dharmāya namo saṃghāya]

⁷⁴ Diğer tanıklar için bkz. HT-VI 1651; HT-VII 1348, 1708, 2135.

⁷⁵ Diğer tanıklar için bkz. AY 34h/18, 93/10, 94/22, 96/13, 481/13, 488/18, 494/22, 483/20, 497/10, 511/10, 483/19, 497/9, 85/6, 142/4, 124/12, 482/14, 511/8; HT-V, VI, VIII, X: V 13/3, 16/16, 29/14, 34/9.

рел. почитание Будде! Почитание учению! Почитание общине!” (Skr. Buda’ya saygı! Öğretiye saygı! Cemaate saygı!) (s. 355).⁷⁶

Namo bud namo d(a)rm namo sang. AY-VII 1 (Çetin, 2012, s. 105).

Buda’ya , öğretiye (ve) cemaate saygı.

[*Namo*] *but namo drm namosañ.* HT-V, VI, VIII, X/V87/19 (Tuguşeva, 1991, s. 96).

Namo but, namo d(a)rm, namo sang. HT-VI 1819 (Ölmez, 1994, s. 103).

Namo but, namo d(a)rm, namo sang. HT-VII 1 (Röhrborn, 1991, s. 16).

Namo but, namo d(a)rm, namo sang. HT-IX 1 (Aydemir, 2013, C.1 s. 54).

15) burhan/burқан (895): < Çin. fo + han Tür. peygamber, Buda. Daha önce açıkladığımız *burhan/burқан* sözcüğü için bkz. **burhan** s. 42.⁷⁷

⁷⁶ Diğer tanık için bkz. AY 130a/1.

⁷⁷ Diğer tanıklar için bkz. AY 3/5, 11/3, 16/20,21/10, 21/21, 22/2, 24/11, 25/23, 26/4, 27/10, 27/10, 29/9, 29/20, 32/3, 33/12, 33/17, 34e/2, 34e/4, 34g/2, 34g/9, 34g/15, 34g/21, 34ğ/4, 34ğ/10, 34ğ/15, 34ğ/21, 34h/5, 34h/1 1, 34h/17, 34i/13, 34i/23, 34j/18, 34i/10, 34r/10, 34r/11, 36/18, 37/4, 37/14, 37/22, 38/17,41/11,41/14, 44/12, 45/14, 46/1,46/3, 46/22, 46/22, 48/20, 64/15, 72/10, 79/6, 79/14, 81/17, 83/7, 84/6, 84/11, 85/4, 86/4, 88/1, 88/12, 88/22, 89/9, 90/22, 91/11, 92/9, 94/10, 94/16, 97/21, 102/23, 104/6, 114/23, 124/1, 125/18, 131/11, 131/13, 132/8, 132/17, 134/2, 136/7, 138/17, 139/8, 139/21, 141/18, 147/20, 149/15, 150/11, 151/23, 152/16, 153/23, 158/13, 158/20, 159/8, 160/17, 160/23, 161/5, 163/19, 167/2, 167/20, 167/23, 168/5, 168/8, 168/11, 171/1, 171/5, 171/9, 171/14, 171/21, 172/2, 172/7, 172/23, 173/10, 173/12, 173/13, 173/14, 173/15, 173/16, 173/17, 173/18, 173/19, 173/20, 173/21, 173/22, 173/22, 173/23, 174/1, 174/2, 174/3, 174/4, 174/5, 174/13, 180/16, 180/20, 181/5, 183/4, 183/8, 183/15, 184/15, 185/12, 186/19, 186/22, 186/22, 187/10, 187/12, 187/14, 188/4, 188/8, 189/3, 189/5, 189/7, 189/10, 189/12, 189/13, 189/15, 189/17, 190/7, 190/8, 190/17, 192/14, 192/23, 194/1, 195/1, 197/23, 199/1, 203/2, 204/24, 211/22, 212/22, 215/20, 218/6, 234/4, 237/4, 237/18, 240/23, 241/7, 249/20, 261/1, 271/9, 276/21, 276/22, 285/18, 285/19, 294/1, 300/6, 300a/48, 304/8, 308/21, 332/11, 332/22, 335/19, 336/13, 336/21, 340/7, 340/14, 341/1, 342/10, 345/11, 352/4, 353/1, 353/22, 354/26, 355/9, 357/6, 357/8, 357/11,357/13, 357/15, 357/17, 357/19, 357/21, 357/23, 358/1, 358/3, 358/5, 358/6, 358/8, 358/10, 358/11, 358/13, 358/16, 358/19, 358/21, 358/23, 359/2, 359/4, 359/6, 359/8, 360/5, 360/20, 362/23, 369/17, 371/16, 373/8, 376/19, 377/17, 378/6, 378/11, 379/9, 379/17, 383/10, 390/20, 391/14, 391/20, 391/23, 392/6, 392/10, 392/16, 392/18, 392/23, 393/3, 393/11, 393/16, 393/17, 393/23, 395/6, 397/23, 399/7, 409/18, 409/22, 410/5, 417/9, 426/3, 428/23, 429/14, 438/14, 440/10, 449/3, 449/20, 451/16, 456/9, 458/5, 459/9, 460/3, 460/11,462/14, 465/11, 466/4, 472/19, 473/18, 479/15,480/13, 481/9, 484/19, 485/1,485/11, 486/1, 497/8, 507/15, 507/21, 510/13, 512/1, 513/1, 514/16, 514/23, 515/4,517/16,519/19, 520/4, 521/16, 521/17, 521/19, 521/20, 521/22, 521/23, 522/2, 522/3, 522/5, 522/6, 522/8, 526/21, 527/3, 533/9, 535/8, 537/8, 537/13, 545/19, 546/15, 547/18, 567/18, 570/11,578/13, 578/23, 580/13, 580/22, 581/19, 584a/8, 596/12, 598/11, 606a/4, 607/7, 615/22, 616/4, 618/7, 629/1, 639/5, 642/13, 642/17, 643/9, 644/6, 644/11, 644/14, 645/1, 645/8, 648/10, 648/13, 652/22, 657/2, 657/12, 660/21, 662/2, 662/14, 663/14, 666/14, 667/6, 671/1, 671/13, 672/12, 672/24, 678/12, 680/10, 682/12, 682/16, 683/7, n 168/11, n343/15, 25/7, 116/3, 124/15, 162/6, 190/20, 191/1, 191/2, 351/1, 352/19, 510/1, 583/19, 644/21, 645/13,649/13, 653/11, 653/15, 657/21, 658/3, 661/20, 34c/8, 34k/4, 37/1, 89/1, 132/3, 149/20, 157/19, 167/18, 182/13, 183/23, 188/19, 197/9, 201/18, 202/1, 335/20, 341/3, 372/7, 390/14, 392/13, 397/2, 399/5, 406/15, 430/15, 440a/13, 455/19, 467/13, 468/7, 469/7, 470/1, 470/20, 471/14, 484/9, 487/15, 516/8, 518/14, 527/20, 534/6, 538/17, 542/15, 546/18, 606a/12, 606b/8, 650/2, 666/6, 666/22, 667/15, 668/10, 670/10, 680/4, 24/3, 25/9, 34ç/22, 34i/18, 34i/21, 34İ/4, 34j/5, 34k/7, 34k/16, 34m/10, 34m/16, 34m/22, 34n/10, 34n/16, 34n/22, 34o/11, 34ö/12, 34p/23, 34s/7, 34ş/12, 38/5, 39/3, 41/2, 43/4, 45/13, 46/2, 46/9, 48/21, 49/2, 49/8, 49/21, 50/9, 50/16, 51/3, 51/15, 54/11, 54/21, 56/20, 57/20, 58/10, 59/5, 59/10, 59/12, 59/14, 64/2, 64/15, 64/21, 68/3, 68/4, 69/6, 70/11, 70/12, 75/6, 76/9, 86/6, 92/23, 105/12, 106/14, 137/8, 137/21, 153/20, 153/21, 159/12, 159/13, 159/18, 174/8, 178/5, 180/14, 180/19,

T(e)ñri t(e)ñrisi burkan bo yirtinçü yir suvda toga b(e)lgüre... AY 3/5 (Kaya, 1994, s. 61).

Tanrı tanrısı Buda bu yeryüzü (ülkesi)nde doğarak belirerek...

Yene ol nomçı üze burhan sakınçig sakınmış k(e)rgek. AY-VI 0375 (Ayazlı, 2012, s. 92).

Yine o vaiz hakkında Buda düşüncesini tasarlamış (olsa) gerek.

Anta ötrü tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan anant toyınug okıyu y(a)rılıkap inçe tēp y(a)rılıkadı. AY-VII 144 (Çetin, 2012, s. 117).

Ondan sonra gerçek bilge tanrı tanrısı Buda, rahip Anant'ın çağrılmasını emredip böyle deyip buyurdu.

Yindem burkan nomın-ta ok bar erür. Üİ 101b 6 (Barutçu Özönder, 1998, s. 35).

Daima Buda öğretisinde vardır.

M(e)n huintso ırak yi[r]din burhan nomın tileyü isteyü yoog şastr eşidgü ü[ze] keltim. HT-V, VI, VIII, X/V6/21 (Tuguşeva, 1991, s. 32).

Ben Hsüen-Tsang, uzak yerden Buda öğretisini arayarak Yogşastr duymak için geldim.

M(e)n körür m(e)n burhan nomın inçe k(a)ltı kök t(e)ñrig körmüş teg. HT-VI 1361 (Ölmez, 1994, s. 58).

Görüyorum, Buda öğretisi öyle ki mavi göğü körmüş gibi(dir).

16) buryuk/buyruk (24): *Tür.* kumandan, vekil, amir. *DTS* (1969)'de hem *buyruk* hem de *buryuk* için aynı anlam verilmektedir: “**BUJRUQ** приказный (*титул и должность*)” (s. 121) ve “**BURJUQ** приказный (*титул и должность*)”

189/21, 207/2, 213/15, 248/8, 249/7, 250/6, 250/10, 250/12, 251/4, 251/8, 258/14, 269/20, 269/23, 270/1, 279/5, 279/15, 285/4, 297/4, 302/19, 308/9, 308/12, 308/14, 308/24, 309/2, 309/6, 315/7, 321/19, 325/15, 326/11, 327/4, 327/22, 328/13, 329/5, 329/19, 330/9, 330/23, 331/18, 336/5, 338/23, 339/8, 339/9, 345/17, 350/7, 350/9, 350/13, 352/5, 352/14, 353/12, 355/22, 356/20, 357/2, 360/18, 361/22, 392/19, 427/14, 427/15, 427/18, 430/10, 446/11, 454/15, 465/1, 465/18, 474/10, 509/5, 513/23, 521/9, 521/14, 522/16, 532/22, 541/13, 573/23, 581/5, 582/3, 615/1, 649/6, 666/1, 667/1, 683/8, 685/22, n667/6, 105/20, 24/20, 25/24, 96/12, 101/1, 108/17, 122/9, 126/16, 131/3, 149/9, 158/9, 164/3, 166/19, 167/9, 178/2, 181/14, 337/23, 346/6, 351/21, 355/15, 356/9, 360/16, 438/10, n532/9, 98/15, 99/2, 103/21, 116/9, 121/2, 121/14, 125/3, 132b/l, 132b/20, 149/4, 159/6, 162/3, 163/17, 178/4, 248/5, 248/20, 248/24, 249/2, 250/2, 336/9, 337/8, 346/12, 352/17, 360/15, 369/4, 399/12, 413/23, 414/2, 419/2, 421/7, 431/4, 463/1, 464/15, 514/13, 524/17, 532/9, 532/10, 571/10, 580/5, 581/4, 581/22, 5/18, 22/21, 23/11, 34i/7, 34i/12, 34i/13, 34s/8, 37/3, 38/16, 43/15, 43/22, 44/18, 49/5, 59/8, 59/15, 61/4, 61/18, 65/7, 65/15, 67/14, 68/11, 68/13, 71/9, 77/18, 126/20, 136/21, 154/14, 154/20, 155/1, 155/3, 166/15, 311/1, 351/5, 351/15, 355/21, 360/8, 376/14, 405/7, 461/14, 461/15, 461/16, 461/17, 461/18, 464/11, 501/2, 501/8, 506/12, 507/8, 515/7, 576/14, 655/7, 655/9, 682/17, 354/1, 125/6, 462/20, 509/4, 34i/5, 3/17, 22/16, 32/18, 33/4, 34f/9, 34i/20, 34j/22, 85/14, 86/13, 131/9, 169/19, 190/12, 204/24, 378/13, 391/4, 396/20, 398/14, 406/9, 414/17, 423/9, 481/8, 481/13, 486/5, 539/11, 568/5, 578/9, 606/12, 606b/l, 662/23, 672/19, n546/15, 24/19, 174/6, 455/16, 88/16, 157/17, 186/15, 371/2, 457/16.

(kâtip/yazıcı/müdür (unvan ve görev)) (s. 125). Ayrıca *burjuq* maddesinde, **BİRÜQ** maddesine de atıfta bulunmaktadır ve burada da sözcük için “распорядитель” (amir) anlamı verilmektedir (s. 105).⁷⁸

Anıñ arasınıta bo sav takı keçmezken bir buryuk t(e)rkin tavrı kelip ilig begke yakın tegip... AY 623/2 (Kaya, 1994, s. 327).

Onun arasında bu söz de geçmezken bir buyruk (kumandan) hemen gelip hükümdar beye yaklaşıp...

Buyruklar inançlar bir ikintiske ayaşdaçı amraşdaçı bolgaylar. AY 195/13 (Kaya, 1994, s. 143).

Kumandanlar, bakanlar bir diğerine (karşılıklı) saygı gösterecek, birbirlerini sevecekler.

Buryuklar inançlar tayançlar arkası... AY-VI 0293 (Ayazlı, 2012, s. 86).

Kumandanlar, bakanlar, danışmanlar topluluğu...

İlig [e]rtiñü öp-kelep tapıgçı [b]uyruk-larına yrılıqadı. HT-V, VI, VIII, X/V3/6 (Tuguşeva, 1991, s. 29).

Hükümdar çok öfkelenip hizmetçi kumandanlarına buyurdu.

17) bögülüg (3): Tür. bilgi sahibi, hikmetli. DTS (1969)’de bu sözcük **BÖGÜLÜG** maddesinde ele alınmakta ve sözcük için “мудрый, обладающий знанием” (bilge(ce), bilgi sahibi olan) anlamları verilmektedir (s. 116).⁷⁹

Bögülüg edremke tükellig arjılarını körkitmiş şastırlar... AY 436/17 (Kaya, 1994, s. 247).

Hikmetli erdeme eksiksiz (sahip) kahinlerinin gösterdiği şastırlar...

Bögülüg edremke tükellig ulug küçlüg aržılar yme, ađrok ađrok şastırlarig öñi öñi bitiglerig körkitdiler. AY-VI 0730 (Ayazlı, 2012, s. 119).

Hikmetli erdeme eksiksiz (sahip) ulu, güçlü kahinler de başka başka şastırları renk renk yazıları gösterdiler.

18) çahşapud (45): < Skr. śikṣāpada emir. Daha önce açıkladığımız *çahşapud* sözcüğü için bkz. *çahşapat* s. 43. Ayrıca Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde

⁷⁸ Diğer tanıklar için bkz. AY 624/21, 638/9, 640/5, 624/6, 624/15, 624/4, 624/8, 637/21, 638/1, 90/4, 417/1, 555/5, 625/18, 143/1, 622/21, 508/9, 635/3, 195/13, 555/19, 195/8.

⁷⁹ Diğer tanık için bkz. AY 439/3.

(Volume II: Dictionary) bu sözcüğü, *śikṣāpada* maddesinde “moral commandment” (ahlâkî emir) şeklinde açıklamaktadır (s. 527).⁸⁰

Burkan biş çahşap(u)d on karmap(a)tlar içinte bo özlüglerig ölmürmekke çahşap(u)dıg başda uru y(a)rılıkadı. AY 21/10 (Kaya, 1994, s. 68).

Buda, beş emir on iş yolu içinde bu canlıları öldürmeyle (ilgili) emri en başta koyarak buyurdu.

Burkanların edremi burkanların ç(a)hşap(u)t törüsi burkanların köni boşgutu... AY-VII 55 (Çetin, 2012, s. 109).

Budaların erdemi, Budaların emri (ve) yasası, Budaların doğru öğretisi...

19) çakıravart/çak(i)ravart/çakravart (15): < *Skr. cakravartin* dünya hükümdarı. *DTS* (1969)’de sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**ÇAKRAVART** [*скр. cakravartin*] *бudd. чакравартин* – эпитет великого царя, колесница которого беспрепятственно катится повсюду; *перен. великий царь, правитель* – одна из самых высоких ступеней на лестнице спасения.” (*Budizm* çakravartin – büyük kralın sıfatı/lakabı, her yerde serbestçe giden araba; *mecaz anlam* kurtuluş merdiveninde en üst düzeyde (olan) biri) (s. 136).⁸¹

Yiti erdinike tükellig çakıravart ilig kan bolayın tip küseser yme ök ökünmek yalvarmaklıg kşantı kılmaqlıg arıg süzük sav üze ayıg kılınçlıg kkirin tapçasın arıtı yumış arıtmış k(e)rgek. AY 142/6 (Kaya, 1994, s. 123).

Yedi cevhere gerçek Çakravart (dünya hükümdarı) ilig han olayım deyip dilerse de pişmanlık, yalvarış (dolu) günah çıkarma duasıyla saf (ve) temiz söz aracılığıyla günahını, kirini (ve) pisliğini tümüyle temizlemiş (olması) gerek(ir).

Anta basa sekiz tümen dört miñ kata çakravart kan bolup erdini y(a)rukın yaltırtaçı atl(i)g burkan boltı. AY 86/2 (Kaya, 1994, s. 101).

Ondan sonra seksen dört bin kata dünya hükümdarı han olup cevher ışığını parıldatacak adlı (ismindeki) Buda oldu.

Altun tilgenlig çakıravart elig han bolguluk ulug buyan edgü kılınçıg kılmuş kazganmış bolur. AY-VI 0345-0346 (Ayazlı, 2012, s. 90).

⁸⁰ Diğer tanıklar için bkz. AY 21/10, 34d/22, 151/15, 178/18, 178/20, 205/16, 206/22, 207/3, 207/13, 207/15, 219/8, 219/19, 220/9, 220/12, 220/15, 221/5, 221/8, 222/11, 222/14, 222/16, 223/24, 224/3, 225/2, 225/4, 237/7, 277/14, 316/4, 322/5, 356/13, 369/5, 461/15, 21/12, 207/6, 207/8, 207/10, 221/2, 223/22, 224/24, 524/12, 187/5, 392/2, 207/10, 319/16, 34c/17, 34a/23.

⁸¹ Diğer tanıklar için bkz. AY 86/2, 188/1, 213/11, 214/7, 259/18, 314/22, 395/13, 395/16, 421/12, 571/4, 579/19.

Altın tekerlekli (? arayan) dünya hükümdarı ülke sahibi han olacak (olan) sevap işlemiş (iyi amel işlemiş) olur.

Ç(a)krav(a)rt elig hanlarnıñ töpösinteki erdini monçukka yöleştürser bo tēmin tañlaguluk tētir. HT-IX 475 (Aydemir, 2013, C.1 s. 98).

Çakravart (dünya hükümdarı) ülke sahibi hanların tepesindeki cevher boncuğa benzetse, bu hemen hayret edecek (diye) söyler.

20) darm/darma (15): < Skr. *dharma* öğreti. DTS (1969)’de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**DARMA** [скр. dharmā] рел. дарма; основа, элемент; закон, учение.” (*dinî darma*; esas/temel/çekirdek, element/unsur; yasa, öğreti) (s. 158).⁸²

Atın atap yükünüp yi darma sözlep bo nomug okıgu ol. AY 34/1 (Kaya, 1994, s. 73).

Adını verip saygıyla eğilip daha iyi öğreti (akide) söyleyip bu öğretiyi okuyacak(tır).

Namo bud namo d(a)rm namo sang. AY-VII 1 (Çetin, 2012, s. 105).

Buda’ya, öğretiye (ve) cemaate saygı.

[*Namo*] but namo dr̥m namosañ. HT-V, VI, VIII, X/V87/19 (Tuguşeva, 1991, s. 96).

Namo but, namo d(a)rm, namo sang. HT-VI 1819 (Ölmez, 1994, s. 103).

Namo but, namo d(a)rm, namo sang. HT-VII 1 (Röhrborn, 1991, s. 16).

Namo but, namo d(a)rm, namo sang. HT-IX 1 (Aydemir, 2013, C.1 s. 54).

21) dartıraştırı/dartıraştiri (2): < Skr. *dhr̥tarāṣṭra* (özel ad) Doğunun koruyucusu ve *gandharvaların* efendisi. DTS (1969)’de sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**DARTIRAŞTRI** [скр. dhr̥tarāṣṭra] и. собственное у буддистов повелитель Востока и владыка одного из четырех.” (*özel ad* Doğudaki Budistlerin hükümdarı ve efendisi, dört (efendiden) biri) (s. 159).

Ol üdün vayşiravanı m(a)haranç dartıraşt(ı)rı m(a)haranç virudakı m(a)haranç virupakşı m(a)haranç... bo tört m(a)haranç t(e)ñriler. AY 398/23-24 (Kaya, 1994, s. 232).

O zaman Vayşiravani maharanç, Dartıraştiri maharanç, Virudaki maharanç (ve) Virupakşı maharanç...Bu dördü maharanç/muhafız tanrılar(dır).

⁸² Diğer tanıklar için bkz. AY 30/4, 130a/1, 459/1, n343/15; HT-V, VI, VIII, X: VI 1/1; HT-VI 1614; HT-VII 2183; HT-IX 2203; HT-X 814.

Ol üdün vayşiravani m(a)haraaç dartıraştiri m(a)haraaç virudaki m(a)haraaç virupakşi m(a)haraaç bolar yme yumgı olurmuş. AY-VII 270 (Çetin, 2012, s. 125).

O zaman Vayşiravani mahara(n)ç, Dartıraştiri mahara(n)ç, Virudaki mahara(n)ç (ve) Virupakşi mahara(n)ç, bunlar da hepsi oturmuş.

22) edgün barmış (12): *Tür.* iyilikle gitmiş, Buddha'nın on unvanından beşincisi (Skr. *sugata*).⁸³

Edgü edremliğ erdiniler üze itiglig yaratıglıg... edgün barmışnıñ çaytılarıña yükünür m(e)n. AY 30/23-24 (Kaya, 1994, s. 72).

İyi (ve) erdemli cevherler ile donanmış (süslenmiş)...İyilikle gitmişin/ulaşmışın (Buda'nın) kutsal yerine saygı gösteririm.

Küsüüm teginür edgün barmış t(e)ñrim ol d(a)r(a)nı nomug maña nomlayuy(a)rıkazun. AY-VII 64-65 (Çetin, 2012, s. 110).

İsteğim ulaşır, iyilikle gitmiş tanrım! O büyü formülünü (büyülü öğretiyi) bana öğreterek buyursun.

23) erksinmeklig (3): *Tür.* hakimiyetli, yetkili, iktidarlı. DTS (1969)'de **ERKSINMÄKLIK** maddesinde bu sözcük için “обладание властью, господство” (iktidara/egemenliğe sahip olan, egemenlik/üstünlük) anlamları verilmektedir (s. 180).

Erksinmeklig küçiñe tarkargalı yme uyurlar. AY 551/8 (Kaya, 1994, s. 296).

İktidarlı gücünden uzaklaştırınca da uyurlar.

Ötrü ol eligler hanlar ulug kutlug ülüglüg ulug buyan edgü kılınçlıg ulug elenmeklig erksinmeklig ulug çoğlug yalınlig bolgaylar. AY-VI 0427 (Ayazlı, 2012, s. 96).

Sonra o ülke sahibi hanlar ulu, kutlu, mutlu büyük sevap sahibi, yüce iktidarlı (ve) başarılı olacaklar.

[Ki]ller-niñ erksinmek-lig işin [kö]dügin töz-ün bursañ-lar [n]omuğ açmaķı erser... HT-V, VI, VIII, X/VIII25/14 (Tuguşeva, 1991, s. 155).

Kimlerin muktedir işi yoluyla, asil rahipler cemaati öğretiyi açıklarsa...

24) ezrua (83): < Sogd. 'zrw' Tanrı Zervan, Brahmā. Daha önce açıkladığımız *ezrua* sözcüğü için bkz. **ezrua** s. 45.⁸⁴

⁸³ Diğer tanıklar için bkz. AY 81/16, 110/14, 187/6, 193/6, 392/2, 435/12, 462/2, 654/7, 679/1, 683/20, 683/23.

Azrua hormuztanıy tokırları üze adakınta tapınturulmuş. AY 31/22 (Kaya, 1994, s. 73).

Ezrua/Tanrı Zervan (ve) Hormuzta'nın dokunmaları üzerine, (onların) huzurunda hizmet ettirilmiş.

Üküş aźunlarta ak(i)ravart elig han bolguluk ezrua hormuzta teyriler oronınta tugguluk buyan edgü kılur m(e)n kazganur m(e)n. AY-VI 0395 (Ayazlı, 2012, s. 94).

Birok alemde, akravart (ve) lke sahibi han olacak, Ezrua (ve) Hormuzta tanrılar yerinde doğacak (olan) sevap(lar) işlerim (ve) kazanırım.

Ol üçün savloketadu yęrtinü yęr suv iyesi m(a)habrahmi ulug ezrua t(e)ęri ötrü olurmuş. AY-VII 234-235 (etin, 2012, s. 123).

O zaman Savloketadu, yeryüzünün sahibi Mahabrahmi, ulu Ezrua tanrıdan sonra (tahta) oturmuş.

Ol nomlar<ıg> ugrayu ezrua etinligdin eşidip öğriün sevin üze t[a]lpurguluk eşidmiş. HT-VI 1777 (Ölmez, 1994, s. 99).

O öğretileri düşünerek, Ezrua sesinden (duyup) neşe (ve) sevinle ayini duymuş.

25) l (71): *Tür.* hükümdar, han, hakan. *DTS* (1969)'de bu sözcük için *il* maddesinde, *el* maddesine atıfta bulunulduğunu görüyoruz (s. 207). *El* maddesinde ise sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**EL I** 1. племенной союз, племенная организация 2. народ 3. государство, административная единица” (1. boy birliği, kabile örgütü 2. halk 3. devlet, idari birim) (s. 168-169). Sözcüğün bizim de örneklendirmiş olduğumuz “hükümdar, han, hakan” anlamını, **EL VI** maddesindeki “*el almış sağun u. собственное u тутул*” (*özel ad ve unvan*) ifadesinde bulmaktayız (s. 169).⁸⁵

Ol eller hanı m(e)n y(a)rlıkamışa ağır ayag tükel kılıp... AY 418/20 (Kaya, 1994, s. 241); AY-VI 0334 (Ayazlı, 2012, s. 89).

O hanlar hanı benim, buyurduğu gibi büyük saygı gösterip...

⁸⁴ Diğer tanıklar için bkz. AY 31/22, 88/13, 97/20, 142/22, 143/1, 143/2, 163/22, 182/3, 192/10, 193/1, 197/5, 315/8, 335/13, 336/11, 336/13, 346/21, 378/21, 379/6, 381/10, 381/13, 381/21, 382/13, 383/1, 383/10, 389/8, 389/21, 390/12, 390/21, 391/5, 391/5, 391/20, 394/2, 396/16, 396/16, 397/23, 398/13, 421/13, 424/22, 425/3, 431/14, 436/6, 436/15, 438/21, 469/4, 469/18, 484/12, 491/13, 502/8, 502/21, 508/8, 508/10, 547/36, 548/10, 549/14, 549/17, 580/4, 665/3, 665/14, 668/8, 668/19, 684/15, 685/6, 680/1, 379/7, 382/19, 386/17, 548/10, 336/15, 336/23, 337/6, 381/22, 383/13, 384/4, 388/21, 389/17, 390/6, 390/22, 391/22, 394/4, 394/23, 395/11, 396/12.

⁸⁵ Diğer tanıklar için bkz. AY 89/20, 191/23, 432/15, 434/8, 552a/1, 554/11, 561/8, 681/13, n564/13, 3/20, 90/8, 90/15, 90/15, 194/8, 194/13, 251/3, 401/12, 401/22, 409/13, 411/3, 415/7, 420/4, 433/20, 434/6, 434/8, 452/22, 453/4, 546/21, 547/8, 547/14, 547/49, 550/1, 552/13, 552/15, 552a/3, 552a/4, 552a/16, 552b/5, 552b/20, 553/14, 553/19, 554/1, 554/10, 555/4, 555/18, 558/20, 559/20, 560/17, 561/16, 562/11, 562/16, 563/3, 563/9, 563/10, 564/13, 564/16, 565/19, 629/16, 629/17, 684/22, 685/8, 685/12, 685/13, 685/16, n402/1 1, n561/7, n565/5, n565/14.

Ëli hanı òl ornın içgingay, bodunı karası yavgan yavız köñüllüg bolgay. AY-VI 0682 (Ayazlı, 2012, s. 115).

Hükümdarı, ülkesini yerini kaybedecek, halkı yavan (ve) kötü gönüllü olacak.

Neçükin òl han [ya]lıhuzın òl tutgalı ugay. HT-VI 1301 (Ölmez, 1994, s. 52).

Nasıl (bir) hükümdar tek başına yer tutabilecek?

Taşkın sınar òl han törösi birleki ilişig tartışig kèterelim. HT-IX 2092 (Aydemir, 2013, C.1 s. 238).

Dışarıda hükümdar yarası ile birlikte çıkarıp getirelim.

26) òlenmeklig (1): *Tür.* hâkimiyetli, iktidar sahibi. *DTS* (1969)’de *òlenmeklig* sözcüğü yer almamaktadır, ancak *òlenmek* maddesinde verilen şu anlamlardan yola çıkabiliriz: “управление, господство” (yönetim/idare, hâkimiyet/egemenlik) (s. 207). Sözcük, isimden sıfat yapan +*lig* ekini aldığından dolayı *òlenmeklig* sözcüğüne “hâkimiyetli, iktidar sahibi” anlamlarını vermek uygun olacaktır.

Òlenmeklig erksinmeklig ulug çoqlug yalınlig bolgaylar. AY-VI 0427 (Ayazlı, 2012, s. 96).

İktidar sahibi ulu (ve) başarılı olacaklar.

27) òlig/ilig, òllig (471): *Tür.* han, hükümdar. Bu sözcük *DTS* (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “**ELIG I** правитель, государь” (yönetici, hükümdar) (s. 170). Daha önce açıkladığımız *òlig* sözcüğü için bkz. *òlig* s. 45. Clauson’un *òllig* sözcüğündeki l’lerden birinin zamanla düştüğünü belirtmesinden dolayı, *òlig* sözcüğüyle aynı anlamda olan *òllig* (3) [hükümdar] sözcüğünü de bu maddede ele almayı uygun buluyoruz. Bu sözcük *DTS* (1969)’de **ELLIG** maddesinde açıklanmakta ve sözcük için “имющий племенную организацию, племенной союз” (bir boy örgütüne sahip olan, boy/kabile birliği) anlamları verilmektedir (s. 171). Ayazlı (2012) bu sözcüğe, eserinin *dizin* kısmında *òlig*den ayrı bir maddede *òllig* biçimiyle yer vermektedir (s. 310).⁸⁶

⁸⁶ Diğer tanıklar için bkz. AY 33/2, 142/7, 213/11, 214/7, 259/19, 280/2, 314/5, 402/11, 402/21, 403/5, 403/7, 403/11, 408/1, 408/22, 409/10, 410/18, 414/9, 415/21, 416/12, 417/21, 419/9, 421/12, 423/2, 424/6, 424/9, 432/14, 433/17, 433/21, 437/17, 440/17, 547/26, 547/26, 547/28, 547/32, 547/40, 547/54, 549/9, 552b/22, 553/1, 553/10, 554/7, 560/5, 561/6, 561/7, 562/5, 565/1, 567/19, 570/7, 572/8, 572/16, 573/19, 574/4, 574/10, 574/16, 576/21, 576/23, 578/19, 580/1, 585/3, 585/8, 586/3, 586/6, 587/21, 598/15, 602/22, 603/12, 607/9, 607/10, 607/21, 608/6, 608/11, 622/7, 622/7, 622/11, 623/3, 623/4, 623/8, 624/5, 624/5, 624/13, 625/1, 625/20, 626/9, 627/13, 629/16, 633/2, 633/5, 633/6, 633/16, 634/6, 634/11, 634/13, 634/23, 635/9, 635/22, 636/4, 636/7, 636/9, 636/14, 636/19, 637/4, 637/7, 637/15, 638/1, 638/3, 638/7, 638/8, 638/11, 639/17, 640/2, 640/6, 640/22, 682/11, 375/15, 34d/32, 45/13, 75/22, 87/5, 122/11, 168/10, 260/16, 308/23, 337/2, 358/15, 358/23, 429/11, 440/9, 447/15, 450/21, 454/11, 466/6, 466/8, 466/9, 466/11, 469/18, 479/21, 533/12, 574/3, 576/2, 582/19, 595/21, 599/4, 626/10, 666/9, 669/11, 670/19,

Tükellig çakıravart ilig kan bolayın tip küseser yme ök ökünmek yalvarmaklıg kşantı kılmaqlıg arıg süzüük sav üze ayıg kılınçlıg kkirin tapçasın arıtı yumuş arıtmış k(e)rgek. AY 142/7 (Kaya, 1994, s. 123).

Gerçek (eksiksiz) Çakravart (dünya hükümdarı) han olayım deyip dilerse de pişmanlık, yalvarış (dolu) günah çıkarma duasıyla saf (ve) temiz söz aracılığıyla günahını, kirini (ve) pisliğini tümüyle temizlemiş (olması) gerek(ir).

Ananta birök kim kayu tözünler oğlu tözünler kızı bo dört türlüg yaşın eligleriniñ aqların turgu orunların eşitserler bilserler... AY-VII 170 (Çetin, 2012, s. 118).

Ey Anant! Şayet ki hangi asiller oğlu (ve) kızı bu dört türlü Şimsek hükümdarının adlarını, durduğu yerleri duysa (ve) bilse...

Ötrü kntü öz-i... beg-leri birle şıla aditi ilig begke köz-üngeli bardı. HT-V, VI, VIII, X/V4/5 (Tuguşeva, 1991, s. 30).

Sonra kendisi... beyleri ile Şiladiti (adlı) hükümdar beye görünmeye vardı.

Bolar barça t(e)ñri elig [ku]tınıñ kutı buyanı [erür]. HT-VI 1288 (Ölmez, 1994, s. 51).

Bunlar hep tanrı hükümdar kutunun mutluluğu (ve) güzelliği(dir).

A[ta]sı t(e)ñri t(a)vgaç [elligi]niñ yaratmış süösın... HT-VII 18 (Röhrborn, 1991, s. 17).

Babası tanrı (olan) Çin hükümdarının donanmış askerini...

Aşnukı eligim(i)z kutıntın kezigsiz edgüke tegdim. HT-IX 1910 (Aydemir, 2013, C.1 s. 222).

Şimdiki hükümdarımız(ın) saadetinden sırasız (sayısız) iyiliğe ulaştım.

Ol yagılagalı ugradaçı ellig yagınıñ eliñe uluşıña bargalı ugrasar... AY-VI 0114-0115 (Ayazlı, 2012, s. 72-73).

O savaşmayı planlayan hükümdar, düşmanın ülkesine varmaya niyetlenirse...

674/10, 675/4, 678/9, 682/5, 683/7, 199/18, 446/7, 544/6, 7/22, 579/2, 33/19,91/19, 98/21, 378/12, 546/16, 574/5, 577/1, 637/19, 654/14, 658/2, 666/20, 667/14, 668/9, 670/9, 670/16, 683/14, 683/24, 684/9, 450/19, 490/20, 496/8, 87/21, 347/1, 370/18, 27/17, 27/17, 93/10, 96/13, 418/10, 426/13, 440c/7, 577/10, 158/15, 175/8, 186/11, 346/17, 379/7, 382/19, 386/18, n168/10, 170/14, 375/8, 680/2, n401/18, 87/9, 259/21, 395/13, 400/21,401/12, 401/18, 402/6, 403/12, 404a/21, 407/3, 407/17, 408/14, 409/3,410/9,411/1, 414/9,414/21,415/15, 417/18,422/6, 422/18, 422/20, 423/12, 431/2, 431/6, 432/5,432/11, 432/19, 435/13, 435/17, 437/3, 439/21, 494/8, 528/4, 546/9, 546/21, 546/23, 547/7, 547/10, 552b/4, 559/11,560/16, 561/20, 563/11, 568/1, n553/1, n553/10, 12/17, 651/13, 404a/23, 407/12, 548/4, 619/19, 626/1, 632/11, 640/4, 640/18, 466/14, 117/5,403/13, 439/14, 453/17, 547/36, 408/10, 408/16, 410/12,416/14, 466/21, n546/16, n668/9, 409/5, 453/8, 555/1; HT-V, VI, VIII, X: V 2/2-14-21, 3/4-7-16, 4/7-8-14-15-18-19, 5/25, 7/21, 9/14, 14/19, 15/2, 19/7-21, 21/22-26, 28/14, 30/21, 31/5-25, 32/23, 36/9, 37/6-13, 38/15, 40/2-6-12, 41/3, 44/9, 48/1, 51/16, 65/11, 76/25, 84/9, 3/22, 4/5-20, 6/23, 8/14, 9/15-17-24, 10/20, 11/10-12-13, 23/18-19-20-21, 27/21, 28/1-3-4-5-25, 30/6-7, 32/13-17, 34/21-22, 36/7-11-15-16-22, 39/21, 40/20-22, 41/2-11, 46/3-4-22, 47/3-15, 48/5-9-10-11, 60/12-13-21-27, 61/11, 62/18, 67/18, 68/11, 71/17, VI 9/19, 10/26, 13/10, 13/25, 16/21, 26/4, 27/19, 30/12, 38/14-22-27, 39/18, 43/11.

28) han/kan (509): *Tür.* han, hakan, hükümdar. Daha önce açıkladığımız *han/kan* için bkz. **han/kan** s. 46.⁸⁷

Ol élig han k(e)ntü özi sever taplayur. AY-VI 0269 (Ayazlı, 2012, s. 85).

O hükümdar han kendi kendisini sever (ve) doğru bulur.

Erklig kannıñ ekese ürüg uzaqtı keğer siz kök öñlüg bındatu ton körklüg körksüz körkünüz alku tükel bar erür. AY-VII 736 (Çetin, 2012, s. 160).

İktidardaki hanın ablası, (siz) sürekli mavi renkli sayısız elbise giyersiniz, güzel çirkin dış görünüşünüz hep eksiksiz vardır.

Kumari ilig han [öt]rü öz kudasıña [barı]b samtso açar[ri] [ka] söz-ledi. HT-V, VI, VIII, X/V5/3 (Tuguşeva, 1991, s. 31).

Kumari (adlı) hükümdar, daha sonra kendi huzuruna varıp tripiṭaka üstadına söyledi.

Munça y(a)rılıkap han yene samtso açarika inçe tēp ayıtdı. HT-VI 1309 (Ölmez, 1994, s. 53).

Bu şekilde buyurup han yine tripiṭaka üstadına öylece deyip sordu (söyledi).

29) hatun/katun (59): *Sogd.* kraliçe, tanrıça, ilahe. Daha önce açıkladığımız *hatun/katun* için bkz. **katun** s. 50.⁸⁸

⁸⁷ Diğer tanıklar için bkz. AY 3/13, 10/17, 12/15, 13/16, 13/22, 14/10, 15/7, 86/3, 90/16, 142/7, 188/2, 194/9, 194/13, 259/19, 314/5, 314/22, 358/20, 402/11, 403/5, 415/22, 416/12, 417/21, 419/9, 420/4, 421/12, 424/9, 542/10, 547/26, 547/28, 547/32, 549/9, 552/15, 552a/3, 560/6, 561/6, 562/6, 562/16, 564/16, 565/1, 567/19, 571/4, 572/3, 572/8, 572/17, 574/4, 576/23, 578/12, 579/19, 585/3, 607/9, 607/10, 608/6, 629/8, 629/9, 629/16, 635/22, 642/19, 682/11, 682/18, 131/5, 131/18, 132/17, 149/19, 157/15, 167/16, 182/4, 183/23, 188/18, 191/23, 206/8, 207/22, 314/16, 337/3, 348/21, 418/20, 420/12, 423/19, 424/4, 426/11, 432/1, 434/8, 437/17, 439/21, 492/17, 496/7, 550/7, 550/9, 554/12, 566/12, 574/3, 646/3, 654/6, 666/19, 682/13, n668/20, 192/9, 192/19, 193/13, 194/19, 402/21, 403/7, 403/11, 408/1, 432/15, 433/17, 433/21, 440/18, 561/16, 563/9, 565/20, 172/17, 418/16, 432/9, 683/14, 90/7, 451/5, 563/18, 71/5, 89/20, 425/12, 502/17, 195/15, 34/13, 675/4, 679/8, 13/2, 14/9, 401/23, 576/21, 578/19, 679/17, 680/1, 680/6, 259/21, 395/13, 400/21, 401/12, 403/12, 404a/21, 407/4, 407/18, 408/14, 409/3, 410/9, 411/1, 411/2, 411/6, 412/19, 413/5, 413/16, 413/18, 414/21, 415/15, 417/19, 422/7, 422/18, 422/21, 423/12, 431/2, 432/5, 432/11, 435/13, 435/17, 437/3, 546/23, 547/10, 552b/4, 559/11, 568/1, 28/10, 471/12, 405/1, 407/12, 410/18, 414/9, 431/7, 684/19, 117/5, 401/18, 403/13, 439/14, 547/7, 87/9, 213/11, 402/6, 408/11, 408/16, 410/12, 416/15, 423/2, 432/20, 546/9, 546/21, 553/13, 9/19, 9/22, 13/11, 409/10, 414/10, 424/6, 489/20, 547/27, 561/8, 565/14, 570/7, 607/21, 680/23, 685/11; HT-V, VI, VIII, X: V 1/16, 5/6-16, 6/6-7, 7/1-5-9-24, 8/1, 12/23, 15/17-20, 16/7, 18/25, 21/22, 24/13-15-22-24, 29/3, 30/21, 32/12, 36/9, 37/14, 43/4, 44/14, 46/15-26, 54/14, 57/14-19, 58/20, 64/16-23, 65/25, 66/7-9-21, 68/5, 69/22-25, 71/3-7-13-20, 72/2-7-8-23, 73/7-17-26, 74/16, 75/21, 76/11-20, 77/2-19, 78/8-12-14-20, 80/21, 82/11, 83/11-13, VI 1/16-20, 2/6, 8/2-6-8-11-24, 10/16, 11/9-12-14, 12/19, 13/6, 14/3-9-10-17-24-26, 15/11, 16/13, 17/1-6, 22/8, 26/2-3-6, 27/18, 29/7-11, 30/3-21, 33/23, 35/25, 36/20-22, 37/27, 38/9-10-11-15-23, 39/18, 41/25, 43/12-20-22-23, 44/17, 45/22, 46/18-21, VIII 5/15, 19/16, 20/7-10, X 9/6, 11/13.

⁸⁸ Diğer tanıklar için bkz. AY 620/16, 622/4, 623/16, 632/13, 636/2, 131/7, 182/5, 431/17, 444/18, 512/22, 518/9, 518/13, 527/14, 527/16, 534/5, 546/12, 584b/4, 624/13, 626/9, 634/13, 636/5, 636/20, 639/17, 641/1, 642/20, 517/17, 533/9, 580/23, 622/16, 636/9, 636/15, 425/6, 527/3, 537/13, 547/19, 607/22, 527/6, 537/16, 547/21, 581/1, 621/23, 640/2, 90/3, 416/23, 414/10, 414/22, 625/1, 634/18, 502/11, 621/17, 681/3, 625/20, 636/15.

Ne monı eşidü birle ök ürkip belinlep ötrü orduka kirip katunka inçe tip ötünti. AY 621/23 (Kaya, 1994, s. 326).

Bunu işitmesiyle birlikte korkup sonra saraya girip eşine (hatununa) böyle deyip ricada bulundu.

Éligler hanlarıg ol élig hannıg hatunların kırınların inançların ulatı bodunun karasın alpınta emgekinde adasınıtı tudasınıtı isig özlüg korkınçınıtı küyü küzetü tuğunlar tēp y(a)rlıkadı. AY-VI 0233 (Ayazlı, 2012, s. 82).

Ülke sahibi hanlarını, o hükümdar hanın eşlerini, genç kızlarını, bakanlarını ayrıca halkını acı(lar)dan, tehlike(ler)den, yaşamın korkunçluğundan gözeterek koruyarak (onlara) bağlansınlar deyip buyurdu.

Tay kyu hatun üçün kidinki [ulu]g balık tigli çuu-nan balık... HT-V, VI, VIII, X/V17/10 (Tuguşeva, 1991, s. 111).

Tay-kyu hatun (hükümdar eşi) için batıdaki büyük şehir denilen Çuu-nan şehri...

T(e)rk(e)n tēgin hatunı birle pilañ (oku: pulañ) tegzinü yoritılar. HT-VII 1232 (Röhrborn, 1991, s. 110).

Komutan prens (ile) eşi birlikte Pulang'ı dolaşarak yürüdüler.

K(a)ltı gautami hatun egirmiş altun kerže tēp öñreki tözünler sözleyür. HT-IX 1279 (Aydemir, 2013, C.1 s. 173).

Öyle ki Gautami hatun(un) eğirmiş (olduğu) altın haddelenmiş deyip önceki asiller söyler.

30) hormuzta t(e)ñri (35): < Sogd. *hwrmtz'* + *t(e)ñri* TÜR. (Skr. *Indra, Śakra*) bir tanrı adı. Daha önce açıkladığımız *hormuzta t(e)ñri* için bkz. ***hormuzta t(e)ñri*** s. 47.

Anta ötrü t(e)ñri t(e)ñrisi burkan t(e)ñri kanı hormuzta t(e)ñrike inçe tēp y(a)rlıkadı. AY 132/18 (Kaya, 1994, s.118).⁸⁹

Ondan sonra tanrı tanrısı Buda tanrı, kanı Hormuzta tanrıya böyle deyip buyurdu.

Anta ötrü hormuzta t(e)ñri olurmış orunıntın örü turup ayasın kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri t(e)ñrisi burkanka inçe tēp ötündi. AY-VII 252-253 (Çetin, 2012, s. 124).

⁸⁹ Diğer tanıklar için bkz. AY 31/22, 83/9, 88/14, 131/5, 131/19, 149/19, 157/15, 158/13, 167/16, 168/8, 177/2, 182/4, 188/19, 192/10, 193/2, 197/6, 396/17, 421/13, 425/4, 431/15, 436/10, 436/16, 438/23, 469/22, 484/12, 492/17, 496/16, 502/22, 580/3, 665/3, 666/20, 679/14, 684/15, 685/6.

Ondan sonra Hormuzta tanrı oturmuş (olduğu) yerinden doğrulup ellerini birleştirip büyük saygıyla tanrı tanrısı Buda'ya böyle deyip ricada bulundu.

31) inanç (12): *Tür.* bir unvan, bakan, danışman. *DTS* (1969)'de bu sözcük şu şekilde açıklanmaktadır: “**İNANČ** I 1. вера, доверие 2. ‘доверенный’ чин, должность” (1. inanç, güven 2. güvenilir rütbe/memur, görev) ve “**inanč beg** чин, титул” (rütbe/memur, unvan) (s. 218).⁹⁰

Üçünç buryuk inançı yakın tegip içkerü ilig begke ötünti. AY 640/5 (Kaya, 1994, s. 333).

Üçüncü komutan bakanı, yaklaşık boyun eğerek hükümdar beye ricada bulundu.

Buryuklar inançlar tayançlar arkası bir ikinçike öcsüz keksiz övkesiz kakıgsız eymençsiz köñülin erñiñü ögrünçlüg sevinçlig bolmuş. AY-VI 0293 (Ayazlı, 2012, s. 86).

Komutanlar, bakanlar, danışmanlar topluluğu birbirine (karşı) intikamsız, öfkesiz gönül(leri) sayesinde fevkalade neşeli (ve) sevinçli olmuş.

Bilge ermez-mn birök inanč beg kılğalı saşınçı bar erser... HT-V, VI, VIII, X/VI40/4 (Tuguşeva, 1991, s. 129).

Bilge değilim fakat (beni) bakan bey yapma düşüncesi var ise...

Inançları tapıgçıları birle ünüp eski çıgta tünedi. HT-VII 1200 (Röhrborn, 1991, s. 108).

Bakanları (ve) hizmetçileri ile çıkıp eski küçük bir yerde geceledi.

32) iye (11): *Tür.* sahip. *DTS* (1969)'de bu sözcük için iki ayrı madde başı bulunmaktadır. Bunlardan ilki olan **İJÄ** maddesinde “хозяйин, господин (*o boze*)” (sahip/efendi, bey/efendi (*tanrısal/tanrıyla ilgili*)) anlamları verilir ve **igü** maddesine atıfta bulunulur (s. 205). İkincisi olan **İGÄ** maddesinde de yine çoğunlukla benzer anlamlar verilmektedir: “1. хозяйин 2. ‘хозяйин’, дух, божество” (1. sahip/efendi 2. ‘Efendi’, ruh, tanrı) (s. 204).⁹¹

Törtünç ol il uluş iyesi il kan üç üdler içinte turkaru tört ulugları tüz yorigay. AY 90/15 (Kaya, 1994, s. 102).

Dördüncüsü, devlet sahibi hükümdar üç zaman içinde daima dört büyükleri tam dolaşır.

⁹⁰ Diğer tanıklar için bkz. AY 195/9, 195/13,417/1, 555/21, 625/19, 17/11, 622/21, 414/11,414/24.

⁹¹ Diğer tanıklar için bkz. AY 34p/22, 378/20, 469/4, 492/4, 510/2, 577/7, 629/17, 668/7, 508/14.

Taşkaru ünmiş savınız yértinçünün iyesi teg erkliglerniñ arasınta linhua çeçek teg erür siz. AY-VII 793 (Çetin, 2012, s. 165).

Dışarıya çıkmış sözünüz, yeryüzünün sahibine kadar iktidardakilerin arasında nilüfer çiçeği gibi bulunursunuz.

33) kaŋ (34): *Tür. baba. Daha önce açıkladığımız kaŋ sözcüğü için bkz. kaŋ s. 49.*⁹²

İncip altı yok içinteki ög kaŋka kadaş bolmuş tınl(ı)glarığ örletdim emgetdim isig özlerintin öñi adırtım erser... AY 135/16 (Kaya, 1994, s. 120).

Yani (bundan dolayı) aşağısı yok, içindeki ana babaya kardeş olmuş canlıları kızdırdım (ve) (onlara) acı çektirdim, yaşamlarından ayırdıysam...

Ögi kaŋı k(e)ntü oğlın kızın ogşayurça amrayurça ne k(e)rgekin egsüksüz tüzü tükeñi bërserler. AY-VI 0084 (Ayazlı, 2012, s. 70).

Anası babası kendi oğlunu kızını severmişçesine ne gerekiyorsa eksiksiz tamamen verirler...

34) kondini (10): < *Skr. kaundinya* (özel ad) bir brahman adı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**Kaunḍinya**, (1) original name of Ājñāta-k°. He was the first who *knew* or *understood* the Buddha’s Law, hence his name Ājñāta-k°. (2) name of a brahman...” (1. Ājñāta-k°’nın esas adıdır. Buda’nın Kanunu’nu ilk bilen veya anlayan kişidir, bundan dolayı onun adı Ājñāta-k°. 2. bir brahman adı) (s. 196).⁹³

Ol üdün ol kondını braman bo montag teriñ yörüglüg altı y(i)g(i)rmi törlüg bolmaguluk yöleşürüglüg bütmeğülük savlarığ okıtdağı şlök takşutug eşidip. AY 34h/18 (Kaya, 1994, s. 78).

O zaman o Kondini brahman bu şekilde derin yorumlanmış on altı türlü benzeri olmayan, tamamlanmayan sözleri okutacak, beyti (şiiri) duyup...

Ol kuvrag arasınta erigme kondini atl(ı)g braman t(e)ñri t(e)ñrisi burkannıñ küü kelig edremliğ küçi üze yetitmekine ol sarasvañi atl(ı)g t(e)ñri kızın öge şlök takşutın inçe tēp tēdi. AY-VII 534 (Çetin, 2012, s. 146).

⁹² Diğer tanıklar için bkz. AY 682/14, 163/21, 407/21, 585/5, 641/20, n547/31, 300/8, 173/4, 441/12, 441/21, 442/6, 547/38, 587/21, 684/4, 134/15, 97/9, 172/4, 357/6, 619/23, 620/4, 680/10, 684/5, 684/11, 652/21, 137/17, 199/17, 685/20, 108/5, 678/21, 679/1, 554/13, 26/11, 561/2.

⁹³ Diğer tanıklar için bkz. AY 481/12, 482/14, 483/19, 488/18, 494/22, 497/8, 511/8, 679/13, 679/13.

O cemaat arasında bulunan Kondini adlı brahman, tanrı tanrısı Buda'nın şöhretli, erdemli gücüyle ilgili olarak o Sarasvati adlı tanrıçayı öven bir şiiri şöyle deyip söyledi.

35) kün t(e)ṇri (51): *Tür.* Güneş tanrı. Daha önce açıkladığımız *kün t(e)ṇri* için bkz. *kün t(e)ṇri* s. 52.⁹⁴

Kayu küsüşî erser anı köñülinde sakınu kün t(e)ṇri togmazkan ol ok ev içinte olurup kara öñlüg aşlarığ aşansun. AY 362/5 (Kaya, 1994, s. 215).

Ne dileği varsa, onu gönlünde düşünerek Güneş tanrı doğmadan bizzat o, evin içinde oturup kara renkli yemekleri yesin (yapsın).

Kün t(e)ṇri teg yaruyu ay t(e)ṇri teg yaltrıyu şakimuni burhan nomıña evrilzün. HT-IX 422 (Aydemir, 2013, C. 1 s. 93).

Güneş tanrı gibi aydınlatarak, Ay tanrı gibi parlayarak, Şakimuni Buda öğretisine dönsün.

36) m(a)habrahmi (9): < *Skr. mahābrahmā* yüce brahma. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “*Mahābrahma(n)* (1). m. sg., *great Brahmā* (the god), guards the Boddhisattva upon his conception and praises him...” (eril, tekil, *yüce Brahma* (tanrı), onun anlayışına bağlı olarak Boddhisattva'yı korur ve över.) (s. 424).⁹⁵

Azrua buryukları ergülük t(e)ṇri yirinte m(a)habrahmi atl(i)g ulug azrua ergüsi t(e)ṇri yirinte... AY 143/2 (Kaya, 1994, s. 124).

Ezrua'nın buyrukları bulunan tanrı yerinde Mahabrahmi adlı ulu Ezrua varlığı tanrı yerinde...

M(a)habrahmi ulug ezrua t(e)ṇri yértinçüke asıglığın ürüg uzatı yértinçülüğ şastırlarığ ayıtı sözleği. AY-VI 0725 (Ayazlı, 2012, s. 119).

Mahabrahmi ulu Ezrua tanrı yeryüzüne faydasıyla daima dünyaya ait şastırları söyledi.

Ol üçün savloketadu yértinçü yér suv iyesi m(a)habrahmi ulug ezrua t(e)ṇri ötrü olurmuş. AY-VII 234 (Çetin, 2012, s. 123).

⁹⁴ Diğer tanıklar için bkz. AY 34d/44, 53/6, 53/11, 53/16, 92/18, 96/2, 111/22, 210/15, 323/16, 338/10, 348/23, 349/8, 434/18, 450/5, 451/7, 554/22, 572/14, 617/5, 618/19, 621/6, 645/23, 650/13, 650/21, 652/5, 654/11, 655/12, 658/18, 678/12, 681/24; HT-V, VI, VIII, X: V 10/9, 33/20-24, VIII 20/16, 25/11, X 9/12.

⁹⁵ Diğer tanıklar için bkz. AY 378/21, 389/8, 390/11, 436/6, 469/4, 547/35, 668/7, 680/1.

O zaman Savloketadu yeryüzünün sahibi Mahabrahmi ulu Ezrua tanrıdan sonra (tahta) oturmuş.

37) m(a)haraaç/m(a)haranç/m(a)haraaça/m(a)harança (77): < *Skr. mahārāja* büyük hükümdar; dört yönü koruyan muhafızlardan her biri. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**mahārāja(n)** (1). *one of the four guardians of the cardinal directions, corresponding to Skt. lokapāla...*” (ana yönlerin dört muhafızından biri, Sanskritçe *lokapāla*) (s. 425).⁹⁶

Ol üdün vayşiravani m(a)haranç dartıraşt(ı)rı m(a)haranç virudaki m(a)haranç virupakşı m(a)haranç... bo tört m(a)haranç t(e)ñriler. AY 398/23-24 (Kaya, 1994, s. 232).

O zaman Vayşiravani maharanç, Dartıraştiri maharanç, Virudaki maharanç (ve) Virupakşı maharanç... Bu dördü maharanç tanrılar(dır).

Hormuzta tört m(a)harança t(e)ñrilerte ulatı kamag t(e)ñriler... AY 88/14 (Kaya, 1994, s. 102).

Hormuzta (ve) dört muhafız tanrılardan başka bütün tanrılar...

Ne üçün kañım vaişiravane m(a)haraaçıg okıyur ötünür s(e)n tēp ayıtgay. AY-VI 0937 (Ayazlı, 2012, s. 136).

Ne için babam Vayşiravani mahara(n)çı çağırıyorsun deyip soracak.

Tört m(a)haraaça t(e)ñriler yértinçüg küzetmek atl(ı)g iki y(ē)g(i)rminç bölök. AY-VI 0007 (Ayazlı, 2012, s. 63).

Dört muhafız tanrılar yeryüzünü gözetmek adlı on ikinci bölüm.

Ol üdün vayşiravani m(a)haraaç dartıraştiri m(a)haraaç virudaki m(a)haraaç virupakşı m(a)haraaç bolar yme yumgtı olurmuş. AY-VII 269 (Çetin, 2012, s. 125).

O zaman Vayşiravani mahara(n)ç, Dartıraştiri mahara(n)ç, Virudaki mahara(n)ç (ve) Virupakşı mahara(n)ç, bunlar da hepsi (tahta) oturmuş.

Vayşirvani mharaç-dın törüp yir emigin emmiş-ke anın [ança] timiş ol. HT-V, VI, VIII, X/V64/24 (Tuguşeva, 1991, s. 78).

Vayşiravani mahara(n)çtan büyüyen yer memesini emene, [öyle] demiştir.

⁹⁶ Diğer tanıklar için bkz. AY 26/19, 27/5, 27/12, 28/9, 29/22, 30/3, 182/6, 192/10, 193/2, 197/7, 280/2, 396/18, 398/21, 399/1, 399/1,403/18, 406/8, 409/8, 409/18, 414/16, 423/8, 470/15, 470/16, 470/17, 470/17, 484/14, 502/22, 548/8, 549/18, 666/5, n449/15, 441/13, 449/3, 440ç/2, 400/4, 400/13, 401/3, 407/12, 408/6, 410/20, 456/13, 509/9, n405/18, 29/7, 405/18, 412/17, 679/18, 28/12,518/17, 88/14, 404a/7, 417/9, 426/4, 430/14, 440/11, 440a/11, 441/18, 448/22, 449/15,451/12, 451/17, 455/15, 457/13, 458/11, 684/16, 440/13, 418/19, 420/8, 422/5, 426/6.

38) maheṣvare (2): < Skr. *maheśvara* bir ilah adı. Bu sözcük için DTS (1969)'de *MAXIṢVARI* maddesine bakıldığında *magiṣvari* maddesine atıfta bulunduğu görülür (s. 338). O maddede ise sözcük şöyle açıklanmaktadır: “*MAGIṢVARI* [скр. maheśvara] один из разрядов божество.” (Skr. tanrı sınıflarından/kategorilerinden biri) (s. 335). Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “*Maheśvara* (1) a devaputra, evidently a leader of the *śuddhāvāsakāyika* gods, with whom he comes to salute the Infant Bodhisattva and predict his future Buddhahood. (2) name of a yakṣa (3) name of one or two Bodhisattva(s).” (1. bir devaputra, belli bir şekilde Bebek Bodhisattva’yı saygıyla selamlamaya gelen ve onun gelecekteki Buda’lığını tahmin eden *śuddhāvāsakāyika* tanrılarının lideri 2. bir yakṣa adı 3. Bodhisattvaların bir ya da ikisinin adı) (s. 427).⁹⁷

Ulug erklig maheṣvare t(e)ḡri, v(a)çirapani toṇa, manibadire uruṇut karininiḡ anası beṣ yüz kuvragları birle... AY-VI 0627 (Ayazlı, 2012, s. 111).

Ulu kudretli Maheṣvare tanrı, Vaçirapani Tonga, Manibadare savaşçı, Karini’nin anası beṣ yüz topluluğuyla birlikte...

39) manasi (2): < Skr. *manasvin* (özel ad) bir ejderha hanı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “*Manasvin* (1) name of a nāga king” (bir Nāga kralın adı) (s. 418).⁹⁸

Ol üdün manasi anavatapti başlap kamag luu kanları yme olurmuş orunların tın örü turup ayaların kavşurup ağır ayamakın t(e)ḡri t(e)ḡrisi burkanka inçe tēp ötündiler. AY-VII 290 (Çetin, 2012, s. 126).

O zaman Manasi Anavatapti’den başlayarak tüm ejderha hanları da oturdukları yerden doğrulup ellerini birleştirip büyük saygıyla tanrı tanrısı Buda’ya böyle deyip ricada bulundular.

40) narayan (2): < Skr. *nārāyaṇa* (özel ad) Tanrı kızı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “*Nārāyaṇa* (1) (also *Mahā-n*^o, q.v.; presumably the name of the Hindu god, but used in Buddhist Hybrid Sanskrit as a proverbially powerful personage... (2) name of a Buddha (3) name of a yakṣa (4) name of a nāga king” (1. Ayrıca *Mahā-n*^o, karṣ.; muhtemelen Hindu

⁹⁷ Diğer tanık için bkz. AY 425/9.

⁹⁸ Diğer tanık için bkz. AY 502/16.

tanrının adı, ancak Budist Hibrit Sanskritte meşhur hâle gelmiş güçlü bir şahsiyet olarak kullanılmıştır... 2. bir Buda adı 3. bir yakşa adı 4. bir Nāga kralın adı) (s. 293).⁹⁹

Narayan t(e)ṇri kızına yértinçü yēr suv içinte ulug erksimekke tegmişke amtı m(e)n öge küleyü teginür m(e)n. AY-VII 720 (Çetin, 2012, s. 159).

Tanrı kızı Narayan'a, yeryüzü içinde ulu güce ulaşmış (olana), şimdi överek saygıyla anıyorum.

41) nom (1683): < Gr. *nomos*, Sogd. *nom*; Skr. *dharm* öğreti, Buda dini, kanun.

Daha önce açıkladığımız *nom* sözcüğü için bkz. **nom** s. 54.¹⁰⁰

⁹⁹ Diğer tanık için bkz. AY 208/17.

¹⁰⁰ Diğer tanıklar için bkz. AY 2/16, 2/23, 3/22, 4/1, 4/3, 11/6, 11/17, 11/19, 12/3, 12/4, 14/17, 15/14, 15/15, 16/23, 17/4, 17/14, 18/19, 18/21, 19/2, 21/2, 21/19, 22/14, 22/17, 23/9, 23/15, 24/5, 24/15, 24/22, 25/13, 26/11, 34ç/20, 34d/1, 34d/2, 34d/36, 34m/17, 34o/12, 34p/20, 34ş/16, 36/6, 40/8, 42/7, 42/7, 43/23, 49/4, 49/12, 50/7, 50/13, 51/1, 51/7, 51/21, 52/20, 55/16, 61/5, 62/7, 62/21, 62/22, 62/23, 65/1, 65/20, 66/1, 66/16, 77/12, 78/17, 80/5, 82/13, 82/23, 83/5, 83/13, 85/12, 86/7, 87/5, 87/20, 88/1, 88/17, 89/3, 89/10, 90/2, 91/4, 91/5, 91/19, 91/20, 92/6, 92/10, 92/12, 93/4, 96/11, 98/1, 98/4, 98/23, 102/11, 102/23, 104/23, 116/5, 121/4, 122/15, 130a/3, 130a/5, 132b/4, 132b/16, 134/3, 136/15, 137/1, 137/2, 137/2, 137/19, 141/19, 146/5, 146/12, 146/14, 146/20, 147/11, 149/10, 152/20, 154/2, 154/3, 154/8, 158/7, 158/10, 159/9, 159/20, 160/2, 161/7, 161/13, 161/19, 162/6, 162/10, 162/11, 162/14, 162/18, 162/22, 163/3, 163/7, 163/18, 163/22, 166/19, 167/6, 167/10, 172/14, 172/21, 175/12, 177/8, 178/2, 178/7, 181/10, 181/15, 181/21, 182/18, 182/20, 182/22, 183/5, 183/7, 184/10, 184/19, 185/18, 186/3, 186/7, 186/13, 186/17, 188/15, 190/4, 191/7, 191/18, 192/7, 192/18, 193/9, 194/10, 195/4, 196/8, 196/13, 197/2, 197/12, 197/18, 198/4, 198/7, 198/12, 199/8, 199/10, 199/13, 201/6, 201/10, 207/7, 208/5, 214/13, 215/21, 216/19, 218/21, 222/22, 222/24, 223/10, 225/18, 230/14, 230/17, 230/18, 230/20, 230/21, 230/24, 231/5, 231/8, 231/9, 231/13, 231/19, 232/3, 237/5, 238/24, 243/14, 243/17, 244/9, 245/2, 245/14, 246/6, 247/5, 247/5, 249/10, 249/11, 249/12, 249/13, 250/14, 251/5, 254/8, 264/3, 264/11, 264/13, 264/23, 265/3, 265/10, 265/12, 266/8, 266/23, 267/1, 272/14, 272/22, 273/11, 276/24, 277/17, 277/19, 282/3, 283/11, 283/19, 284/1, 285/15, 287/14, 293/2, 294/21, 298/1, 298/8, 300/6, 300a/28, 300a/48, 301/5, 301/10, 301/14, 301/16, 301/20, 301/23, 305/17, 310/14, 310/20, 311/14, 315/11, 315/12, 318/17, 318/22, 319/11, 325/9, 326/6, 326/25, 327/17, 328/8, 328/22, 329/13, 330/4, 330/17, 331/7, 331/14, 333/3, 334/24, 335/4, 336/1, 336/7, 336/16, 336/24, 337/4, 337/13, 337/17, 337/19, 338/7, 338/9, 338/11, 338/13, 338/16, 338/17, 338/19, 338/21, 338/24, 338/25, 339/1, 339/11, 339/23, 340/5, 341/8, 341/20, 342/2, 342/17, 342/22, 343/15, 343/18, 345/6, 353/13, 353/23, 355/3, 355/6, 355/20, 356/15, 360/8, 362/19, 368/7, 371/4, 371/19, 372/9, 373/11, 373/16, 373/21, 373/22, 374/2, 374/9, 374/10, 374/12, 376/3, 376/5, 376/6, 376/7, 376/8, 377/13, 378/3, 379/18, 381/16, 381/23, 382/22, 383/4, 389/20, 390/7, 390/10, 390/13, 390/17, 391/1, 391/16, 393/1, 394/6, 394/7, 394/23, 394/24, 395/10, 395/20, 395/23, 396/3, 397/6, 397/10, 397/15, 397/20, 398/4, 398/6, 398/20, 399/11, 400/2, 400/6, 400/7, 400/15, 401/16, 402/2, 402/7, 402/9, 402/13, 402/16, 402/20, 403/4, 403/8, 403/17, 403/23, 404a/6, 404a/14, 404a/21, 405/5, 405/13, 405/22, 406/20, 407/4, 407/7, 407/18, 408/7, 408/9, 408/14, 408/20, 409/2, 410/7, 410/9, 412/19, 412/22, 413/6, 413/8, 413/16, 414/8, 415/2, 415/18, 415/20, 416/21, 417/5, 417/13, 417/19, 420/13, 420/23, 422/7, 422/10, 423/6, 423/15, 423/16, 424/4, 424/10, 426/15, 428/2, 428/7, 428/11, 428/21, 429/16, 430/20, 431/3, 431/13, 432/5, 432/6, 432/12, 432/21, 432/23, 433/4, 433/6, 435/18, 436/21, 437/1, 437/13, 437/19, 439/12, 439/22, 440/5, 440/8, 440/9, 440/15, 440/22, 440a/9, 440a/22, 440b/3, 447/15, 447/15, 447/20, 448/5, 448/8, 449/8, 449/13, 451/20, 452/3, 452/17, 453/10, 453/16, 453/22, 454/7, 454/11, 454/21, 455/9, 456/1, 456/16, 456/18, 456/22, 457/5, 457/8, 458/10, 459/4, 459/16, 460/22, 460/22, 461/20, 461/21, 464/9, 465/7, 465/16, 465/20, 468/22, 473/12, 474/1, 474/9, 475/1, 475/15, 478/18, 479/21, 479/21, 481/3, 481/4, 484/9, 485/4, 485/16, 497/19, 511/16, 512/4, 512/9, 512/18, 513/6, 513/18, 516/2, 516/15, 516/20, 518/2, 518/7, 519/20, 526/19, 527/8, 527/12, 528/1, 528/10, 528/14, 528/16, 530/11, 530/12, 530/14, 530/18, 531/14, 531/21, 531/22, 531/23, 532/6, 532/18, 533/2, 533/12, 533/12, 533/17, 537/8, 537/17, 538/4, 538/22, 539/4, 539/9, 539/12, 541/1, 541/17, 541/20, 546/3, 546/8, 556/17, 568/13, 570/6, 570/19, 572/15, 574/9, 574/12, 575/14, 575/22, 577/3, 577/9, 580/18, 581/7, 581/11, 581/13, 581/15, 582/11, 582/12, 582/19, 583/12, 583/12, 583/15, 583/22, 584/17,

Bo yme altun öñlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi atl(ı)g nom erdinig boşguntacı tutdaçı okıdaçı tınladaçı bitideçi bititdeçi... AY 2/8 (Kaya, 1994, s. 61).

Bunu yani altın renkli ışık saçan tümüyle yüceltilmiş öğreti hükümdarı adlı öğreti cevherini öğrenecek, benimseyecek, okutacak, dinleyecek, yazacak ve yazdıracak...

Darmaç(a)kir nom tilgenin evirip, üzeliksiz nomlug küvrügüg yañkurtu tokıp... AY-VI 0578 (Ayazlı, 2012, s. 108).

Öğreti tekerleğini çevirip en yüce öğreti davulunu çalıp...

Yaşın tüşmekin tıddaçı çintamani atl(ı)g dar(a)nı nom bar erür. AY-VII 149 (Çetin, 2012, s. 117).

Şimşek düşmesini durduracak Çintamani adlı büyü formülü vardır.

Ƙaltı birök ƙayu nom tört basutçıl(a)r-ƙa azu-ça yme tegimlig erser... Üİ 118a 3 (Barutçu Özönder, 1998, s. 55).

Şöyle ki hangi öğreti dört yardımcı sebebe aşağı yukarı layık ise...

584a/4, 584b/1, 584b/9, 598/8, 606/8, 615/3, 644/19, 645/1, 647/2, 649/11, 651/19, 653/9, 653/19, 654/13, 654/23, 657/15, 657/16, 657/20, 659/17, 661/8, 661/14, 661/14, 662/18, 663/18, 664/7, 664/13, 664/19, 665/2, 665/8, 665/14, 665/16, 665/19, 666/9, 666/13, 667/9, 667/19, 668/5, 668/15, 668/17, 668/20, 668/23, 669/10, 670/2, 670/19, 671/2, 671/8, 671/14, 671/22, 672/14, 673/8, 673/10, 674/10, 678/9, 682/13, 683/2, 683/16, 683/17, 683/24, 684/1, 684/6, 684/18, 685/18, e1/16, e2/10, n343/15, n343/15, 22/10, 34k/11, 34ö/14, 136/9, 170/21, 245/12, 278/9, 278/10, 287/12, 288/10, 288/14, 340/10, 363/10, 365/12, 372/15, 373/12, 373/18, 460/13, 461/7, 461/8, 462/5, 606/9, 639/8, 664/3, 150/2, 150/4, 150/13, 150/15, 158/22, 251/6, 653/21, 34j/6, 48/21, 49/6, 49/21, 67/3, 70/12, 96/17, 270/1, 366/21, 585/1, 585/1, 50/10, 50/11, 50/12, 258/15, 269/20, 269/23, 279/6, 279/15, 468/15, 578/9, 43/4, 50/16, 51/3, 5/18, 16/20, 541/14, 146/4, 583/10, 34j/23, 341/21, 34m/12, 34o/16, 34o/19, 47/20, 52/10, 54/17, 66/14, 70/1, 70/2, 93/15, 96/16, 126/22, 144/20, 145/5, 145/8, 145/14, 145/20, 146/3, 147/18, 165/6, 197/16, 197/20, 197/20, 198/5, 198/8, 203/20, 203/22, 204/16, 205/4, 214/9, 223/5, 223/18, 224/5, 224/7, 224/8, 224/9, 224/11, 224/13, 224/14, 224/15, 224/17, 224/18, 224/20, 239/10, 239/19, 239/21, 242/16, 250/13, 263/8, 270/2, 272/24, 274/14, 274/25, 281/13, 282/4, 282/13, 283/5, 283/7, 284/22, 285/4, 285/15, 294/15, 297/12, 297/15, 297/17, 298/2, 298/14, 303/2, 303/4, 303/5, 303/6, 303/6, 303/8, 303/8, 303/9, 303/10, 303/11, 303/12, 303/13, 303/16, 304/22, 305/2, 310/17, 317/14, 320/4, 339/3, 340/15, 374/24, 382/20, 382/22, 383/3, 383/16, 384/2, 384/7, 389/13, 574/2, 661/4, 683/14, 684/9, 34i/20, 389/20, 390/1, 390/3, 34n/17, 34ş/20, 39/14, 41/19, 44/7, 86/23, 95/13, 116/12, 125/5, 125/13, 164/12, 167/3, 201/8, 208/24, 210/21, 211/1, 218/7, 219/16, 224/2, 224/4, 224/22, 225/1, 233/11, 233/12, 234/11, 234/13, 238/16, 239/5, 239/8, 240/4, 240/12, 240/14, 240/16, 240/18, 248/9, 249/13, 250/7, 250/10, 250/22, 251/9, 256/17, 258/8, 262/7, 262/11, 262/13, 262/21, 262/23, 263/6, 263/10, 263/14, 270/5, 271/22, 272/2, 272/5, 272/6, 272/8, 272/9, 272/13, 274/9, 274/24, 275/18, 276/7, 279/8, 282/18, 288/23, 302/14, 303/22, 304/4, 304/10, 304/17, 304/20, 305/21, 311/3, 316/13, 316/24, 338/2, 338/4, 339/11, 339/18, 342/24, 363/10, 363/13, 386/12, 387/4, 387/24, 540/8, 540/16, 540/17, 647/1, 670/14, 673/17, e1/6, 340/18, 147/4, 169/20, 215/2, 215/7, 219/5, 219/7, 225/4, 225/6, 232/6, 232/9, 238/11, 238/13, 240/22, 247/23, 248/2, 254/7, 254/11, 257/19, 257/23, 263/1, 279/19, 280/4, 294/7, 294/8, 300a/29, 302/5, 302/8, 303/15, 309/9, 339/5, 34p/10, 69/15, 74/6, 78/14, 202/21, 218/17, 218/22, 239/24, 242/19, 245/8, 245/16, 250/16, 250/20, 280/7, 280/11, 281/2, 281/8, 283/15, 283/23, 284/4, 284/10, 284/15, 286/2, 286/8, 292/6, 302/12, 302/22, 302/25, 303/23, 304/1, 304/13, 321/3, 321/14, 334/21, 337/2, 338/25, 339/25, 363/17, 376/21, 383/23, 386/6, 386/8, 386/21, 387/8, 387/16, 388/4, 388/5, 388/11, 577/1, 655/4, 678/11, 683/18, 34n/24, 70/22, 78/7, 145/17, 146/19, 148/2, 148/12, 165/8, 168/1, 168/12, 207/7, 214/11, 222/21, 223/9, 235/13, 237/23, 264/21, 298/5, 305/7, 309/23, 324/23, 329/12, 339/21, 363/8, 389/2, 302/13, 304/16, 304/19, 305/14.

Neçe nom bilmi[ş] yörüg ukmış bilge-ler b[ar erser]... HT-V, VI, VIII, X/V12/13 (Tuguşeva, 1991, s. 37).

Ne kadar öğreti bilmiş, yorum anlamış bilgiler var ise...

Nom kærtgünmekiñe (oku: kējürtmekiñe) basutçı bol[ur] m(e)n tēp tēdi. HT-VI 1258 (Ölmez, 1994, s. 48).

Öğreti yorumlamana yardımcı olurum deyip söyledi.

Yme külelmiş kötrülmiş köni nomug bilge ermeginçe neñ kējürtgeli bolmaz. HT-VII 24 (Röhrborn, 1991, s. 18).

Ve övülmüş, yüceltilmiş doğru öğretiyi bilge erişmeyince hiç yorumlayan olmaz.

Teriñ nom kapıgın edgüti aç a y(a)rılıkap. HT-IX 70 (Aydemir, 2013, C.1 s. 60).

Derin öğreti kapısını iyice açarak buyurdu.

42) nomçı (64): < Sogd. nom+çı Tür. vaiz, dharmayı açıklayan kişi, öğretmen. Daha önce açıkladığımız nomçı sözcüğü için bkz. **nomçı** s. 55.¹⁰¹

Nomladaçı nomçı açarığ tıñ[ladaçı] eşidteçi tözünler kuvragın ul[ug] asıgka tusuka inçke meñike tegürüp et'özlerin ıgsız adasız köñüllerin ögrünçlüg sevinçlig bay meñilig kılğay biz. AY 341/12 (Kaya, 1994, s. 206).

Öğretecek (vaaz verecek) vaiz üstadı dinleyecek, duyacak asiller topluluğunu büyük faydaya, ince saadete erıştırıp vücutlarını tehlikesiz neşeli, sevinçli ve zengin kılacağız.

Yene ol nomçı üze burhan sakınçığ sakınmış k(e)rgek. AY-VI 0375 (Ayazlı, 2012, s. 92).

Yine o vaiz hakkında Buda düşüncesini tasarlamış (olsa) gerek.

Atı kötrülmiş ayagka tegimlig t(e)ñrim birök kim kayu nomçılar bo altun öñlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş... AY-VII 350 (Çetin, 2012, s. 131).

Adı yüceltilmiş, büyük saygıya layık tanrım şayet kim (ve) hangi vaizler bu altın renkli ışık saçan hep yüceltilmiş...

¹⁰¹ Diğer tanıklar için bkz. AY 397/11, 401/17, 401/21, 402/8, 402/12, 402/14, 416/18, 420/16, 423/21, 456/17, 528/13, 537/18, 572/12, 573/3, 573/8, 575/11, 575/15, 575/18, 576/10, 578/18, n565/13, 428/3, 456/19, 539/5, 417/14, 418/14, 420/13, 422/8, 424/11, 426/15, 530/13, 530/15, 473/22, 541/1, 475/1, 457/1, 528/11, 606b/12; HT-V, VI, VIII, X: V 9/18, 15/16, 16/8, 17/16, 22/19, 87/10, VI 23/13, VIII 2/25, 3/25, 4/13, 6/9-10, 20/23.

Mhaçinadiş ul[uş]dın kelmiş nomçı bakşı sam[tso] açari-nıñ yaratmış şastr-ı[ğ] körz-ün-ler tip munçulayu yrl[ğ] itdi. HT-V, VI, VIII, X/V12/18 (Tuguşeva, 1991, s. 37).

Mhaçinadiş ülkesinden gelmiş vaiz üstat tripiṭaka hocasının donanmış (süslü) şastırını görsünler deyip bu şekilde emir gönderdi.

Küentso atl(i)g nomçı açari, nomnuñ şazinnıñ yëveki yakası erdi... HT-VI 1592 (Ölmez, 1994, s. 81).

Hsüen-Tsang adlı vaiz üstat, öğretinin disiplinin süsüydü (donanımıydı)...

Küentso atl(i)g nomçı açari erser... HT-VII 134 (Röhrborn, 1991, s. 26).

Hsüen-Tsang adlı vaiz üstat ise...

Kenki güidi atl(i)g han tuşıntakı bodaruçi (oku: bodiruçi) atl(i)g nomçı açari nom agtarmış ol. HT-IX 2047 (Aydemir, 2013, C.1 s. 234).

Kenki Güidi adlı hanın düşündeki (? karşısındaki) Bodiruçi adlı vaiz üstat öğreti aktarmıştır.

43) pratyapati (1): < *Skr. prajāpati* bir Buddha adı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**Prajāpati**, m. (1) name of one of the 16 devaputra who guard the bodhimaṇḍa (2) name of a brahman, father of the Buddha Viraja (3) name of a yakṣa” (eril 1. *bodhimaṇḍa*’yı koruyan 16 devaputradan birinin adı 2. Buda Viraja’nın babası, bir brahman adı 3. bir yakṣa adı) (s. 358).

Pratyapati t(e)ñri teg kopdın körser yertinçüte ağurmakka tegmişlerig ’eñ mintın altı kat... AY-VII 829 (Çetin, 2012, s. 168).

Pratyapati tanrı gibi hepten görse, yeryüzünde ayırmaya nail olmuşları hatta altı kat...

44) pratyikabut (27): < *Skr. pratyeka-buddha* aydınlanma konusunda başkalarına yardımcı olmayan, yalnız kendisini kurtaran Buddha. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**pratyeka-buddha**, m. a Buddha for himself alone, who has won enlightenment but lives in solitude and does not reveal his knowledge to the world...” (eril, *yalnızca*

kendisi için aydınlanmayı kazanmış bir Buda ancak yalnız yaşar ve bilgisini dünyaya açıklamaz) (s. 379).¹⁰²

Olar barça tū[kel]lig kişi et'özin bulup... kişi et'özin bulup yene pratyikabud kutın bulsarlar. AY 80/15 (Kaya, 1994, s. 99).

Onlar hep gerçek (eksiksiz) insan vücudunu bulup... insan vücudunu bulup yine Pratyikabut saadetini bulursalar...

Burkanka nom erdini kuṭiṇa bodis(a)t(a)vlar ulatı pratyikabutlar arhantlarka anta basa yükünsün. AY-VII 604-605 (Çetin, 2012, s. 150).

Buda'ya, öğreti mücevherinin saadetine, Buda adaylarına ayrıca Pratyikabutlara (ve) ondan sonra azizlere saygı gösterebilirsin.

Pratikabutlar ornı [o]run, bodis(a)t(a)vlar ornı orun... HT-VI 1345 (Ölmez, 1994, s. 57).

Pratyikabutların tahtı (olan) yer, Buda adaylarının tahtı (olan) yer...

45) sançanaçavı/sançanaçaye (10): < *Skr. saṃjñāya* general (28 Yakşa topluluğunun ilahı, büyük generali). Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “*Saṃjñāya* (mss. mostly Saṃjaya, but Tib. yañ dag śes, supporting to Nobel's reading), name of a yakṣa prince or commander (senāpati).” (yazmalarda çoğunlukla Saṃjaya, ancak Nobel'in okumasını destekleyen şekilde Tibetçe yañ dag śes) bir yakṣa prens ya da komutan adı (senāpati)) (s. 552).¹⁰³

Nom bitigde sançanaçavı atl(i)g t(e)ṇriler uruṇutı ötüg ötünmek atl(i)g tokuz yigirmiç bölük. AY 538/4 (Kaya, 1994, s. 290).

Öğreti kitabında Sançanaçaye adlı tanrılar generali, dilekte bulunmak (soru sormak) adlı on dokuzuncu bölüm.

Sançanaçaye uruṇutnuṇ kamag sekiz otuz bag t(e)ṇrilerin maheṣvare t(e)ṇrinin v(a)çirapani toṇa... AY-VI 0479 (Ayazlı, 2012, s. 100).

Sançanaçaye generalin hepsi yirmi sekiz bey tanrılarının, Maheṣvare tanrının, Vaçirapani Tonga...

46) sarasvatı/sarasvati (24): < *Skr. sarasvatī* güzel söz ustalığıyla öne çıkan Tanrıça; konuşma ve öğrenme Tanrıçası. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde

¹⁰² Diğer tanıklar için bkz. AY 81/2, 136/7, 144/7, 176/4, 176/7, 204/22, 260/23, 50/11, 103/5, 121/5, 176/14, 219/14, 222/15, 222/17, 222/19, 223/23, 357/5, 484/10, 656/13, 176/11, 399/14, 154/10, 166/11, 501/13, 204/22.

¹⁰³ Diğer tanıklar için bkz. AY 425/7, 431/18, 538/4, 538/8, 539/20, 540/22, 542/14, 545/19, 679/23.

(*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**Sarasvatī**, name of a yakṣiṇī” (bir yakṣiṇī adı) (s. 583). En son örnekte olduğu gibi bir şehir ve nehir adı olan *Sarāvati* vardır. Röhrborn, sözcüğü *sarasvatī* olarak okumuştur ancak doğrusu “nehir” anlamına gelen *Sarāvati* olmalıdır. Belki metnin aslında yanlış yazılmış ya da Röhrborn hatalı okumuş olabilir. Bu sözcüğü Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) şöyle açıklamaktadır: “**Sarāvati**, name of a city and river” (bir şehir ve nehir adı) (s. 583).¹⁰⁴

İnçe k(a)ltı azrua t(e)ḡriniḡ hormuzta t(e)ḡriniḡ sarasvatı t(e)ḡri kızınıḡ şirikini kut t(e)ḡriniḡ vasundarı yir katunınıḡ sançanaçavı uruḡutnuḡ... AY 425/4 (Kaya, 1994, s. 243).

Öyle ki Ezrua tanrının, Hormuzta tanrının, Sarasvati tanrıçanın, Şirikini saadet tanrısının, Vasundari yer hatunun, Sançanaçaye generalin...

Biziḡçileyü ök ezrua t(e)ḡri hormuzta t(e)ḡri sarasvatè t(e)ḡri şirikènè kut t(e)ḡrisi vasundarè yèr uruḡutı sekiz otuz bag t(e)ḡriler kuvragı... AY-VI 0622 (Ayazlı, 2012, s. 111).

Bizim gibi Ezrua tanrı, Hormuzta tanrı, Sarasvati tanrı(ça), Şirikini saadet tanrısı, Vasundari yer savaşı, yirmi sekiz bey tanrılar topluluğu...

Nom bitigde sarasvatı atl(ı)ḡ t(e)ḡri kızı ötüg ötünmek atl(ı)ḡ bès y(è)ḡ(i)rminç bölük. AY-VII 340 (Çetin, 2012, s. 130).

Öğreti kitabında Sarasvati adlı tanrıça, dilekte bulunmak (soru sormak) adlı on beşinci bölüm.

Nairançan üḡ[üz]/li sarasvatı üḡüz suvınl[ı] yakın boltı. HT-VII 485 (Röhrborn, 1991, s. 53).

Nairançan nehri, Sarasvati nehri suyuyla yakındı.

47) sodamari (1): *Skr.* (özel ad) kuzeyde bulunan şimşek tanrısı (Çetin, 2012, s. 255). Esasen bu sözcüğün anlamı metinde açıkça belirtilmiştir. Bununla ilgili Çetin’in *Altun Yaruk Yedinci Kitap* (2012) adlı eserinin “Uygurca Dizin” kısmında bilgi verilmektedir (s. 255).

Tagdın yınak orunta sodamari atl(ı)ḡ yaşın èligi ol. AY-VII 166 (Çetin, 2012, s. 118).

Kuzey tarafta (bulunan) Sodamari adlı Şimşek hükümdarıdır.

¹⁰⁴ Diğer tanıklar için bkz. AY 431/15, 473/12, 473/15, 479/12, 480/13, 481/7, 481/15, 481/18, 482/13, 483/17, 486/9, 487/19, 488/24, 495/1, 497/1, 497/19, 505/4, 512/1, 657/20, 657/23, 660/22, 679/21.

48) sudur (86): < Skr. *sūtra* Buddha'nın öğretisi kitabı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “*sūtra*, nt. (also *sūtrānta*, q.v.), (1) (= Pali sutta) *discourse*, as a type of Buddhist sacred text (*pravacana*), one of twelve or nine (2) also = *sūtrā-piṭaka*, q.v. (= Pali sutta-piṭaka), *the (collection of) discourses*, one of the three grand divisions of the Buddhist canon” (nötr (Ayrıca *sūtrānta*, karş.), 1. (= Palice sutta) *söylev/nutuk*, bir çeşit Budist kutsal metin (*pravacana*), on ikide bir ya da dokuz 2. ayrıca = *sūtrā-piṭaka*, karş. (= Palice sutta-piṭaka), *söylevler(in koleksiyonu)*, Budist Kanunu'nun üç büyük bölümünden biri) (s. 604). DTS (1969)'de *sudur* sözcüğüne bakıldığında *sutur* maddesine atıf yapıldığı görülür (s. 513). Bu maddede ise sözcük, “**SUTUR** [чкр. *sūtra*] цутра” (Skr. sutra) şeklinde açıklanmaktadır (s. 515).¹⁰⁵

Bo sudur nom erdinig alıp teginip tutsarlar okısarlar adınlarka yme [okıtsarlar] nomlasarlar... AY 80/5 (Kaya, 1994, s. 99).

Bu sutra öğretisi mücevherini alıp saygıyla yapıp benimseler, okusalar, başkalarına da okutsalar, öğretseler...

Ançulayu yme bo suður, kopça kötrülmüş idok nom. AY-VI 1218 (Ayazlı, 2012, s. 157).

Öyle ki bu sutra, tümüyle yüceltilmiş kutsal öğretilerdir.

Ol bahşı sudur abipiray-ın-ta kılmış ol muntağ ukmak-ıg. Üİ 113a 13 (Barutçu Özönder, 1998, s. 49).

O üstat, sutra açıklamasında bunun gibi bir anlayışı çıkarmıştır.

Sudur-ta yrılıka[mış] ol. HT-V, VI, VIII, X/V38/4 (Tuguşeva, 1991, s. 57).

Sutrada buyurmuştur.

Agt[aru] teginmişçe sudurlarda şast[rılar]ta uçınta bütinte şaşmışı tegi[l]miş üküş erdi. HT-VI 1768 (Ölmez, 1994, 98).

Aktararak erişince (vakıf olunca), sutralarda şastırlarda baştan sona şaşırdığı rastladığı birçok (şey) (var) idi.

T(e)ñri hanım(ı)z yaratmış kamag sudurlar şastırların süö başlagın, yarumış ol öñrekilerninde. HT-VII 197 (Röhrborn, 1991, s. 30).

¹⁰⁵ Diğer tanıklar için bkz. AY 34k/l 1, 81/19, 82/23, 87/5, 104/23, 270/21, 274/3, 274/4, 274/7, 274/10, 274/15, 274/16, 274/18, 275/1, 275/6, 278/24, 453/22, 454/6, 670/19, 670/21, 674/11, 684/14, 454/11, 34/12, 675/3, 86/21, 669/11, 685/10, 363/11, 276/15, 277/8, 26/9, 26/17, 582/8, 582/20, 666/9, 670/1, n668/20, 669/5; HT-V, VI, VIII, X: V 38/4, VI 3/17, 4/2-4-6-9-11-12-14-16, 12/10, 19/2, 21/15-18-20, 22/6, 23/21, 24/10-24, 30/8, VIII 1/19, 27/17, X 4/10.

Tanrı hanımız, bütün sutraların (ve) şastırların eski başlangıcını süslemiş(tir)/donatmış(tır), öncekilerde aydınlanmıştır.

Agtarguluk sudurlarda şast(a)rlarda munta yokın aşnu agtarzun. HT-IX 1640 (Aydemir, 2013, C.1 s. 198).

Aktarılan (çevrilen) sutralarda (ve) şastırlarda bunda olmayanı önce aktarsın.

49) şakimuni/şakimuni (23): < Skr. *śākyamuni* Buddha adı, śakya hükümdarı. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “*Śākyamuni* (= Pali Sak°; see also *Śākyasiṃha*), (1) epithet of the historic Buddha, passim; as 7th of the ‘seven Buddhas’, beginning with Vipasyin; he is one of two Buddhas in the northeast...” (= Palice Sak°; ayrıca bkz. *Śākyasiṃha*), 1. birçok yerde, tarihe geçmiş olan Buda’nın sıfatı/lakabı; Vipasyin ile başlayan ‘Yedi Buda’nın yedincisi olarak; Kuzeydoğudaki iki Buda’dan biri, O’dur...) (s. 525). Edgerton (1993), *Śākyasiṃha* maddesinde ise sırasıyla ‘lion of the Śākyas’ (Śākyların aslanı), ‘epithet of the historic *Śākyamuni*’ (tarihe geçmiş olan *Śākyamuni*’nin sıfatı/lakabı) anlamlarını vermektedir (s. 525). *DTS* (1969)’de ise, *ŞAKIMUNI* maddesinde sözcük şöyle açıklanmaktadır: “[скр. śākyamuni] и. собственное легендарный основатель буддизма Гаутама Шакья-Муни (буквально мудрец из рода Шакья)” ([Skr. śākyamuni] özel isim Budizmin efsanevî kurucusu Gautama Şakya-Muni (aynen Şakya soyundan bir bilge) (s. 520).¹⁰⁶

Anta kin şakimuni burkanıg gr(a)tırakut tagda... AY 25/7 (Kaya, 1994, s. 70).

Ondan sonra Şakimuni Buda’yı, Gratrakut dağında...

Bökünki kün üze bahşımız şakimuni t(e)ṇri t(e)ṇrisi burhan k(e)ntü özi meniṇ tapıgımın ayagımın algalı. AY-VI 0378 (Ayazlı, 2012, s. 92).

Bugünkü gün hakkında üstadımız Şakimuni tanrı tanrısı Buda bizzat kendisi benim himzetimi saygımı alan...

Şakimuni tṇri burhan nom[ı] alḳınsar bu çintan tṇri b[urhan] sagari pryan-ka kirür tip munılayu söz-leyür. HT-V, VI, VIII, X/V84/16 (Tuguşeva, 1991, s. 94).

Şakimuni tanrı Buda’nın öğretisi yok olursa, bu Çintan tanrı Buda Sagari Pryan’a girer.

Şakimuni t(e)ṇri burhannıṇ ulug törlügin, anın bo işig tapladı. HT-VII 1621 (Röhrborn, 1991, s. 140).

¹⁰⁶ Diğer tanıklar için bkz. AY 25/23, 26/3, 32/18, 34j/22, 41/11, 116/2, 187/11, 352/19, 357/6, 420/19, 578/13, 583/19, 642/16, 658/5, 678/20, 682/16, 684/11; HT-V, VI, VIII, X: V 62/3, VIII 18/22, 19/15.

Şakimuni tanrı, Buda'nın yüce farkıyla, onun bu işini beğendi.

Kün t(e)ŋri teg yaruyu ay t(e)ŋri teg yaltrıyu şakimuni burhan nomıña evrilzün.

HT-IX 424 (Aydemir, 2013, C.1 s. 93).

Güneş tanrı gibi aydınlatarak, Ay tanrı gibi parlayarak, Şakimuni Buda öğretisine dönsün.

50) şasin/şazın/şazın (22): < Toh. *śasam* < Skr. *śāsana* öğreti, disiplin, akide. DTS (1969)'de bu sözcük için üç madde başı vardır. Bunlar sözlükteki sırasıyla: **ŚASANI**, **ŚASIN** ve **ŚAZĪN**. Bu maddelerdeki açıklamalar sırasıyla şöyledir: “**ŚASANI** [скр. śāsana] *пел. наставление; вероучение*” (Skr. talimat/eğitim, akide/iman/inanç) (s. 520); **ŚASIN** см. **şazın** (bkz. **şazın**) (s. 520); **ŚAZĪN** [скр. śāsana] *поучение, наставление, указание*” (akıl öğretme/öğüt, talimat/eğitim, yönerge/direktif) (s. 521).¹⁰⁷

Tört m(a)harañçlara kuvragıñızlar birle bo yağışlıg tapıgımıznu teginip burkan şasınıg küzetip... AY 29/9 (Kaya, 1994, s. 72).

Dört muhafızlara, cemaatleriniz ile birlikte bu kurban yeri hizmetimizi saygıyla yapıp Buda disiplinini koruyup...

Ötrü üç üdki burhanlarınıñ edgü tetyük köni nomlug şazınıg küyü küzetü tutmuş bolgay sizler. AY-VI 0027 (Ayazlı, 2012, s. 65).

Sonra üç zamanki Budaların iyi dediği gerçek öğreti disiplinini gözeterek korumuş olacaksınız.

Ol öñreki burkanlar şazın<ın>ta edgü kılınç kılmuş tözüñ kutlug tınl(ı)glar erserler... AY-VII 361 (Çetin, 2012, s. 132).

O önceki Budaların öğretisinde iyi amel işlemiş, asil (ve) mutlu canlılar iseler...

Küentso atl(ı)g nomçı açarı, nomnuñ şazınıñ yëveki yakası erdi. HT-VI 1593 (Ölmez, 1994, s. 81).

Hsüen-Tsang adlı vaiz üstat, öğretinin (ve) disiplinin süsüydü/donanımıydı.

M(e)n samtso açarı birle kêç tuşmuşka burhan nomın şazının kênjürtü umadım têp kenrenti. HT-VII 1296 (Röhrborn, 1991, s. 116).

Ben, tripitaka üstadı ile geç karşılaşınca Buda öğretisini (ve) disiplinini yorumlayamadım deyip acı bir sesle seslendi.

¹⁰⁷ Diğer tanıklar için bkz. AY 405/8, 684/18, 92/1, 164/15, 662/20, 342/16, n405/8-9, 663/19, 513/23, 514/23, 541/14, 683/17, 337/9, 474/10; HT-V, VI, VIII, X: V 18/25, 24/7, 37/2, 42/18, 73/7, 82/5-6, VI 6/17, 12/3-4, 13/14, VIII 14/4, 20/11, 26/15.

Köni nom şazınığ munçulayı seve amrayu y(a)rılıkap... HT-IX 1074 (Aydemir, 2013, C.1 s. 154).

Gerçek öğreti disiplinini böylece severek buyurup...

51) t(e)ñri (1310): *Tür.* Tanrı; efendi; gök, gökyüzü. Daha önce açıkladığımız *teñri* sözcüğü için bkz. *teñri* s. 58.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Diğer tanıklar için bkz. AY 3/4, 3/17, 11/3, 12/5, 16/19, 21/9, 22/2, 22/16, 33/17, 34c/8, 34d/44, 34d/45, 34e/4, 34e/5, 34g/2, 34g/8, 34g/14, 34g/18, 34g/20, 34ğ/3, 34ğ/9, 34ğ/15, 34ğ/21, 34h/4, 34h/10, 34h/16, 34İ/18, 34İ/20, 34j/17, 34j/21, 34j/21, 34k/4, 34l/9, 36/18, 36/23, 37/22, 41/11, 41/13, 44/21, 46/22, 46/22, 81/17, 85/3, 85/14, 88/11, 88/15, 88/22, 89/1,91/10, 92/9, 92/18, 94/10, 94/16, 96/2, 111/22, 112/5, 116/3, 124/15, 125/18, 131/5, 131/5, 131/9, 131/11, 131/12, 131/18, 131/19, 131/19, 132/3, 132/16, 132/17, 134/9, 136/2, 142/12, 142/13, 142/14, 142/14, 142/15, 142/16, 142/23, 143/1, 143/3, 143/4, 143/6, 143/7, 143/9, 143/10, 143/11, 143/12, 143/13, 143/15, 143/16, 143/17, 143/18, 143/20, 143/21, 147/20, 149/18, 149/19, 149/19, 150/10, 157/15, 157/15, 157/16, 157/18, 158/13, 163/22, 167/16, 167/17, 167/17, 168/8, 169/18, 172/6, 173/12, 173/13, 173/14, 173/15, 173/16, 173/17, 173/18, 173/19, 173/20, 173/20, 173/21, 173/22, 173/23, 174/1, 174/2, 174/3, 174/4, 174/5, 174/5, 177/3, 182/4, 182/5, 182/12, 183/13, 183/14, 183/23, 184/15, 185/12, 186/14, 186/21, 187/17, 187/18, 188/7, 188/10, 188/14, 188/18, 188/19, 188/19, 188/23, 189/1, 189/5, 189/7, 189/10, 189/15, 189/16, 190/6, 190/7, 190/11, 190/20, 190/23, 191/2, 192/14, 192/22, 194/1, 195/1, 197/6, 197/9, 197/23, 198/24, 201/17, 202/1,203/1, 210/15, 212/16, 221/12, 259/11,260/7, 260/8, 260/10, 260/12, 271/9, 299/9, 299/18, 300/3, 308/17, 323/16, 332/11, 332/21, 335/13, 335/18, 335/20, 336/12, 338/10, 338/12, 340/13, 341/1, 341/3, 342/10, 345/10, 345/13, 347/15, 348/19, 348/23, 349/8, 351/7, 355/9, 357/6, 357/8, 357/10, 357/12, 357/14, 357/16, 357/19, 357/20, 357/22, 358/1, 358/2, 358/4, 358/6, 358/8, 358/9, 358/11, 358/13, 358/15, 358/16, 358/18, 358/21, 358/23, 359/2, 359/4, 359/6, 359/7, 360/5, 362/5, 362/22, 371/2, 371/15, 372/1, 372/1, 372/6, 372/19, 372/20, 372/24, 373/7, 373/9, 373/10, 374/11, 375/6, 377/14, 378/5, 378/7, 378/10, 378/12, 378/21, 378/22, 378/23, 379/5, 379/8, 379/16, 380/23, 381/9, 381/11, 381/13, 382/2, 382/13, 383/1, 389/9, 389/22, 390/12, 390/14, 390/20, 391/3, 391/5, 391/13, 391/20, 392/9, 392/12, 392/18, 393/16, 396/16, 396/17, 396/20, 397/2, 397/23, 398/1, 398/13, 398/14, 398/21, 399/5, 399/6, 403/18, 406/9, 406/15, 409/17,412/15, 414/16,417/9,419/18, 420/20, 423/9, 424/22, 425/5, 426/3, 430/15, 431/15,431/15, 431/16, 431/20, 433/10, 434/18, 436/6, 436/10, 440/10, 440a/1 3, 441/21, 442/5, 444/17, 449/2, 449/20, 450/1,450/5,451/13, 451/15,455/11,455/16, 455/19, 456/8, 457/16, 459/9, 460/2, 460/11, 462/14, 465/10, 466/2, 466/3, 467/13, 468/6, 469/5, 469/7, 469/23, 470/1,470/20, 471/14, 472/18,473/12, 473/15, 473/18, 479/12, 479/14, 480/12, 480/13, 480/16, 480/21,481/7, 481/7, 481/9, 481/13,481/15, 481/18, 482/13, 483/17, 485/1,485/10, 486/5, 489/1,489/5,490/10, 491/9, 491/19, 492/17, 493/13,493/15, 493/18, 493/19, 495/1,497/8, 497/12, 497/19, 502/11, 502/14, 503/9, 506/1, 506/4, 507/15, 507/21, 509/2, 509/5, 509/7, 509/23, 510/12, 511/8, 511/23, 512/1, 512/3, 512/19, 512/22, 512/23, 514/6, 514/22, 515/4, 516/7, 517/16, 517/17, 518/9, 518/13, 518/13, 519/19, 520/4, 527/2, 527/3, 527/6, 527/20, 532/13, 533/8, 533/16, 533/21, 534/1, 534/5, 535/7, 537/12, 538/17, 542/4, 542/14, 545/18, 546/14, 546/17, 547/17, 547/36, 549/1, 549/4, 549/10, 549/17, 550/6, 550/7, 550/20, 550/23, 551/2, 551/15, 554/22, 560/12, 564/19, 565/10, 567/17, 568/4, 570/11, 572/14, 576/3, 579/2, 580/4, 580/21, 580/22, 581/1, 581/19, 584/4, 584a/9, 596/12, 596/14, 598/11,598/13,606/11, 606/14, 506a/4, 606a/11, 606b/1,606b/8, 607/6, 617/6, 618/19, 628/23, 642/12, 644/5, 644/8, 644/14, 644/20, 644/23, 645/8, 645/12, 645/23, 648/13, 649/12, 650/2, 650/13, 650/21, 652/5, 652/22, 653/10, 653/14, 657/1, 657/6, 657/20, 657/21, 657/23, 658/2, 658/19, 660/21, 660/22, 660/23, 661/17, 661/19, 662/1, 662/23, 666/6, 666/19, 666/20, 666/21, 667/12, 667/13, 667/15, 667/22, 668/2, 668/8, 668/10, 668/21, 669/13, 670/9, 670/23, 671/8, 672/12, 672/17, 672/19, 672/23, 678/12, 679/21, 681/24, 682/16, n405/10, n565/17, n666/5, 348/13, 654/11, 44/8, 497/2, 655/12, 132/18, 158/13, 168/9, 336/13, 379/6, 381/21, 390/21,391/20, 394/3, 420/1,467/16, 468/10, 469/9, 470/6, 471/16, 486/10, 505/5, 534/9, 548/10, 549/15, 658/10, 679/14, 685/6, 31/21, 31/24, 34j/14, 83/8, 83/20, 84/8, 84/23, 85/8, 88/15, 90/18, 131/6, 158/15, 168/10, 175/7, 182/4, 182/6, 182/16, 183/2, 186/10, 192/11, 192/16, 193/2, 193/3, 193/13, 194/3, 194/22, 197/7, 197/7, 315/8, 341/10, 380/24, 393/5, 396/18, 398/14, 398/21, 399/1, 399/15, 400/17, 403/18, 404a/7, 405/10, 406/8, 409/8, 412/16,414/16, 421/13, 423/8, 425/21, 430/14, 431/19, 432/3, 432/9, 434/3, 435/7, 435/22, 437/21,440/14, 449/16, 451/7, 451/13, 454/9, 455/4, 455/15, 457/14, 458/11, 482/6, 484/20, 492/14, 496/17, 509/3, 509/7, 509/21, 517/6, 538/5, 538/8, 538/9, 540/21, 542/13, 545/22, 547/65, 548/6, 548/8,

T(e)ñri tavgaç kan üdinte gıtsosamatso atl(i)g bodis(a)t(a)v açarı küntin yınak suv yolınta kitip enetkek yiriñe barıp... AY 3/13 (Kaya, 1994, s. 61).

Tanrı Çin hanı zamanında Gıtsosamatso adlı Buda adayı üstat, güney tarafta su yolunda gidip Hindistan ülkesine varıp...

Altun öñlüg y(a)rukın y(a)rutu yaşıtu turgaylar t(e)ñrim tēp ötündiler. AY-VI 0496 (Ayazlı, 2012, s. 101).

Altın renkli ışıyla açık (bir) şekilde devam edecekler, ey Tanrım! deyip ricada bulundular.

549/10, 549/14, 549/16, 550/11, 550/16, 550/21, 550/23, 551/5, 552/3, 552/10, 552a/8, 553/5, 553/7, 553/15, 553/17, 554/6, 554/8, 560/3, 560/21, 561/14, 562/6, 565/10, 565/17, 566/8, 574/15, 575/5, 575/9, 575/13, 576/2, 579/13, 580/18, 617/13, 663/3, 665/3, 666/5, 192/17, 194/5, 195/3, 198/2, 398/4, 28/9, 29/22, 34k/13, 508/5, 508/11, 508/16, 510/4, 26/19, 27/5, 27/12, 30/3, 399/13, 409/19, 426/4, 440/11, 451/17, 484/6, 484/12, 484/14, 520/13, 549/19, 669/1, 679/24, 53/6, 53/11, 53/17, 84/4, 187/8, 194/2, 392/5, 398/1, 413/2, 417/10, 425/1, 425/8, 426/20, 502/22, 509/11, 509/18, 549/12, 563/14, 564/18, 684/15, n549/16, n560/23, 88/14, 187/19, n380/24, 34ç/21, 41/17, 79/10, 79/18, 85/22, 99/7, 99/21, 363/2, 438/19, 481/19, 485/17, 647/20, 662/4, 669/15, 671/2, 656/2, 118/20, 125/1, 34k/6, 34k/21, 341/2, 37/3, 89/3, 91/4, 94/19, 95/15, 110/21, 113/5, 113/13, 114/4, 114/8, 114/14, 114/16, 114/19, 124/2, 125/10, 132/6, 132/15, 149/22, 150/5, 157/21, 158/2, 158/1 i, 167/19, 174/20, 177/4, 182/15, 183/10, 184/2, 184/14, 188/21, 189/6, 193/23, 194/23, 197/11, 197/22, 202/3, 202/20, 202/23, 333/5, 333/10, 334/2, 334/4, 334/12, 335/3, 335/10, 335/22, 336/10, 341/5, 342/8, 346/16, 346/22, 349/13, 349/22, 372/8, 373/2, 378/16, 378/19, 390/16, 390/19, 392/15, 397/4, 397/7, 397/10, 397/22, 399/9, 399/24, 400/1, 401/3, 401/11, 402/5, 403/3, 403/7, 403/15, 406/17, 407/17, 408/5, 409/16, 414/20, 423/12, 423/13, 426/2, 430/18, 432/19, 432/19, 433/15, 433/19, 435/6, 435/12, 436/5, 436/20, 437/16, 438/19, 439/19, 440a/1 5, 440a/22, 440b/9, 440b/19, 444/8, 444/15, 445/22, 447/7, 447/15, 448/1, 448/21, 450/4, 455/21, 456/12, 457/12, 460/6, 462/3, 462/13, 467/15, 467/15, 468/9, 468/9, 468/21, 469/8, 469/18, 469/21, 470/3, 470/3, 470/22, 470/23, 471/16, 471/24, 472/10, 472/17, 473/21, 474/24, 479/18, 480/10, 507/3, 513/5, 514/20, 515/22, 518/16, 523/13, 523/21, 527/1, 527/22, 530/18, 531/10, 534/9, 535/18, 536/7, 536/20, 538/19, 539/18, 540/1, 542/17, 545/16, 546/20, 547/12, 548/13, 548/16, 549/6, 606a/12, 606b/11, 607/4, 645/14, 647/11, 648/4, 652/3, 652/7, 653/16, 653/18, 653/21, 653/23, 654/2, 655/22, 656/3, 656/9, 658/7, 659/7, 660/4, 660/10, 660/19, 663/6, 663/17, 663/21, 664/1, 669/13, 670/12, n652/13, 333/7, 334/6, 656/17, 668/1, 34ğ/1, 336/11, 383/11, 392/7, 420/4, 425/3, 425/4, 425/9, 436/15, 436/16, 438/22, 438/23, 502/19, 503/2, 503/4, 503/7, 503/12, 503/14, 503/17, 503/19, 503/21, 621/6, 628/14, 3/5, 3/17, 7/12, 11/3, 16/19, 21/9, 22/2, 22/16, 34g/2, 34g/8, 34g/14, 34g/20, 34ğ/4, 34ğ/9, 34ğ/15, 34ğ/21, 34h/4, 34h/10, 34h/17, 34İ/20, 34j/18, 34j/21, 34k/4, 341/10, 36/18, 36/23, 37/22, 41/11, 41/13, 81/17, 85/4, 85/14, 88/12, 88/16, 88/22, 89/1, 91/11, 92/9, 94/10, 94/16, 125/18, 131/9, 131/12, 131/19, 132/3, 132/17, 134/9, 136/2, 147/20, 149/19, 150/10, 157/16, 157/18, 158/13, 167/17, 168/8, 169/19, 172/6, 182/13, 183/14, 184/15, 186/22, 188/8, 188/19, 188/23, 189/7, 189/10, 189/15, 189/16, 190/7, 190/12, 190/20, 191/1, 191/2, 192/14, 192/22, 194/1, 195/1, 197/9, 197/23, 198/24, 201/18, 202/1, 203/2, 271/9, 332/11, 332/22, 335/19, 335/20, 336/13, 340/14, 341/1, 341/3, 342/10, 345/11, 355/9, 357/6, 357/8, 357/10, 357/12, 357/14, 357/16, 357/19, 357/21, 357/22, 358/1, 358/3, 358/4, 358/6, 358/8, 358/9, 358/11, 358/13, 358/16, 358/19, 358/21, 358/23, 359/2, 359/4, 359/6, 359/8, 360/5, 362/22, 371/2, 371/16, 372/6, 373/8, 378/5, 378/10, 378/12, 379/9, 379/16, 390/14, 390/20, 391/4, 391/13, 391/20, 392/9, 392/12, 392/18, 393/16, 396/20, 397/2, 397/23, 398/14, 399/5, 399/7, 406/9, 406/15, 409/17, 414/17, 417/9, 420/20, 423/9, 426/3, 430/15, 431/16, 440/10, 440a/13, 449/3, 449/20, 450/1, 451/13, 451/15, 455/16, 455/19, 456/9, 457/16, 459/9, 460/3, 460/11, 462/14, 465/11, 466/2, 466/3, 467/13, 468/6, 469/7, 470/1, 470/20, 471/14, 472/19, 473/18, 479/15, 480/13, 481/8, 481/9, 481/13, 485/1, 497/8, 509/13, 510/12, 511/23, 512/23, 514/23, 515/4, 516/7, 517/16, 518/13, 519/19, 527/2, 527/20, 533/8, 534/6, 537/12, 538/17, 542/14, 545/19, 546/14, 546/17, 547/18, 567/17, 568/4, 570/11, 580/21, 581/19, 596/12, 598/11, 600/12, 601/4, 606/1 1, 606a/4, 606a/11, 606b/1, 606b/8, 607/6, 628/23, 642/12, 644/5, 644/14, 644/21, 644/23, 645/8, 645/12, 648/13, 649/12, 650/2, 652/22, 653/10, 653/11, 653/13, 653/14, 657/2, 657/21, 658/2, 660/21, 661/19, 662/1, 662/23, 666/6, 666/21, 667/15, 668/10, 670/9, 670/23, 672/12, 672/19, 672/24, 682/16.

Anta ötrü tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan ayagka tegimlig şariputri arhantig okıyu y(a)rılıkap inçe tēp y(a)rılı[ka]dı. AY-VII 8 (Çetin, 2012, s. 105).

Ondan sonra gerçek bilge tanrı tanrısı Buda saygıya layık Şariputri azizi çağırıp böyle deyip buyurdu.

Bu burhan-ıg tükel bilge tñri tñrisi-i burhan esen yrılıkar-r erken... HT-V, VI, VIII, X/V84/5-6 (Tuguşeva, 1991, s. 94).

Bu Buda'yı, gerçek bilge tanrı tanrısı Buda mükemmel buyururken...

T(e)ñri hanım(ı)z kutı özüm[t]e bo m(e)niñ kraja tonumın [alu] y(a)rılıkamagay erdi tēp tēdi. HT-VI 1238 (Ölmez, 1994, s. 45).

Tanrı hükümdarımızın asilliği, benden bu benim rahip elbisemi almayı buyurmayacaktı deyip dedi.

T(e)ñri t(e)ñrisi burhannıñ edgü ögli köñülü tegmiş işi küdöki üze yok. HT-VII 50 (Röhrborn, 1991, s. 19).

Tanrı tanrısı Buda'nın iyi düşünceli gönlünün değdiği iş üzerine yoktur.

Toyın küentso kuñ-lo-si señremte t(e)ñri hanım(ı)z y(a)rılığa tegip bulu tegindim(i)z. HT-IX 59 (Aydemir, 2013, C.1 s. 59).

Rahip Hsüen-Tsang, Kung-lo-si manastırında tanrı hanımızın emrine ulaşmış eriştik.

52) t(e)ñri kızı (19): Tür. Tanrıça.¹⁰⁹

Anın s(e)n tözün t(e)ñri kıızıya kayu köni kértü süzük kértgünç köñülüñ üze kamag tınl(ı)glarka edgülügin bo ötügüg ötiündiñ erser. AY-VII 518-519 (Çetin, 2012, s. 144).

“Ey asil *Tanrıça*, nasıl doğru, saf (bir) gönülle (ve) canlılara iyilik olsun diye bu sözleri söylediyse...” (Çetin, 2012, s. 183).

53) tēgin/tigin, tēgit (83): Tür. prens, prensler ((11) tēginin kalıplaşmış çoğulu).

Daha önce açıkladığımız *tēgin/tigin, tēgit* sözcükleri için bkz. *tēgin, tēgit* s. 59.¹¹⁰

¹⁰⁹ Diğer tanıklar için bkz. AY-VII 340, 343, 486, 513, 529, 537, 540, 558, 587, 717, 721, 750, 784, 827, 833, 861, 918, 925.

¹¹⁰ Diğer tanıklar için bkz. AY 608/16, 608/22, 609/5, 610/1, 610/12, 610/20, 611/6, 611/11, 612/14, 615/6, 615/16, 616/9, 623/6, 624/21, 629/9, 632/7, 632/12, 633/1, 635/10, 635/17, 638/3, 642/15, 642/21, 621/20, 622/2, 634/9, 634/22, 636/12, 637/5, 637/7, 639/15, 640/8, 620/13, 610/10, 609/12, 31/13, 618/14, 619/11, 620/13, 629/20, 635/11, 90/4, 416/23, 547/30, 608/10, 619/6, 620/9, 623/5, 629/21, 631/21, 638/13, 414/23; HT-V, VI, VIII, X: V 46/26, 65/10, 66/2-7.

Bo savıg eşidip m(a)has(a)tıvı tigin ötrü içisi tiginke bo bars negü yiyür uzatıkı aşı negü ol tip ayıtdı. AY 610/10 (Kaya, 1994, s. 322).

Mahasatvı prens bu sözü işitip sonra ağabeyi prense “Bu kaplan ne yiyor ? Sürekli yemeği nedir?” deyip sordu.

Aşoki-i ilig kan oğlu kunali tigin dkşaş il balık-ta balık begi erken [an]tağı begleri ez-ük yrlğıg [ki]rtgünüp... HT-V, VI, VIII, X/V65/7 (Tuguşeva, 1991, s. 78).

Aşoki hükümdarın oğlu Kunali prens, Dkşaş şehrinde şehir beyi (yöneticisi) iken oradaki beyleri yalan buyruğa inanıp...

Han ogl[ı] hanlıg tegin yaratmış süö tükedi... HT-VII 213 (Röhrborn, 1991, s. 32).

Han oğlu hükümdar prensin donattığı asker tamamen...

Waŋ tegin(i)ya miŋke bütüp tümenke kutadmakı bolzun. HT-IX 1463 (Aydemir, 2013, C.1 s. 187).

Wang prensçik! Bine tamamlayıp on bin (kere) mutlu olsun.

Hatunlar teginler begler buryuklar inançlar tayançlar arkası bir ikinçike öçsüz keksiz övkesiz kakıgsız eymençsiz köñülin erñiñü ögrünçlüg sevinçlig bolmuş. AY-VI 0292 (Ayazlı, 2012, s. 86).

Hatunlar, prensler, beyler, kumandanlar, bakanlar (ve) danışmanlar topluluğu birbirine (karşı) intikamsız, öfkesiz gönül(leri) sayesinde fevkalade neşeli (ve) sevinçli olmuş.

54) toyın (151): < Çin. *dao-rén* rahip. Bu sözcük için DTS (1969)’de iki farklı maddede birinden diğerine atıf yapılır. Bu maddeler sözlükteki sırasıyla şunlardır: “**TOJİN I** [kum. 道 人 даожэнь, dau-zin] буддийский монах” ([Çin. dau-zin] Budist keşiş/rahip) (s. 572) ve “**TOJUN** буддийский монах” (Budist keşiş/rahip) (s. 572).¹¹¹

Tözünler ogli tözünler kızı toyın şamnanç upası upasanç tört törlüg tirin kuvragların köñülünjüzlerte antag sakınçınızlar tursar... AY 2/12 (Kaya, 1994, s. 61).

¹¹¹ Diğer tanıklar için bkz. AY 23/13, 34b/22, 112/19, 137/17, 173/5, 191/15,259/22, 343/19, 403/3, 403/24, 404/1, 404/1, 404/2, 404/4, 405/20, 422/10, 440/20, 446/6, 458/21, 465/23, 479/19,513/5, 573/13, 606/7, 671/20, 680/6, 682/8, 684/1, 686/2, 686/2, 686/3, 629/4, 606a/7, 87/1, 90/9, 340/9, 393/9, 606b/2, 393/19, 643/5, 643/17, 196/1, 393/17, 458/22, 684/4, 465/11; HT-V, VI, VIII, X: V 2/23, 3/7, 4/14, 12/3-15, 13/3-7, 16/12-15-20, 24/2, 25/24, 26/2-3-12-19-21, 27/1-6-10-12-17, 29/14, 32/15, 34/2, 43/12-19, 47/5, 49/23, 51/14, 60/8-21-23, 61/2-14-21-22, 64/14, 73/25, 78/22, 82/11-23-25, VI 5/10, 10/10, 12/6, 15/24, 16/8-12, 17/3, 19/9-11-12-14-15-17-19-20-23-25, 20/5-7-9-11-13-15-16-18-20-25, 21/3, 22/10, 24/17, 25/24, 32/9, 34/3, 37/22, VIII 12/5, 20/13, 27/4, 29/3-20, 30/16.

Dört türlü cemaatlerin asiller oğlu, asiller kızı, rahip, rahibe, inanan erkek ve kadın(ları), gönlünüzde öyle düşünceleriniz durursa...

Azu toyın dëntar körkin kılıp ëligimte çintamani erdini altun kapçuk birle tuta... AY-VI 1044 (Ayazlı, 2012, s. 144).

Yahut din adamı kılığına girip elimde Çintamani mücevheri altın (bir) küçük kap ile tutarak...

Bo y(a)rılıgı eşidip anant toyın ol kamag tërin kuvrag öñin öñin t(e)ñri t(e)ñrisi burkanıg tëtrü körü olurtılar. AY-VII 156 (Çetin, 2012, s. 117).

Rahip Anant bu buyruğu işitince tüm cemaat öne doğru (gelerek) tanrı tanrısı Buda'yı dikkatlice izleyerek oturdular.

[Ö]trü toyın-ıg yal(a)vaç-ka [tut]uz-u birgil kelürgil tip munılayı [kat]ıg sav itdi. HT-V, VI, VIII, X/V3/13 (Tuguşeva, 1991, s. 30).

Sonra “rahibi elçiye teslim et (ve) geri gel” deyip böyle sıkı sıkı tembihledi.

M(e)n toyın küentso sıg yuka biligim... HT-VI 1229 (Ölmez, 1994, s. 45).

Ben rahip Hsüen-Tsang, yeterli olmayan bilgim...

Han tapladı taplamışta kën vrharlıg toyın hoizin (oku: hoizin?) atl(i)g açarida ulatı açar[ri]lar, yene yığılıp onđ[ınkı] süü uruñutı wañ-ki begke bititip; pi t[aş] yaratdılar. HT-VII 311 (Röhrborn, 1991, s. 39).

Han beğenir beğenmez hemen Vrharlı rahip Hoijin adlı üstattan başka üstatlar yine toplanıp oradaki ordu generali Wang-ki Bey'e bildirip ovanın dışını süslediler.

Öz kuvragın lahki balıkdaki kamag toyın ş(a)mnançıg uduzup... HT-IX 563 (Aydemir, 2013, C.1 s. 106).

Lahki şehrindeki kendi cemaatini, tüm rahip ve rahibeleri götürüp...

55) törö/törü (201): Tür. kural, yasa, öğreti, (dinî) tören. Daha önce açıkladığımız törö/törü için bkz. **törö/törü** s. 60.¹¹²

¹¹² Diğer tanıklar için bkz. AY 34r/23, 34r/24, 133/15, 292/7, 300a/28, 302/19, 308/8, 308/12, 308/14, 309/2, 309/6, 547/38, 547/42, 547/46, 547/48, 547/50, 552b/3, 553/2, 556/17, 559/15, 562/15, 564/3, 565/7, 362/14, 386/10, 386/11, 394/18, 400/22, 413/10, 417/21, 423/13, 437/3, 449/11, 487/4, 5/8, 16/17, 20/3, 556/2, 195/18, 364/14, 365/2, 439/16, 446/15, 478/19, 486/12, 486/18, 547/8, 547/48, 552/2, 552/2, 552b/22, 553/1, 553/11, 553/21, 559/12, 564/11, 566/13, 685/16, 152/21, 155/19, 190/17, 366/2, 566/18, 638/17, 106/12, 434/14, 435/11, 552/22, 554/1, 587/16, 101/4, 418/14, 423/14, 433/15, 551/10, 561/18, 566/23, 22/11, 136/18, 181/2, 222/8, 223/19, 222/6, 374/8, 659/13, 19/3, 218/17, 361/12, 627/18, 39/16, 207/3, 10/1, 48/7, 448/7, 449/1, 461/16, 479/13, 546/2, 546/22, 547/57, 552a/12, 563/12, 356/17, 366/20, 372/10, 475/14, 483/24, 546/10, 550/1, 565/6, 565/15, 567/22, 568/15, 570/14, 596/23, 627/20, 667/2, 392/19, 533/14, 547/30, 561/11, 613/11, 667/7, n561/4-5; HT-V, VI, VIII, X: V 19/2-4-8, 20/17, 22/9-14, 42/19, 54/7, 64/4-6, 66/9, 74/9, 75/20, 80/5, 81/10, VI 8/27, 13/18, 26/14, 29/16, 34/14, 39/13, 41/13-24-26, 42/13-24-25, 44/27, VIII 4/14, 28/7-12, X 7/6, 9/4, 12/13, 13/7.

Kutlug ülüglüg inç meñilig bolup köni nom törü ükligey asılgay. AY 90/2 (Kaya, 1994, s. 102).

Mutlu, nasipli (ve) huzurlu olunca gerçek öğreti (ve) töre çoğalacak (ve) asılacak (yükselecek).

Asıglıg nomug törög biltürü ukduru y(a)rlıkamakıñızñıñ ok edgüsi teñir. AY-VI 0803 (Ayazlı, 2012, s. 125).

Faydalı öğretiyi (ve) töreyi anlatarak buyruklarınızın iyisi şüphesiz (diye) adlandırılır (denilir).

Ötrü bo nom erdinig okıtıp bo yunguluk törüg kılıp yunsun arıtınsun. AY-VII 468 (Çetin, 2012, s. 140).

Sonra bu öğretiyi okutup bu temiz töreyi yerine getirip temizlensin.

Ançulayı ok adın yol-l(a)rñıñ adın nom-ta ulatı-l(a)r-ta kılğuluk törü-si yme antağ ok. Üİ 124b 14 (Barutçu Özönder, 1998, s. 63).

Öylece şüphesiz diğer yolların, diğer öğretide (ve) diğerlerinde yerine getirilecek töresi de muhakkak öyledir.

Samtso açarı söz-ledi [nom]dağı törü neteg erser antağ [kı]lgay-men tip... HT-V, VI, VIII, X/V5/14 (Tuguşeva, 1991, s. 31).

Tripiṭaka üstadı söyledi: “Öğretideki töre (yasa) ne şekildeyse öyle yapacağım.” deyip...

Törü üzeki teginür erki. HT-VI 1293 (Ölmez, 1994, s. 51).

Yasa(ya) göre ulaşılır herhalde.

Muntag ulug törön burhan nom tsi-insi vrhar kapıgka tegdükde han y(a)rlığı üze... HT-VII 1177 (Röhrborn, 1991, s. 106).

Böyle yüce (bir) yasayla Buda öğretisi Tsi-insi, Vrhar kapısına ulaştığında hanın buyruğu üzerine...

Idok burhan nomı erser törösi arıg nomı tatıglıg tétir. HT-IX 1032 (Aydemir, 2013, C.1 s. 150).

Kutsal Buda öğretisi ise, yasaı temiz öğretisi tatlı (diye) anılır.

56) tözün (281): *Tür.* soylu, asil. Daha önce açıkladığımız *tözün* sözcüğü için bkz. *tözün* s. 60.¹¹³

¹¹³ Diğer tanıklar için bkz. AY 34d/7, 169/2, 192/17, 194/5, 195/3, 198/2, 215/22, 271/6, 275/22, 345/13, 359/13, 359/15, 359/21, 372/19, 373/10, 374/11, 375/6, 377/14, 387/14, 387/23, 388/18, 388/22, 398/4, 434/2, 435/8, 437/22, 441/11, 441/23, 474/11, 480/16, 480/21, 504/3, 505/22, 509/21, 512/3, 524/12,

Burkan kutın bulmakları için tözün ulug bahşı nagarçunı üze yaratılmış sekiz ulug orunlartaki çaytlarınñ ögdisin m(e)n... AY 33/13 (Kaya, 1994, s. 73).

Buda'nın saadetini bulmaları için asil (ve) yüce üstat Nagarçunı için süslenmiş (donatılmış) sekiz büyük yerdeki tapınakların övgüsünü ben...

Antag balıkdaki antag antag atl(ı)g bir tözün kişi üç erdinike tapıg udug ağır ayag kılğuluk süzök kértgünç köñül öritmiş. AY-VI 0947 (Ayazlı, 2012, s. 137).

Öylece şehirdeki falan filan adlı bir asil kişi, üç mücevhere saygı gösterecek (bir) saf (ve) inançlı gönül büyüttmüş.

Edgü kılınç kılmış tözün kutlug tınl(ı)glar eraserler... AY-VII 362 (Çetin, 2012, s. 132).

İyi amel işlemiş asil(ler), mutlu canlılar iseler...

Birök niz-vani-l(a)rınñ tarıkmak-ı bolsar ol üküş az töz-ün er-en-l(e)r-niñ ötrü bolur. Üİ 112b 6 (Barutçu Özönder, 1998, s. 48).

Şayet Nizvanilerin uzağı olursa, o az çok asil erkeklerin ricası olur.

Uluğ ilig beg ert[iñü] nomuğ amranmak-lıg töz-ün-le[rig] sevmeklig yrılıkar. HT-V, VI, VIII, X/V4/21 (Tuguşeva, 1991, s. 30).

Yüce hükümdar bey, öğretiyi çok seven asilleri sevmeyi buyurur.

Şastrıg ayagka tegimlig [töz]ün maitri bodis(a)t(a)v nomlayu [y(a)rılı]kamaş erür. HT-VI 1323-1324 (Ölmez, 1994, 54).

Şastırı saygıya layık asil Maitri Bodisatva (Buda adayı) vaaz ederek buyurmuştur.

T(e)rk(e)n tegin t(e)ñrim kutın tözün tapıgsak y(a)rılıkar. HT-VII 1049 (Röhrborn, 1991, s. 96).

Komutan prens, Tanrımın hikmetini asil(ce) (ve) saygıyla buyurur.

556/6, 556/10, 584a/12, 596/14, 598/13, 607/3, 657/6, 660/23, n462/12, n544/22, 428/5, 428/19, 2/11, 2/11, 341/13, 341/18, 38/2, 38/8, 39/8, 48/8, 49/7, 50/1, 51/6, 53/8, 54/10, 54/20, 57/1, 57/22, 59/8, 60/10, 62/18, 63/10, 65/19, 67/17, 71/11, 71/21, 71/22, 71/22, 72/13, 72/13, 76/13, 77/20, 77/21, 79/5, 80/4, 80/4, 80/16, 80/17, 81/11, 81/12, 81/18, 81/18, 82/6, 82/7, 82/8, 86/19, 87/18, 87/19, 91/13, 126/1, 132/8, 132/9, 146/10, 146/10, 150/1, 150/7, 150/7, 150/17, 150/17, 151/4, 151/5, 151/8, 151/8, 155/9, 155/10, 155/21, 155/21, 158/17, 158/18, 167/21, 167/22, 175/8, 175/9, 175/18, 175/19, 177/20, 177/21, 190/9, 190/9, 190/14, 190/14, 193/11, 195/6, 198/10, 203/5, 203/24, 205/3, 205/8, 214/20, 219/4, 225/3, 232/5, 237/6, 238/10, 247/22, 257/18, 279/18, 301/2, 301/4, 301/7, 301/9, 303/18, 309/12, 309/15, 311/21, 312/7, 315/13, 318/23, 321/23, 325/6, 337/16, 337/17, 339/4, 339/6, 341/13, 355/12, 356/4, 360/9, 360/10, 360/19, 360/19, 376/21, 377/15, 377/15, 379/13, 394/14, 394/14, 398/6, 429/2, 429/8, 446/14, 447/18, 447/18, 448/10, 448/13, 466/12, 466/13, 466/16, 466/16, 475/15, 480/4, 480/5, 525/11, 526/2, 539/5, 539/6, 551/7, 570/16, 581/2, 581/3, 581/9, 581/10, 600/14, 648/19, 671/7, 672/6, 672/7, n168/11, n 168/11, 78/9, 667/10, 24/18, 34/21, 686/19, 223/21, 234/5, 291/3, 291/10, 377/5, 377/22, 478/15, 501/20, 502/1, 507/17, 341/9, 544/22, n382/15, 382/15, 383/1, 389/12, 622/17; HT-V, VI, VIII, X: V 1/9, 7/15, 13/8, VI 6/11, 7/15, 9/23, 32/18, 39/1-19, 41/21, VIII 20/14, 23/9-10, 25/15.

[A]şuru y(a)rıkamış ol tört [u]lug uluşlarda tözünün yavaşın kötürü yetürmiş. HT-IX 119 (Aydemir, 2013, C.1 s. 64).

Fazlaca sözünün geçtiği o dört büyük ülkede, asilini mülayimini götürüp kaybetmiş.

57) uruñut (21): Tür. komutan, general, savaşçı. Bu sözcük, DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “*URUDUT* предводитель” (reis/lider) (s. 616).¹¹⁴

Manibadiri uruñut karınınuñ anası biş yüz kuvragları birle... AY 431/21 (Kaya, 1994, s. 246).

Savaşçı Manibadiri, şeytanın annesi (ve) beş yüz cemaatiyle birlikte...

Sançanaçaye uruñutnuñ kamag sekiz otuz bag t(e)ñrilerniñ maheşvare t(e)ñriniñ v(a)çirapani toña... AY-VI 0479 (Ayazlı, 2012, s. 100).

Savaşçı Sançanaçaye'nin, tüm yirmi sekiz bey tanrılarının, Maheşvare tanrının, Vaçirapani Tonga...

Munı söz-leyür korkınçığ uruñut tip kavırıp kiñerip sari ujikin tek söz-leser. Üİ 109a 7 (Barutçu Özönder, 1998, s. 44).

Bunu korkunç savaşçı diye anlatır, kısaltıp giderip sadece sari sözünü söylese...

Ol ödün [kaş]mir hanı yme uruñutlar[ın] talulap süü-sin arıglap. HT-V, VI, VIII, X/V71/13 (Tuguşeva, 1991, s. 83).

O zaman Kaşmir hükümdarı da savaşçılarını seçip askerini arttırıp...

Han tapladı taplamışta kên vrharlıg toyın hoizin (oku: hoižin?) atl(ı)g açarida ulatı açar[ri]lar, yene yığılıp onđ[ınkı] süü uruñutı wañ-ki begke bititiñ; pi t[aş] yaratdılar. HT-VII 314 (Röhrborn, 1991, s. 40).

Han beğenir beğenmez hemen Vrharlı rahip Hoijin adlı üstattan başka üstatlar yine toplanıp oradaki ordu generali Wang-ki Bey'e bildirip ovanın dışını süslediler.

Ol tokuz ulug [ç]eülerde nom tutdaçılarnuñ mıñlıg uruñutı ol. HT-IX 122 (Aydemir, 2013, C.1 s. 65).

O, dokuz büyük Çeülerde öğreti koruyacakların bin (kişilik savaşçıların) komutanıdır.

58) vaişiravane/vayşiravani/vayşiravani (16): < Toh. vaişravane < Skr. vaişravaṇa dört dünya muhafızından birinin adı, kuzeyin muhafızı ve yaksaların

¹¹⁴ Diğer tanıklar için bkz. AY 538/24, 431/18, 538/5, 538/9, 540/21, 542/14, n540/21, 545/22, 425/7, 425/10, 545/20; HT-V, VI, VIII, X: V 71/13, VI 1/23, 14/4, 45/19.

efendisi; zenginlik ve bereketin koruyucusu olan Tanrı. Bu sözcük, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “*VAJŠĪRAVANĪ* [скр. vaiśravaṇa] имя собственное демон-покровитель северных стран” (özel ad kuzeyin şeytan-koruyucusu) (s. 632).¹¹⁵

Ol üdün vayşiravanı m(a)harañç dartiraşt(ı)rı m(a)harañç virudaki m(a)harañç virupakşı m(a)harañç... bo tört m(a)harañç t(e)ñriler. AY 398/23 (Kaya, 1994, s. 232).

O zaman Vayşiravani maharañç, Dartiraştiri maharañç, Virudaki maharañç (ve) Virupakşı maharañç...Bu dördü maharañç/muhafız tanrılar(dır).

Edgü edgüsi vaişiravaneya, bir erser kamag yalañuklarınñ çıgay emgeklig tuñ tulvı açığ emgeklerin tarkarguluk... AY-VI 1111 (Ayazlı, 2012, s. 149).

Ey iyiler iyisi Vayşiravani, birincisi bütün insanların yokluk acısını, değersizlik ıstıraplarını uzaklaştıracak...

Ol üdün vayşiravanı m(a)haraaç dartiraştiri m(a)haraaç virudaki m(a)haraaç virupakşı m(a)haraaç bolar yme yumğı olurmuş. AY-VII 269 (Çetin, 2012, s. 125).

O zaman Vayşiravani mahara(n)ç, Dartiraştiri mahara(n)ç, Virudaki mahara(n)ç (ve) Virupakşı mahara(n)ç, bunlar da hepsi oturmuş.

Yaş-lığ qarı-l[ıg]nıñ ödleme-ñe ötrü bişamin tñri tñrilik-ñe vayşirvani mharaç-ka barıp ötünti-ler yalvardı-lar. HT-V, VI, VIII, X/V68/21 (Tuguşeva, 1991, s. 81).

Gencin yaşlının huzuruna sonra da Bişamin tanrı tanrısına (ve) Muhafız Vayşiravani'ye varıp ricada bulundular (ve) yalvardılar.

59) vasu (1): < Skr. *vasu* Büyük Tanrıça.

Vasu atl(ı)g kız körkin süñüşdeçilerig körser siz... AY-VII 767 (Çetin, 2012, s. 163).

Vasu adlı kız gibi savaşacakları görürseniz...

60) vasundarı/vasundarè (8): < Skr. *vasuṃdhara* yeryüzü Tanrısı ya da **Tanrıçası**. Bu sözcük ile ilgili şüphe olsa da özellikle ikinci örnekteki anlamdan yola çıkarak “tanrıça” karşılığının ağır bastığını söyleyebiliriz. Birbirine çok yakın olan iki sözcüğü, Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sırasıyla şöyle açıklamaktadır: “*Vasuṃdhara*, (1) name of a śreṣṭhīn, previous incarnation of the Bodhisattva (2) name of a former Buddha” (1. bir śreṣṭhīn adı, Bodhisattva’nın önceki

¹¹⁵ Diğer tanıklar için bkz. AY 28/12, 440a/11, 440ç/2, 441/12, 441/18, 448/22, 449/3, 470/15, 518/17, 679/19, 449/5; HT-V, VI, VIII, X: V 64/24, 65/3, 68/25, 69/11.

vücut bulması 2. eski bir Buda'nın adı) ve “**Vasum̐dharā**, (1) name of a goddess (not the same as **Vasudhārā**, apparently) (2) name of a rākṣasī” (1. bir tanrıçanın adı (anlaşılan **Vasudhārā** ile aynı şey değildir) 2. Bir rākṣasī adı) (s. 475).¹¹⁶

Vasundariya birök kim kayu tınl(ı)glar bo nom iligi atl(ı)g nom erdini içinteki bir şlök bir padak nomug işidip törüsinçe köni oṇaru uksarlar... AY 533/11 (Kaya, 1994, s. 288).

Ey Vasundari! Şayet ki hangi canlılar bu öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevheri içindeki bir beyti (veya) bir şiir (şeklinde) öğretiyi işitip uygun (ve) doğru bir şekilde düzelterek okursalar...

Vasundarē yēr hatunınıṇ sançanaçaye uruṇutnuṇ kamag sekiz otuz bag t(e)ṇrilerniṇ maheṣvare t(e)ṇriniṇ v(a)çirapani toṇa. AY-VI 0478 (Ayazlı, 2012, s. 100).

Vasundari yer kraliçesinin, Sançanaçaye savaşçının, tüm yirmi sekiz bey tanrılarının, Maheşvare tanrının, Vaçirapani Tonga...

61) virudaki/virudaki (2): < Skr. *virūḍhaka* dört dünya muhafızından birinin adı, güneyin muhafızı ve *kumbhāndaların* efendisi. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) bu sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**Virūḍhaka**, (1) (= Pali Virūlhaka) name of one of the four ‘world-guardians’; guardian of the south, and chief of *kumbhāṇḍas* (2) name of a former Buddha (3) name of a cakravartin king (4) name of a general (senāpati) of King Prasenajit (5) name of a nāga-king” (1. (= Palice Virūlhaka) dört ‘dünya muhafızı’ndan birinin adı, güneyin muhafızı ve *kumbhāndaların* şefi 2. eski bir Buda'nın adı 3. bir cakravartin kralının adı 4. Kral Prasenajit'in bir generalinin adı 5. bir Nāga kralın adı) (s. 498).

Ol üdüṇ vayşiravani m(a)haraṇç dartiraşt(ı)rı m(a)haraṇç virudaki m(a)haraṇç virupakṣi m(a)haraṇç... bo tört m(a)haraṇç t(e)ṇriler. AY 398/24 (Kaya, 1994, s. 232).

O zaman Vayşiravani maharaṇç, Dartiraştiri maharaṇç, Virudaki maharaṇç (ve) Virupakṣi maharaṇç...Bu dördü maharaṇç/muhafız tanrılar(dır).

Ol üdüṇ vayşiravani m(a)haraaṇç dartiraştiri m(a)haraaṇç virudaki m(a)haraaṇç virupakṣi m(a)haraaṇç bolar yme yumḡ olurmuş. AY-VII 270 (Çetin, 2012, s. 125).

O zaman Vayşiravani mahara(n)ç, Dartiraştiri mahara(n)ç, Virudaki mahara(n)ç (ve) Virupakṣi mahara(n)ç, bunlar da hepsi oturmuş.

¹¹⁶ Diğer tanıklar için bkz. AY 425/6, 431/17, 527/13, 527/16, 546/12, 547/18, 679/22.

62) virupakṣi/virupakṣi (2): < *Skr. virūpākṣa* dört dünya muhafızından birinin adı, batının muhafızı ve *nāgalar*ın efendisi. Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) sırasıyla şöyle açıklamaktadır: “**Virūpākṣa** (= Pali Virūpakkha), (1) name of one of the four ‘world-guardians’; guardian of the west, and lord of *nāgas*” (dört ‘dünya muhafızı’ndan birinin adı, batının muhafızı, ve *nāgalar*ın efendisi) (s. 498).

Virudaki m(a)haraṇṇ virupakṣi m(a)haraṇṇ... bo tört m(a)haraṇṇ t(e)ṇriler. AY 398/24 (Kaya, 1994, s. 232).

Virudaki maharaṇṇ (ve) Virupakṣi maharaṇṇ...Bu dördü maharaṇṇ/muhafız tanrılar(dır).

Virudaki m(a)haraaṇ virupakṣi m(a)haraaṇ bolar yme yumgı olurmıṣ. AY-VII 271 (Çetin, 2012, s. 125).

Virudaki mahara(n)ṇ (ve) Virupakṣi mahara(n)ṇ, bunlar da hepsi oturmuş.

63) y(a)rlıg (160): *Tür.* buyruk, ferman. *DTS* (1969)’de bu sözcük şöyle açıklanmıştır: “**JARLĬY** I 1. повеление, предписание, приказ 2. свод религиозных предписаний, сутра” (1. buyruk/emir, yazılı emir, emirnâme 2. dinî talimatlar kitabı, sutra) (s. 242).¹¹⁷

Ne y(a)rlıg y(a)rlıkasar siz t(e)ṇrim inçip y(a)rlıkamıṣ y(a)rlıgıñız neṇ yoksuz kurug tözsüz bolmaz. AY 660/4 (Kaya, 1994, s. 342).

Ey Tanrım! Siz ne buyurursanız, yani buyurmuş olduğunuz buyruk asla boş, kuru (ve) esassız olmaz.

T(e)ṇri t(e)ṇrisi burhannıñ bo y(a)rlıgıñ eşidip ötrü t(e)rkin tavrattı olormıṣ. AY-VI 0050 (Ayazlı, 2012, s. 67).

Tanrı tanrısı Buda’nın bu buyruğunu işittikten sonra hemen oturmuş.

Törüsi burkanların köni boşgutı burkanların kızlençü y(a)rlıgı burkanların togguluk... AY-VII 58 (Çetin, 2012, s. 110).

Budaların yasası, doğru öğüdü (ve) gizli buyruğu yükselecek (ortaya çıkacak)...

¹¹⁷ Diğer tanıklar için bkz. AY 169/9, 180/7, 180/12, 299/8, 354/25, 382/17, 392/10, 448/2, 480/19, 499/1, 500/17, 600/16, 603/15, 612/7, 628/7, 664/8, 3/11, 48/21, 207/3, 251/4, 420/1, 461/18, 507/9, 92/10, 157/17, 197/5, 276/16, 277/8, 332/16, 372/2, 372/24, 378/6, 455/17, 456/2, 457/17, 461/22, 465/23, 624/8, 341/16, 341/17, 13/11, 47/5, 88/17, 98/23, 116/5, 199/1, 371/16, 391/4, 391/16, 396/21, 398/15, 406/9, 414/17, 423/9, 481/8, 561/2, 568/5, 606b/1, 663/1, 672/20, 672/24, 136/3, 683/20, 660/5, 397/8, 547/12, 665/12, 22/22, 16/13, 37/17; HT-VI 1481, 1761; HT-VII 104, 299, 611, 613, 810, 973, 1006, 1009, 1015, 1022, 1030, 1084, 1093, 1103, 1179, 1224, 1271, 1279, 1627, 1638, 1692, 1737, 1742, 2001; HT-IX 59, 155, 408, 412, 568, 586, 587, 590, 618, 941, 980, 992, 996, 1018, 1027, 1030, 1031, 1048, 1049, 1057, 1057, 1092, 1103, 1143, 1181, 1200, 1638, 1694, 1721, 2175, 2179.

[Yala]vaç ıdıp öpke yrlg [ıt]dı. HT-V, VI, VIII, X/V3/10 (Tuguşeva, 1991, s. 29).

Elçi gönderip öfke(yle) buyruk yolladı.

Bo tıltagın y(a)rl(ı)g ündi. HT-VI 1385 (Ölmez, 1994, s. 61).

Bu sebeple buyruk çıktı.

Idok y(a)rl(ı)g üze hunfu[g]tsi atl(ı)g seşrem[de] agtardı evirdi. HT-VII 171 (Röhrborn, 1991, s. 29).

Kutsal buyruk üzerine Hungfugtsi adlı manastırda aktarıp çevirdi.

İki hanların ıdok ögdi[lig] y(a)rılığına etig yaratıgların yada y(a)rılıkap... HT-IX 521 (Aydemir, 2013, C.1 s. 102).

İki hanların kutsal övgü dolu buyruğuna süsleri yayarak buyurup...

64) y(a)rılıkançuçı (köşül) (106): Tür. merhametli, bağışlayıcı. Daha önce açıkladığımız y(a)rılıkançuçı sözcüğü için bkz. y(a)rlagkançuçı/y(a)rl(a)kançuçı s. 61.¹¹⁸

İlig kan...y(a)rılıkançuçı köşüllüg yalaşuz burkan bahşımız. AY 682/11 (Kaya, 1994, s. 351).

Hükümdar han...merhametli gönlü olan yalnız Buda üstadımız.

Edgü sakınçlıg y(a)rılıkançuçı biliglig asra köşüllüg buyan edgü kılınçka eyin bolurlar. AY-VI 0173 (Ayazlı, 2012, s. 78).

İyi düşünceli, merhametli, bilgili, mütevazi (ve) iyi davranışa (amele) göre olurlar.

Alku tınl(ı)g oğlanı imerigme kamagka turgurzunlar edgü ögli y(a)rılıkançuçı köşül. AY-VII 618 (Çetin, 2012, s. 151).

Bütün insanoğlu, hepsi birbirine iyi düşünceli, merhametli (bağışlayıcı) gönül beslesinler.

Tşridem yrl[ıkan]çuçı köşülin irinçkeyü yrl[ıkaz]un. HT-V, VI, VIII, X/VI16/10-11 (Tuguşeva, 1991, s. 110).

Tanrısal (ve) bağışlayıcı gönlüyle merhamet ederek buyursun.

¹¹⁸ Diğer tanıklar için bkz. AY 21/22, 23/5, 69/13, 90/19, 95/15, 100/13, 106/1, 106/14, 107/1, 110/18, 111/5, 145/17, 159/19, 164/10, 172/5, 215/11, 216/3, 216/5, 216/6, 216/11, 216/21, 225/16, 229/8, 229/11, 229/14, 230/5, 230/12, 232/18, 235/17, 235/20, 235/22, 236/8, 236/13, 258/11, 263/17, 263/18, 263/21, 264/24, 265/3, 265/4, 265/6, 265/7, 265/11, 265/17, 267/11, 268/12, 268/18, 290/12, 291/11, 293/4, 306/13, 306/14, 307/2, 314/12, 363/19, 411/20, 439/8, 443/8, 472/1, 478/12, 484/24, 494/16, 508/18, 510/15, 515/5, 547/6, 551/23, 576/15, 576/19, 586/10, 587/20, 596/6, 599/5, 600/10, 600/15, 601/7, 611/17, 612/11, 615/7, 616/1, 616/11, 617/19, 638/22, 639/1, 647/16, 651/16, 656/11, 656/19, 661/23, 664/7, 664/11, 679/2, 679/4, 681/19; HT-VII 1053, 1068, 1556; HT-IX 742, 885, 1228.

Bo barça ugrayu [sa]mtso açariniñ ulug y(a)lıkan[çuç]ı köñül birle katılmış kut [ko]lunmaklıg küsüşniñ küçi erür. HT-VI 1460-1461 (Ölmez, 1994, s. 68).

Bu hep tripiṭaka üstadının yüce bağışlayıcı gönlüyle karışmış mutlu olma isteğinin gücüdür.

Bilgelerniñ y(a)rlıkançuçı biligi amranmaklıg erip amru işletdeçi tétir. HT-VII 360 (Röhrborn, 1991, s. 43).

Bilgelerin merhametli bilinci sevgiye ulaşır daima yaptıracak (olan) denilir.

[Ed]g[ü] ögli y(a)rlıkançuçı köñül üze weküi atl(i)g yıldın berü yenele tuşdum iki eliglerniñ süö yaratu y(a)rlıkamaklarıña üküş tegi tegindim. HT-IX 514 (Aydemir, 2013, C.1 s. 102).

İyi düşünceli, merhametli gönül üzerine Weküi adlı bir yıldan beri tekrar karşılaştım. İki hükümdarın asker donatarak emir vermelerine çok kez denk geldim.

2.2.2.2. İsteyerek İtaat Eden

1) bodun (72): Tür. halk. DTS (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**BODUN** 1. население, подданные; народ 2. народные массы, простой народ 3. народ (как этническая общность) 4. люди” (1. halk, uyruk; ulus 2. halk kitleleri, sıradan halk 3. ulus (etnik birliğin olduğu) 4. insanlar) (s. 108).¹¹⁹

Törtünç bodun kara bay meñilig köni törüçe evrilteçi bolgay. AY 192/5 (Kaya, 1994, s. 142).

Dördüncüsü, halkı mutlu, doğru yasaya göre döndürülecek (olan) olacak.

Ötrü imerigme kamag bodun kara enç meñilig örü ulug kuḍı kiçig tüz baz k(i)ltı. AY-VI 0167 (Ayazlı, 2012, s. 77).

Sonra bütün halk mutlulukla doğrularak büyük (ile) küçüğ(ü) barıştırdı.

Bodun buḵun iş(i)tirök ırak-daḵı yakın-daḵı kişiler töz-ü yığılta-lar. HT-V, VI, VIII, X/V60/15 (Tuguşeva, 1991, s. 74).

Halk (bugün) işiterek uzaktaki yakındaki kişilerin hepsi toplandılar.

İmerigme bodunı karası yomkı nom işin (oku: aşın) aşagalı boltılar. HT-VI 1450 (Ölmez, 1994, s. 67).

Bütün halkı tüm öğreti yemeğini yiyecek oldular.

¹¹⁹ Diğer tanıklar için bkz. AY 194/14, 196/17, 411/14, 412/1, 435/3, 530/6, 530/14, 547/15, 586/12, 637/3, 194/11, 402/21, 407/13, 432/15, 434/9, 567/15, 586/5, 421/22, 90/20, 414/11, 435/15, 437/6, 547/2, 552a/5, 552a/16, 560/17, 562/2, 563/19, 564/2, 565/4, 567/11, 598/16, 607/18, 196/14, 551/12, 586/9, 192/9, 192/20, 194/20, 433/17, 433/21, 553/2, 566/17, 567/7, 585/5, 567/1, 567/4, n566/17, 603/7; HT-V, VI, VIII, X: V 9/3, 69/1, 73/8, 77/3-25, VI 15/2, 37/6-11-16; HT-VI 1829, 1829; HT-VII 279, 777.

Sekiz yınaklarig edgüs[in] edremin yëtürü y(a)rlıkamak[ı] üze bodun bokunka, yakaların yığinturup... üntürür ançolatur. HT-VII 94 (Röhrborn, 1991, s. 23).

Sekiz tarafı, iyiliğiyle erdemiyle yeterek vaaz vermesi üzerine halk, yakalarını birleştirip... çıkartır (ve) hareket ettirir.

2) çerig (8): Tür. asker, ordu. DTS (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**ČERIG** I [скр. kšatrika] войско” (ordu); “II время, пора, подходящий момент для чего-л.” (zaman, vakit, herhangi bir şey için uygun an); “III противолежащая сторона чего-л.” (bir şeye karşı taraf) (s. 144).¹²⁰

Birökçi bo şatu üze agtınıp asurılar çerigin sıgalı bozgalı uguluk... AY 34g/23 (Kaya, 1994, s. 77).

Eğer ki bu Şatu üzerine çıkıp inerler(se) askeri bozguna uğratabilecek...

Ol el uluş içinte ikileyü takı süü çerig adası üzeki korkınç ayınç bultukmagay. AY-VI 0123 (Ayazlı, 2012, s. 73).

O ülke içinde bir daha yeniden ordu ile ilgili tehlike korku yaratmayacak.

Uluğ çerig içinte ürüg uzatı utmakın yavalmakın asılmış yavaş serimlig köñüllüg siz. AY-VII 732 (Çetin, 2012, s. 160).

Büyük ordu içinde daima üstün gelmeyi sükûnet bulmayı istemiş (olanlar) (ve) yumuşak huylu (olanlar) sizlersiniz.

3) dıntar/dintar/dëntar (14): < Sogd. *δyndδ'r* dindar, din adamı. Daha önce açıkladığımız *dıntar/dintar/dëntar* için bkz. *dëndar/di[n]tar* s. 64.¹²¹

Üçünç il uluş[nuñ içinte] toyınlar dıntarlar...atl(ı)g [yalañuk]lar...köni nomça törüçe... AY 90/9 (Kaya, 1994, s. 102).

Üçüncüsü, ülke içinde rahipler, dindarlar... adlı insanlar... doğru öğretiyi (ve) yasaya göre...

Azu toyın dëntar körkin kılıp eligimte çințamani erdini altun kapçuk birle tuta. AY-VI 1044 (Ayazlı, 2012, s. 144).

Yahut din adamı kılığına girip elimde Çintamani mücevheri, altın (bir) küçük kap ile tutarak...

¹²⁰ Diğer tanıklar için bkz. AY 409/14, 418/6, 489/16, 494/1, 679/6, 409/11, 395/7.

¹²¹ Diğer tanıklar için bkz. AY 446/6, 134/14, 397/11, 176/8, 196/2, 217/3; HT-V, VI, VIII, X: V 4/23, VI 8/26; HT-IX 471, 1097, 1289.

[Arıg] dintar bolmak tınlǵ-larǵa [asıǵ] tusu kılmaq oz-uǵçı-lıǵ... HT-V, VI, VIII, X/V1/10 (Tuguşeva, 1991, s. 28).

Temiz dindar olmak, canlılara fayda sağlamak, kurtarıcılık...

Nomlug dëntarlarnıñ étigin yaratıǵın asa üsteyü y(a)rlıkap kurın kezigin öñi kılı y(a)rlıkamuş. HT-IX 72 (Aydemir, 2013, C.1 s. 60).

Öğreti (sahibi) dindarların süsünü asarak isteği yerine getirip, çehresini eşsiz kılarak buyurmuş.

4) elçi/ilçi (2): *Tür.* elçi. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**ELČI** I 1. посол, вестник 2. важное должностное лицо, правитель” (1. elçi, haberci 2. Önemli resmî kişi, vali); “II *имя собственное*” (özel ad) (s. 169-170).

Keçiglerde alp yërte elçi ogri üze adakmışlarıǵ olarnıñ barça uyur siz. AY-VII 841 (Çetin, 2012, s. 169).

Geçitlerde zor yerde, elçi haydut ile ayaklanmaları, onların hepsini yaparsınız.

Huiz-vañ hu-a-vañ at[lǵ] han-lardın berü ilçi bilgeler ertinü üküş erdi. HT-V, VI, VIII, X/VI44/17 (Tuguşeva, 1991, s. 133).

Huiz-vang (ve) Hu-a-vang adlı hanlardan beri elçi bilgeler fevkalade çok idi.

5) kara (46): < *O. Far. kāra* halk, avam tabakası. Daha önce açıkladığımız *kara* sözcüğü için bkz. **kara** s. 65. Ayrıca *DTS* (1969)'de, bu sözcüğün renkle ilgili “siyah, kara, karanlık, koyu” vb. anlamları verildikten sonra sözcük şöyle açıklanmaktadır: “5. *перен. обыкновенный, для повседневных нужд, непарадный, простой; низкосортный, грубый* 6. *грязь* 7. *чернила, тушь*” (5. *mecaz anlam* sıradan/olağan, günlük ihtiyaçlar için, gündelik elbise, basit; kalitesiz, kaba 6. kir/çamur 7. mürekkep) (s. 422-423).¹²²

Törtünç bodun kara bay meñilig köni törüçe evrilteçi bolgay. AY 192/5 (Kaya, 1994, s. 142).

Dördüncüsü, halkı mutlu, doğru yasaya göre döndürülecek (olan) olacak.

Ötrü imerigme kamağ bodun kara enç meñilig örü ulug kuğı kiçig tüz baz k(i)ltı. AY-VI 0167 (Ayazlı, 2012, s. 77).

Sonra bütün halk mutlulukla doğrularak büyük (ile) küçüğ(ü) barıştırdı.

¹²² Diğer tanıklar için bkz. AY 194/14, 196/17, 411/14, 412/1, 435/3, 530/6, 530/14, 547/15, 564/1, 565/4, 585/4, 586/12, 637/3, 192/9, 192/20, 194/20, 433/17, 433/21, 553/3, 196/14, 421/22, 567/2, 567/5, 603/2, 586/9, 194/12, 402/21, 407/13, 432/15, 434/9, 586/5, 90/21, 414/12, 435/15, 437/6, 547/2, 598/16, 607/18.

İyin tapıgçı turul[mış] yavalmış beg-leri birle imerigme [bo]dunı karası kim bolğay. HT-V, VI, VIII, X/VI37/16 (Tuguşeva, 1991, s. 127).

Dolayısıyla sükûnet bulmuş beyleri ile tüm halkı, itaatkâr olacak.

İmerigme bodunı karası yomkı nom işin (oku: aşın) aşagalı boltılar. HT-VI 1450 (Ölmez, 1994, s. 67).

Bütün halkı tüm öğreti yemeğini yiyecek oldular.

Yene köñül[ü]müzni bodun k(a)ra üze kılıp ulatı öñdün [s]üülep egirip... HT-VII 777 (Röhrborn, 1991, s. 75).

Yine gönlümüzü halk üzerinde kılıp başka ordu gönderip kuşatıp...

İmerigme k(a)rasın ,, çın kértü erür. HT-IX 1173 (Aydemir, 2013, C.1 s. 163).

Tüm halkını, doğrudur.

6) kértgünç/kirtgünç (köñül) (82): Tür. inanan, inançlı. DTS (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**KERTGÜNC** 1. вера 2. истинный, исполненный веры” (1. inanç/din 2. gerçek, inançla dolu) (s. 301).¹²³

Kayu üdün b(e)k katıg süzük kirtgünç köñülin nom iligi atl(ı)g nom erdinig bititip bir üdünte tapıgçısı bolguka küsüş öritdiñ. AY 15/14 (Kaya, 1994, s. 66).

Ne (hangi) zaman pek sağlam, saf inanan gönülle öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini yazdırıp bir zamanda hizmetçisi olmayı gönülden istedin.

Ulug kértgünç köñül turgurup mēni okıyu ötünü bo d(a)rnig sözlezün d(a)rnisi bo erür. AY-VI 1019 (Ayazlı, 2012, s. 142).

Yüce inanan gönül beni durdurup dua ederek bu büyüü söylesin, büyü budur.

Burkan bahşımız bolarnı kértgünç köñülin oşzunlar. AY-VII 643 (Çetin, 2012, s. 153).

Üstadımız Buda: “Bunların inançlı gönülleri kurtulsunlar.” (dedi).

Kirtgünç iyin yoridaçı er-en-l(e)r-niñ töz-ün yol-ı... Üİ 124b 3 (Barutçu Özönder, 1998, s. 63).

İnançlı şekilde yürüyen erenlerin asil yolu...

¹²³ Diğer tanıklar için bkz. AY 3/2, 11/14, 16/22, 24/23, 34ç/18, 99/9, 132a/1 1, 132b/23, 137/16, 146/14, 150/22, 153/4, 154/7, 154/16, 159/2, 168/16, 175/10, 175/19, 177/22, 178/13, 190/13, 190/15, 190/21, 198/15, 215/10, 215/15, 215/16, 215/17, 215/19, 216/1, 237/8, 300a/5, 336/18, 337/13, 337/16, 346/14, 355/13, 394/8, 396/13, 397/11, 407/4, 408/15, 413/16, 415/17, 416/17, 426/12, 442/2, 445/4, 468/23, 473/5, 480/23, 481/2, 486/1, 497/4, 500/21, 501/7, 511/15, 515/22, 519/4, 521/10, 534/16, 537/4, 606b/3, 678/22, 679/3, 679/16, 684/3, 403/22, 236/25, 237/3, 72/23, 683/21; HT-V, VI, VIII, X: V 38/1; HT-VI 1638; HT-VII 1689.

Uluğ ilig siz tk kirtgünç köñül-in kut koluy burhan... HT-V, VI, VIII, X/V76/25 (Tuguşeva, 1991, s. 88).

Yüce hükümdarsınız, yalnızca inançlı gönülle kutsal ant için! Buda...

Biz üç ertinilerte süzük kèrtgünç köñüllüg satva vañ oz. HT-VI 1825 (Ölmez, 1994, s. 104).

Biz, üç inciye saf (ve) inanan (bir) gönülle Satva Vang oz...

Èligim(i)z [han]ınıñ köñülü muntag bolu [tü]k[e]tmişdinberü kèrtgünç köñül[i] küniñe üsteldi. HT-VII 619 (Röhrborn, 1991, s. 63).

Hükümdarımız hanın gönlü, böyle olarak sona erdiğinden bu yana (? öldükten sonra) inanan gönlü güneşe yükseldi.

7) kırkın (2): *Tür.* genç kız, cariyе. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**QİRQİN** I невольница; наложница” (köle kız/cariye; cariyе) (s. 446).

Èligler hanlarıñ ol èlig hannıñ hatunların kırkınlарın inançların ulatı bodunun karasın alpınta emgekinte adasınta tudasınta isig özlüg korkınçınta küyü küzetü tuñunlar tēp y(a)rıkadı. AY-VI 0233-0234 (Ayazlı, 2012, s. 82).

Hükümdarları, o ülke sahibi hanların eşlerini, genç kızlarını, bakanlarını ve ayrıca halkını zorluklardan, acılardan, tehlikeden, yaşamdaki korkunçluklardan koruyunuz, deyip buyurdu.

Balıklığ körünççi eren kırkın yüz artok tümen kişi erdi. HT-IX 604 (Aydemir, 2013, C.1 s. 110).

Şehirde görüldüğü kadarıyla erkek (ve) genç kız yüz on bin kişi vardı.

8) kul (1): *Tür.* kul, köle. Daha ileride açıklayacağımız *kul* sözcüğü için bkz. **kul** s. 183.

Daz-i bahşı munı söz-leyür töz-ün-l(e)r kulı tip. Üİ 104b 1 (Barutçu Özönder, 1998, s. 38).

Üstat Dazi, bunu “asiller kölesi” diye söyler (adlandırır).

9) kuvrag (290): *Tür.* topluluk, cemaat, dini topluluk. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**QUVRAY** 1. собрание, сонм 2. *рел.* монашеская община (=

скр. саṅgha)” (1. toplantı/meclis, kalabalık 2. *dinî* rahip/rahibe cemaati (= *Skr.* saṅgha)) (s. 475).¹²⁴

Nomladaçı nomçı açarığ tıñ[ladaçı] eşidteçi tözünler kuvragın ul[ug] asıgka tusuka inçke meñike tegürüp et’özlerin ıgsız adasız köñüllerin ögrünçlüg sevinçlig bay meñilig kılğay biz. AY 341/13 (Kaya, 1994, s. 206).

Vaaz verecek vaiz üstadı dinleyecek, işitecek asiller topluluğunu büyük faydaya, böylesine mutluluğa ulaştırıp vücutlarını tehlikesiz, gönüllerini neşeli, sevinçli (ve) zengin kılacağız.

Ulug erklig maheşvare t(e)ñri, v(a)çırapani toña, manibadire uruñut karininiñ anası beş yüz kuvragları birle... AY-VI 0629-0630 (Ayazlı, 2012, s. 111).

Yüce hükümdar Maheşvare tanrı, Vaçırapani Tonga, Savaşçı Manibadiri, Karininin anası (kraliçe), beş yüz toplulukları ile...

Ol kuvrag arasınat erigme kondini atl(ı)g braman t(e)ñri t(e)ñrısı burkannıñ küü kelig edremliğ küçi üze yetitmekine ol sarasvañi atl(ı)g t(e)ñri kızın öge şlök takşutın inçe tıp tedi. AY-VII 534 (Çetin, 2012, s. 146).

Cemaat arasında bulunan Kondini adlı (bir) brahman, tanrı tanrısı Buda’nın büyümlü gücü üzerine yetiştirmesine, o Sarasvati adlı tanrıçayı öven bir şiiri böyle deyip okudu.

Ğayu barınça mahabuñ-l(a)r ulatı bolmuş öñlüg kuvrag alku barça umaz üçün tüzü ürtğeli tıdğalı... Üİ 104a 16 (Barutçu Özönder, 1998, s. 38).

Ne (hangisi) varolunca büyük elementler veya (onlardan) oluşmuş renkli topluluğun hepsi tam olarak örtmeyi ayırmayı bilemediği için...

Burhan olurğu [kuvra]mış tirin kuvrag olurğu [or]un tip... HT-V, VI, VIII, X/V14/7 (Tuguşeva, 1991, s. 38).

¹²⁴ Diğer tanıklar için bkz. AY 23/15, 34ı/2, 34ı/17, 36/12, 88/2, 94/5, 102/23, 134/4, 188/11, 188/17, 191/16, 192/16, 197/8, 198/24, 215/22, 237/6, 300/7, 340/24, 342/14, 354/24, 355/9, 363/22, 371/1, 371/22, 440/22, 457/15, 466/1, 467/9, 473/16, 479/20, 481/12, 488/22, 527/17, 534/14, 537/9, 538/11, 568/2, 606a/3, 644/7, 661/17, 662/2, 662/7, 663/1, 671/21, 672/19, 686/17, 82/15, 567/23, 573/2, 28/12, 29/23, 34c/14, 84/13, 84/17, 84/19, 131/6, 131/8, 142/22, 172/19, 182/6, 182/16, 183/3, 193/4, 193/14, 196/21, 201/14, 249/9, 314/17, 314/23, 315/8, 341/11, 385/4, 385/17, 396/17, 396/19, 412/16, 431/19, 432/4, 432/9, 433/9, 436/1, 440/14, 455/1, 455/4, 455/12, 475/13, 482/6, 490/9, 492/14, 502/8, 508/10, 509/12, 509/18, 517/6, 548/6, 551/17, 552a/9, 553/15, 558/22, 559/19, 560/21, 563/15, 564/19, 565/10, 565/17, 565/21, 566/8, 574/15, 575/8, 588/4, 596/4, 599/22, 602/7, 634/18, 642/6, 645/4, 665/5, 665/11, 32/2, 34ç/21, 342/11, 407/8, 409/4, 412/24, 422/12, 423/17, 433/2, 510/10, 662/5, 664/20, 448/13, 480/2, n671/21, 421/21, 444/19, 400/5, 408/6, 431/10, 433/4, 436/2, 456/14, 456/18, 666/9, 530/19, 29/3, 72/4, 211/18, 213/13, 341/13, 385/22, 398/7, 398/21, 403/19, 407/19, 418/7, 437/5, 507/22, 508/15, 510/5, 510/7, 547/63, 561/15, 599/15, 632/15, 662/3, 665/18, 566/20, 121/6, 155/23, 185/18, 186/2, 186/7, 192/17, 194/3, 249/21, 363/1, 405/10, 439/15, 490/19, 29/7, 194/17, 405/5, 454/9, 422/16, 413/2, 193/21, 493/6, 648/14, n516/21, 491/23, 579/14, 648/20, 25/13, 341/11, 186/13, 363/3, 390/23, 488/20, 570/12, 575/21, 578/10, 669/15, 683/1, 26/6, 96/11, 391/5, 431/22, 93/3, 134/13, 409/9, n93/3, 334/10, 425/11, 135/21, 156/7, 2/13, 572/22, 169/3, 79/9, 79/18, 405/21, 438/20, 472/19, 481/19, 507/16, 516/21, 671/2.

Buda'nın oturduğu, toplanmış cemaatin oturduğu yer deyip...

Adınçig ulug [ordu]lar üküş ıgaçlar kuvragıntın [tè]min büter. HT-VI 1300 (Ölmez, 1994, s. 52).

Fevkalade büyük saraylar, birçok ağacın bir araya gelmesiyle tam olarak biter.

Kör[t]eçi tapındaçı tərini kuvragı yokağdı. HT-VII 348 (Röhrborn, 1991, s. 42).

(Ona) bağlanacak tapınacak cemaati yok oldu.

Samtso açari öz kuvragı birle han eviñe barıp pi taş señremke tegmiş. HT-IX 612 (Aydemir, 2013, C.1 s. 110).

Tripitaka üstadı, kendi cemaatiyle hükümdarın evine varıp ova dışındaki manastıra ulaşmış.

10) nomçı (64): Daha önce açıkladığımız *nomçı* sözcüğü için bkz. *nomçı* s. 55 ve 107.

11) nomluğ (213): < *Sogd. nom+luğ Tür.* öğretili, öğretiyle ilgili, dini; *Dharma* 'ya, dine mensup. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**NOMLUY** 1. относящийся к закону, законный; относящийся к религии, вере; учению 2. придерживающийся какого-либо учения” (1. yasayla ilgili, yasal; dinle ilgili, iman/inanç; öğreti 2. herhangi bir öğretiye bağlı olma) (s. 361).¹²⁵

Nirvanka kirü y(a)rlıkamışda kin nomlug y(a)rlığı öñdün tavgaç ilinte kiñürü yadıltukda... AY 3/11 (Kaya, 1994, s. 61).

Nirvāṇa yoluna girerek buyurduktan sonra öğreti buyruğu Doğu Çin ülkesinde geniş bir şekilde yayıldığında...

Ötrü üç üdki burhanlarınñ edgü tetyük köni nomlug şazınıg küyü küzetü tutmış bolgay sizler. AY-VI 0027 (Ayazlı, 2012, s. 65).

¹²⁵ Diğer tanıklar için bkz. AY 18/16, 22/22, 29/11, 31/7, 32/22, 33/4, 34/6, 34ç/16, 34d/19, 34ı/15, 34İ/11, 34ö/21, 34ö/22, 37/17, 38/14, 47/5, 47/13, 48/5, 48/5, 48/13, 48/16, 53/20, 53/22, 54/8, 54/14, 56/11, 56/18, 59/4, 59/13, 60/4, 60/14, 60/15, 62/6, 63/5, 65/15, 65/19, 66/3, 66/15, 67/11, 67/18, 68/2, 68/5, 68/15, 68/18, 68/20, 69/1, 70/14, 75/3, 75/14, 76/14, 76/21, 77/2, 77/7, 79/11, 79/19, 82/11, 92/1, 115/7, 125/20, 132b/5, 132b/6, 132b/7, 132b/8, 132b/10, 132b/11, 132b/12, 136/2, 154/3, 154/4, 154/4, 154/5, 157/17, 159/21, 160/1, 162/23, 164/14, 164/18, 165/1, 165/5, 165/8, 166/17, 166/20, 167/10, 174/15, 177/23, 248/11, 251/11, 251/15, 251/18, 251/19, 252/1, 252/19, 252/24, 310/9, 318/19, 332/16, 333/10, 334/10, 337/3, 337/9, 338/19, 340/10, 342/16, 368/10, 368/11, 368/13, 368/14, 368/17, 369/7, 372/2, 378/6, 393/8, 395/21, 396/1, 396/12, 405/8, 429/18, 429/19, 429/21, 430/1, 430/2, 431/12, 432/12, 433/5, 436/2, 437/18, 438/3, 455/17, 457/17, 500/18, 528/16, 531/1, 531/21, 564/15, 571/13, 580/13, 584b/2, 584b/12, 606/2, 615/2, 644/13, 646/18, 657/10, 662/20, 663/19, 674/16, 678/3, 684/21, 685/16, 574/11, 311/9, 34ç/17.

Sonra üç zamanki Budaların iyi dediği doğru öğretisini gözeterek yerine getirmiş olacaksınız.

İçdin sınıar-kı burkan nom-ında-kı-l(a)r-ka taşdın sınıar t(e)rs azag nomluğ-l(a)r-ka yomkı-ka bilgülık için anın kergek ermez. Üİ 101b 5 (Barutçu Özönder, 1998, s. 34).

İç taraftaki Buda öğretisindekilere, dış tarafta yanlış öğretilere (inananlara), hepsine bildikleri için onları (bilme) ihtiyacı yoktur.

Adın il uluş-da-kı hinayan bahşı-lar tas az-ağ nomluğ tırtı-lar takı uķ-ar. HT-V, VI, VIII, X/V11/26 (Tuguşeva, 1991, s. 36).

Başka ülkedeki Hinayan üstatlar, kaba yanlış öğretiye (inananlar) da anlar.

Nomlug y(a)rılığ takı neñ tegmezken inçip büte yavalu tükemişler erdi. HT-VI 1560 (Ölmez, 1994, s. 78).

Öğreti buyruğu bile hiç ulaşmazken bu şekilde bitirerek, sükûnet bularak son bulmuşlardı.

Bilge biliglig kün t(e)ñrili nomlug akınlı evrilti, koş tilgenler sığınlar berkinte tizilti. HT-VII 78 (Röhrborn, 1991, s. 22).

Bilge hikmetli Güneş tanrı öğreti akıntısı (deresi) çevrildi (tercüme edildi), çift tekerlekler erkek geyiklerin boynuzunda dizildi.

Hanmi atlg han nomluğ yrlğ-ka çın kirt-ü idisi boltı. HT-V, VI, VIII, X/VIII20/7 (Tuguşeva, 1991, s. 151).

Hanmi adlı hükümdar, öğreti buyruğunun gerçek sahibi oldu.

Nomlug dëntarlarnıñ étigin yaratıgın asa üsteyü y(a)rılıkap kurın kezigin öñi kılı y(a)rılıkamış. HT-IX 71 (Aydemir, 2013, C.1 s. 60).

Öğretiye inanan dindarların vücudunun süsünü arttırarak buyurup sırasını öne alıp buyurmuş.

Noml[uğ] orun-uğ iter-ler. HT-V, VI, VIII, X/X1/3 (Tuguşeva, 1991, s. 160).

Öğreti yerini düzenlerler.

12) sansarlıg (12): < *Skr. saṃsāra+lıg Tür.* dünyaya ait, ölümlülerin yaşadığı acı çekilen dünya *sansaraya* mensup olanlar. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**SANSARLĬY** *рел. относящийся к сансаре, к круговращению перерождений*” (*dinî*, *sansara* ile ilgili, sürekli dönüşle yeniden doğabilen) (s. 484).

[*Apam birök kimke*] *sansarlıg*... AY 22/3 (Kaya, 1994, s. 69).¹²⁶

Eğer şimdi kime dünya...

T(e)ñri yeri kişi aźunı ésilgey kooragay, sansarlıg taloy ügüz içinde tegzingeyler.
AY-VI 0663 (Ayazlı, 2012, s. 114).

Tanrı yeri, insan alemi zarar görecektir, acı çekilen dünya denizi içinde dolaşacaklar.

13) sañ (14): < Çin. *səñ*, Skr. *sanghāya/saṃghā* rahipler topluluğu, cemaat. DTS (1969)’de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “*SAD* III [kum. 𐰽𐰺𐰽 сэн, səñ] община монахов” (Çin. *səñ* rahipler cemaati) (s. 485).¹²⁷

Namo bud namo d(a)rm namo sang. AY-VII 1 (Çetin, 2012, s. 105).

Buda’ya, öğetiye (ve) cemaate saygı.

[*Namo*] *but namo drm namosañ.* HT-V, VI, VIII, X/V87/19 (Tuguşeva, 1991, s. 96).

Namo but, namo d(a)rm, namo sang. HT-VI 1819 (Ölmez, 1994, s. 103).

Namo but, namo d(a)rm, namo sang. HT-VII 1 (Röhrborn, 1991, s. 16).

Namo but, namo d(a)rm, namo sang. HT-IX 1 (Aydemir, 2013, C.1 s. 54).

14) suksız (1): Tür. hırsı olmayan, açgözlü olmayan. DTS (1969)’de bu sözcük *AÇSİZ* maddesinde şöyle açıklanmaktadır: “*ačsüz soqsüz napn.* нежадный и независтливый, без жадности и зависти” (ikileme, açgözlü ve kıskanç olmayan, açgözlülük ve kıskançlık olmadan) (s. 6).

Yalañuklar köñüli açsız suksız buşika akı buyan edgü kılınçka tavranıglı on buyan edgü kılınç yolınta yorıgalı udaçı bolurlar. AY-VI 0187 (Ayazlı, 2012, s. 79).

İnsanlar, gönlü açgözlü olmadan, sadakada cömert, iyi davranışa (amele) eğilimli, on iyilik (erdem) yolunda yürümeyi başaracaklar.

15) süü (38): Tür. asker; ordu. DTS (1969)’de bu sözcük, *SŪ* ve *SŪ* II maddelerinde şöyle açıklanmaktadır: “*SŪ* 1. войско 2. военный отряд” (1. ordu 2. askerî müfreze/takım; asker) ve “*SŪ* II войско” (ordu) (s. 516).¹²⁸

¹²⁶ Diğer tanıklar için bkz. AY 71/6, 97/9, 99/17, 211/21, 300/23, 307/4, 340/16, 430/9, 433/11, 613/20, 647/6.

¹²⁷ Diğer tanıklar için bkz. AY 519/2, 38/4, 126/23, 158/16, 372/23, 544/22, 547/23, 547/52, 596/9.

Tört bölük süü b(e)lgürtser altun kümüş vaydurı sıparır ulatı yiti erdinilerin adruk adruk öñi öñi esriñü ed tavarların tolu ulug ulug agılıglar körkitser. AY 384/16 (Kaya, 1994, s. 226).

Dört bölük asker çıkartsa altın, gümüş, elmas ve yedi mücevherleri çeşit çeşit, eşsiz alaca malı mülkleri, dolu büyük büyük hazineleri gösterse...

Ol el uluş içinte ikileyü takı süü çerig adası üzeki korkınç ayınç bultukmagay. AY-VI 0123 (Ayazlı, 2012, s. 73).

O ülke içinde bir daha yeniden ordu ile ilgili tehlike (ve) korku yaratmayacak.

Ötrü [i]ki tümen yaña-lıg süü itip... HT-V, VI, VIII, X/V3/18 (Tuguşeva, 1991, s. 30).

Sonra yirmi bin fil ordusu düzenleyip...

Yene yığılıp onđ[ınkı] süü uruñutı wañ-ki begke bititip pi t[aş] yaratdılar. HT-VII 314 (Röhrborn, 1991, s. 40).

Yine toplanıp sağdaki ordunun komutanı Wang-Ki Bey'e yazdırıp (bildirip) ova dışını donattılar.

16) şabı (9): < Çin. *shā mi* < Skr. *śrāmaṇera* Buda dinine mensup, öğrenci. DTS (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**ŞABI** [кит. 沙彌 шами, *ša-mbi* < крп. *śrāmaṇera*]” (s. 519). Edgerton (1993), eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) bu sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**śrāmaṇera** (= Pali *sām°*) novice in the Buddhist order.” (Budist düzende *acemi/papaz/rahibe adayı*) (s. 535).¹²⁹

Kutlug tavışgan yıl guuyihua vıharka tayaklıg bilgetaluy şabı... AY 34/19 (Kaya, 1994, s. 74).

Kutlu tavşan yılı, Guyihua Vihar'a dayanarak öğrenci Bilge Taluy...

Biz bilgetaluy şabı ratna v(a)çir şabının ötügiñe altınç aynıñ y(è)g(i)rmi törti küni bitiyü tolu boltı. AY-VII 930-931 (Çetin, 2012, s. 176).

Biz öğrenci Bilge Taluy, Ratna Vaçir adlı öğrencinin isteği üzerine, altıncı ayın yirmi dördüncü günü yazarak tamamladık.

Anı kiñ bilge biliglig tip takı ne ayıtmış krgek şabı atlg bilgeg kim ol bilge körme[yük?] sav-larıg ne körser... HT-V, VI, VIII, X/VIII10/11 (Tuguşeva, 1991, s. 143).

¹²⁸ Diğer tanıklar için bkz. AY 409/14, 418/6, 34ç/17, 115/6, 429/14, 409/11; HT-V, VI, VIII, X: V 33/1, 66/19, 71/14, 72/7-11, VI 1/23-25, 14/5-7, 15/1-19, 16/3, 43/23, 45/2-7-11-15-19; HT-VI 1271, 1471, 1477, 1491, 1497, 1711, 1714, 1775, 1792; HT-VII 773.

¹²⁹ Diğer tanıklar için bkz. AY 199/16, 498/1, 498/2, 686/3, 686/6, 686/10.

Büyük hikmetli bilge onu deyip hatta ne dediği gereklidir, öğrenci adlı bilge ki ne o bilgeyi ne de sözlerini görmedi, görse...

17) şamnanç/şmnanç (21): < Sogd. *šmn'nč* < Skr. *śramaṇīk(ka)* rahibe. DTS (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “*ŠIMNANČ* [cozd. *šmn'nch*] монахиня” (Sogd. rahibe) (s. 523) ve “*ŠMNANČ* [cozd. *šmn'nch*] монахиня” (s. 524). Gharib (2004), bu sözcüğü eserinde 9289. maddede şöyle açıklamaktadır: “*šmn'nch* Buddhist (بودایی) راهبه *šamanānč* Skt. *śramaṇīk(ka)* f. nun” (Budist rahibe) (s. 375).¹³⁰

Tözünler ogli tözünler kızı toyın şamnanç upası upasanç tört törlüg tirin kuvraglarını köñülünüzlerde antag sakınçınızlar tursar. AY 2/12 (Kaya, 1994, s. 61).

Dört türlü cemaatlerin asiller oğlu, asiller kızı, rahip, rahibe, inanan erkek ve kadın(ları), gönlünüzde öyle düşünceleriniz durursa...

Birök çambudivip yértinçüteki toyın şamnanç upase upasanç tört törlüg tērin kuvragın bo nom erdinig boşgunmuşların. AY-VI 0039 (Ayazlı, 2012, s. 66).

Şayet bu dünyadaki rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın, dört türlü topluluğun bu öğreti mücevherini öğrenenlerin...

Birök kim kayu toyın şamnanç upasi upasanç tört türlü tērin kuvrag bo kopta kötrülmiş nom eligi... AY-VII 493 (Çetin, 2012, s. 142).

Şayet rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın dört türlü topluluktan kim (ve) hangisi, bu tümüyle yüceltilmiş öğreti hükümdarı...

Darmağini şmnanç söz-ledi öçmek okşaŋı-sız ol antağ yme bir ermez. Üİ 113a 11 (Barutçu Özönder, 1998, s. 49).

Rahibe Darmatini söyledi: “Sönme benzersizdir. Öyle ki tek (de) değildir.”

Toyın ş(a)mnanç üzülgeleli ugramış erdi. HT-VII 848 (Röhrborn, 1991, s. 81).

Rahip (ve) rahibe mola vermeye niyetlenmiş idi.

Vayşali balık-ta drmatini şmnanç idiz edrem-ig biltürgeli trkin trkin kuvratdı. HT-V, VI, VIII, X/VIII16/11 (Tuguşeva, 1991, s. 148).

Vayşali şehrinde Rahibe Darmatini yüce erdemi açıklamak için çabucak (herkesi) bir araya getirdi.

Lahki balıkdaki kamag toyın ş(a)mnançig uduzup... HT-IX 563 (Aydemir, 2013, C.1 s. 106).

Lahki şehrinde(ki) bütün rahip (ve) rahibeleri götürüp...

¹³⁰ Diğer tanıklar için bkz. AY 23/13, 191/15, 403/3, 405/20, 422/11, 440/20, 479/19, 513/5, 671/20, 87/2, 340/10; HT-V, VI, VIII, X: V 5/10, VIII 16/15; HT-IX 1043, 1054, 1614.

18) tapıgçı (41): *Tür.* hizmetçi, itaatkâr. *DTS* (1969)'de **TAPAYČĬ, TAPĬYČĬ** ve **TAPUYČĬ** maddelerinin hepsinde bu sözcük “слуга, служанка” (hizmetli, uşak) şeklinde açıklanmaktadır (s. 534-535).¹³¹

Sansız sakışsız burkanlarka yakın tapıgçı [bolayın]. AY 116/9 (Kaya, 1994, s. 112).

Sayısız Budalara yakın hizmetçi (inanın) olayım.

Kayu üdün b(e)k katıg süzük kirtgünç köñülin nom iligi atl(ı)g nom erdinig bititip bir üdünte tapıgçısı bolguka küsüş öritdiñ. AY 15/16 (Kaya, 1994, s. 66).

Ne (hangi) zaman pek sağlam, saf inanın gönülle öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini yazdırıp bir zamanda hizmetçisi olmayı gönülden istedin.

Samtso açariğ uz-adı kelz-ün küç kölük tapıgçı uduğçı eksük krgæk bolmaz-un. HT-V, VI, VIII, X/V83/4 (Tuguşeva, 1991, s. 93).

Tripiṭaka üstadı daima gelsin, iş hayvanı (ve) hizmetçi eksik olmasın.

Taṇlayu muṇadu tapıgçı begleriñe inçe tēp tēdi. HT-VI 1360 (Ölmez, 1994, s. 58).

Şaşıarak itaatkâr beylerine böyle deyip dedi.

Inançları tapıgçıları birle ünüp eski çıṭta tünedi. HT-VII 1200 (Röhrborn, 1991, s. 108).

Bakanları (yöneticileri) (ve) hizmetçileri ile birlikte çıkıp eski yerde geceledi.

Bo ötüğ bitigig iç tapıgçı beglerke „, eligim(i)z kutıña ötgürzünler. HT-IX 545 (Aydemir, 2013, C.1 s. 104).

Bu izahı yazıyı iç(erdeki) itaatkâr beylere, hükümdarımız huzuruna geçirsinler.

Muntağ tüşeyü yatur erken ançağınça üskinteki tapıgçısı öd[ül]ti. HT-V, VI, VIII, X/X17/12 (Tuguşeva, 1991, s. 168).

Böyle düş görerek uyurken bu esnada üstündeki hizmetçisi nasihat etti.

19) tērin/tirin (kuvrag) (75): *Tür.* topluluk, cemaat. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**TERIN: terin quvray** *парн.* 1. община 2. сборище, толпа” (ikileme 1. topluluk/cemaat 2. buluşma/toplama, kalabalık) (s. 554).¹³²

¹³¹ Diğer tanıklar için bkz. AY 605/6, 621/18, 639/22, 369/11, 620/13, 623/20, 631/5, 632/7, 12/5, 99/3, 103/20, 121/14, 534/2; HT-III 554, 612, 789, 986; HT-V, VI, VIII, X: V 3/5, 9/12, 13/14, VI 11/12-13-27, 21/5-6, 37/14, X 17/12; HT-VI 1400, 1439, 1452, 1486; HT-IX 704, 867, 881, 931.

¹³² Diğer tanıklar için bkz. AY 2/13, 23/14, 26/6, 341/11, 36/11, 93/3, 94/5, 96/10, 131/8, 188/11, 188/17, 191/16, 197/8, 198/23, 334/10, 340/24, 363/3, 371/1, 405/21, 407/8, 407/19, 412/24, 418/7, 422/12, 423/17, 433/2, 438/20, 440/22, 457/15, 466/1, 472/19, 479/20, 488/20, 488/21, 530/19, 534/14, 538/11, 568/2, 570/12, 644/7, 661/17, 662/7, 663/1, 666/9, 671/2, 672/18, 683/1, 28/12, 29/23, 314/23, 480/2,

Somakıtu bodıs(a)t(a)v başın sekiz bölük tirin kuvragka nom nomlayur. AY 25/13 (Kaya, 1994, s. 70).

Somakıtu Bodisatva başta olmak üzere sekiz bölük cemaate öğretiyi anlatır.

Çambudivip yértinçüteki toyın şamnanç upase upasanç tört törlüg tērin kuvragıñ bo nom erdinig boşgunmışların. AY-VI 0040 (Ayazlı, 2012, s. 66).

Bu dünyadaki rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın, dört türlü topluluğun bu öğreti mücevherini öğrenenlerin...

Bo y(a)rlıgı eşidip anant toyın ol kamağ tērin kuvrag öñin öñin t(e)ñri t(e)ñrısı burkanıg tētrü körü olurtılar. AY-VII 157 (Çetin, 2012, s. 117).

Rahip Anant bu buyruğu işitince tüm cemaat öne doğru (gelerek) tanrı tanrısı Buda'yı dikkatlice izleyerek oturdular.

Ğaltı alku koşuğ-l(a)r ulatı tirin-niñ kuvrag-nıñ pirapñi-sı erür. Üİ 124a 5 (Barutçu Özönder, 1998, s. 62).

Şöyle ki tüm şiirler de cemaatin kazanma gücüdür.

Burhan olurğu [kuvra]mış tirin kuvrag olurğu [or]un tip... HT-V, VI, VIII, X/V14/7 (Tuguşeva, 1991, s. 38).

Buda'nın oturduğu, toplanmış cemaatin oturduğu yer deyip...

Kör[t]eçi tapındaçı tērini kuvragı yokağdı. HT-VII 348 (Röhrborn, 1991, s. 42).

Bağlanacak tapınacak cemaati yok oldu.

Yēti kişi toyın kirmişçe tēginniñ tērini kuvragı yēvilmeki bolzun. HT-IX 1579 (Aydemir, 2013, C.1 s. 192).

Yedi kişi, rahip girmiş gibi prensin cemaatini büyülemesi olsun.

20) tıtsı (12): < Çin. dī zǐ öğrenci, ustayı takip eden. DTS (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “*TETSÄ* [kum. 弟子 дицзы, diei-tsi] ученик” (Çin. diei-tsi, öğrenci/çırak) (s. 556).¹³³

Birök körser m(e)n tapınmışın sarasvati t(e)ñrike azu körser m(e)n tıtsılarıg bahsısı eyin boşgunmışıg bergey m(e)n. AY-VII 653 (Çetin, 2012, s. 154).

Şayet tapındığını görsem Sarasvati tanrı(ça)ya yahut öğrencilerini, üstadı sebebiyle öğrendiklerini görsem, vereceğim.

421/21, 400/5, 436/1, 437/5, 508/15, 566/20, 194/17; HT-V, VI, VIII, X: V 14/9, 32/9, 77/20, VI 5/21, 6/19, 7/21, VIII 16/13, 30/3.

¹³³ Diğer tanıklar için bkz. AY 669/20, 334/9, 655/2, 507/15, 486/10, 396/13, 271/6, 275/23, 277/1, 384/10, 507/21.

21) upasanç (15): < Sogd. 'wp's'nç (Skr. upāsikā) ruhban sınıfından olmayan Budist inanan kadın, Budist mümine. DTS (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**UPASANÇ** [cozd. 'wp's'nch] послушница” (rahibe (manastırda yaşayan)/saliha [dinin emrettiği şeyleri yerine getiren kadın]) (s. 613). Gharib (2004), eserinde 1916. maddede bu sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**'wp's'nch Buddhist nun**” (Budist rahibe) (s. 75).¹³⁴

Tözünler ogli tözünler kızı toyın şamnanç upası upasanç tört törlüg tirin kuvraglarınıñ köñülünüzlerde antag sakınçınızlar tursar. AY 2/12 (Kaya, 1994, s. 61).

Dört türlü cemaatlerin asiller oğlu, asiller kızı, rahip, rahibe, inanan erkek ve kadın(ları), gönlünüzde öyle düşünceleriniz durursa...

Birök çambudivip yértinçüteki toyın şamnanç upase upasanç tört törlüg tērin kuvragınıñ bo nom erdinig boşgunmışların. AY-VI 0039 (Ayazlı, 2012, s. 66).

Şayet bu dünyadaki rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın, dört türlü topluluğun bu öğreti mücevherini öğrenenlerin...

Birök kim kayu toyın şamnanç upası upasanç tört türlü tērin kuvrag bo kopta kötrülmiş nom eligi... AY-VII 493 (Çetin, 2012, s. 142).

Şayet rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın dört türlü topluluktan kim (ve) hangisi, bu tümüyle yüceltilmiş öğreti hükümdarı...

Bu idik nom erdini bititdeçi upası küç oğul-nuñ upasanç il öklitmiş-niñ oğlum... HT-V, VI, VIII, X/V87/21 (Tuguşeva, 1991, s. 97).

Bu kutsal öğreti mücevherini yazdıracak Budist erkek kudret oğlunun, Budist kadın ülke çoğaltmışın(dır), oğlum...

Bo idok nom erdini bititdeçi upasē küç ogulnuñ „ upasanç el üklitmişniñ „ oğlum kutadmış. HT-IX 2205 (Aydemir, 2013, C.1 s. 248).

Bu kutsal öğreti mücevherini yazdıracak Budist erkek kudret oğlunun, Budist kadın ülke çoğaltmışın(dır), oğlum mutlu olmuş.

22) upase/upası/upasi (24): < Sogd. 'wp's'y (Skr. upāsakā) ruhban sınıfından olmayan Budist inanan erkek, Budist mümin. DTS (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**UPASI** [cozd. wp'sy] послушник” (rahip (manastırda yaşayan)/salih [dinin emrettiği şeyleri yerine getiren erkek]) (s. 613). Gharib (2004), eserinde 1917. maddedeki 'wp's'yden 1915. maddedeki 'wp's'ke atıfta bulunmakta ve bu maddeyi

¹³⁴ Diğer tanıklar için bkz. AY 23/14, 191/16, 405/20, 422/11, 440/21, 479/19, 513/6, 671/20, 87/3, 403/4, 397/12; HT-IX 42.

şöyle açıklamaktadır: “*’wp’s’k* Buddhist *upāsē* monk, layman” (Budist *upāsē* rahip, rahip olmayan kimse) (s. 75). Gharib’in, sözcük için hem rahip anlamını hem de “rahip olmayan, meslekten olmayan, kilisenin düzenli üyesi olmayan” anlamlarındaki *layman* sözcüğünü vermesi dikkat çekmektedir.¹³⁵

Tözünler oğlu tözünler kızı toyın şamnanç upası upasanç tört törlüg tirin kuvraglarınıñ köñülünüzlerde antag sakınçıñızlar tursar. AY 2/12 (Kaya, 1994, s. 61).

Dört türlü cemaatlerin asiller oğlu, asiller kızı, rahip, rahibe, inanan erkek ve kadın(ları), gönlünüzde öyle düşünceleriniz durursa...

Birök çambudivip yértinçüteki toyın şamnanç upase upasanç tört törlüg tērin kuvragınıñ bo nom erdinig boşgunmışların. AY-VI 0039 (Ayazlı, 2012, s. 66).

Şayet bu dünyadaki rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın, dört türlü topluluğun bu öğreti mücevherini öğrenenlerin...

Birök kim kayu toyın şamnanç upası upasanç tört türlüğ tērin kuvrag bo kopta kötrülmiş nom ēligi. AY-VII 493 (Çetin, 2012, s. 142).

Şayet rahip, rahibe, inanan erkek (ve) kadın dört türlü topluluktan kim (ve) hangisi, bu tümüyle yüceltilmiş öğreti hükümdarı...

Upasınıñ ötügin yēter [erdi]. HT-VII 1438 (Röhrborn, 1991, s. 126).

Budist erkeğin dileği ulaşırdı (gerçekleşirdi).

Ötrü toyın-lar barça bilip upası-lar yme bilgeli uqkalı uğay mu tip sakınçın anın yinçke ötüğ ötüñü tegindim. HT-V, VI, VIII, X/VIII29/21 (Tuguşeva, 1991, s. 159).

“Sonra rahipler hep bilip Budist erkekler de bilgili (bir şekilde) anlayabilecek mi?” deyip onun düşüncesini titiz (bir şekilde) istekte bulunarak yerine getirdim.

Eşidteçi upasē upasançlar yme erinöksüz süzök köñülin eşidiñler. HT-IX 41 (Aydemir, 2013, C.1 s. 57).

Dinleyecek (olan) Budist erkek (ve) kadınlar da şüphesiz temiz gönülle dinleyiniz.

2.2.2.3. İsteyerek İtaat Etmek

¹³⁵ Diğer tanıklar için bkz. AY 23/14, 191/15, 397/12, 403/4, 405/20, 422/11, 440/21, 479/19, 513/6, 671/20, 87/2; HT-V, VI, VIII, X: V 43/26, 87/21, VIII 5/4, 6/4, X 24/9; HT-VII 1480, 1499, 1865; HT-IX 2204.

1) ağır ayag kıl- (20): *Tür.* saygı göstermek, hizmet etmek. *DTS* (1969)'de *agır ayag kıl-* söz grubu şöyle açıklanmaktadır: “*ayır ajaq qıl-* оказывать почтительное уважение” (saygıyla hizmet etmek/derin saygı göstermek) (s. 19).¹³⁶

Bahşılarıg uluglarıg et'özin ağır ayag kılmayuk tıltagınta enrey bedey aksak çolak közsüz teglük bolmışların. AY 300/9 (Kaya, 1994, s. 187).

Ne üçün ol yalañuklar hanın monçulayu yañlıg ağır ayag kılmakıg y(a)rıkayur erki tēp tēser... AY-VI 0331 (Ayazlı, 2012, s. 89).

Niçin o insanlar hanını, bu şekilde (bir) saygı değer yapmayı buyurur acaba deyip denirse...

Bu açari-lar b[asa] kamağ şaz-in kuvrağ kelip to[ku] törüsinçe ağır ayağ kılıtlar. HT-V, VI, VIII, X/V42/19 (Tuguşeva, 1991, s. 60).

Bu tripiṭaka üstatlarından sonra tüm öğreti cemaati gelip ortaya çıkarak töresine (kuralına) göre saygı gösterdiler (hizmet ettiler).

2) ağır ayag tapıg udug kıl- (12): *Tür.* saygı göstermek, hizmet etmek. Bir önceki maddede yer alan *agır ayag kıl-* ile aynı anlamlara gelen bu söz grubunda, önceden açıklamadığımız ve esasen *agır ayag* gibi çoğu kez ikileme olarak karşımıza çıkan *tapıg udug*, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “*tapıy uduy* нарн. служение, поклонение, почитание” (hizmet, tapma/derin saygı/hayranlık, saygı) (s. 534).¹³⁷

Kavşıkıya birök kim kayu kişi bo üç miñ ulug miñ yirtinçüde tolu yiti erdini urup kirtüdin kelmişke ağır ayag tapıg udug kılsar... AY 161/11-12 (Kaya, 1994, s. 131).

Kavşiki şayet ki (kim) hangi kişi, bu üç bin, yüce bin, yeryüzünde tam yedi mücevher koyup doğrudan gelene saygıyla hizmet ederse...

Ötrü mandarık m(a)hamandarık atl(ı)g t(e)ḡridem hua çeçeklerig t(e)ḡri t(e)ḡrisi burhan üze ağır ayag tapıg uduḡ kılıp... AY-VI 1273-1274 (Ayazlı, 2012, s. 161).

Sonra Mandarik Mahamandarık adlı kutsal çiçekleri, tanrı tanrısı Buda üzerine büyük bir saygı ve hürmet gösterip...

3) ağırila- (45): *Tür.* saygı göstermek, hürmet etmek; ağırlamak; değer vermek. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “*AYİRLA-* 1. ценить (по заслугам,

¹³⁶ Diğer tanıklar için bkz. AY 426/17, 496/23; AY-VI 0335, 0339, 0413, 1048, 1228; HT-V, VI, VIII, X: V 21/17, 23/14, 28/6-7, 44/18, 60/18-19, 77/26, VI 8/9, VIII 17/6, X 2/4, 8/5-6.

¹³⁷ Diğer tanıklar için bkz. AY 34k/14, 36/22-23, 162/3-4, 176/9-10, 178/11, 443/3-4, 456/9-10, 528/8-9, 539/15-16, 627/18-19.

качествам) 2. вознаграждать, оказывать (~ проявлять) милость 3. возвышать, привлекать внимание к чему-л., создавать вес, авторитет 4. почитать, чтить, уважать” (1. değer vermek/ kıymetini bilmek (layığını, niteliğini) 2. ödüllendirmek, lütufta bulunmak/inayet göstermek (ortaya koymak) 3. yüceltmek, ilgi göstermek, nüfuz kurmak/itibar, saygınlık ortaya koymak 4. saymak, derin saygısı olmak, saygı duymak/göstermek) (s. 20).¹³⁸

Anın bo nom erdinig çın kirtü süzük kirtgünç köñül üze ay<a>mış ağırlamış k(e)rgek. AY 24/24 (Kaya, 1994, s. 70).

Onun bu öğreti mücevherini gerçek, temiz (ve) inançlı gönül ile demesi (ve) saygı göstermesi gerekir.

Bo nom erdinig bar erip kértgünmeser edgermeser eşidmeser tıñlamasar ayamasar ağırlamasar. AY-VI 0652 (Ayazlı, 2012, s. 113).

Bu öğreti mücevherini var (kabul) edip inanmazsa, işitmezse, dinlemezse, söylemezse, saygı göstermezse...

Bergey m(e)n kızlençü törüg boşgungalı kılğalı ayayu ağırlayur köñül éyin. AY-VII 655 (Çetin, 2012, s. 154).

Gizli yasayı vereceğim, gönlüyle öğrenmek (ve) yerine getirmek için saygı gösteriyor.

Köni kamağ soğdağ bu [t]örü-sinte öñisig iki bitigi ırak-ta enetkek uñ-ikin ağırlayur-lar. HT-V, VI, VIII, X/V64/8 (Tuguşeva, 1991, s. 77).

Soğdak’ın bu yasasındaki diğer iki yazısı tamamen gerçek(tir), uzakta (ise) Hindistan harfine saygı gösteriyorlar (değer veriyorlar).

Kimhoki sudurta töziñ[e] ağırlayur neñ etigig yar[atıg]ıg k(e)rgeklemez. HT-VII 923 (Röhrborn, 1991, s. 86).

Kimkoki sutrada aslına saygı gösterir, hiç süsü donanımı gerektirmez.

4) aya- (102): *Tür.* saygı göstermek, hürmet etmek. Çoğu kez bir önceki maddede açıkladığımız *ağırla-* eylemi ile birlikte kullanıldığını ve ikileme oluşturduğunu gördüğümüz *aya-* eylemi, *DTS* (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “**AJA-** 1. беречь, содержать в порядке 2. жалеть, щадить” (1. korumak/iyi bakmak, düzen kurmak 2. acımak, kıyamamak) (s. 25). Sözlükte ayrıca bu maddenin hemen altında

¹³⁸ Diğer tanıklar için bkz. AY 460/17, 90/7, 654/23, 103/1, 181/4, 432/23, 642/7, 402/14, 176/21, 403/11, 412/21, 671/23, 407/6, 410/10, 435/20, 440/1, 526/12, 530/12, 34k/3, 72/5, 80/22, 88/22, 192/8, 369/4, 397/21, 403/7, 407/20, 500/22, 513/11, 665/12, 666/17, 666/21, 667/14, 192/18, 397/16, 397/20, 486/13, 531/16; HT-V, VI, VIII, X: V 31/4, VI 11/17, 26/6-7.

aya- *agırla-* ikilemesi de açıklanmaktadır: “*aja ayırla-* нарн. почитать, относиться с глубоким почтением, благоговей” (*ikileme* saymak, derin saygıyla karşılamak/davranmak, (birine, bir şeye) pek derin saygısı olmak) (s. 26).¹³⁹

Ol kuvrag arasinta erigme t(e)ñriler kuvragıña ya tözün t(e)ñrilere bo nom erdinig ayayur agırlayur. AY 192/18 (Kaya, 1994, s. 142).

O cemaat arasında bulunan tanrılar, cemaatine veya asil tanrılara, bu öğreti mücevheriyle hizmet ediyor.

Yene yme bo nom erdinig boşgundaçı tutdaçı tört törlüg tērin kuvragıg açınsar ayasar. AY-VI 0072 (Ayazlı, 2012, s. 69).

Yine de bu öğreti mücevherini öğrenecek, yerine getirecek dört türlü topluluğu açarsa (ve) saygı gösterirse...

Agır ayamakın yükünür m(e)n. AY-VII 720 (Çetin, 2012, s. 159).

Büyük saygıyla eğilirim (secde ederim).

Yintem burhan nomın ayayur-[lar]. HT-V, VI, VIII, X/V64/13 (Tuguşeva, 1991, s. 78).

Daima Buda'nın öğretisiyle hizmet ediyorlar.

Ötrü kiçig yinçge edler ilişgeli umaz, ayagulukı arıg üçün inçip kir suvlar [ölit]geli umaz. HT-VI 1695 (Ölmez, 1994, s. 91).

Sonra küçük ince nesneler (varlıklar) ilişmez, saygısı arı (olduğu) için böyle kirli sular ıslatamaz.

Bo n[o]m erdinig severler ayayurlar. HT-VII 880 (Röhrborn, 1991, s. 83).

Bu öğreti mücevherini severler sayarlar.

Açınu ayayu y(a)rılıkamakı teriñ ulug tag kısılı teg erür. HT-IX 529 (Aydemir, 2013, C.1 s. 103).

İtiraf ederek saygı göstererek buyurması, derin (ve) yüce (bir) dağ vadisi gibidir.

5) buyan edgü kılınç kıl- (10): *Skr. + Tür.* iyi amel işlemek, iyi iş yapmak. *DTS* (1969)'de bu söz grubunu açıklayan maddeler sırasıyla şunlardır: “**BUJAN** I [скр. *руня*] благодатный поступок, благодеяние; заслуга” (iyi davranış, hayırlı iş/iyilik;

¹³⁹ Diğer tanıklar için bkz. AY 36/18, 94/16, 153/4, 182/11, 332/20, 332/24, 335/17, 372/6, 391/9, 406/14, 450/1, 467/13, 468/6, 469/6, 469/24, 470/20, 471/14, 489/4, 513/3, 520/7, 527/19, 538/16, 546/17, 668/9, 669/5, 669/18, 510/1, 404a/22, 566/15, 34/9, 90/7, 101/2, 125/2, 195/21, 399/13, 419/15, 655/1, 681/3, 101/2, 103/1, 181/4, 566/14, 674/23, 432/23, 433/3, 24/23, 402/14, 422/12, 440/16, 556/9, 642/6, 176/21, 403/10, 407/6, 407/9, 412/21, 423/18, 671/23, 410/10, 413/1, 435/19, 440/1, 526/12, 530/11, 34k/3, 72/5, 80/22, 88/22, 192/8, 369/4, 397/21, 403/6, 403/7, 407/20, 486/13, 500/21, 510/14, 513/10, 550/22, 576/1, 606b/4, 613/8, 665/12, 666/17, 666/21, 667/14, 397/16, 397/20, 531/15; HT-V, VI, VIII, X: V 31/3, 38/17, 58/21, 72/25, VI 11/17, 26/4, 32/13, VIII 19/13, 20/11.

yararlık/hizmet) (s. 120); “*bujan edgü qılınč* нарн. благочестивый, благодатный поступок (dindar, iyi davranış) (s. 121); “*QİL-* 1. делать, изготавливать, создавать, сооружать...” (1. yapmak/etmek/kılmak, yapmak/çıkarmak, sağlamak/ortaya çıkarmak/yapmak/hazırlamak, kurmak/hazırlamak...) (s. 442).¹⁴⁰

T(e)ñriler iligi kavşığıya kim kayu burkan kutı küsüşin üç törlüg kölüñülük nomlarta bışrunu katıglanu buyan edgü kılınč kılşarlar. AY 168/13-14 (Kaya, 1994, s. 133).

Tanrılar hükümdarı Kavşiki (der) ki: “Kimler Buda saadeti dileğiyle üç türlü *yānalı* öğretilerde olgunlaşarak iyi amel işlerseler...”

Anasıña utlı sevinç bilme[k] küsüşin ulug buyan edgü kılınč kılğalı, kı-luu künke iş yumuş bütürdeçi begler arasında, ulug er oñdınkı oğlan küzedçi tapıgçı kau bağlıg küifu atl(ı)g begke inçe tēp y(a)rlıkadı. HT-VII 322-323 (Röhrborn, 1991, s. 40).

Annesine minnettarlık, sevgi hissetme isteğiyle büyük iyi (bir) amel işleyen, Kı-luu gününe iş bitirecek beyler arasında, büyük erkek (olan) sağdaki oğlan nöbetçi, hizmetçi Kau’ya bağlı Küifu adlı beye böyle deyip buyurdu.

Kşanti „ *buyan edgü kılınč kılurtmakta tözüg tüpüg beđütdi.* HT-IX 730-731 (Aydemir, 2013, C.1 s. 122).

Günah çıkarma duası, iyi amel işletmeyi mükemmel tamamladı.

6) çökıt- (23): Tür. diz çökmek, dize getirmek. DTS (1969)’de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “*ČÖKIT-* побуд. от *čök-* 1. преклонять колена, становиться на колени 2. пригибать, сгибать книзу” (çök- eyleminin ettirgen biçimi 1. diz çökmek 2. eğmek, aşağı bükmek) (s. 155).¹⁴¹

Oñdınkı tizin çökıtip ayasın kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri t(e)ñrısı burkan adakında yinçürü töpün yükünüp... AY 36/17 (Kaya, 1994, s. 83).

Sağ dizlerini çöküp ayalarını (ellerini) birleştirip büyük (bir) saygıyla tanrı tanrısı Buda’nın ayağına eğilip başıyla secde edip...

Oñ tizlerin çökıtip ayaların kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri t(e)ñrısı burhanka inçe tēp ötündiler. AY-VI 0054-0055 (Ayazlı, 2012, s. 67).

Sağ dizlerini çöküp ayalarını (ellerini) birleştirip büyük (bir) saygıyla tanrı tanrısı Buda’ya böyle deyip ricada bulundular.

¹⁴⁰ Diğer tanıklar için bkz. AY 20/7, 421/14-15, 514/1, 541/15, 598/19-20; HT-VII 621-622, 1926-1927.

¹⁴¹ Diğer tanıklar için bkz. AY 82/20, 88/21, 132/2, 132a/1 5, 150/21, 182/10, 201/17, 332/19, 335/16, 362/2, 372/5, 391/8, 397/1, 399/5, 406/13, 449/22, 538/15.

Udun han kamağ uluğ beg-l[eri] bodunu buğunı birle çöküdü olu[r]up öñin öñin tütsük hu-a çeçek tuta bir uçluğ köñül-in küt koltı-lar. HT-V, VI, VIII, X/V77/3 (Tuguşeva, 1991, s. 88).

Udun Han, tüm büyük beyleri (ve) halkı ile (dizlerini) çökerek oturup ayrı ayrı tütsü, nilüfer çiçeği tutarak tek taraflı (olarak) gönülden niyazda bulundular.

Kalın yerde çökiñü eñiñip köñül eymengülük... HT-IX 75 (Aydemir, 2013, C.1 s. 60).

Kalabalık yerde çökerek merak edip (şaşırp) gönül sıkılğanlığı...

[Eş]idteçi kördeçi kişi-ler kamağ barça tiz-lerin çökidip ayal[arın] kavşurup samtso açari-ka yü[künü] iyin [ögirmek] kılıp sevinç ötün[tı]-ler. HT-V, VI, VIII, X/X19/11 (Tuguşeva, 1991, s. 169).

İşitecek görececek kişiler, hepsi tüm dizlerini çöküp ayalarını birleştirip tripitaka üstadına secde ederek mutluluk dilediler.

7) edgü kılınç kıl- (3): *Tür.* iyi amel işlemek, iyi iş yapmak. Bu söz grubunun ilk ögesi olan *edgü* sözcüğü *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**EDGÜ** I 1. хороший, добрый 2. хорошо 3. в знач. сущ. добро, благо“ (1. iyi/güzel, iyi 2. iyi/güzel/iyi(dir) 3. *ad anlamında* iyilik/yarar, hayır) (s. 163). Daha önce açıkladığımız *kılınç kıl-* için bkz. **kılınç kıl-** s. 70.

Neçe edgü kılınç kıltaçı[lar bar] erserler... AY 108/10 (Kaya, 1994, s. 109).

Ne kadar iyi amel işleyecek (olanlar) var iseler...

Ol öñreki burkanlar şazın<ın>ta edgü kılınç kılmuş tözün kutlug tınl(ı)glar erserler. AY-VII 362 (Çetin, 2012, s. 132).

O önceki Budaların öğretisinde iyi amel işlemiş, asil (ve) mutlu canlılar iseler...

Buyan almak edgü kılınç kılmak üze yuyu arıtu y(a)rılıkadı. HT-IX 1171 (Aydemir, 2013, C.1 s. 163).

Sevap almak, iyi amel işlemek için temizlenerek vaaz etti.

8) eşid-/ëşid- [eşit-] (328): *Tür.* işitmek, duymak. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**EŞİD/ EŞİT-** II слышать” (duymak/işitmek) (s. 185). Yine aynı sayfada bu maddenin hemen altında, aşağıdaki örneklerden ikincisinde geçen *eşid-*

tıŋla- ikilemesine de yer verilmekte ve şöyle açıklanmaktadır: “*eşit- tıŋla-* нарн. слушать” (ikileme dinlemek) (s. 185).¹⁴²

Anta ötrü uluş uluĝ tük el biliglig t(e)ŋri t(e)ŋrisi burkan azrua t(e)ŋrike inçe tip y(a)rılıkadı eŝidgil amtı s(e)n. AY 391/21 (Kaya, 1994, s. 229).

Ondan sonra ülkesi hikmetli bilge tanrı tanrısı Buda Ezrua tanrıya böyle deyip buyurdu: “Şimdi sen dinle.”

Ötrü ol éligler hanlar ürüg uzaŋı bo nom erdinig eŝidzünler tıŋlaŋunlar. AY-VI 0206-0207 (Ayazlı, 2012, s. 80).

Sonra o hükümdarlar daima bu öğreti mücevherini (işitsinler) dinlesinler.

Ol üdün kondini braman bo şlöküg eşidip öĝirip sevinip muĝadıp ötrü ol kamag ulug têrin kuvragka inçe têp têdi sizler kamag têrin kuvrag eŝidiŋler. AY-VII 710-713 (Çetin, 2012, s. 158).

O zaman Kondini brahman, bu beyti işittiğinde sevinip şaşırıp sonra o büyük cemaate böyle deyip dedi: “Sizler, bütün cemaat duyunuz.”

Tapıĝ uduĝ kılı tükedmiş-te kin ötrü ilig beg inçe tip tidi : eşidtim samtso açarıĝ. HT-V, VI, VIII, X/V9/25 (Tuguşeva, 1991, s. 34).

Hizmet ederek tamamladıktan sonra hükümdar bey böyle deyip söyledi: “Tripiŋaka üstadını duydum.”

İnçip yene bo savka sapıl[u] teginip körür eŝidür. HT-VI 1442 (Ölmez, 1994, s. 66).

Böylece yine bu söze sapılarak erişilip görür (ve) işitir.

¹⁴² Diğer tanıklar için bkz. AY 116/6, 352/1, 352/9, 12/22, 72/15, 98/21, 100/2, 118/10, 125/5, 125/9, 126/6, 250/18, 250/23, 251/5, 337/14, 337/17, 391/16, 398/5, 415/18, 415/20, 417/13, 431/3, 431/13, 433/4, 456/2, 532/6, 584/8, 584/16, 584/20, 606/12, 455/6, 86/13, 99/19, 20/20, 382/1, 3/3, 5/19, 488/22, 570/17, 8/16, 10/5, 13/11, 16/17, 18/8, 21/4, 34h/22, 34i/21, 34k/l, 34ş/20, 47/6, 85/15, 88/17, 92/10, 95/6, 125/13, 186/17, 197/5, 316/11, 354/25, 372/22, 372/24, 382/14, 383/11, 389/11, 391/4, 396/21, 400/6, 406/10, 414/18, 423/10, 432/12, 441/6, 453/3, 455/9, 463/4, 465/23, 481/8, 488/19, 511/9, 523/17, 527/4, 528/16, 576/23, 580/8, 589/1, 589/8, 596/23, 597/12, 601/2, 601/6, 609/4, 610/9, 610/19, 611/6, 618/22, 622/4, 622/12, 623/8, 623/17, 624/8, 625/1, 634/23, 635/19, 663/1, 669/11, 455/22, 441/6, 72/18, 385/2, 413/8, 547/11, 575/14, 432/22, 119/20, 99/1, 337/5, 386/12, 396/5, 402/13, 416/21, 583/11, 680/6, 492/22, 440/16, 337/20, 407/5, 421/1, 441/20, 336/19, 385/15, 386/10, 387/5, 387/24, 394/9, 410/11, 412/20, 415/2, 423/15, 428/21, 466/15, 516/16, 413/6, 435/19, 531/23, 196/13, 341/13, 397/12, 413/17, 414/8, 474/16, 475/2, 506/20, 541/20, 428/12, 97/19, 572/10, 621/21, 618/23, 622/8, 634/7, 670/12, 670/17, 581/15, 670/14, 11/10, 13/4, 23/16, 91/12, 95/17, 125/20, 157/18, 182/19, 194/2, 332/16, 336/11, 371/4, 372/2, 373/6, 398/2, 417/10, 442/8, 455/18, 457/17, 461/22, 472/21, 480/14, 528/15, 532/1, 537/14, 545/20, 547/20, 606b/2, 608/23, 621/21, 639/18, 640/22, 648/16, 657/3, 672/20, n523/17, 338/2, 364/10, 408/15, 490/19, 531/15, 98/12, 386/11, n382/1, 533/14; HT-V, VI, VIII, X: V 1/5, 2/15, 3/16, 6/22, 10/7-8, 11/3-16, 24/8-16, 25/25, 27/23, 30/8, 37/20, 45/20, 46/15, 60/2, 62/2-11, 70/12, 72/24-26, 78/23, 81/3-4-4, 82/18, 86/25, VI 1/19, 9/14, 11/6, 13/5-17, 14/10, 16/14, 22/19-20, 28/17, 29/8-21, 31/25, 34/15, 38/13, 39/4, VIII 3/16-23, 5/13, 7/5, 10/8, 12/8, 14/19, 17/5, 23/9-23, 24/16-18, 25/1, 29/9, 30/2, X 2/8, 8/9, 19/10.

Ançata tınl(ı)glar nomug kördiler eşidtiler erser yme, ança teñlig erdiler. HT-VII 530 (Röhrborn, 1991, s. 56).

Öylece canlılar öğretiyi gördüyseler (ve) duyduysalar bile, biraz eşit oldular.

Y(a)rl(ı)g kelti inçe tēp ötünmiş ötügin eşidtim(i)z. HT-IX 1019 (Aydemir, 2013, C.1 s. 148).

“Emir geldi.” Böyle deyip dilemiş (olduğu) dileğini duyduk.

9) inan- (15): *Tür.* inanmak. Daha önce açıkladığımız *inan-* için bkz. *inan-* s. 69.¹⁴³

İsig özümüzdin berü inanur biz ontın sıñarkı kamag burkanlarka. AY 159/5 (Kaya, 1994, s. 130).

On taraftaki Budalara yaşamımızdan (doğduğumuzdan) beri inanırız

Bo d(a)r(a)nıg bışıg kılıp üjikin yañılmadın sözlezün anta basa inanzun. AY-VII 600 (Çetin, 2012, s. 150).

Bu büyüyü olgunlaştırıp (tek) harfini (bile) yanılmadan söylesin. Ondan sonra inansın.

Barça inantular edgüsiñe, sakınu teginser m(e)n... HT-VI 1727 (Ölmez, 1994, s. 94).

Hep iyi (olanına) inandılar, düşünerek erişirsem...

Inanur biz kapıgınta küñ t(e)ñri ornanmışka yükünür biz. HT-VII 1237 (Röhrborn, 1991, s. 111).

İnanırız, kapısında Güneş tanrının yerleştiğine secde ederiz.

10) kértgün-/kirtgün- (9): *Tür.* inanmak. Daha önce açıkladığımız *kértgün-/kértkün-* için bkz. *kértgün-/kértkün-* s. 69.¹⁴⁴

Kirtgünmedim erser alku burkanlarıg... AY 101/1 (Kaya, 1994, s. 107).

Bütün Budalara inanmasaydım...

Bo nom erdini bar erip kértgünmeser edgermeser eşidmeser tıñlamasar ayamasar ağırlamasar. AY-VI 0650 (Ayazlı, 2012, s. 113).

Bu öğreti mücevherini var (kabul) edip inanmazsa, işitmezse, dinlemezse, söylemezse, saygı göstermezse...

¹⁴³ Diğer tanıklar için bkz. AY 98/15, 492/10, 511/14, 490/2, 484/6, 613/3, 494/21; HT-V, VI, VIII, X: VI 32/25, 38/24, 39/2, VIII 7/11, 18/4.

¹⁴⁴ Diğer tanıklar için bkz. AY 78/2, 432/21, 463/6; HT-V, VI, VIII, X: V 65/10, VIII 11/19, 25/20.

Bo d(a)r(a)nı nomug eşidip boşgunsarlar tutsarlar okısarlar sözleserler kærtgünserler uksarlar... AY-VII 91 (Çetin, 2012, s. 113).

Bu büyü öğretisini işitip öğrenirseler, okursalar, söylerseler, inanırsalar, anlarsalar...

M(e)n titsi-si başın bu kamağ [n]omçı açari-lar barça kirtgünür biz. HT-V, VI, VIII, X/V11/23 (Tuguşeva, 1991, s. 36).

Ben, (yani) öğrencisi başta olmak üzere tüm bu vaiz tripiṭaka üstatları tümüyle inanırız.

Han eşidip teriñ kærtgü[n]ti süzülti. HT-VII 1290 (Röhrborn, 1991, s. 115).

Han işitip derin (bir şekilde) inandı (ve) arındı.

11) tap- (17): *Tür.* hizmet etmek, tapmak. Bu sözcük DTS (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “**TAP-** II 1. служить, прислуживать 2. поклоняться” (1. hizmet etmek, uşaklık etmek 2. tapmak/derin saygısı olmak) (s. 533).¹⁴⁵

Kayu erür köni kirtü bütürgülük tıtag üze artukrak arıg yorıgıg bulurlar taparlar. AY 72/9 (Kaya, 1994, s. 96).

Doğru ifa etmenin sebebiyle ilgili (olan) nedir (denilirse) daha fazla saf değişimi bulurlar (ve ona) taparlar.

Ulug bilge biliglig t(e)rk üdün ünüñ yolug tapdaçı bodis(a)t(a)v yorıklıg köžünür. AY-VII 370 (Çetin, 2012, s. 132).

Yüce bilgili bilge, kısa zamanda yükselme yolunu bulacak, Bodisatva yolu gözüktür.

Tilep istep tapdı-lar : il[ig] beg-ke köritge[li] iltıdi-ler. HT-V, VI, VIII, X/V28/3 (Tuguşeva, 1991, s. 49).

Dua edip dileyip taptılar. Hükümdar beye göstermek için götürdüler.

12) tapıg udug ağır ayag kıl- (11): *Tür.* saygı göstermek, hizmet etmek. Daha önce açıkladığımız *tapıg udug ağır ayag kıl-* için bkz. ***ağır ayag tapıg udug kıl-*** s. 141.¹⁴⁶

Tüü törlüg adruk adruk yıd yıpar hua çeçekler erdinilig toglar pralar kuşatırılar üze tapıg udug ağır ayag kılıp... AY 201/21-22 (Kaya, 1994, s. 146).

¹⁴⁵ Diğer tanıklar için bkz. AY 85/21, 118/14, 387/14, 388/17, 474/19, 618/8, 534/20, 612/5, 631/11; HT-III 738, 1095; HT-V, VI, VIII, X: V 42/5, 85/4, VI 39/24; HT-IX 338.

¹⁴⁶ Diğer tanıklar için bkz. AY 342/5-6, 355/16, 360/15-16, 413/20-21, 413/22, 414/1, 414/13, 442/1-2, 446/1-2, 526/6-7.

Birçok türde, başka başka güzel kokulu nilüfer çiçekleri mücevheri Toglar, Pralar (ve) Kuşatırlar ile hizmet edip...

13) tapın- (61): *Tür.* hizmet etmek, itaat etmek, tapınmak, saygı göstermek, hürmet etmek. Daha önce açıkladığımız *tapın-* için bkz. *tapın-* s. 70.¹⁴⁷

Altun küvrüğün tapınayın. AY 352/16 (Kaya, 1994, s. 211).

Altın davuluna saygı göstereyim.

Üç üdki burhanlarka tapınmış udunmuş bolgay m(e)n. AY-VI 0389 (Ayazlı, 2012, s. 93).

Üç zamanki Budalara tapınmış (ve) uymuş olacağım.

Tapınzunlar burkanka antađa basa maňa yme męni körgeli küseser... AY-VII 681-682 (Çetin, 2012, s. 156).

Buda'ya tapsınlar, ondan sonra bana da (tapsınlar). Beni görmeyi isterse(ler)...

Tütsüg küyürdi-ler [hu-a] saçı-lar yükünti-ler [tapın]tı-lar. HT-V, VI, VIII, X/V23/12 (Tuguşeva, 1991, s. 45).

Tütsü yaktilar, nilüfer saçtilar, secde ettiler (ve) tapındılar.

Kör[t]eçi tapındaçı tırini kuvragı yokağdı. HT-VII 348 (Röhrborn, 1991, s. 42).

Görececek (bağlanacak) tapınacak cemaati yok oldu.

14) tapla- (82): *Tür.* hoşnut olmak, sevmek, arzulamak; onaylamak, kabul etmek. Daha önce açıkladığımız *tapla-* için bkz. *tapla-* s. 70.¹⁴⁸

Ol ilig beg ötüginge... bir nomlugin tapladı. AY 574/12 (Kaya, 1994, s. 307).

O hükümdar, isteğine... bir öğretiyi (sevip) kabul etti.

Y(a)rhlğı tıdıgsız t(e)ırrike yalaňukka taplaguluk. AY-VI 0361 (Ayazlı, 2012, s. 91).

Buyruğu engelsiz(ce) tanrıya insanlara hoş gelmeyi...

¹⁴⁷ Diğer tanıklar için bkz. AY 80/18, 337/8, 462/22, 656/21, 94/5, 399/13, 441/16, 491/1, 581/5, 34k/19, 72/5, 80/22, 120/22, 156/7, 532/11, 249/1, 249/4, 249/18, 248/7, 248/22, 250/4, 402/15, 421/7, 463/1, 486/9, 81/1, 156/5, 176/22, 407/6, 412/22, 464/19, 488/3, 578/8, 671/23, 472/13, 444/23, 487/11, 520/8, 526/8, 440/2, 487/14, 575/11, 575/17, 369/4, 369/14, 613/5, 25/18, 34c/9, 513/11, 655/18, 666/17, 490/10; HT-V, VI, VIII, X: V 27/20, 76/3, 38/18, VI 6/14, X 1/2.

¹⁴⁸ Diğer tanıklar için bkz. AY 230/2, 259/10, 259/11, 259/12, 259/15, 259/16, 259/19, 259/21, 260/1, 260/4, 260/6, 260/9, 260/11, 260/13, 260/16, 260/18, 260/22, 260/23, 261/2, 260/19, 261/3, 259/8, 259/13, 259/17, 260/2, 260/7, 260/14, 260/20, n672/21, 372/17, 420/2, 529/11, 616/5, 250/18, 259/6, 269/8, 233/2, 233/4, 232/14, 232/24, 233/16, 233/9, 102/8, 509/22, 119/4, 398/12, 415/22; HT-V, VI, VIII, X: V 27/25, 44/20, 76/15, VI 14/20, 17/5, 34/11, 35/26, VIII 8/11, 19/6, X 8/1, 11/14; HT-VII 309, 310, 919; HT-IX 31, 34, 336, 345, 395, 396, 399, 401, 1657, 2071, 2099, 2117.

Birök kirip ağığ-sız yol-ka kaçınay taplasar. Üİ 110a 4 (Barutçu Özönder, 1998, s. 45).

Şayet akıcı olmayan yola girip (yeniden) bulmayı arzularsa...

Yene han taplayu y(a)rılıkamış erdi. HT-VI 1469 (Ölmez, 1994, s. 69).

Yine han onaylayıp buyurmuştu.

T(e)ñri burhannın ulug törlügin, anın bo işig tapladı. HT-VII 1624 (Röhrborn, 1991, s. 141).

Tanrı Buda'nın büyük yasasıyla, onun bu işini kabul etti.

Neçükin taplagay biz samtso açari ötügin. HT-IX 2143 (Aydemir, 2013, C.1 s. 242).

Tripiṭaka üstadının dileğini nasıl (ne şekilde) kabul edeceğiz.

15) tıñla- (51): Tür. dinlemek. Daha önce açıkladığımız *tıñla-* için bkz. *tıñla-* s. 71.¹⁴⁹

T(e)rk bolmışımın tıtagın nomlayu bireyin kop süzük köñülin titrü tıñlañlar tip y(a)rılıkadı. AY 607/3 (Kaya, 1994, s. 320).

“Ayrılışımın sebebini vaaz ederek anlatayım. Tam (bir) temiz gönülle dikkatlice dinleyiniz.” deyip buyurdu.

Ol yer orontakı eligler hanlar bo nom erdinig süzök kértgünç köñülin eşidser tıñlasar ögser küleser, tapınsar udunsar ayasar ağırlasalar... AY-VI 0068 (Ayazlı, 2012, s. 69).

O yerdeki hükümdarlar bu öğreti mücevherini, saf (ve) inanan gönülle işitirse, dinlerse, överse, tapınırsa, saygı gösterirse...

Kim kayu tözünler bo nom erdinig nomlagalı tıñlagalı ugrasalar... AY-VII 392 (Çetin, 2012, s. 134).

Kim (hangi) asiller bu öğreti mücevherini öğrenmeye, dinlemeye niyetlenirseler...

Udun han başın toyın igil umuğ ınağ tutup küniñe miñer san kişi tıñladı-lar tutdı-lar. HT-V, VI, VIII, X/V82/13 (Tuguşeva, 1991, s. 92).

¹⁴⁹ Diğer tanıklar için bkz. AY 2/10, 341/12, 408/10, 539/5, 413/17, 414/8, 475/2, 337/18, 415/18, 415/20, 475/16, 668/20, 38/3, 132a/6, 158/16, 547/22, n668/20, 669/5, 547/51, 432/22, 337/6, 396/5, 402/13, 416/21, 579/1, 341/10, 341/18, 345/21, 550/4, 570/17, 336/19, 337/20, 394/17, 407/5, 410/11, 412/21, 415/3, 454/20, 413/7, 435/19, 548/4, 581/18, 116/6, 23/16, 528/15, 408/15; HT-V, VI, VIII, X: VIII 6/23, 24/19, 29/9.

Udun Han başta olmak üzere Rahip İgil'i umut (ve) sığınak kabul edip günde bin kişi dinlediler, (dinî emri) yerine getirdiler.

16) tut- (442): *Tür.* tutmak; (dini) emri yerine getirmek. Daha önce açıkladığımız *tut-* için bkz. **tut-** s. 72.¹⁵⁰

Kimler birök bo d(a)r(a)nı nomug tutayın tip sakınsarlar. AY 356/19 (Kaya, 1994, s. 212).

Kimler eğer “bu büyü öğretisini yerine getireyim” deyip düşünürse(ler)...

Bo d(a)rnig tuşup aşnu miş sekiz kata sözleşün. AY-VI 0921 (Ayazlı, 2012, s. 134).

Bu büyüü önce yerine getirip bin sekiz defa söylesin.

Üdki bodis(a)t(a)ılar boşgunmuş tutmuş... AY-VII 14 (Çetin, 2012, s. 106).

Geçmişteki Bodisatvalar öğrenmiş (ve) yerine getirmiş...

Kim bu şastr-da [siz]ler tutmuş savda taplağıız. HT-V, VI, VIII, X/V10/14 (Tuguşeva, 1991, s. 35).

Ki bu disiplinde sizler, yerine getirilmiş sözde kabul ettiğiniz...

Kuñwen kuan atl(ı)g uj[ik] keñürtdeçi begig hanka bi[...] tutmuş yañ üze tu[t]up yaratmış. HT-VI 1490 (Ölmez, 1994, s. 71).

Kungwen Kuan adlı söz yorumlayacak beyi, hana... tuttuğu metot ile yerine getirip donatmış.

¹⁵⁰ Diğer tanıklar için bkz. AY 7/16, 29/5, 32/11, 34i/4, 78/20, 85/15, 94/3, 116/7, 125/15, 168/17, 199/2, 270/13, 271/17, 275/15, 287/1, 287/4, 300a/20, 300a/25, 300a/32, 315/1, 371/17, 397/21, 398/15, 440c/8, 446/9, 539/7, 539/17, 544/7, 568/7, 592/16, 600/22, 602/4, 653/6, 673/1, 387/15, 4/19, 27/18, 28/15, 28/16, 28/18, 28/19, 28/21, 28/22, 28/24, 29/3, 34d/36, 194/21, 207/1, 490/22, 531/15, 192/12, 207/12, 220/10, 221/3, 222/12, 223/23, 224/24, 356/13, 387/7, 550/12, 561/15, 562/7, n223/22-23, 356/19, 544/3, 667/9, 2/9, 34ç/9, 51/9, 52/11, 62/19, 91/6, 195/18, 196/13, 316/12, 332/3, 356/5, 361/5, 398/6, 401/17, 403/4, 403/9, 407/8, 407/19, 408/10, 409/3, 412/23, 422/10, 423/16, 433/1, 441/4, 442/15, 444/1, 444/9, 446/12, 447/16, 448/9, 564/12, 578/9, 653/23, 666/14, 667/10, 667/19, 670/3, 678/15, 454/18, 492/23, 447/20, 132b/6, 132b/13, 17/14, 553/13, 361/12, 186/20, 395/10, 24/15, 34c/19, 182/20, 325/16, 326/13, 327/6, 327/24, 328/15, 329/6, 329/21, 330/10, 331/20, 356/12, 369/19, 395/1, 398/7, 408/9, 440b/10, 512/6, 524/10, 537/19, 547/4, 573/22, 330/24, 448/6, 193/16, 403/8, 448/12, 664/6, 664/13, 664/19, 665/1, 665/7, 665/13, 665/19, 666/18, 668/22, 670/1, n668/20, 669/5, 455/8, n665/7, 452/1, 497/14, 671/3, 671/9, 685/16, 356/17, 361/11, 399/14, 433/18, 459/14, 483/24, 547/7, 547/37, 71/3, 34a/14, 103/6, 227/3, 378/2, 445/3, 552b/23, 496/8, 486/20, 487/5, 198/16, 342/19, 414/14, 355/19, 440/1, 534/17, 145/18, 148/1, 175/15, 177/10, 275/22, 278/23, 336/17, 403/6, 405/6, 464/21, 494/12, 543/17, 613/17, 5/23, 6/1, 6/2, 169/1, 243/21, 337/5, 361/12, 362/16, 396/4, 405/9, 405/14, 459/15, 486/17, 490/20, 509/6, 509/8, 643/17, 205/16, 206/22, 207/16, 271/24, 272/3, 272/6, 272/10, 272/13, 272/17, 272/20, 272/23, 273/13, 273/16, 274/10, 275/19, 276/16, 277/8, 278/3, 278/14, 304/20, 305/6, 343/22, 403/25, 404/3, 80/6, 81/19, 325/18, 326/14, 327/8, 328/2, 328/17, 329/8, 329/22, 330/12, 331/2, 331/22, 336/7, 360/11, 394/9, 410/10, 440/23, 463/5, 463/22, 473/6, 516/19; HT-V, VI, VIII, X: V 7/18, 15/5, 18/8, 19/17-21, 41/15, 51/12-15, 53/20, 63/18, 64/10, 65/21, 66/4, 67/20, 75/17, 77/5, 82/13, VI 2/10, 4/27, 13/3, 21/11, 24/2, 25/3, 26/14, 28/4, 35/8, 38/5, 40/18, 41/26, VIII 3/8-17, 14/4, 15/4-11, X 9/9.

Tugmaksız nomug tanuklayu y(a)rlıkadı, bodis(a)t(a)vlar teginser tutsarlar...
HT-VII 574 (Röhrborn, 1991, s. 60).

Eşsiz öğretiyi kanıtlayarak buyurdu, Bodisatvalar saygıyla yapar (ve emri) yerine getirirse...

Amtı pi taşdaki savıg tutsar... HT-IX 104 (Aydemir, 2013, C.1 s. 63).

Şimdi ova dışındaki sözü yerine getirirse...

17) ud- (4): *Tür.* takip etmek, uymak. Bu sözcük DTS (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “**UD-** 1. следовать, присоединяться 2. предаваться чему-л” (1. izlemek/uymak, katılmak 2. bir şeye kendini vermek/kapılmak) (s. 605).

Busuş kadgu emgek tolgak... iy(i)n udu törüyür. AY 367/16 (Kaya, 1994, s. 218).

Sıkıntı, kaydı, acı, üzüntü... sebebiyle takip ederek büyür.

Kimler yana ol bodis(a)t(a)vlarka tapıngalı udungalı bolsarlar... AY-VII 84 (Çetin, 2012, s. 112).

Kimler yine o Bodisatvalara tapınan (ve) takip eden (kişiler) olursalar...

Tenlegeli bolmaz, samtso açarı udu... HT-VI 1365 (Ölmez, 1994, s. 59).

Denklemek (karşılaştırmak) olmaz, tripiṭaka üstadı(na) uyarak...

Avant [tɪ]ltagka udu barmakdın [oz]makım(i)z turup... HT-VII 1491 (Röhrborn, 1991, s. 130).

Sebebe uyarak varmaktan kurtuluşumuz durup...

18) udun- (24): *Tür.* saygı göstermek, hürmet etmek. Daha önce açıkladığımız *udun-* için bkz. **udun-** s. 72.¹⁵¹

Kaçan bütügde ötrü hua çeçekin yula tütsügin tünle küntüz üzüksüz tapınsun udunsun. AY 444/23 (Kaya, 1994, s. 252).

İyileştikten (? inandıktan) sonra nilüfer çiçeğiyle (ve) meşale tütsüyle gece gündüz devamlı tapınsın (ve) saygı göstere.

Üç üdki burhanlarka tapınmış udunmuş bolgay m(e)n. AY-VI 0389 (Ayazlı, 2012, s. 93).

Üç zamanki Budalara tapınmış, uymuş olacağım.

¹⁵¹ Diğer tanıklar için bkz. AY 402/15, 421/8, 462/22, 94/6, 581/5, 249/18, 156/5, 176/22, 407/6, 412/22, 464/19, 671/24, 526/8, 81/2, 25/18, 34c/9, 513/11, 655/18, 34k/19, 80/22, 440/3; HT-V, VI, VIII, X: X 1/2.

Kimler yana ol bodis(a)t(a)vlarka tapıngalı udungalı. AY-VII 84 (Çetin, 2012, s. 112).

Kimler yine o Bodisatvalara tapınan (ve) takip eden (kişiler) olursalar...

Hu-a çeçeg[in yıd] yıpar-ın kıp türlügin [tapıntı ?] uduıntı. HT-V, VI, VIII, X/V2/11 (Tuguşeva, 1991, s. 29).

Nilüfer çiçeğinin güzel kokusuna, (onun) tüm çeşidine tapındı (ve) saygı gösterdi.

19) ugra- (19): *Tür.* uymak, niyetlenmek, tasarlamak. *DTS* (1969)'de bu sözcük *oyra-* maddesinde ele alınmakta ve şöyle açıklanmaktadır: “**OYRA-** 1. идти, направляться 2. собираться, намереваться” (1. gitmek/ gelmek/ girmek/ geçmek/ yürümek, (-e doğru) gitmek/doğrulamak 2. toplanmak/niyet etmek, niyetlenmek) (s. 363).¹⁵²

Süülegeli ugramış ilig yagınıñ ilinte uluşınta erüş üküş yavız irü belgüler b(e)lgürtüp ig kegen adası üküş bolmagay. AY 408/22 (Kaya, 1994, s. 238).

Ordu sevketmeyi planlayan hükümdar, düşmanın ülkesinde pek çok kötü işaretler belirip acı sızı tehlikesi çok olmayacak.

Birök kayu eligler hanlar bo nom erdinig nomlatgalı ugrasarlar... AY-VI 0312 (Ayazlı, 2012, s. 88).

Şayet hangi hükümdarlar bu öğreti mücevherini öğretmeye (vaaz etmeye) niyetlenseler...

Kim kayu tözünler bo nom erdinig nomlagalı tıñlagalı ugrasarlar. AY-VII 392 (Çetin, 2012, s. 134).

Kim (hangi) asiller bu öğreti mücevherini öğrenmeye, dinlemeye niyetlenirseler...

Bo meniñ ugrayu küsüş[üm] teginir. HT-VI 1236 (Ölmez, 1994, s. 45).

Benim bu niyetlendiğim dileğim ulaşır.

Ugradukta, anta olurd[açı] toyınlar egsükiñe hank[a] ötünüp han y(a)rlığı üz[e] üç yüz toyın kigürgü kıl[tı]. HT-VII 972 (Röhrborn, 1991, s. 90).

Niyetlendiğinde, orada oturacak rahipler(in) eksikliğinden (dolayı) hana ricada bulunup han buyruğu üzerine üç yüz rahip getirildi.

¹⁵² Diğer tanıklar için bkz. AY 408/20, 417/13, 417/20, 475/16, 409/5, 683/2, 296/15, 393/10, 600/16, 634/3, 600/6, 638/21, 210/21, 637/10, 405/11, 409/7.

20) yapşın- (12): *Tür.* yapışmak, bağlanmak. *DTS* (1969)'de bu sözcük *japşın-* maddesinde bir örnek üzerinden açıklanmakta ve *ilin-* maddesine atıfta bulunmaktadır (s. 236). Bu maddenin (*ilin-*) altında, aşağıdaki ilk örnekte olduğu gibi ikileme olarak ele alınmakta ve şöyle açıklanmaktadır: “*ilin- japşın- нарн. приставать, привязываться*” (yapışmak/katılmak, kendini (bir şeye) bağlamak/peşine takılmak) (s. 208).¹⁵³

Törtünç yirtinçüke artukrak ilinmiş yapşınmış köñüllüg erser... AY 148/16 (Kaya, 1994, s. 126).

Dördüncüsü, yeryüzüne fazlaca bağlanmış (bir) gönlü varsa...

Sakinçig ačka bulunčka yapşingu ol tēp, kolulayu körser biz. HT-VII 1456 (Röhrborn, 1991, s. 128).

Biz, “Düşünceyi bağ bulunmasına bağlamaktır.” deyip derin düşünerek görürüz.

21) yinçür- (51): *Tür.* (saygıyla) eğilmek, secde etmek. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “*JINČÜR-: jinčür- jükün- нарн. кланяться, поклониться; jinčür- töpün jükün- нарн. кланяться, поклониться*” (selamlamak/yalvarmak, selam vermek) (s. 262).¹⁵⁴

Biş törlüg köñül tirgini b(e)lgürmekin tutmak üze teñ köñül tözlügin yinçürteçi köñül tözlügin. AY 273/17 (Kaya, 1994, s. 176).

Beş türlü gönül ruhu belirmesiyle (dinî emri) yerine getirmek ile denk gönül tabiatıyla secde edecek gönül tabiatıyla...

T(e)ñri t(e)ñrиси burhan adakınta yinçürü töpön yükünüp, oñ tizlerin çökiñip. AY-VI 1127 (Ayazlı, 2012, s. 150).

Tanrı tanrısı Buda'nın ayağına eğilerek başıyla secde edip sağ dizlerini çöküp...

T(e)ñri t(e)ñrиси burhan adakınta yinçürü töpön yükünü teginip inçe tēp ötündi. AY-VII 347 (Çetin, 2012, s. 130).

Tanrı tanrısı Buda'nın ayağına eğilerek başıyla secde edip böyle deyip ricada bulundu.

Samtso açarika yētdeçi yok, yinçürüp istep burhan nomın... HT-VI 1371 (Ölmez, 1994, s. 59).

¹⁵³ Diğer tanıklar için bkz. AY 70/17, 102/19, 109/14, 223/12, 291/1, 376/16, 611/13, 387/6, 290/24, 388/2.

¹⁵⁴ Diğer tanıklar için bkz. AY 213/17, 36/19, 72/19, 88/23, 94/11, 110/15, 112/20, 113/18, 131/15, 132a/22, 132b/23, 159/16, 182/12, 201/18, 332/22, 335/19, 341/2, 346/14, 356/21, 359/23, 378/11, 391/11, 392/14, 398/16, 399/7, 440ç/7, 449/21, 473/19, 479/15, 481/10, 484/8, 485/8, 494/20, 500/22, 513/1, 522/15, 531/22, 546/15, 568/8, 576/1, 594/14, 606a/5, 606b/5, 606b/9, 645/9, 673/2, 680/9.

Tripiṭaka üstadına erişecek (kimse) yoktur. Buda öğretisini saygıyla eğilip isteyip...

Ötrü udi öz etöz-i iduḵ enetkek uluş-ka bargalı yinçürüp istep boşguntı yinçke nom-larıḡ yumtardı. HT-V, VI, VIII, X/VIII13/21 (Tuguşeva, 1991, s. 146).

Sonra ineğin kendi vücudunun kutsal (olduğu) Hindistan ülkesine vardığında saygıyla eğilip isteyip öğrendi, derin öğretilerini topladı.

Ka baglıḡ [tun]-şıḡ başlap upasılar yinçürü [tö]pön yükünüp, kim ol közüng[e]li tegimlig tözünümüzke [ö]tügümüz ol. HT-VII 1599 (Röhrborn, 1991, s. 139).

Akraba olan Tunşığ'dan başlayıp Budist erkeklerin saygıyla eğilerek başlarıyla secde ettikleri, o görünen erişilen soylumuza ricamızdır.

22) yükün- (218): Tür. eğilmek, secde etmek; hürmet etmek. Daha önce açıkladığımız *yükün-* için bkz. **yükün-** s. 72.¹⁵⁵

Kirtüdin kelmiş kün t(e)ḡrig... [ü]rüg uzatı yüküneyin. AY 655/13 (Kaya, 1994, s. 340).

Doğrudan gelmiş (olan) Güneş tanrısı... daima secde edeyim.

Min kün ay t(e)ḡriler birgerü, y(a)ruk idmiş teg artokrak, yélvi kömen sakıḡ teg, sakinguluksuz erür siz, anı üçün yükünür biz. AY-VI 1161 (Ayazlı, 2012, s. 153).

Bin Güneş (ve) Ay tanrısının verdiği ışıktan fazlasını saçmış gibidir. Sihir (ve) serap gibi düşünülemezsiniz (akıl almazsınız). Onun için secde ederiz.

Agır ayamakın yükünür m(e)n. AY-VII 720 (Çetin, 2012, s. 159).

Büyük (bir) saygıyla eğilirim (secde ederim).

Ḳutluḡ yir orun[ka] yükünü körünçleyü kedip tez-di yaşıdı. HT-V, VI, VIII, X/V11/6 (Tuguşeva, 1991, s. 35).

Kutsal yere eğilerek, teşhir ederek giyinip kaçtı (ve) hata yaptı.

¹⁵⁵ Diğer tanıklar için bkz. AY 484/8, 484/12, 655/13, 587/15, 124/2, 33/7, 495/3, 539/15, 576/2, 645/10, 34/14, 112/20, 132a/23, 133/1, 473/19, 479/16, 501/1, 521/11, 568/9, 33/23, 34/1, 36/19, 88/23, 94/11, 110/15, 131/15, 159/16, 182/12, 201/19, 332/23, 335/20, 341/2, 346/14, 351/15, 356/21, 359/23, 361/23, 378/11, 391/11, 392/14, 398/16, 399/8, 440ç/7, 449/21, 481/10, 494/20, 500/22, 513/2, 522/16, 531/23, 546/16, 574/5, 606b/10, 673/2, 29/6, 30/18, 30/24, 31/5, 31/11, 31/18, 32/1, 32/6, 32/12, 32/17, 33/1, 34c/9, 333/1, 350/13, 357/1, 357/2, 357/4, 357/5, 357/7, 357/9, 357/11, 357/13, 357/15, 357/17, 357/20, 357/21, 357/23, 358/2, 358/3, 358/5, 358/7, 358/9, 358/10, 358/12, 358/14, 358/17, 358/19, 358/22, 359/1, 359/3, 359/5, 359/7, 359/9, 359/10, 359/11, 359/13, 359/14, 359/15, 359/16, 359/18, 359/19, 359/20, 440ç/1, 440ç/2, 451/4, 451/10, 489/4, 495/3, 501/8, 501/10, 501/13, 501/16, 501/19, 501/22, 502/4, 502/7, 502/10, 502/13, 502/16, 502/19, 502/21, 503/1, 503/4, 503/6, 503/8, 503/11, 503/14, 503/16, 503/19, 503/21, 504/1, 504/3, 504/6, 504/15, 504/16, 504/17, 504/19, 504/20, 504/22, 504/23, 505/1, 505/2, 505/3, 505/4, 519/22, 521/12, 521/15, 521/16, 521/18, 521/20, 521/21, 521/22, 522/1, 522/2, 522/4, 522/5, 522/7, 522/8, 522/10, 522/11, 522/11, 522/12, 522/14, 652/18, 653/16, 653/18, 653/20, 653/22, 658/5, 678/3, 678/4, 678/6, 678/18, 678/22, 679/3, 679/8, 679/12, 679/16, 679/20, 679/24, 680/5, 680/9; HT-V, VI, VIII, X: V 6/11, 16/9, 23/11-14, 27/15-24, 28/10, 35/14, 42/7, 44/11, 81/2, VIII 17/11.

Yanırtı yüküngeli grtrakut tagka, erldim yolug tümen bere, t(e)ηri hanum(ı)z çoğınta yalın<ın>ta k(a)ltı bir kulaç yèrig mañmış teg. HT-VI 1745 (Ölmez, 1994, s. 96).

Yeniden Grtrakut dağına secde etmek için on bin mil gittim, Tanrı hanımızın parlaklığı sayesinde bir kulaç yeri adımlamış gibi (ulaştım).

Kapıgınta küin t(e)ηri ornanmışka yükünürbiz burhanlıg yaylıkta ilinçüledeçike közin körgey erki biz. HT-VII 1239 (Röhrborn, 1991, s. 111).

“Kapısında Güneş tanrı yerleşmiş (diye) secde ederiz. Acaba Buda’nın salonunda eğlence yapacak (olanları) görecektir miyiz?”

Burhan[ka] yükünmek nom sözlemek üze bo etözümüz köñülümüz alkınçuka tegi sevinç tegürü tegingey biz. HT-IX 974 (Aydemir, 2013, C.1 s. 144).

Buda’ya secde etmek (ve) öğreti vaaz etmek yoluyla bu vücudumuz (ve) gönlümüz (ruhumuz) yok olana kadar (bunları) sevinç duyarak yapacağız.

2.2.2.4. İtaat Ettirmek

1) ağırlat- (2): *Tür.* hürmet ettirmek, saydırtmak. Daha önce açıkladığımız *ağırla-* eyleminin ettirgen biçimi olan sözcük için bkz. *agırla-* s. 141.

Törttin sıñar yèr oronug iymış basmış üküşke ayatmış ağırlatmış. AY 607/15-16; 66-67 (Kaya, 1994, s. 321; Gulcalı, 2013, s. 74).

Dört taraftaki yerleri ezmiş basmış (bağlı kılmış), pek çoğuna (kendine) hürmet ettirmiş.

Kamag yalañukka barçaka bir yañlıg ayatgay ağırlatgay biz. AY-VI 0089-0090 (Ayazlı, 2012, s. 70).

Bütün insan(lar)a, hepsine aynı şekilde saygı göstereceğiz.

2) ayat- (4): *Tür.* hürmet ettirmek, saydırtmak. Daha önce açıkladığımız *aya-* eyleminin ettirgen biçimi olan sözcük için bkz. *aya-* s. 125.

Törttin sıñar yèr oronug iymış basmış üküşke ayatmış ağırlatmış. AY 607/15-16; 66-67 (Kaya, 1994, s. 321; Gulcalı, 2013, s. 74).

Dört taraftaki yerleri basmış (bağlı kılmış), pek çoğuna (kendine) hürmet ettirmiş.

Kamag yalañukka barçaka bir yañlıg ayatgay ağırlatgay biz. AY-VI 0089 (Ayazlı, 2012, s. 70).

Bütün insan(lar)a, hepsine aynı şekilde saygı göstereceğiz.

Uvut ayat bilmedin noms[uz] törüsüz al altağ kılıp yant[uru] yana negülük emgetmek köñ[ül] turğurur-sız-lar. HT-V, VI, VIII, X/V20/16 (Tuguşeva, 1991, s. 43).

Saygı bilmeden, öğretisiz töresiz, hile yapıp tekrar tekrar niçin ızdırıp (dolu) gönül ile durursunuz.

Bêş enetkek êlinteki nomçılarka barçaka bir yanlıg sevitmiş ayat[mış erür siz]. HT-VII 1808 (Röhrborn, 1991, s. 155).

Beş Hindistan memleketindeki vaizlerin tümüne benzer bir şekilde sevdirmiş, hürmet ettirmişsiniz.

3) baçat- (1): *Tür.* oruç tutturmak. Bu sözcük için DTS (1969)’de iki maddeye bakmak gerekmektedir. Öncelikle *baçat-* maddesinde bu sözcüğün, *baça-* eyleminin ettirgen biçimi olduğu belirtilmektedir (s. 77). *Baça-* (**BAČA-**) maddesinde ise bu sözcüğün anlamı “*пел. поститься*” (*dinî* oruç tutmak) olarak verilmektedir (s. 76).

Ötrü yürün ay sekiz yanıtı ažu yme bês y(ê)girmite uz beğizçig arıg baçaşıp. AY-VI 1005 (Ayazlı, 2012, s. 141).

Sonra beyaz ayın sekizinde veya da on beşinde usta ressam(a) temiz (bir) oruç tutturup...

4) buyan edgü kılınç kılur- (2): iyi amel işletmek, iyi iş yaptırmak. Daha önce açıkladığımız *buyan edgü kılınç kıl-* birleşik eyleminin ettirgen biçimi, bkz. *buyan edgü kılınç kıl-* s. 143.

Boşgurgalı bodunka... buyan edgü kılınç kılurğalı. AY 551/13 (Kaya, 1994, s. 296).

Öğrenmek için halka... iyi iş yaptırmak için (iyi amel işletmek için)...

Kşanti ,, buyan edgü kılınç kılurmakta tözüg tüpüg beğütdi. HT-IX 730-731 (Aydemir, 2013, C.1 s. 122).

Günah çıkarma duası, iyi amel yaptırmakta mükemmel tamamlayıcı oldu.

5) iy- (1): *Tür.* tabi kılmak, bağlı kılmak, takip etmek.

Törttin sıñar yêr oronug iymiş basmış üküşke ayatmış ağırlatmış. AY 607/15; 66 (Kaya, 1994, s. 321; Gulcalı, 2013, s. 74).

Dört taraftaki yerleri basmış (bağlı kılmış), pek çoğuna (kendine) hürmet ettirmiş.

6) nomla- (226): < *Sogd. nom+la- Tür.* öğüt vermek, vaaz vermek, (dini konuları) anlatmak, açıklamak. Daha önce açıkladığımız *nomla-* için bkz. **nomla-** s. 73.¹⁵⁶

Amtı maña nomlasun... altun y(a)rukluğ nom erdinig. AY 574/8 (Kaya, 1994, s. 307).

Şimdi bana vaaz versin (öğretsin)... altın ışıklı öğreti mücevherini.

Éligler hanlar orđosınta ol nom nomlaguluk oronta nom tıñka yıgılğaylar. AY-VI 0635 (Ayazlı, 2012, s. 112).

Hükümdarların sarayında o öğretinin öğrenileceği (vaaz edileceği) yerde, öğreti sesine toplanacaklar.

Bo d(a)r(a)nı nomug öñre ertmiş üđki burkanlar barça nomlayı y(a)rıkadılar. AY-VII 151-152 (Çetin, 2012, s. 117).

Bu büyü öğetisini geçmişe erişmiş (vefat etmiş) önceki Budalar hep öğreterek buyurdular.

Üç etöz töz-in meñü nirvan barın aç aadı[ra] kiñürü nomladı. HT-V, VI, VIII, X/V18/19 (Tuguşeva, 1991, s. 41).

Üç vücut varlığını, ebedî nirvānanın varlığını (kitabı) açarak açıkladı (vaaz etti).

Nomladı küüledi yeg iş küdüklerig, tartıp edgü ögli köñüllüğ bulıtıg kedin enetkek uluşdın, yagıtdı nomlug yagmurug öñdün t(a)vgaç élinte. HT-VI 1663 (Ölmez, 1994, s. 88).

Üstün işleri, eserleri anlattı (ve) övdü. İyi düşünceli gönül bulutunu getirip Batı Hindistan memleketinden, öğreti yağmurunu Doğu Çin memleketinde yağdırdı.

Bodis(a)t(a)vlar yorıkı nomug keñür[ü] nomladı. HT-VII 1418 (Röhrborn, 1991, s. 125).

¹⁵⁶ Diğer tanıklar için bkz. AY 166/19, 167/4, 182/22, 204/5, 395/2, 428/8, 475/16, 668/4, 683/2, 41/4, 41/19, 42/8, 65/1, 89/14, 189/13, 195/5, 196/1, 274/22, 341/12, 397/10, 398/6, 416/18, 417/14, 420/13, 422/7, 424/11, 426/15, 428/3, 456/16, 456/19, 475/1, 528/11, 530/13, 530/15, 537/18, 539/4, 541/1, 668/18, 454/18, 502/2, 576/22, 578/20, 668/16, 667/5, 363/9, 395/11, 410/8, 451/21, 643/6, 42/22, 402/1, 40/8, 574/12, 341/20, 276/24, 300a/13, 300a/14, 300a/16, 401/20, 432/6, 457/9, 531/21, 575/22, 387/1, 388/23, 300a/46, 530/18, 274/23, 318/11, 167/6, 334/25, 11/3, 339/23, 340/3, 341/17, 341/20, 342/2, 396/6, 582/11, 572/10, 513/8, 572/14, 582/6, 406/2, 345/16, 98/4, 115/2, 165/4, 294/22, 300a/48, 301/5, 301/10, 301/14, 301/16, 301/20, 301/23, 339/11, 671/17, 177/12, 336/17, 341/9, 80/7, 81/21, 191/19, 339/18, 574/8, 656/7, 72/17, 533/3, 581/14, 04/13, 363/16, 22/17, 26/9, 38/7, 46/11, 86/7, 87/16, 93/4, 96/11, 149/10, 158/4, 158/16, 175/17, 184/11, 662/15, 667/17, 668/23, 672/1, 185/18, 186/3, 186/7, 186/13, 188/15, 190/4, 193/10, 271/11, 315/12, 325/17, 326/13, 327/6, 327/24, 328/15, 329/6, 329/21, 330/10, 330/24, 331/20, 332/12, 345/20, 356/3, 360/6, 362/23, 378/17, 400/3, 401/19, 420/23, 439/12, 462/4, 463/12, 465/18, 465/21, 485/16, 547/23, 547/52, 567/20, 570/14, 570/21, 583/21, 584a/7, 607/1, 607/5, 629/2, 644/6, 645/1, 647/1, 654/12, 672/15, 26/18, 25/13, 50/10, 50/11, 50/13, 87/6, 388/20, 528/11, 584a/4, 646/21, 341/15; HT-V, VI, VIII, X: V 11/16, 17/13, 19/9, 42/23-24, 71/24, 77/23, 82/10, VI 3/2-17, 21/11, VIII 1/21, 3/12, 8/9, 10/23, 12/22, 15/4, 16/20, X 2/10-12.

Bodisatvalar değişim öğretisini genişçe vaaz etti (öğrendi).

[Ol ,, ü]d éyin nom nomlataçılar[nıñ bığülenmek]lig küçi... HT-IX 213 (Aydemir, 2013, C.1 s. 74).

O zaman esnasında (o zamana göre) öğreti vaaz edeceklerin büyü yapma gücü...

7) nomlat- (8): Sodg. + Tür. öğüt verdirmek, vaaz verdirmek, (dini konuları) anlattırmak. Daha önce açıkladığımız *nomla-* eyleminin ettirgen biçimi, bkz. **nomla-** s. 73.¹⁵⁷

Burkanlarıg nom nomlatgalı nomlug tilgen evirtgeli nırvanka kirmedin. AY 167/10 (Kaya, 1994, s. 133).

Budaları, vaaz verdirmek için tekerlek çevirmeye nirvāṇaya girmeden...

Bo nom erdinig boşgunmışların tutmuşların bitimişlerin bititmişlerin okımuşların okıtmışların nomlamışların nomlatmışların körser sizler. AY-VI 0044 (Ayazlı, 2012, s. 67).

Bu öğreti mücevherini öğrenenleri, tutanları, yazanları, yazdıranları, okuyanları, okutanları, vaaz edenleri, öğretenleri görürseniz...

8) tutuz- (19): Tür. emretmek, görev vermek; emanet etmek. DTS (1969)’de bu sözcük **tut-** (I, s. 591) eyleminin ettirgen biçimi olarak gösterilmekte ve bu sözcük için “вручать, поручать, верить” (sunmak/(eline) vermek/teslim etmek, görevlendirmek, emanet etmek) anlamları verilmektedir (s. 593).¹⁵⁸

Bo sakınmış sakınçıñızlarka amtı sizlerni ötleyür m(e)n tutuzur m(e)n. AY 91/18 (Kaya, 1994, s. 103).

Bu beslediğiniz düşüncelerinize şimdi sizleri teşvik ediyorum, emrediyorum.

Ol kişiye kün künte miñ yüzer karşıpan altun bérğil tıp tutuzgay m(e)n. AY-VI 0959 (Ayazlı, 2012, s. 137).

“O kişiye her gün bin yüzer karşıpana altın ver.” deyip emredeceğim.

Yarın kelürünler [tip] tapıgçı beg-leriñe tutuz[dı]. HT-V, VI, VIII, X/V9/12 (Tuguşeva, 1991, s. 34).

“Yarın getirsinler” deyip itaatkâr beylerine emretti.

¹⁵⁷ Diğer tanıklar için bkz. AY 167/4, 417/19, n 167/4, 341/10, 406/3, 402/18, 541/18.

¹⁵⁸ Diğer tanıklar için bkz. AY 661/15, 442/12, 635/3, 42/12, 342/20, 16/11, 395/3; HT-V, VI, VIII, X: V 3/14, 28/18, 39/19, VI 18/11, X 18/11; HT-VII 299, 946, 1979.

Burhan nomın bérdi tutuzdı y(a)rl(ı)gın tegindeçike. HT-VII 1743 (Röhrborn, 1991, s. 150).

Buda'nın öğretisini verdi, erişecek (olana) buyruğunu emretti.

Bitigliktekiler eşidip... tutuzdılar. HT-IX 866 (Aydemir, 2013, C.1 s. 134).

Yazıhanedekiler işitip... emrettiler.

9) y(a)rılıka- (701): *Tür.* buyurmak, emretmek; açıklamak. Daha önce açıkladığımız *y(a)rılıka-* için bkz. *y(a)rılıka-* s. 73.¹⁵⁹

Amtı anıñ turuşçıların okıñlar savların ayıtalm tip y(a)rılıkadı. AY 13/10 (Kaya, 1994, s. 65).

“Şimdi onun anlaşmazlıklarını okuyunuz, sözlerini söyleyelim.” deyip buyurdu.

İnçip amtı maña nom nomlayı y(a)rılıkar, kim m(e)n ol nomug eşidser m(e)n... AY-VI 0383 (Ayazlı, 2012, s. 93).

Böylelikle şimdi bana öğreti öğreterek buyurur ki ben o öğretiyi işitirsem...

Küsüüm teginür edgün barmış t(e)ñrim ol d(a)r(a)nı nomug maña nomlayı y(a)rılıkazun. AY-VII 66 (Çetin, 2012, s. 110).

¹⁵⁹ Diğer tanıklar için bkz. AY 15/9, 21/13, 30/20, 30/21, 34k/15, 341/12, 38/1, 81/17, 83/18, 88/12, 92/3, 125/22, 132/19, 147/23, 149/18, 32/22, 188/23, 189/10, 189/14, 190/6, 499/2, 499/3, 150/11, 157/14, 158/14, 167/15, 168/9, 173/3, 182/2, 184/16, 185/17, 187/1, 187/12, 188/7, 189/8, 192/22, 194/4, 194/22, 195/2, 197/4, 198/1, 198/22, 203/4, 332/10, 336/14, 340/3, 340/15, 340/22, 342/12, 342/20, 345/13, 346/10, 355/11, 356/16, 356/18, 360/7, 362/17, 363/7, 370/24, 372/18, 373/9, 378/5, 379/19, 381/22, 382/19, 383/12, 390/11, 390/21, 391/3, 391/21, 392/9, 392/24, 393/18, 394/1, 394/3, 396/15, 398/3, 398/13, 406/7, 414/15, 417/11, 420/22, 423/7, 426/5, 430/13, 440/12, 440a/10, 449/14, 451/18, 455/14, 459/11, 460/11, 461/22, 462/15, 463/10, 463/12, 465/4, 465/12, 465/22, 466/4, 467/2, 467/3, 472/23, 473/9, 480/15, 481/6, 497/9, 497/16, 512/2, 512/15, 515/21, 517/19, 518/5, 527/5, 527/10, 533/10, 534/4, 537/14, 538/1, 545/21, 546/6, 547/20, 567/22, 570/15, 571/1, 580/15, 581/1, 581/20, 596/13, 598/13, 604/2, 606a/8, 607/3, 607/7, 622/1, 624/8, 628/22, 629/3, 636/9, 636/14, 642/14, 644/4, 648/18, 649/8, 653/7, 657/5, 657/17, 660/23, 661/12, 662/6, 662/22, 671/6, 672/10, 672/16, 683/16, 174/17, 325/17, 326/13, 327/6, 328/1, 328/15, 329/6, 329/21, 330/10, 330/25, 331/20, 356/1, 465/19, 500/19, 334/5, 335/10, 382/17, 654/13, 31/20, 185/19, 186/3, 186/8, 188/8, 192/23, 332/12, 378/7, 392/10, 644/15, 147/21, 192/15, 629/2, n363/6, 341/5, 158/4, 430/13, 448/21, 472/5, 547/9, 174/18, 356/2, 428/4, 149/10, 178/3, 160/4, 190/3, 334/9, 439/17, 51/20, 154/13, 184/12, 164/4, 623/4, 34s/17, 34ş/18, 333/8, 159/10, 34k/9, 22/17, 32/11, 341/16, 341/17, 341/23, 34o/21, 49/3, 159/11, 185/12, 248/8, 250/6, 250/10, 250/13, 251/8, 271/1, 271/3, 271/4, 271/8, 271/12, 275/24, 276/3, 277/3, 277/16, 279/1, 360/20, 378/17, 383/2, 397/7, 420/1, 422/19, 456/12, 645/1, 660/5, 681/4, 683/6, 418/20, 3/10, 36/11, 186/13, 460/3, 463/11, 571/23, 644/6, 663/17, n315/12, 188/15, 354/25, 58/20, 58/23, 59/3, 93/4, 315/12, 174/14, 51/16, 548/14, 29/16, 3/6, 31/2, 31/8, 31/15, 34k/12, 341/3, 61/8, 64/8, 91/12, 95/16, 105/21, 106/2, 106/18, 107/3, 125/21, 159/9, 159/20, 160/6, 160/8, 172/11, 173/1, 174/15, 185/16, 186/23, 190/2, 194/3, 334/12, 334/17, 336/12, 342/12, 345/12, 355/11, 360/6, 373/7, 392/20, 393/16, 393/18, 398/2, 417/11, 427/21, 439/9, 449/4, 459/10, 465/12, 467/2, 472/2, 472/21, 480/14, 485/16, 499/22, 508/20, 515/7, 533/10, 537/14, 545/21, 547/7, 547/20, 567/20, 570/14, 79/20, 105/21, 106/2, 106/20, 133/11, 133/11, 137/14, 137/15, 159/21, 159/22, 160/1, 160/3, 160/11, 164/6, 275/7, 275/9, 275/11, 275/13, 34ş/5, 54/23, 82/14, 96/12, 145/2, 147/2, 178/9, 356/3, 395/3, 418/17, 465/22, 539/22, 43/17, 46/11, 49/11, 54/13, 54/15, 54/19, 55/1, 56/22, 58/13, 58/16, 58/18, 58/21, 59/2, 59/7, 64/10, 106/15, 174/17, 356/2, 499/4, 499/8, 499/13, 500/1, 500/3, 500/11, 608/23, 605/8, 607/5, 15/4, 95/17, 110/20, 126a/1, 372/10, 400/3, 462/4, 499/1, 34k/22, 34s/18, 34ş/22, 164/13, 660/4, 189/5, 189/16, 190/4, 421/1, 86/7, 648/17.

Arzu ediyorum (ki) İyilikle gitmiş Tanrım bu büyü öğretisini bana öğreterek buyursun.

Negü-ke yme tir-l(e)r ulatı kiñürü y(a)rlıkamış ol bo sudur-ka tayağ-lığ-ın anın bilmiş kergek. Üİ 104a 12 (Barutçu Özönder, 1998, s. 38).

“Yine neye derler?” Sonrasında genişleterek buyurmuş: “Onun sutraya dayandığını bilmiş (olması) gerekir.”

Sudur-ta yrılka[mış] ol. HT-V, VI, VIII, X/V38/4 (Tuguşeva, 1991, s. 57).

Sutrada buyurmuştur.

Bo yinçge ötügüg orduta ötünü tegindim ukmış bolu y(a)rlikazun tēp tēdi. HT-VI 1783 (Ölmez, 1994, s. 100).

“Bu ince ricayı sarayda arz ederek yaptım. Anlamış olarak buyursun.” deyip dedi.

Ulug er oñdınkı oğlan küzedçi tapıgçı kau bağlıg küifu atl(ı)g begke inçe tēp y(a)rlikadı. HT-VII 328 (Röhrborn, 1991, s. 40).

Yüce erkek, sağdaki oğlan bekçi, hizmetçi Kau’ya bağlı Küifu adlı beye böyle deyip buyurdu.

Nom kapıgın edgüti açā y(a)rlikap édiz yoklatu y(a)rlikamış. HT-IX 70-71 (Aydemir, 2013, C.1 s. 60).

Öğreti kapısını iyice açarak buyurup yüce Yogaşastırı (?) okuyarak buyurmuş.

2.2.2.5. İtaatsiz

1) asurè/asurı/asuri (15): < *Toh. B. asure* < *Skr. asura* bir şeytan topluluğunun adı. *DTS* (1969)’de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**ASURI** [*скр. asura*] *рел. класс демонических существ*” (şeytanî varlıklar sınıfı) (s. 61).¹⁶⁰

T(e)ñri ajunıta togdukda asurı bolmışların. AY 299/19 (Kaya, 1994, s. 187).

Tanrı aleminde doğduğunda Asurı olmuşları...

Kaçan t(e)ñriler kuvragıña katılıp asurèlar birle sünüşgeli ugrasar sizler... AY-VI 0030 (Ayazlı, 2012, s. 65).

Ne zaman tanrılar topluluğuna katılıp Asurılar ile savaşmaya niyetlenirseniz...

Umug inag bolur siz asurılar arkası t(e)ñriler kuvragı yme birkerü yumgın bir deg ögerler. AY-VII 802-803 (Çetin, 2012, s. 166).

¹⁶⁰ Diğer tanıklar için bkz. AY 34g/22, 138/8, 221/11, 348/12, 400/19, 405/11, 492/13, 563/15, 565/12, 575/6, 426/22, 510/7, 551/16, 665/4.

Siz umutsunuz. Asurılar topluluğu, tanrılar topluluğuyla da birlikte hepsiyle bir süre överler.

2) içgek (9): *Tür.* şeytan. Daha önce açıkladığımız *içgek* için bkz. *içgek* s. 74.

Ötrü bars irbiz arslan bōride ulatı kadir yavlak keyikler adasintın yagı yavlak yik içgekler... AY 325/22 (Kaya, 1994, s. 199).¹⁶¹

Sonra kaplan, vaşak, arslan, kurttan başka kötü (düşman) geyiklerin tehlikesinden düşman (ve) kötü şeytanlar...

’eñ mintın yek içgek kuş keyikler kuvragınıñ kamagnıñ barça kanturur siz köñüldeki küsüşin. AY-VII 819 (Çetin, 2012, s. 167).

En başta şeytan (ve) kuş geyik (hayvan) topluluğunun tümünün gönlündeki isteğini hep tatmin edersiniz.

3) karını/karini (3): < *Skr.* *kāriṇī/hāritī* şeytanın annesi. *DTS* (1969)’de bu sözcük “*Sanskritçe* *kāriṇī*, özel ad” olarak açıklanmaktadır (s. 426). Edgerton (1993) ise bu sözcüğü “*Kāriṇī* name of a goddess” (bir tanrıça adı) şeklinde açıklamaktadır (s. 179).¹⁶²

Yükünür m(e)n karını anasınıñ sogançığ tatıglıg tılañurmak edremiñe... AY 504/1 (Kaya, 1994, s. 276).

Karini’nin (şeytanın) annesinin tatlı (ve) sevimli konuşma erdemine saygı gösteririm.

Manibadarē uruñutnuñ, karininiñ beş yüz kuvraglarınıñ... AY-VI 0482 (Ayazlı, 2012, s. 100).

Manibadare savaşçının, Karini’nin, beş yüz topluluklarının...

4) mahoragē/mahoragı/mohoragı (4): < *Skr.* *mahoraga* boğa görünümlü şeytan türü. *DTS* (1969)’de bu sözcük iki maddede açıklanmaktadır. Bunlar sırasıyla şunlardır: “*MAXARUK* [*скр.* *mahoraga*] *рел.* класс мифических существ” (s. 338) ve “*MAXORAGI* [*скр.* *mahoraga*] *рел.* класс мифических существ” (mitolojik varlıklar sınıfı) (s. 339).¹⁶³

Mahoragılar kuvragı yme ançulayu ok. AY 575/8 (Kaya, 1994, s. 307).

¹⁶¹ Diğer tanıklar için bkz. AY 326/17, 327/10, 331/24, 401/1, 551/20, 559/7, 493/5, 555/15.

¹⁶² Diğer tanık için bkz. AY 431/22.

¹⁶³ Diğer tanıklar için bkz. AY 400/19, 510/11.

Mahorageler topluluğu da aynı şekilde(dir) şüphesiz.

Mahoragelarnıñ, orđoları karşıları ergülük turguluk yêr oronları erser... AY-VI 0518 (Ayazlı, 2012, s. 103).

Mahoragelerin, saraylarına vardıkları, durdukları yerleri ise...

5) manıbadarı/manıbadırı/manibadare (2): < *Skr. mañibhadra* sekiz komutandan biri, şeytanların hükümdarı. Bu sözcük *DTS* (1969)'de "**MANIBADIRI** [*Sankritçe māñibhadra*] özel ad" olarak açıklanmaktadır (s. 336).

Manıbadırı uruñut karınıñ anası biş yüz kuvragları birle... AY 431/21 (Kaya, 1994, s. 246).

Manibadare savaşçı, Karini'nin annesi (ve) beş yüz cemaatleriyle birlikte...

Manibadarê uruñutnuñ, karınıñ beş yüz kuvraglarınıñ... AY-VI 0482 (Ayazlı, 2012, s. 100).

Manibadare savaşçının, Karini'nin, beş yüz topluluklarının...

6) ş(a)mnu/ş(i)mnu (10): < *Sogd. šmnw/šmnw* şeytan. *DTS* (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: "**ŠIMNU** [*cozd. šmnw*] демон, дьявол, сатана" (şeytan, iblis, satan) (s. 523).¹⁶⁴

Ş(a)mnu süüsin utup t(e)rs asıg nomluglarıg köntürüp köni kirtgünç turgurtaçı. AY 34ç/17 (Kaya, 1994, s. 76).

Şamnu'nun (şeytan) ordusunu yenip sapık-yanlış öğreti(li)leri yaktırıp inançlı durduracak...

B(e)k bagdaşını olorup ş{a}mnu (oku: ş(i)mnu) süüsin utup burhan kutın bulup... AY-VI 0575 (Ayazlı, 2012, s. 108).

Sıkı duruşla (meditasyon oturuşuyla) oturup Şimnu ordusunu yenip Buda saadetini bulup...

[No]mnuñ kértü[sin] [tört] törlüg ş(i)mnu[lar] t[o]kuz [t]üg[ü]n nizvanılıg yagılarka telgülüksüz kılalım. HT-IX 2083 (Aydemir, 2013, C.1 s. 237).

Öğretinin doğrusunu, dört türlü Şimnular (şeytanlar), dokuz düğüm ihtirahlı düşmanlara amaçsız kılalım.

¹⁶⁴ Diğer tanıklar için bkz. AY 115/6, 172/17, 429/13, 665/17, n668/20, 669/5, 664/20, 679/5.

7) uçık (1): Tür. şeytan. Bu sözcük DTS (1969)'de *yêlpik* ile birlikte ikileme olarak açıklanmaktadır: “*UČĪQ II: učiġ yelpik нарн. лихорадка*” (nöbet/uçuk/kötülük) (s. 604).

İg agrıg emgek üze emgenmegülük süñüş atış adası üze yokağmaguluk uçık yêlpik üze uçınmaguluk... AY-VII 383 (Çetin, 2012, s. 133).

Hastalık acısı ile sıkıntı çekmeyi, savaş tehlikesi ile yok olmayı, şeytan cin ile ilgili kötülük görmeyi...

8) vıtar/vitar (1): < Skr. *vetāda* (*vetāla*) bir tür şeytan. Edgerton (1993) bu sözcüğü eserinin ikinci cildinde (*Volume II: Dictionary*) şöyle açıklamaktadır: “*vetāda* (= Skr. *vetāla*) a kind of demon” (bir çeşit şeytan) (s. 508).

Uçık yêlpik üze uçınmaguluk yêlvi kömen üze yêlvikmegülük agularıg sinjürdeçi arviş küçin vitar adasın tıddaçı... AY-VII 385 (Çetin, 2012, s. 133).

Şeytan cin ile ilgili kötülük görmeyi, büyü ile büyülenmeyi engelleyecek, zehirleri emecek, büyü gücünü, (onun) tüm tehlikesini giderecek...

9) yağı (55): Tür. düşman. Daha önce açıkladığımız *yağı* için bkz. *yağı* s. 75.¹⁶⁵

Aç kız ig kegen yağı yavlak bolmagay. AY 89/22 (Kaya, 2012, s. 102).

Aç, değersiz, ateşli hasta, düşman (ve) kötü olmayacak.

Yavlak sakınçlıg yağılarıg alkunı barça ağak asra kılıp köni nom üze köntürgey basgay utgay yêgedgey tēp y(a)rılıkadı. AY-VI 0431 (Ayazlı, 2012, s. 96).

“Kötü düşünceli düşmanların hepsini ayak altına alıp gerçek öğreti ile doğru yola getirecek, kazanacak.” deyip buyurdu.

Yagılar adası üze ölümke kimler birök bir köñülin nomug tutsar siziñe kutrulurlar korkıñtın. AY-VII 846 (Çetin, 2012, s. 169).

Düşman tehlikesiyle ölüme gidenler şayet bir gönlüyle öğretiyi tutarsa, korkudan kurtulurlar (size sığınır).

Anta kin yana öñtün [tağ]dın bulunça biş kün [yo]rıdı erdi : yağı tuşdı. HT-V, VI, VIII, X/V59/12 (Tuguşeva, 1991, s. 74).

Ondan sonra doğudaki dağdan tarafa doğru beş gün yürüdü, düşmana rastladı.

¹⁶⁵ Diğer tanıklar için bkz. AY 20/3, 313/1, 325/21, 325/24, 326/17, 326/19, 327/11, 332/3, 341/19, 397/17, 401/13, 405/15, 410/17, 415/12, 434/16, 435/3, 437/9, 534/23, 555/1, 556/21, 613/11, 613/15, 84/15, 84/21, 435/16, 87/13, 422/3, 552a/14, 231/22, 231/23, 494/10, 233/5, 233/8, 368/16, 423/4, 453/8, 101/22, 226/13, 227/19, 229/1, 408/22, 408/18, 409/6, 409/12, 193/17, 408/12; HT-V, VI, VIII, X: V 59/15, VI 45/25, VIII 22/9; HT-IX 553, 560, 589.

[Tört] törlüg ş(i)mnu[lar] t[o]kuz [t]üg[ü]n nizvanilig yagılarka telgülüksüz kılalım. HT-IX 2084 (Aydemir, 2013, C.1 s. 237).

Dört türlü Şimnular, dokuz düğüm ihtiraslı düşmanlara amaçsız kılalım.

10) yek (36): < O. Far. *yakkha*, Skr. *yakṣa* şeytan. Daha önce açıkladığımız *yek* için bkz. **yek** s. 76.

M(e)n igledükde 'eng başlayu maña tört yekler yakın kelti. AY 5/22 (Kaya, 1994, s. 62).

Ben hasta olduğumda bana en başta dört şeytanlar yaklaştı.

Neçe t(e)ñrilerniñ luularniñ yeklerniñ gandarvelarniñ asurèlarniñ... AY-VI 0515 (Ayazlı, 2012, s. 103).

Nice tanrıların, ejderhaların, şeytanların, Gandharvaların, Asurıların...

Alku luular arasinta yekler kuvraginta yme ançulayu ok. AY-VII 788 (Çetin, 2012, s. 165).

Tüm ejderhalar arasında şeytanlar topluluğu da aynı şekildedir.

Ķar-lıg tağdaki yek nomladı. HT-V, VI, VIII, X/VIII10/23 (Tuguşeva, 1991, s. 143).

Karlı dağdaki şeytan vaaz verdi (öğretti).¹⁶⁶

11) yèlpik/yilpik (1): *Tür.* cin. Daha önce *uçık* ile birlikte açıkladığımız *yèlpik* için bkz. **uçık** s. 164.

İg agrıg emgek üze emgenmegülük süñüş atış adası üze yokağmaguluk uçık yèlpik üze uçınmaguluk. AY-VII 383 (Çetin, 2012, s. 133).

Hastalık acısı ile sıkıntı çekmeyi, savaş tehlikesi ile yok olmayı, şeytan cin ile ilgili kötülük görmeyi...

2.2.2.6. İtaatsizlik Etmek

1) ayıg kılınç kıl- (3): *Tür.* kötü amel işlemek, kötü iş yapmak. DTS (1969)'de söz konusu söz grubunun öğelerinden *ayıg* sözcüğü ve *ayıg kılınç* ikilemesi **АЙҢ** I maddesinde şöyle açıklanmaktadır: “1. злой, зловердый; неблагоприятный 2. в знач. суиц. зло 3. в служ. знач. усиительной частицы очень, чрезвычайно,

¹⁶⁶ Diğer tanıklar için bkz. AY 14/8, 326/17, 327/10, 331/24, 401/1,493/5, 551/19, 555/15, 559/7, 6/4, 7/18, 8/5, 9/15, 13/2, 13/16, 13/19, 29/3, 193/4, 396/19, 400/18, 432/3, 448/13,455/1, 456/14, 491/23, 510/5, 539/1,580/18, 665/5, 426/21, 504/4, 14/8; HT-V, VI, VIII, X: VIII 11/9.

исключительно“ (kötü kalpli/kötü/öfkeli, kötü kalpli/hain; olumsuz 2. *ad anlamında* kötülük 3. *ikincil anlamda yükseltici parçalar* çok/pek, son derece/fevkalade, son derece/sırf); **ajıy qılınç** предосудительный поступок, проступок, грех, прегрешение” (ayıp davranış, kötü davranış, günah, suç) (s. 28). Ayrıca bu söz grubunun öğelerinden *ayıg* ve Manihaist kısımda incelediğimiz *añig* sözcükleri *anyig* sözünden gelir ve anlamları aynıdır. O yüzden tekrara düşmemek bakımından öncekileri yeniden açıklamayacağız, *anıg* için bkz. **añig kılınçlıg** s. 74; ve söz grubunun son ögesi olan *kılınç kıl-* bileşik eylemi için bkz. **kılınç kıl-** s. 70.¹⁶⁷

Aya edgülerim t(e)ñrimlerim kim m(e)n ol üdte yalañuklarınñ yirtünçülüğ et köz üze ayıg kılınç kılınıñ köür bilir ertim erser. AY 8/20 (Kaya, 1994, s. 63).

Ey iyilerim, tanrılarım! Ben ki o zamanda insanoğullarının dünyaya ait bedenleriyle kötü amel işlediğini gördüysem bildiysem...

2) az- (1): *Tür.* azmak, yolu şaşırarak, yoldan çıkmak. Daha önce açıkladığımız *az-* için bkz. **āz-** s. 77.

Ul[uğ] nomuğ yaltritğalı az-mış y[añıl]mış-larığ köni yol-ka kig[ürgeli] yañılmağı üz-e kıtsıramış. HT-V, VI, VIII, X/V20/13 (Tugışeva, 1991, s. 43).

Yüce öğretiyi aydınlatan, azmış yanılmışları doğru yola girdiren, hatalarıyla saadetten mahrum olmuş...

3) suklan- (1): *Tür.* şiddetle arzulamak, açgözlülük etmek; hırslanmak. Bu sözcük DTS (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “**SOQLAN-** 1. быть жадным 2. завидовать” (1. açgözlü olmak 2. kıskanmak) (s. 509).

Suklanmasar, t(e)rs yavlak ayıg sakınç sakınmasar... AY 411/10; AY-VI 0163 (Kaya, 1994, s. 238; Ayazlı, 2012, s. 77).

Açgözlülük etmezse, yanlış (ve) kötü düşünceler beslemezse...

4) süñüş- (7): *Tür.* savaşmak. Bu sözcük DTS (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “**SÜDÜŞ-** сражаться, враждовать” (savaşmak, (birbirine) düşman olmak) (s. 517).¹⁶⁸

Vasu atl(ı)g kız körkin... süñüşdeçilerig körser siz. AY 491/3 (Kaya, 1994, s. 272).

Vasu adlı kız görünüşünde... savaşacakları görürseniz...

¹⁶⁷ Diğer tanıklar için bkz. AY 16/9, 132a/9-10.

¹⁶⁸ Diğer tanıklar için bkz. AY 405/11, 234/10, 491/9; HT-V, VI, VIII, X: V 66/13, 66/20.

Kaçan t(e)ḡriler kuvragıña katılıp asurelar birle süñüşgeli ugrasar sizler... AY-VI 0030 (Ayazlı, 2012, s. 65).

Ne zaman tanrılar topluluğuna katılıp Asurılar ile savaşıma niyetlenirseniz...

T(e)ḡri birle süñüşüp ürüg uzatı utar siz. AY-VII 774 (Çetin, 2012, s. 163).

Tanrı ile birlikte savaşp daima yenersiniz.

Nomluğ kövrüg amrılı tükedüginçe süñüşdeçiler ötrü kalır utsuḡar. HT-V, VI, VIII, X/VIII22/22 (Tuguşeva, 1991, s. 153).

Öğreti davulu sakinleşerek sona erdiğinde savaşacaklardan sonra kalır (ve) yenilir.

5) yaḡıla- (2): *Tür.* savaşmak. Bu sözcük DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**JAYİLA-** воевать, сражаться” (savaşmak, dövüşmek) (s. 224).

Neçede kin ol yaḡıladaçı isig öz koltaçı ud, koyn, toḡuz... AY 19/21 (Kaya, 1994, s. 67).

Bir zaman sonra o savaşacak yaşam isteyecek sığır (inek), koyun, domuz...

Ol yaḡılagalı ugradaçı ellig yaḡınıḡ éliḡe uluşıḡa bargalı ugrasar... AY-VI 0114 (Ayazlı, 2012, s. 72).

O savaşıma niyetlenecek hükümdar, düşmanının ülkesine varmaya niyetlenirse...

6) yaḡıl- (29): *Tür.* yanılmak, hataya düşmek. Daha önce açıkladığımız *yaḡıl-* için bkz. *yaḡıl-* s. 80.¹⁶⁹

K(e)ntü özüm bilmedin yazmış yaḡılmış ayıḡ kılınçımın k(e)ntü ökünüp erti. AY 9/11 (Kaya, 1994, s. 63).

Kendimi bilmediğimden işlemiş olduğum günah (ve) yapmış olduğum hatalardan pişman oldum, tövbe ettim.

Bo d(a)r(a)nıḡ bışıḡ kılıp üjikin yaḡılmadın sözlezün anta basa inanzun. AY-VII 599 (Çetin, 2012, s. 150).

Bu büyüyü olgunlaştırıp (tek) harfini (bile) yanılmadan söylesin. Ondan sonra inansın.

¹⁶⁹ Diğer tanıklar için bkz. AY 320/12, 320/14, 320/17, 320/19, 320/22, 320/24, 321/4, 321/6, 387/10, 295/12, 319/16, 484/5, 659/14; HT-V, VI, VIII, X: V 20/15, 58/14, VI 31/20, 39/24, VIII 6/1, 12/24, 13/10, 17/18; HT-VI 1521, 1552; HT-VII 230.

Ul[uğ] nomuğ yaltrıǵalı az-mış y[añıl]mış-larığ köni yol-ka kig[ürgeli] yañılmaķı üz-e ǵutsıramış. HT-V, VI, VIII, X/V20/13 (Tuguşeva, 1991, s. 43).

Yüce öğretiyi aydınlatan, azmış yanılmışları doğru yola girdiren, hatalarıyla saadetten mahrum olmuş...

Kök kalık tapa körser yañılur erdi. HT-VI 1631 (Ölmez, 1994, s. 85).

Mavi göge doğru baksa (? inansa), hataya düşerdi.

Uçtukda çomtukda yolın yañılur. HT-VII 1047 (Röhrborn, 1991, s. 96).

Uçtuğunda yüzdüğünde yolunu şaşırır.

7) yavlak kılınç kıl- (1): *Tür.* kötü amel işlemek, kötü iş yapmak. Bu söz grubunun öğelerinden *yavlak* sözcüğü *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: ”**JAVLAQ** I 1. плохой, скверный 2. плохо, скверно“ (1. kötü, berbat/iğrenç 2. fena/kötü, berbat/pis) (s. 249). Ayrıca *yavlak* ile ilgili olarak bkz. **añıg kılınçlıg** s. 74; ve *kılınç kıl-* için bkz. **kılınç kıl-** s. 70.

Öz il içinte bodunun... yavlak kılınç kılmakın arıtı kodturmasar tıdmasar... AY 552a/5 (Kaya, 1994, s. 297).

Kendi ülkesi içinde halkının... işlediği kötü amel(ler)i, günah(lar)ı temizleyerek terketmezse, bırakmazsa...

8) yıla- (10): *Tür.* aldatmak, yanıltmak. Bu sözcük *DTS* (1969)'de *yılayu* biçimiyle açıklanmaktadır: “**JİLĀJU** (?) ложный” (yalan/yanlış/sahte) (s. 266).¹⁷⁰

Ezüg armak igid yañluk yılayu törün b(e)lgürmiş yok tözlüg nomlarnıñ yok. AY 218/16 (Kaya, 1994, s. 153).

Yalan yanlış (şekilde) aldatarak yasa çıkaran yoktur. Köklü (esaslı) öğretileri yoktur.

Yılayu b(e)lgürdüp nanti atl(ı)g udaçı kızı körki üze... AY-VII 772 (Çetin, 2012, s. 163).

Nanti adlı çoban (sığırtmaç) kızı gönüşüyle aldatıcı (bir şekilde) ortaya çıkıp...

2.3. Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi Eserlerinde İtaat Kavramına İlişkin Söz Varlığı

¹⁷⁰ Diğer tanıklar için bkz. AY 34i/2, 231/2, 264/16, 265/14, 267/4, 272/4, 272/9, 272/12, 491/7.

Bu kısımda örnek cümlelerin hemen altında, cümlelerin günümüz Türkçesine aktarılmış hâlleri yer almaktadır. Ayrıca *Kuran Tercümesi*'nden alınmış örneklerin günümüz Türkçesine aktarılmış hâllerini, Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*'ni sadeleştiren Kahraman Yusufoglu (2011)'nden alıntılanmaktayız.

2.3.1. İsteyerek İtaat Edilen

1) ajunçı (8): < Sogd. *ajun+çı Tür.* hükümdar, idareci. *DTS* (1969)'de *ajunçı* sözcüğü şöyle açıklanmaktadır: “*AČUNČĪ* повелитель, правитель (~ владыка мира)” (hükümdar, yönetici (~ dünyanın hakimi) (s. 6).¹⁷¹

İlig kılsa saklan ajunçı kişi, bu saklık erür hem şeri'at işi. KB 446 (Arat, 1947, s. 59).

Hükümdar isterse, yönetici kişi dikkat et (çekin), bu (hem) uyanıklık hem (de) İslam hukukudur.

2) Allāh (3): Ar. Allah.¹⁷²

Anlar kim tartışurlar Allāhın ayātları içinde. Ku.T 35/44a1=40:35 (Ata, 2013, s. 213).

Onlar ki Allah'ın ayetleri hakkında tartışurlar (Mü'min Suresi, 35. ayet).

Allāh / Tanrı: *Ol Allāh / Tanrı bilür, ol kim kökler içinde ol kim yer içinde.* Ku.T 37/66a3=49:16 (Ata, 2013, s. 213).

Allah/Tanrı, göklerde ve yerde olanın hepsini bilir (Hucurat Suresi, 16. ayet).

3) 'ashab (3): Ar. sahipler ['ashab 1 kez, tekil hâli olan “sahib” ise 2 kez geçmektedir]. Devellioğlu (2006)'nın sözlüğünde sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**ashâb** اصحاب (a.i. sâhib'in c.). (bkz: **eshâb**)” (s. 43); “**eshâb** اصحاب (a.s. sâhib ve sahb'ın c.): **1.** sâhipler, mâlik ve mutasarrıf olanlar. **2.** Peygamberimizi görmek ve sohbetine ermek şerefini kazanmış kimseler.” (s. 232); “**sahib** صاحب (a.s.ve i. sahb'den. c.: **eshâb**): **1.** sâhip. **2.** bir vasfı olan. **3.** koruyan.” (s. 911). İslâmî bir terim olarak “Hz. Muhammed'in sohbetlerine katılanlar” anlamındadır. Sözlük anlamlarına bakıldığında “bir kişiyle birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak” anlamındaki sohbet kökünden türeyen sahâbe, sâhibin çoğul biçimidir. Sahâbe ile birlikte ashâb sözcüğü de sık kullanılmaktadır. Bunun tekili sahâbîdir. Sâhip ve ashap kelimeleri sözlük

¹⁷¹ Diğer tanıklar için bkz. KB 285, 2056, 2589, 2602, 3009, 3009, 6437.

¹⁷² Diğer tanık için bkz. Ku.T 38/55b2=62:10.

anlamlarıyla Kur'ân-ı Kerim'de birçok ayette geçmektedir. Hz. Muhammed'in hicretinden söz edilirken, Hz. Ebû Bekir'e (li-sâhibihî), “Üzülme, Allah bizimle beraberdir” dediği de belirtilmektedir (et-Tevbe 9/40) (Efendioğlu, 2008, C.35 s. 491-500). *Kur'an Tercümesi*'nde “eş, yâr” sözcükleri sâhib sözcüğünü karşılamak için kullanılırken, ‘ashâb için “idi, yârân” kullanılmıştır (Ata, 2013, s. 846). Yine *Kutadgu Bilig*'de, *Tört Sahâbenin Ögdisin Ayur*, “Dört sahâbenin övgüsünü söyler” kısmında sözcük İslâmî anlamda kullanılırken, sahâbe için şiir kısmındaki *Bu tört eş maña tört tadu teg-turur, tüzülse tadu çın tiriglik bolur* dizelerinde “eş” kelimesi kullanılmıştır. Aşağıdaki örnek anlam bakımından istisna teşkil etmektedir. Çünkü ‘aşhab-ı res “Kur'ân-ı Kerîm'de helâk edildikleri bildirilen eski bir kavim.” olarak bilinmektedir (Harman, 1991, C.3 s. 469). Ancak genel olarak bu sözcük günümüzde de Karahanlı dönemindeki gibi kullanılan ve “idi” yani “sahip, koruyan” anlamlarını muhafaza eden bir sözcüktür.

Ya kençim tükel boldı qarun neñi teg, ya 'aşhab-ı res teg temür kænd tokıttım.
KB 6551 (Arat, 1947, s. 646).¹⁷³

Ya hazinem Karun'un ki gibi doldu ya da Ashab-ı res gibi demir kale yaptırdım.

4) Bār/Bār Hudāyā (1): Far. Tanrı, Allah(ım).

Ey Bār Hudāyā / Tanrı, eğer erse bu ol rāst seniñ üsküñdin yağıtgıl biziñ üze taşlar. Ku.T 28/81a3=8:32 (Ata, 2013, s. 250).

“Ey Allah, eğer bu senin katından bir hak ise, üzerimize gökten taş yağdır.” (Enfâl Suresi, 32. ayet).

5) başçı (21): Tür. başkan, baş, şef.

Buñun başçı begke bu hımmet kerek, bu hımmet bile hem mürüvvet kerek. KB 2124 (Arat, 1947, s. 229).¹⁷⁴

Halka lider olan beye bu himmet gereklidir, bu himmetle birlikte mürüvvet de bulunmalıdır.

6) Bayat (288): Tür. kadim (Tanrı). Bu sözcük DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**BAJAT** I 6or” (Tanrı/Allah) (s. 79).¹⁷⁵

¹⁷³ Diğer tanıklar için bkz. AH 445, KB 3007.

¹⁷⁴ Diğer tanıklar için bkz. KB 45, 894, 2048, 2124, 2140, 2270, 2329, 2330, 2331, 2413, 2415, 2540, 2586, 2824, XXXVI, 2860, 4012, 4439, 5287, 5945.

Bu kudret idisi uluğ bir bayat. AH AI (Arat, 1992, s. 19).

Bu, kudret sahibi yüce bir Tanrı'dır.

Bayat atı birle sözüğ başladım, törütgen igidgen keçürgen idim. KB D.1 (Arat, 1947, s. 17).

Yaratan, yetiştiren ve göçüren sahibim olan Tanrı'nın adıyla söze başladım.

7) beg (565): *Tür.* bey. Daha önce açıkladığımız *beg* sözcüğü için bkz. **beg** s. 39.

Kerek beg kerek kul ne edgü isiz, özi öldi erse atı kaldı iz. KB 235 (Arat, 1947, s. 39).¹⁷⁶

¹⁷⁵ Diğer tanıklar için bkz. AH 19, 246, 283; KB B1, B32, 1, 2, 6, 16, 41, 42, 51, 90, 109, 122, 124, 146, 151, 600, 752, 753, 756, 1021, 1030, 1084, 1109, 1233, 1250, 1251, 1253, 1256, 1267, 1268, 1269, 1272, 1275, 1278, 1279, 1342, 1343, 1430, 1479, 1507, 1520, 1525, 1560, 1561, 1761, 1797, 1799, 1800, 1811, 1838, 1873, 1877, 1922, 1933, 1934, 1940, 1983, 2007, 2163, 2227, 2598, 2856, 3022, 3120, 3122, 3319, 3339, 3349, 3351, 3358, 3467, 3468, 3503, 3520, 3523, 3524, 3526, 3592, 3662, 3663, 3668, 3672, 3696, 3715, 3747, 3897, 3919, 3920, 3928, 4129, 4205, 4254, 4390, 4416, 4471, 4528, 4529, 4530, 4597, 4777, 4806, 4808, 4854, 4857, 4872, 4879, 4957, 5078, 5082, 5101, 5103, 5116, 5119, 5165, 5191, 5193, 5194, 5239, 5246, 5273, 5276, 5278, 5306, 5327, 5360, 5401, 5402, 5469, 5492, 5611, 5613, 5693, 5722, 5740, 5794, 5819, 5880, 5895, 5899, 5900, 5901, 6066, 6093, 6136, 6171, 6182, 6190, 6192, 6193, 6311, 6386, 6395, 6408, 6409, 6411, 6500, 1021, 1256, 3986, 4236, 1686, 1740, 1782, 2158, 2751, 2755, 3255, 3256, 3294, 3354, 3445, 3716, 4420, 4560, 4778, 5350, 5641, 5644, 5645, 5952, 6089, 6156, 6246, 6250, 6251, 6540, 6560, 6631, 1278, 1329, 3754, 5471, 1430, 1268, 1801, 1828, 1829, 1873, 1884, 3353, 3525, 3746, 3762, 4858, 4880, 4955, 5484, 5667, 5832, 5888, 5934, 5947, 6153, 6307, 6373, 146, 1348, 3189, 3250, 3764, 3794, 3905, 3906, 3989, 4728, 5120, 5596, 6253, 6520.

¹⁷⁶ Diğer tanıklar için bkz. AH 69; KB 1779, 1879, 1881, 1882, 1884, 1924, 1934, 1936, 950, 1950, 1953, 1956, 1971, 1972, 1985, 1987, 2038, 2043, 2117, 2121, 2125, 2128, 2130, 2135, 2136, 2138, 2139, 2143, 2145, 2165, 2166, 2168, 2182, 2259, 2261, 2354, 2504, 2513, 2554, 2572, 2602, 2608, 2619, 2638, 2671, 2724, 2728, 2825, 2937, 2954, 2960, 2965, 2969, 2972, 2978, 2993, 2994, 3029, 3032, 3033, 3035, 3040, 3048, 3109, 3112, 3124, 3143, 3182, 3184, 3461, 3465, 3764, 3856, 3862, 4044, 4047, 4068, 4068, 4068, 4071, 4084, 4098, 4120, 4133, 4155, 4171, 4336, 4514, 4748, 5079, 5084, 5133, 5134, 5150, 5151, 5203, 5255, 5358, 5405, 5406, 5459, 5461, 5463, 5584, 5906, 5909, 5945, 5947, 5948, 6111, 6290, 1424, 1658, 2673, 2975, 5104, 5174, 5402, 5854, 6351, 6410, 6410, 1759, 2717, 2936, 3046, 4075, 5288, 457, 1789, 2620, 1936, 2795, 5865, 612, 1966, 2081, 2082, 2442, 2967, 298 1, 3867, 4817, 5075, 5107, 5251, 5298, 5321, 5902, 6485, 6586, 5118, 3144, 3534, 4546, 4836, 325, 650, 1988, 1996, 2013, 2049, 2062, 2071, 2079, 2124, 2164, 2239, 2256, 2271, 2423, 2489, 2585, 2808, 2832, 2871, 2935, 2963, 3007, 4051, 4055, 4093, 4157, 4841, 5065, 5072, 5336, 5545, 1984, 3008, 2569, 2988, 2135, 3033, 85, 1602, 2899, 3001, 3267, 3970, 652, 4085, 651, 4003, 4100, B12, 216, 455, 843, 887, 1076, 1411, 1412, 1610, 1758, 1789, 1809, 1919, 1962, 1963, 2097, 2103, 2106, 2107, 2114, 2172, 2177, 2181, 2244, 2246, 2422, 2433, 2551, 2590, 2643, 2677, 2713, 2715, 2795, 2815, 2837, 2861, 2878, 2900, 2998, 3031, 3181, 3266, 3267, 3268, 3460, 1543, 4069, 4072, 4077, 4141, 4749, 4855, 4947, 5293, 5354, 5544, 5585, 5585, 5949, 6138, 893, 958, 1197, 3005, 6392, 1376, 3744, 4714, 5185, 2964, 845, 1880, 1882, 2260, 2582, 2608, 2767, 7901 4724, 2867, 3966, 842, 1756, 1883, 2445, 2506, 2568, 2570, 2609, 2728, 2831, 2951, 2977, 4042, 4077, 4081, 4083, 1630, 2193, C32, C42, 213, 223, 250, 303, 603, 604, 605, 611, 1414, 1609, 1611, 1630, 1631, 1632, 1694, 1755, 635, 653, 654, 655, 779, 780, 781, 784, 819, 842, 843, 888, 889, 891, 892, 893, 895, 958, 1197, 1314, 1806, 1807, 1905, 1906, 1931, 1935, 1935, 1952, 1969, 1986, 2011, 2014, 2020, 2021, 2026, 2027, 2036, 2037, 2050, 2063, 2076, 2107, 2110, 2111, 2113, 2116, 2118, 2130, 2139, 2183, 2210, 2211, 2213, 2247, 2258, 2266, 2412, 2416, 2449, 2493, 2514, 2553, 2581, 2595, 2639, 2674, 2678, 2683, 2702, 2703, 2717, 2741, 2807, 2812, 2833, 2835, 2845, 2926, 2933, 2945, 2952, 2953, 2957, 2959, 2968, 2973, 2977, 2992, 3005, 3005, 3006, 3020, 3032, 3042, 3127, 3128, 3183, 3464, 3966, 4009, 4010, 4011, 4015, 4079, 4081, 4085, 4086, 4090, 4091, 4094, 4097, 4109, 4120, 4126, 4128, 4133, 4246, 4723, 4753, 5000, 5083, 5096, 5202, 5203, 5220, 5225, 5226, 5356, 5357, 5462, 5512, 5750, 5859, 5907, 5946, 5947, 6024, 6110, 6392, 6071, 6123, C54, 778, 963, 2181, 2583, 2814, 4000, 252, 276, 276, 277, 1405, 1885, 2092, 2593, 3034, 5294, 6634.

Gerek bey gerek(se de) kul iyi veya kötü; kendisi öldüyse de adı iz (olarak) kaldı.

8) burhan (2): burkan, put. Daha önce açıkladığımız *burhan* sözcüğü için bkz. *burhan* s. 42.¹⁷⁷

Ewin barkın örte sığıl burhanın, anıñ ornı meşcið cema'ât kılın. KB 5486 (Arat, 1947, s. 545).

Evini barkını yıkarak burhanını (putunu) kırın, onun yerine mescit yapın, cemaat toplayın.

9) fermānlağan (1): < *Far. fermān+la-ğan Tür.* (*Ar. emmār, Far. nīk fermānende*) emir veren, buyurucu. Devellioğlu (2006) eserinde *fermān* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: “**fermān** (f.i.): emir, buyruk; [evvelce] pâdişah tarafından verilen yazılı emir, berat, buyrultu.” (s. 260). Farsça bir isme, önce Türkçe isimden fiil yapma eki +*la*, sonra fiilden isim yapma eki -*gAn* getirilerek oluşturulmuş bir yapıdır.

Fermānlağan ol yawuznı meger ol kim yarlıkasa meniñ İdim... Ku.T 30/1a1=12:53 (Ata, 2013, s. 359).

[Nefis] kötülüğü emredendir, ancak Rabbim (Sahibim) buyurursa... (Yusuf Suresi, 53. ayet).

10) hâkan (8)¹⁷⁸: *Tür.* hakan. Devellioğlu (2006)’nın eserinde bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**hâkan** (“ka” uzun okunur. t.i.): Türk imparatorlarına verilen unvan. [Arap kaidesine göre “havâkin” şeklinde cemilendirilmiştir].” (s. 312). Ayrıca bu sözcük için bkz. *han/kan* s. 46.¹⁷⁹

Bezendim begim boldı hâkan uluğ, ötündüm munu kolsa canım yuluğ. KB 85 (Arat, 1947, s. 25).

Süslendim, çünkü beyim ulu hakan oldu. Bunu diledim, (o) isterse canım feda olsun.

11) hâkim (13): *Ar.* hâkim. Bu sözcükle ilgili olarak Devellioğlu (2006) şunları söylemektedir: “**hâkim** حاكم (a.i.c.: hakeme, hâkimûn, hükkâm): **1.** her şeye hükmeden,

¹⁷⁷ Diğer tanık için bkz. Ku.T 27/16b1=5:3.

¹⁷⁸ Kelimenin kökeniyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Clauson, 1972, s. 611; Doerfer, 1967, C.III, s. 141-179; Nadalyayev, Nasilov, Tenişev, Şçerbak, 1969, s. 405.

¹⁷⁹ Diğer tanıklar için bkz. KB 82, 86, 93, 102, 104, 115, 3126.

Tanrı. 2. hükmeden, dâvâ yargılama işine me'mur olan, *yargıç 3. s. üstte bulunan. 4. kadı; vâli; âmir; hükümdar, emîr." (s. 313).¹⁸⁰

Yime yakıştı aymış otaçı hâkim, hâkimler sözünü yawuz tigli kim. KB 4617 (Arat, 1947, s. 463).

Doktor hakim de güzel söylemiş. Hakimlerin sözüne kim kötü diyebilir.

12) han (15): *Tür.* han, hükümdar. Daha önce açıkladığımız *han* sözcüğü için bkz. *han/kan* s. 46.¹⁸¹

Ajun tuttu tawgaç uluğ buğra han, kutaḍsu atı birsü iki cihān. KB 88 (Arat, 1947, s. 26).

Yüce Tawgaç Buğra Han dünyaya hakim oldu. (Tanrı) adını kutlu kılsın, iki cihanı (mutluluğu) versin.

13) İdi (131): *Tür.* Rab, Tanrı, ilah; sahip. Daha önce açıkladığımız *idi* için bkz. *idi* s. 48.¹⁸²

İlahi keçürgen idim sen keçür. AH AIII (Arat, 1992, s. 37).

İlahi (ve) bağışlayan Tanrım, sen bağışla!

İdiñ yarlığı kıl özüñ kulluķı, kalı kılmasa sen anuķ tut boyun. KB 5931 (Arat, 1947, s. 587).

Tanrı'nın buyruklarını ve kulluğunu yerine getir; eğer (bunları) yapmazsan, boynunun vurulmasına hazır ol.

14) ilçi (başı) (28): *Tür.* devlet adamı, bey, hükümdar; elçi. Daha önce açıkladığımız *ilçi* için bkz. *elçi/ilçi* s. 128.¹⁸³

Ölümke yuluş kıldı erse kişi, yulup ölmegey erdi ilçi başı. KB 1114 (Arat, 1947, s. 129).

¹⁸⁰ Diğer tanıklar için bkz. KB AI, A13, A17, 6020, 1118, B27, 1135, 2786, 4617, 1198; Ku.T 26/89a1=4:130, 36/3b3=4:24, 36/89a2=45:2.

¹⁸¹ Diğer tanıklar için bkz. KB C4, A14, S.23, B23, B23, A25, A27, 2966, 3815, 3817, 5321, 5569.

¹⁸² Diğer tanıklar için bkz. AH 313, 352; KB 5, 24, 34, 1151, 1231, 1271, 1343, 1682, 2158, 2228, 3520, 3745, 4745, 4794, 6501, 6247, 6397, 6558, 1, 28, 61, 124, 378, 380, 389, 1030, 1151, 1257, 1260, 1262, 1349, 1364, 1783, 1804, 3052, 3052, 3117, 3501, 3598, 3741, 3743, 3761, 3769, 3771, 3779, 3801, 4762, 4763, 4764, 4793, 4793, 4797, 5122, 5125, 5820, 6171, 6189, 6508, 6509, 6510, 6511, 6516, 6517, 6563, 6564, 6574, 4781, 4788, 3790, 5122, 5710, 5711, 4551, B2, B3, C8, A2, A24, S.36, C82, 531, 757, 1191, 2190, 2461, 2462, 2756, 4078, 4563, 5152, 6130, 6377, 6377, 6417, M 4, 469, 4795, 3600, 4742; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 399, 400, 401, 402).

¹⁸³ Diğer tanıklar için bkz. KB 1439, 1598, 1667, 1972, 1992, 2020, 2023, 2424, 2703, 2717, 3142, 3142, 3172, 3763, 3819, 4078, 4197, 5233, 5250, 5359, 5553, 5578, 5857, 5884, 5912, 6438, 6456.

İnsan ölüme karşı fidye verebilseydi, hükümdarlar fidye verip ölmezlerdi.

15) ilek (1): *Tür.* sahip.

Tilek birle maṃsa yırak yir yakın, kaçan körse yüzün bulur can ilek. KB 3325 (Arat, 1947, s. 336).

İstekle yürüyünce uzak yer yakın (olur), yüzünü gördüğü zaman can sahibini bulur.

16) ilig (557): *Tür.* hükümdar. Daha önce açıkladığımız *ilig* için bkz. *ëlig* s. 45.

Tapuğka süçindi bu ay toldı keğ, ilig me açındı yarı arttı eđ. KB 618 (Arat, 1947, s. 77).¹⁸⁴

Ay Toldı hizmetini hevesle yaptı. Hükümdar da ona iyilik yaptı. Hizmetindekiler ve malı arttı.

17) melik (18): *Ar.* melik, hükümdar. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**MĀLIK** [a. مَلِك] 1. властитель, правитель 2. *перен.* госполь, бог” (1. hükümdar, yönetici 2. *mecaz anlam* Efendi/Rab, Tanrı) (s. 339). Devellioğlu (2006) da bu sözcük için “hükümdar, padişah, hakan” anlamlarını vermektedir. Ayrıca “mal sahibi” anlamını ve “Allah’ın adlarından biri” olduğunu da belirtmektedir (s. 609).

Ķazalar yoritğan yaratğan melik. AH AXIII (Arat, 1992, s. 454).

Seferler düzenleyen yaratıcı hükümdar.

Kişi söz bile kıptı boldı meşik, öküş söz başıg yirke kıldı kölik. KB 173 (Arat, 1947, s. 34).¹⁸⁵

İnsan söz ile yükseldi ve hükümdar oldu. Çok söz (ise) başı gölge gibi yere serdi.

18) öñdi/öñdü (23): *Tür.* kanun, âdet. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**ÖDDI** правило, закон” (kural, kanun) (s. 386).¹⁸⁶

İsiz öñdi urma törü eđgü ur, künüñ eđgü bolğay kutuñ bağa kıur. KB 1456 (Arat, 1947, s. 163).

¹⁸⁴ Diğer tanıklar için bkz. KB (Arat, 1979, s. 194, 195, 196).

¹⁸⁵ Diğer tanıklar için bkz. KB B44, 2522, B60, M42, A20, A25, H46, B12, B34, B42; Ku.T 30/1b2=12:54, 35/3a1=39:44, 27/34a1=5:20, 36/72a3=43:85, 36/72b1=43:85, 36/103b1-2=45:27, 37/35a2=48:14.

¹⁸⁶ Diğer tanıklar için bkz. KB 1459, 1460, 1547, 1931, 2111, 2171, 4018, 4309, 4605, 4606, 5735, 5737, 6588, 6593, 1547, 3049, 4720, 4720, 5765, 6344, 6492, 3077.

Kötü örf koyma, iyi kanun koy. Günün (ömrün) iyi geçer ve huzur eşlik eder.

19) sawçı (19): *Tür.* elçi, peygamber. *DTS* (1969)'de, *sawčĩ* maddesine baktığımızda *savčĩ* maddesine gönderdiğini görmekteyiz. Bu maddede ise sözcük şöyle açıklanmaktadır: “*SAVČĚ* I пророк, посланник” (peygamber, elçi) (s. 492).¹⁸⁷

Sewüg sawçı birle qopurgıl mini, elig tuttaçı kıl könilik küni. KB DI. 30 (Arat, 1947, s. 20).

Mahşer günü beni sevgili Peygamber ile birlikte dirilt; (onun) elini tutacaklardan eyle.

20) Tañrı/ Teñri (842): *Tür.* Tanrı. Daha önce açıkladığımız *Tañrı/ Teñri* için bkz. *t(e)ñri* s. 58.¹⁸⁸

Ey Bār Hudāyā / Tañrı, eger erse bu ol rāst seniñ üskündin yağturgıl biziñ üze taşlar. Ku.T 28/81a3=8:32 (Ata, 2013, s. 250).

“Ey Allah, eğer bu senin katından bir hak ise, üzerimize gökten taş yağdır.” (Enfâl Suresi, 32. ayet).

21) tapunğu (2): < *Tür.* tap-(u)n-ğu (Ar. ilāh, Far. ĥudā) ilah, Tanrı. Fiile önce fiilden fiil yapma eki olan dönüşlülük eki –n ve sonra fiilden isim yapma eki –gU getirilerek oluşturulmuş yapıdır.¹⁸⁹

Yer içinde hem qoğar sēni hem tapunğularıñıznı. Ku.T 28/11b1=7:127 (Ata, 2013, s. 657).

“Seni ve ilâhlarını terk etsinler de yeryüzünde...” (A’raf Suresi, 127. ayet).

22) tüzün (51): *Tür.* (Ar. ĥalīm, Far. burdbār) yumuşak huylu, esma-i hüsnadan: Halīm; asil, soylu. Daha önce açıkladığımız *tüzün* için bkz. *tözün* s. 60.¹⁹⁰

Ol turur tüzün yime yarlıқаған. Ku.T 33/82a3=35:41 (Ata, 2013, s. 700).

¹⁸⁷ Diğer tanıklar için bkz. KB 34, 388, 4337, 4339, 6290, 6395, 6604, 47, 388, 45, 1348, 3730, 3905, 6519, A6, 1200, 6645, 4838.

¹⁸⁸ Diğer tanıklar için bkz. KB 44, 92, 1022, 1281, 1485, 1555, 3249, 3332, 3590, 3684, 3590, 3697, 3898, 4202, 4204, 4225, 4494, 4526, 4581, 4712, 4865, 5020, 5102, 5131, 5195, 5438, 5489, 5598, 5855, 6046, 6077, 6176, 6189, 6239, 6245, 6266, 6273, 6287, 6307, 6371, 6412, 6413, 6416, 6479, 6494; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653).

¹⁸⁹ Diğer tanık için bkz. Ku.T 34/89a1=39:17.

¹⁹⁰ Diğer tanıklar için bkz. AH 355; KB 43, 107, 546, 1033, 1148, 1416, 1659, 1204, 2306, 2444, 2456, 2623, 2875, 3242, 3402, 3402, 3431, 3437, 3588, 3780, 4058, 4124, 4140, 4172, 4281, 4410, 4559, 4643, 4777, 5219, 5308, 5346, 5727, 5949, 6090, 6122, 6187, 6229, 6414, 6513, 6594; Ku.T 28/66a2=88:5, 26/9a2=4:31, 33/9b2=33:44, 33/1b1=33:31, 36/89a2=45:1.

O, çok yumuşak huyludur, çok bağışlayandır (Fâtır Suresi, 41. ayet).

23) uğan (31): *Tür.* (Ar. kağır, Far. tevānā) muktedir, esma-i hüsnadan: Kadîr. Bu sözcük DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**UYAN** всемогущий, бог” (her şeye kadir, Allah/Tanrı) (s. 607).¹⁹¹

Yarattı ol uğan tünün kündüzün. AH AI (Arat, 1992, s. 13).

O, muktedir (olan Allah) geceyi ve gündüzü yarattı.

Ol Tanrı kamuğ neñ üze uğan ol. Ku.T 27/31a3=5:17 (Ata, 2013, s. 703).

Tanrı (Allah) her şeye kadir (gücü yeten)dir (Maide Suresi, 17. ayet).

24) yarlıg (34): *Tür.* emir, buyruk, ferman. Daha önce açıkladığımız *yarlıg* sözcüğü için bkz. *y(a)rlıg* s. 124.¹⁹²

Kalı bolmasa edgü yarlıg tilin, yaşarmış çiçekler kurur terk bilin. KB 1810 (Arat, 1947, s. 198).

Eğer (bey) tatlı dilli olmazsa, yeşermiş çiçekler kurur, böyle bilin.

25) yazuk örtgen (1): *Tür.* (Ar. gâfūr, Far. āmurzgār) esma-i hüsnadan: Gafūr. DTS (1969)'de bu söz grubunun ilk ögesi olan *yazuk* şöyle açıklanmaktadır: “**JAZUQ I** грех, заблуждение.” (günah, yanlış) (s. 251). İkinci ögenin yapısı *ört-gen* şeklindedir ve bugün de aynı anlamda kullanılan *ört-* fiili şöyle açıklanmaktadır: “**ÖRT-** покрывать, закрывать” (örtmek/kaplamak, kapamak/örtmek) (s. 389).

Tanrı yazuk örtgen yarlıkağan ol. Ku.T 37/56b1=49:5 (Ata, 2013, s. 769).

Tanrı (Allah) çok bağışlayan, çok merhamet edendir (Hucurat Suresi, 5. ayet).

26) yazuk örtügli (1): < *Tür.* *yazuk ört-(ü)gli* (Ar. gāfir, Far. āmurzende/gān) bağışlayan, affedici. Bir önceki maddede açıkladığımız söz grubu ile benzer yapıdadır. Fiil üzerine *fiilden isim yapma eki* *-(x)gli* almıştır. Söz grubunun yapısı *yazuk ört-(ü)gli* şeklindedir.

Yarlıkağıl bizni sen, yazuk örtüglilerde yëgreki sen. Ku.T 28/32a3=7:155 (Ata, 2013, s. 769).

¹⁹¹ Diğer tanıklar için bkz. AH 451, 463, 491; KB B2, 2, 6, 1531, 3192, 3721, 3898, 6494; Ku.T 26/90b2=4:133, 27/46b1=5:40, 29/2a2=8:41, 29/30b2=9:39, 30/65b3=16:70, 30/71a2=16:77, 33/64a3=35:1, 33/85a3=35:44, 36/5b1=42:9, 36/22a3=42:29, 36/41b3=43:13, 36/54b3=43:42, 37/2b3=46:33, 37/41b2=48:21, 38/21a2=59:6, 38/66a1=64:1, 38/87b3=65:12, 38/95b1=66:8.

¹⁹² Diğer tanıklar için bkz. KB 2546, 3159, 3179, 3676, 1809, 3180, 3181, 4762, 4999, 5931, 1507, 2158, 2815, 3178, 3672, 5001; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 757, 758, 759).

“Bizi bağışla, merhamet et, sen bağışlayanların en hayırlısısın.” (A’raf Suresi, 155. ayet).

2.3.2. Bağlama Göre Hem İsteyerek Hem İstemeyerek İtaat Edilen

İtaat kavramının anlam merkezinde “isteyerek/gönüllü olarak yapmak” bulunsa da, bağlama göre bu durum değişebilmektedir. “İtaat edilen” kategorisinde verdiğimiz kelimelerden bazıları bağlama göre *istemeyerek/zorla itaat edilenler* anlam dairesine dâhil olabilir. Bunların hemen hemen hepsi *yönetmek* kavramı ile bağı olan kelimelerdir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: *ajunçı, ‘ashab, başçı, beg, fermānlağan, hakan, hākim, han, ilçi, ilek, ilig, melik ve öñdi*.

2.3.3. İsteyerek İtaat Eden

1) **‘abid (2):** Ar. ibadet eden, tapan, tapınan. Bu sözcük *DTS* (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “**‘ABID** [a. عِبِيد] поклоняющийся богу, набожный” (Tanrı’ya tapan, ibadet eden) (s. 2). Devellioğlu (2006) ise sözcüğü iki maddede şöyle açıklamaktadır: “**‘abîd** عِبِيد (a.i. abd’in c.): kullar, köleler” ve “**‘âbid** عَابِد (a.s. ibâdet’ten. c.: abede; müen, âbide): ibâdet (kulluk) eden, tapınan” (s. 4).¹⁹³

Anıñ kaçtı zahîd oğul kız koğup, munın koğtı ‘abîd tapuğka uçup. KB 6385 (Arat, 1947, s. 631).

Zâhid, oğlunu kızını terk edip onunla kaçtı, ‘abid (ise) (kendini) ibadete verip bu (dünyayı) bıraktı.

2) **ağaqın kılığlı (3):** *Tür.* (Ar. muqīm/in, *Far.* be-pāy dārende/gān) (namaz) kılan, eda eden (Ata, 2013, s. 201). Türkçe bir birleşik fiil olan *ağaqın kıl-* üzerine *-gli* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *ağaqın kıl-* için bkz. *ağaqın kıl-* s. 188.¹⁹⁴

Ağaqın kılığlılar namāznı, bergeñler zekātı... Ku.T 27/5b3=4:162 (Ata, 2013, s. 18, 201).

Onlar, namazı kılan, zekâtı veren... (Nisâ Suresi, 162. ayet).

¹⁹³ Diğer tanık için bkz. AH 398.

¹⁹⁴ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 26/91a3=4:135, 27/23b3=5:8.

3) aḍaḳın turġan (2): *Tür.* (Ar. ḳānit, *Far.* namāz konende) 1. namaz kılan (Ata, 2013, s. 201-202). Türkçe bir birleşik fiil olan *aḍaḳın tur-* üzerine –*gAn* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *aḍaḳın tur-* için bkz. ***aḍaḳın tur-*** s. 188.¹⁹⁵

Kim ol aḍaḳın turġan tün vaktlerinde, secde kılığlaḍaḳın turup, ḳorḳḳa ol cehāndın hem umar iḍisi rahmetini, aygıl... Ku.T 34/84a3=39:9 (Ata, 2013, s. 104, 201-202).

Yoksa o gece saatlerinde kalkan, secdeye kapanıp kıyama durarak daima vazifesini yapan, ah,reti hesaba katan ve Rabbinin rahmetini uman kimse gibi olur mu? De ki... (Zümer Suresi, 9. ayet).

4) aḍaḳın turġan eren (1): *Tür.* (Ar. ḳānit/īn, *Far.* merd/ān-ı fermān-berdār) Allah’a itaat eden erkek (Ata, 2013, s. 202). Bir önceki maddede açıkladığımız gibi Türkçe bir birleşik fiil olan *aḍaḳın tur-* üzerine –*gAn* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *aḍaḳın tur-* için bkz. ***aḍaḳın tur-*** s. 188. Bu yapının son ögesi olan *eren* ise DTS (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “***ERĀN*** I муж, мужчина, воин” (eş/adam, erkek, asker/savaşçı) (s. 176).

Kirtgünmiş erenler kirtgünmiş ḳunçuylar, aḍaḳın turġan erenler aḍaḳın turġan tişiler... Ku.T 33/3b3=33:35 (Ata, 2013, s. 202).

Mü’min erkeklerle mü’min kadınlar, itaat eden erkeklerle itaat eden kadınlar... (Ahzab Suresi, 35. ayet).

5) aḍaḳın turġan tişi (1): *Tür.* (Ar. ḳānitet/ḳānītāt, *Far.* zen/ān-ı fermān-berdār) Allah’a itaat eden kadın (Ata, 2013, s. 202). Daha önceki maddelerde açıkladığımız gibi bu söz grubunun ilk ögesi, Türkçe bir birleşik fiil olan *aḍaḳın tur-* üzerine –*gAn* fiilden isim yapma [sıfat-fiil] eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *aḍaḳın tur-* için bkz. ***aḍaḳın tur-*** s. 188. Bugün de hâlen *d*’li biçimiyle kullandığımız ve bu yapının son ögesi olan *tişi* sözcüğü DTS (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “***TIŞI*** 1. женщина...” (kadın) (s. 563).

Kirtgünmiş erenler kirtgünmiş ḳunçuylar, aḍaḳın turġan erenler aḍaḳın turġan tişiler... Ku.T 33/3b3=33:35 (Ata, 2013, s. 202).

Mü’min erkeklerle mü’min kadınlar, itaat eden erkeklerle itaat eden kadınlar... (Ahzab Suresi, 35. ayet).

¹⁹⁵ Diğer tanık için bkz. Ku.T 26/11a1=4:134.

6) boğun (383): *Tür.* halk. Daha önce açıkladığımız *boğun* için bkz. **bodun** s. 126.¹⁹⁶

Ukuš birle tuttu ajun tutğuçı bilig birle bastı boğun basğuçı. KB 218 (Arat, 1947, s. 37).

Dünyayı elinde tutan anlayış ile tuttu, halka hükmeden bilgiyle yaptı.

7) boyun bérigli (5): *Tür.* 1. (Ar. muslim/în, Far. müsülmân/ân) müslüman (Ata, 2013, s. 293). Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun bér-* üzerine *-(X)gli* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *boyun bér-* için bkz. **boyun bér-** s. 189.

Üküş nême bolur kim sewerler anlar kim tandılar eger boyun bérigliler erse. Ku.T 30/19b2=15:2.

Bir zaman gelecek ki inkâr edenler, keşke Müslüman olsaydık temennisinde bulunacaklardır. (Hicr Suresi, 2. ayet).

2. (Ar. musahhar/ât, Far. fermân-berdâr/ân) boyun eğen, tâbi olan, emir altına giren (Ata, 2013, s. 293).

Uđu barıǵlı kıldı sizlerke tünni kündüzni, künni aynı yulduzlarını, boyun bérigliler ol anıy yarlıǵı birle, bütünlükin anıy içinde ol belgüler ol bođunķa kim öǵ birle uķarlar. Ku.T 30/35b1=16:12 (Ata, 2013, s. 50, 293-294).

Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize O verdi. Bütün yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Şüphesiz ki bunda aklını kullanan bir toplum için ibretler vardır. (Nahl Suresi, 12. ayet).

8) boyun bérmiş eren (1): *Tür.* (Ar. muslim/în, Far. merd/ân-ı müsülmân) müslüman erkek. Bu söz grubunun ilk ögesi, Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun bér-* üzerine *-mİş* fiilden isim yapma [sıfat-fiil] eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca *boyun bér-* için bkz. **boyun bér-** s. 189. Bu yapının son ögesi olan *eren* ise DTS (1969)'de

¹⁹⁶ Diğer tanıklar için bkz. AH 123, 257, 400, 421; KB 34, 50, 53, 194, 217, 218, 221, 223, 224, 230, 255, 268, 278, 291, 417, 449, 455, 543, C56, 53, 194, 221, 278, 291, 417, 434, 449, 1039, 1040, 1313, 1411, 1412, 1571, 1571, 1789, 1925, 2030, 2058, 2092, 2110, 2131, 2140, 2180, 2233, 2242, 2324, 2422, 2714, 3024, 3031, 3094, 3099, 3100, 3104, 3259, 3266, 3267, 3268, 3305, 3351, 3468, 3918, 4009, 4012, 4076, 4320, 4321, 4327, 4449, 4493, 4699, 5090, 5163, 5198, 5201, 5241, 5275, 5283, 5287, 5330, 5332, 5331, 5355, 5359, 5504, 5523, 5542, 5545, 5547, 5585, 5626, 5728, 5853, 5885, 5942, 255, 544, 1076, 1542, 1952, 3110, 4013, 5459, 6342, 4309, 5495, B42, 268, 1367, 1436, 1696, 1968, 2033, 223, 230, 455, 545, 546, 547, 879, 1464, 1686, 1751, 1961, 1963, 1964, 1966, 2022, 2071, 2133, 2136, 2137, 2161, 2166, 2294, 2437, 2967, 3093, 3237, 3266, 3868, 4316, 4347, 4464, 4534, 4996, 5220, 5245, 5251, 5288, 5331, 5471, 5491, 5758, 5904, 6093, 6107, 6266, 34, 50, 563, 1629, 1693, 2075, 2117, 2457, 2603, 2966, 3150, 3862, 5081, 5293, 5296, 5298, 5791, B42, 1435, 1771, 3203, 5852, 5197, 5201, 5559, 460, 878, 895, 1039, 1042, 1571, 1789, 2084, 2106, 2134, 2172, 2190, 2239, 2241, 2262, 2795, 3184, 3271, 3652, 5084, 5544, 5550, 5734, 1916, 5945, 5948, 5949, 1147, 5293, 5158; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 284-287).

şöyle açıklanmaktadır: “**ERĀN** I муж, мужчина, воин” (eş/adam, erkek, asker/savaşçı) (s. 176).

Boyun bérmiş erenler, boyun bérmiş künçuyar, kırtgünmiş erenler kırtgünmiş künçuyar, adağın turğan erenler adağın turğan tişiler... Ku.T 33/3b2=33:35 (Ata, 2013, s. 80, 294).

Müslüman erkeklerle Müslüman kadınlar, Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, itaat eden erkeklerle itaat eden kadınlar... (Ahzab Suresi, 35. ayet).

9) boyun bérmiş künçuy (1): *Tür. + Çin.* (Ar. muslimet/ muslimāt, Far. zen/ān-ı müsülmān) müslüman kadın. Daha önce açıkladığımız *boyun bérmiş* için bir önceki maddeye bakınız. Bu yapının son ögesi olan *künçuy* sözcüğü için bkz. **künçuy** s. 51.

Boyun bérmiş erenler, boyun bérmiş künçuyar, kırtgünmiş erenler kırtgünmiş künçuyar, adağın turğan erenler adağın turğan tişiler... Ku.T 33/3b2=33:35 (Ata, 2013, s. 80, 294).

Müslüman erkeklerle Müslüman kadınlar, Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, itaat eden erkeklerle itaat eden kadınlar... (Ahzab Suresi, 35. ayet).

10) boyun suğan (2): *Tür.* (Ar. k̄ānit/āt, Far. fermān-berdār/ān) itaatkâr. Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun su-* sözcüğünden –gAn fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. *Boyun su-* için bkz. **boyun su-** s. 189 (ve diğer örnek için bkz. Ku.T, Ata, 2013, s. 295).

Erenler adağın turğanlar urağutlar üze, anıñ birle kim artuğ kıldı Tañrı amarılarını amarı üze, anıñ birle kim hezine kıldılar mällarındın, edgü urağutlar, boyun suğanlar, küdezgenler gaybka, anıñ birle kim küdezdi Tañrı, ol tişiler kim qorqar sizler yaraşmamaqlarındın, pend bérin olarka, kesilin olardın töşekler içinde, uruñ olarnı, eger boyun bérseler sizke tilemeñ olar üze yol, Ol Tañrı erür yüksek uluğ. Ku.T 26/11b1=4:34 (Ata, 2013, s. 8, 295).

Erkekler, kadın üzerine idareci ve hakimdirler. Çünkü Allah birini, cihat, imamet, miras gibi işlerde diğerinden üstün yaratmıştır. Bir de erkekler mallarından aile fertlerine harcamaktadırlar. İyi kadınlar, itaatkâr olanlar ve Allah'ın korunmasını emrettiği şeyleri kocalarının bulunmadığı zamanlarda da koruyanlardır. Fenalık ve geçimsizliklerinden korktuğunuz kadınlara gelince: Önce kendilerine öğüt verin, yataklarından ayrılın. Bunlar da fayda vermezse dövün. Eğer size itaat ederlerse kendilerini incitmeye başka bir bahane aramayın. Çünkü Allah çok yücedir, çok büyüktür. (Nisa Suresi, 34. ayet).

11) boyun suğan ... künçuy (1): *Tür. + Çin.* (Ar. muslimet/ muslimāt, Far. gerden dāde/gān, zen/ān-ı müsülmān) müslüman kadın. Bu yapının ilk ögesi olan *boyun suğan*, Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun su-* sözcüğünden –gAn fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. *Boyun su-* için bkz. **boyun su-** s. 189. Bu yapının son ögesi olan *künçuy* sözcüğü için bkz. **künçuy** s. 51.

Bolğay kim anıñ idisi eger talāk kılsa sizni tegşürgey anar cüfiler, yaḥşı sizdin boyun suğanlar, bitgenler, namāz kılğanlar, tevbe kılğanlar, tapunğanlar, rûze tutğanlar, yûzi açuḳ künçuylar hem kızlar. Ku.T 38/91b3=66:5 (Ata, 2013, s. 155, 295).

Eğer o sizi boşarsa, belki de Rabbi ona, sizden daha hayırlı, kendisini Allah’a teslim eden, inanan, gönülden itaat eden, tevbe eden, oruç tutan dul ve bakire eşler verir. (Tahrim Suresi, 5. ayet).

12) boyun suḡlı (3): *Tür. 1.* (Ar. muslim/în, Far. gerden dāde/gān) müslüman, inanan. Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun su-* sözcüğünden –gI fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. *Boyun su-* için bkz. **boyun su-** s. 189 (ayrıca Ata, 2013, s. 295).

Ey meniñ kullarım, ḳorkunç yoḳ siziñ üze bu kün hem ermez sizler ḳadḡurğanlar. Anlar kim taptılar biziñ niş[ān]larımızḳa, boldılar boyun suḡlılar. Ku.T 36/66a1=43:69 (Ata, 2013, s. 125, 295).

Allah, takva sahiplerine şöyle nida eder: “Ey ayetlerimize iman edip Müslüman olan kullarım! Bugün size hiçbir korku yoktur ve siz üzülmeceksiniz.” (Zuhurf Suresi, 68-69. ayetler).

2. (Ar. musteslim/ün, Far. gerden dāde/gān) boyun eğen, teslim olan.

Kendü olar bu kün boyun suḡlılar tururlar. Ku.T 34/22b1=37:26 (Ata, 2013, s. 295).

Hayır, bugün onlar teslim olmuşlardır. (Sâffat Suresi, 26. ayet).

13) boyun sügen (1): *Tür.* (Ar. ṭā’î’, Far. fermān-berdārī) itaatkâr. Muhtemelen *boyun suğan* gibi Türkçe bir birleşik fiil olan *boyun su-* sözcüğünden –gAn fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. *Boyun su-* için bkz. **boyun su-** s. 189. Ancak Ata (2013), *boyun sümek* için “itaat, itaat etme” anlamını verdiği için *boyun sü-* birleşik fiilinden türetildiğini de düşünebiliriz (s. 295).

Keliñler köñlün azu köñülsüzün. Aydılar: keldimiz, boyun sügenler. Ku.T 35/78a1=41:11 (Ata, 2013, s. 295).

“İsteyerek veya istemeyerek buyruğuma gelin.” dedi. Her ikisi [itaatkârlar] de: “İsteyerek geldik” dediler. (Fussilet Suresi, 11. ayet).

14) fermān tutuğlu (1): *Far. + TÜR. (Ar. musahhar/āt, Far. rām kerde/gān)* boyun eğen. Farsça kökenli olan *fermān* sözcüğü ile Türkçe *tut-* fiilinden türemiş *tutuğlu* sözcüğünün oluşturduğu bir yapıdır. Farsça *fermān* sözcüğünü, Devellioğlu (2006) eserinde şöyle açıklamaktadır: “**fermān** (f.i.): emir, buyruk; [evvelce] pâdişah tarafından verilen yazılı emir, berat, buyrultu.” (s. 260). Bu yapının son ögesi olan *tutuğlu*, Türkçe *tut-* fiilinin, fiilden isim yapma eki *-(X)glI* almasıyla oluşmuştur.

Körmesler mü kuşlarını fermān tutuğlular köknüñ kalıkıda, küdeşmes olarnı meger Tanrı, bütünlükin kim anıñ içinde belgüler ol boğunğa kim kirtgündiler. Ku.T 30/72a1=16:79 (Ata, 2013, s. 55, 359).

Gökyüzünün boşluğunda Allah’ın emrine boyun eğdirilerek uçuşan kuşlara bakmadılar mı? Şüphesiz bunda inanan bir toplum için ibretler vardır. (Nahl Suresi, 79. ayet).

15) kirtgüngen (1): *TÜR. (Ar. mü’mîn/în, Far. girevîde/gān)* iman eden. Bu sözcük, *kirtgün-* fiiline eklenen *-gAn* fiilden isim yapma ekiyle oluşturulmuştur. Daha önce açıkladığımız *kirtgün-* için bkz. *kértgün-/kértkün-* s. 69.

Eger iki öğür kirtgüngenlerdin öldürüşseler yaraşturunlar... Ku.T 37/59a3=49:9 (Ata, 2013, s. 468).

Eğer mü’mînlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa... (Hucurat Suresi, 9. ayet).

16) kirtgünmiş (1): *TÜR. (Ar. mü’mîn/în, Far. girevîde/gān)* inanmış, iman etmiş. Tıpkı bir önceki sözcükte olduğu gibi bu sözcük de *kirtgün-* fiiline eklenen *-mİş* fiilden isim (sıfat) yapma [sıfat-fiil] ekiyle oluşturulmuştur. Daha önce açıkladığımız *kirtgün-* için bkz. *kértgün-/kértkün-* s. 69.

Üküşleri anlarkā kirtgünmiş tururlar. Ku.T 33/56a1=34:41 (Ata, 2013, s. 468).

Çoğu onlara inanmışlardı. (Sebe Suresi, 41. ayet).

17) kirtgünmiş eren (1): *TÜR. (Ar. mü’mîn/în, Far. merd/ā-ı girevîde)* inanan/mümin erkek. Bu yapının ilk ögesi olan *kirtgünmiş* bir önceki maddede açıklanmıştır. İkinci ögemiz olan *eren* sözcüğü ise *DTS* (1969)’de şöyle

açıklanmaktadır: “**ERĀN** I муж, мужчина, воин” (eş/adam, erkek, asker/savaşçı) (s. 176).

Kirtgünmiş erenler, kirtgünmiş kunçuylar... Ku.T 33/3b3=33:35 (Ata, 2013, s. 468).

Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar... (Ahzab Suresi, 35. ayet).

18) kirtgünmiş kunçuy (1): *Tür. + Çin.* (Ar. mü'minet/mü'mināt, Far. zen/ān-ı girevīde) inanan/mümin kadın. Bu yapının ilk ögesi olan *kirtgünmiş* sözcüğünü bir önceki sayfada açıklamıştık (bkz. *kirtgünmiş* s. 182). Bu yapının ikinci ögesi olan *kunçuy* sözcüğü için bkz. *kunçuy* s. 51.

Kirtgünmiş erenler, kirtgünmiş kunçuylar. Ku.T 33/3b3=33:35 (Ata, 2013, s. 468).

Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar... (Ahzab Suresi, 35. ayet).

19) kirtgünügli (4): *Tür.* (Ar. mü'min/īn, Far. girevīde/gān) mümin, iman etmiş. Bu sözcük, *kirtgün-* fiiline eklenen *-(X)gl* fiilden isim yapma ekiyle oluşturulmuştur. Daha önce açıkladığımız *kirtgün-* için bkz. *kértgün-/kértkün-* s. 69.

Bu ögür kamuğ kirtgünügliler ol rāst. Ku.T 28/65b3=8:4 (Ata, 2013, s. 468).¹⁹⁷

İşte gerçekten mü'min olanlar onlardır. (Enfal Suresi, 4. ayet).

20) kul (146): *Tür.* (Ar. 'abid, Far. bende/gān) kul, (Allah'a göre) insan, erkek köle. İlk olarak Orhon Yazıtları'nda, Kül Tigin [KT] ve Bilge Kağan [BK] yazıtlarının her ikisinde de karşımıza çıkan *kul* kelimesi, çalışmamızda yer alan Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi dönemi eserlerinin hepsinde bulunurken, Uygur Türkçesi döneminden yalnızca *Irk Bitig*¹⁹⁸ ve *Üç İtigsizler*¹⁹⁹ adlı eserlerde bulunmaktadır. KT D7'de *kün* sözcüğünün “kadın köle”, *kul* sözcüğünün ise “erkek köle” anlamında kullanıldığı açıkça görülmektedir.²⁰⁰ Doerfer'in eserinin (1967, III. Cilt) 1572. maddesinde kelimenin anlamı “sklave” (köle) olarak (s. 556); DTS (1969)'de “köle, esir; Allah'ın kulu, insan” olarak (s. 464b); Clauson'un sözlüğünde (1972) ise “kul ‘a

¹⁹⁷ Diğer tanık için bkz. Ku.T 30/84b1=16:97.

¹⁹⁸ Kul sabı begiñerü ötünür, kuzgun sabı Teñrigerü yalbarur. Üze Teñri eşidti, asra kişi bilti tir. Añça biliñ: Edgü ol (54).

¹⁹⁹ Daz-i bañşı munı söz-leyür töz-ün-l(e)r kulu tip (104b 1).

²⁰⁰ : k(a)g(a)nl(a)duk : k(a)g(a)nın : yit(ü)rü : idm(i)ş : t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : urı oglin : kul boltı : (e)şil(i)k : kız oglin : kün boltı : türük : b(e)gl(e)r : türük : ātin : ıt(t)ı : t(a)bg(a)çgı : b(e)gl(e)r : t(a)bg(a)ç : ātin : tut(u)p(a)n : t(a)bg(a)ç : k(a)g(a)nka : (KT D7).

male slave'; the masculine equivalent of küñ... In a Moslem context often specifically 'the slave of Allah'...' ('erkek köle'; küñün eril karşılığı... İslâm bağlamında sık sık özellikle 'Allah'ın kölesi'...) ve her dönemde ortak anlamı "servant" (hizmetçi, uşak) olarak verilmektedir (s. 615a).²⁰¹

Bütünlükün anlar kim ündeyürler Tañrıda ağındın, kullar mu erür sizler teg, ündeñ olarnı icābet kılsunlar sizke, eger çın erse sizler. Ku.T 28/60a4=7:194 (Ata, 2013, s. 32, 498).

Allah'ı bırakıp taptıklarınız da tıpkı sizin gibi kullardır. Eğer iddianızda doğru iseniz haydi onları çağırın da size cevap versinler. (A'raf Suresi, 194. ayet).

Kerek beg kerek kul ne eğgü isiz, özi öldi erse atı kaldı iz. KB 235 (Arat, 1947, s. 39).

Gerek bey gerek(se de) kul iyi veya kötü; kendisi öldüyse de adı iz (olarak) kaldı.

Bu itiglig erke azad öz kul ol. AH AXII (Arat, 1992, s. 344).

Bu süslü insana özgür, kendi kuldur.

21) mutî' (1): Ar. mutî, boyun eğen, itaatkâr. Devellioğlu (2006) bu sözcüğü sözlüğünde şöyle açıklamaktadır: "**mutî, mutîa** مطيعه, مطع (a.s. tâat'ten): **1.** itaat eden, boyun eğen **2.** bağlı **3.** rahat **4. i.** [birincisi] erkek, [ikincisi] kadın adı." (s. 694).

Buğun ma muği' bolsa kılkı köni, anın ötrü begler yarutur küni. KB 5946 (Arat, 1947, s. 588).

Halk da itaatkâr ve dürüst insanlardan oluşsa, ondan sonra beyler mutluluğa kavuşurlar.

22) mü'min (95): Ar. mümin. Devellioğlu (2006), bu sözcüğü eserinde şöyle açıklamaktadır: "**mü'min** مؤمن (a.s. ve i. emn'den. c.: mü'minîn, mü'mînûn): **1.** îmân etmiş, İslâm dinine inanmış, İslâm, Müslüman. **2.** Kur'an-ın 40ıncı sûresi. Mekte'de

²⁰¹ Diğer tanıklar için bkz. AH 38, 256, 298, 344, 422; KB 28, 74, 235, 284, 1110, 590, 612, 1272, 1396, 1811, 1906, 1906, 2070, 2228, 2406, 2479, 2616, 2619, 2620, 2724, 2953, 2987, 2988, 3003, 3115, 3123, 3183, 3249, 3252, 3337, 3435, 3750, 3856, 3921, 4081, 4083, 4083, 4083, 4817, 4841, 5371, 5487, 5781, 5865, 6247, 6290, 6509, 6510, 6511, 2991, 1376, 2076, 2305, 2406, 2960, 2981, 3252, 3661, 675, 3880, 6485, 6586, 6144, 1919, 2113, 2989, 3345, 3759, 3880, 4223, 4277, 4556, 4729, 32, 28, 152, 389, 611, 1001, 1555, 1602, 1813, 1884, 2409, 2967, 2991, 3117, 3127, 3344, 3534, 3722, 3728, 4080, 6373, 6508, 4724, 4836, 845, 1268, 2998, 3183, 3356, 3337, 2983, 2991, 396, 1031, 1258, 1554, 1602, 6516, 6638, 845, 958, 1756, 1809, 2096, 2100, 2114, 2307, 2412, 2571, 2591, 2990, 3124, 3770, 3856, 3986, 3988, 4073, 4589, 4858, 5120, 5123, 5145, 635, 1755, 1838, 2952, 3524, 3920, 1980, 3649, 2953, 2954, 3920, 4530, 5193, 3928, 6261, 2598, 5119, 3749; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 498-499).

nâzil olan ve 85 âyetten oluşan bu sûre: Allah'ın birliğini ve peygamber aracılığı ile kitap indirdiğini, yargılayıcı olmakla birlikte suçluların cezasız kalmayacaklarını açıklar.” (s. 723).²⁰²

Eger mü'min erseñ tevazu' kılın. AH AX (Arat, 1992, s. 280).

Eğer mümin iseniz, alçak gönüllülük gösterin.

Ƙamuğ mü'minug sen tözü yarlıka, yarınkı beğadın bu kün kıl lıka. KB 397 (Arat, 1947, s. 54).

Sen bütün müminleri hep bağışla, yarınki sonsuzluktan bugün suret göster.

23) mürid (1): Ar. mürit. Bu sözcüğü, Devellioğlu (2006) eserinde şöyle açıklamaktadır: “**mürîd** مرید (a.s. revd'den. c.: mürîdân): **1.** irâde eden, emreden, buyuran **2. i.** bir şeyhe bağlı olan kimse.” (s. 734).

Ƙadaşı müridi ƙumaru çıkıp, selam kıldı ötrü közi yaş saçıp. KB 6286 (Arat, 1947, s. 622).

Kardeşinin müridi Kumaru çıkıp onu gözyaşlarıyla selamladı (karşıladi).

24) tağda yatğan (1): Tür. (Ar. rāhib/ ruhbān, Far. zāhid/ān-ı tersāyān) rahip (Ata, 2013, s. 641). Türkçe bir isim olan *tağ* (dağ), bulunma durum eki +*da* 'yı, *yat-* fiili ise fiilden isim yapma eki –*ga* 'nı almıştır.

Ey anlar kim bittiler üküş bilgelerden, tağda yatğanlardın, yéyürler boğunnug mällarnı bâıl birle hem yıgarlar Tañrı yolındın... Ku.T 29/25a2=9:34 (Ata, 2013, s. 39, 641).

Ey iman edenler, şurası bir gerçektir ki, Yahudi hahamları ile Hristiyan rahiplerinin birçoğu insanların mallarını haksız yere yerler ve Allah yolundan saptırırlar... (Tevbe Suresi, 34. ayet).

25) tapuğçı (90): Tür. hizmetçi. DTS (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**TAPUYČĬ** слуга, служанка” (hizmetli, uşak) (s. 535).²⁰³

Ƙayusı toğardın tutar miñ tañuğ, ƙayusı batardın tapuğçı anuğ. KB 99 (Arat, 1947, s. 27).

Kimi doğudan binlerce armağan sunar, kimi batıdan hizmetçisi olur.

²⁰² Diğer tanıklar için bkz. KB 6512, 6518, 6644; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 527, 528).

²⁰³ Diğer tanıklar için bkz. KB (Arat, 1979, s. 425); Ku.T 30/67a3=16:72.

26) tapuğsak (7): *Tür.* hizmet eden. Bu sözcük, Türkçe *tap-* fiiline, önce fiilden isim yapma eki *-(X)g*, ardından isimden fiil yapma eki *-sA* ve en son fiilden isim yapma eki *-k* getirilerek türetilmiştir.²⁰⁴

Negü tir eşit bu tapuğcı tili, begin inçke tegrür tapuğsak kulu. KB 1880 (Arat, 1947, s. 205).

Hizmetçisin dili ne der işit, hizmet eden kulu beyini huzura eriştirir.

27) tapunğan ... künçuy (1): *Tür.* + *Çin.* (Ar. ‘ābidet/‘ābidāt, Far. perestende/gān) ibadet eden kadın. Bu yapının ilk ögesi *tap-(u)n-gan* biçiminde açıklanabilir. Fiil, üzerine aldığı dönüşlülük eki ve fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. Bu yapının ikinci ögesi olan *künçuy* sözcüğü için bkz. *kunçuy* s. 51.

Bolğay kim anıñ idisi eger talāk kılsa sizni tegşürgey añar cüftler, yağşı sizdin boyun suğanlar, bitgenler, namāz kılğanlar, tevbe kılğanlar, tapunğanlar, rüze tutğanlar, yüzi açuq künçuyar hem kızlar. Ku.T 38/92a1=66:5 (Ata, 2013, s. 38, 657).

Eğer o sizi boşarsa, belki de Rabbi ona, sizden daha hayırlı, kendisini Allah’a teslim eden, inanan, gönülden itaat eden, tevbe eden, oruç tutan dul ve bakire eşler verir. (Tahrim Suresi, 5. ayet).

28) uğğan (1): *Tür.* (Ar. tābi‘, Far. pesrev/ān) uyan. Bu sözcük, *uğ-* fiilinin – *gAn* fiilden isim yapma ekini almasıyla oluşmuş bir yapıya sahiptir. DTS (1969)’de *uğ-* için şöyle denilmektedir: “*Uğ следовать*” (uymak, takip etmek) (s. 606).

Biz erdimiz sizke uğğan nek sizler bar mu siz kim yığusa sizler bizdin ülüşni otdın? Ku.T 35/51b3=40:47 (Ata, 2013, s. 703).

“Hani bizler size tabi idik. Şimdi siz bizden bir ateş nöbetini savabiliyor musunuz?” (Mü’min Suresi, 47. ayet).

29) yumuşçı (8): *Tür.* hizmetçi, haberci. Bu sözcük DTS (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “*JUMUŠČĬ* I работник, слуга; II вестовой, посланник” (işçi/çalışan, hizmetli/uşak; haberci, elçi) (s. 280).²⁰⁵

Ölümdin yumuşçı ig ol aşnısı, kişi igledimü ölüm koşnısı. KB 4618 (Arat, 1947, s. 463).

Hastalık ölümün ilk habercisidir. İnsan hastalandığında ölüm yanı başındadır.

²⁰⁴ Diğer tanıklar için bkz. KB 2123, 2237, 2529, 2570, 2568, 2571.

²⁰⁵ Diğer tanıklar için bkz. KB 5955, 5957-5965.

2.3.4. İstemeyerek İtaat Eden

1) bulun (21): Tür. esir, tutsak. Bu sözcük DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**BULUN** пленный, пленник” (tutuklu, tutsak/esir) (s. 123).

Et öz ar u sürgen hāvağa bulun, bulun bolma bolsa özüñni yulun. KB 1438 (Arat, 1947, s. 161).²⁰⁶

Vücut arzununa bağlı olan insan nefsinin esiridir. Esir olma, olursa(n), kendini kurtar.

2) esir (3): Ar. esir, tutsak, kul, köle. Aynı anlamıyla günümüzde de varlığını sürdüren sözcük, DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**ĀSİR** I [a. أسير] пленник” (esir/tutsak) (s. 75-76).²⁰⁷

Küler yüz isig sözke yalñuğ isir, isinse bu yalñuğ bolur kul eşir. KB 2479 (Arat, 1947, s. 261).

Güler yüz (ve) tatlı söze insan ısınır. Bu insan ısınırsa, (ısındığına) kul köle olur.

3) haşem (2): Ar. mâiyet, hizmetkâr. DTS (1969)'de bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**HAŞĀM** [a. حَاشِم] свита, слуги” (birinin hizmetinde bulunanlar, hizmetçiler) (s. 199).²⁰⁸

Hāzine hāşem sū idisi bolup tirildi bir ança tilekin bulup. KB 5152 (Arat, 1947, s. 514).

Hazinesi, hizmetkârı ve ordusu olduğundan isteği yerine gelerek böylece bir (zaman) yaşadı.

4) karabaş (3): Tür. (Ar. rakabet, Far. bende) cariye, hizmetçi. Bu sözcük DTS (1969)'de **QARA** maddesinin içerisinde şöyle açıklanmaktadır: “**qara baş** (~ **qarabaş**) раб; слуга” (köle/esir; hizmetli/uşak) (s. 423).²⁰⁹

Anlar kim zihār andı içerler urağutlarındın yana yanarlar anar kim aydılar: karabaş āzād kılgu kerek yakmazda aşnu... Ku.T 38/4a3=58:3 (Ata, 2013, s. 144, 423).

Kadınlardan zihār ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin, karılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir... (Mücadele Suresi, 3. ayet).

²⁰⁶ Diğer tanıklar için bkz. KB 2066, 2160, 2388, 2898, 4909, 1438, 2402, 2723, 3640, 3994, 4479, 3642, 5487, 4593, 4593, 5475, 6162, 3636, 4591, 5411.

²⁰⁷ Diğer tanıklar için bkz. KB 94, 5865.

²⁰⁸ Diğer tanık için bkz. KB 5214.

²⁰⁹ Diğer tanık için bkz. KB 2692.

Bu boğ sın yorıǵlı ƙara baş ƙalın, ƙiři tip inanđu ƙiři yoğ bilin. KB 1618 (Arat, 1947, s. 179).

Bu insan şeklinde dolaşan hizmetçi (tayfası) kalabalıktır; bil ki insan deyip güvenilecek biri yoktur.

5) tutğun (1): *Tür.* esir. Bu sözcük DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**TUTYUN** пленник” (esir/tutsak) (s. 592).

Hāvaƙa bolu birse tutğun bolur, et öz arzu bulsa mini ƙul ƙılır. KB 3345 (Arat, 1947, s. 338).

Nefsine kapılırsa insan (ona) esir olur; bedenin arzusuna uyarsa(m) beni kölesi yapar.

6) tutuğ (4): *Tür.* esir, rehin. Bu sözcük DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**TUTUY** I заклад, залог” (rehin, kefalet) (s. 592).²¹⁰

Ölüǵlü ƙiři barça öđke tutuğ, yetilse öđi kör mañıtmaz butuğ. KB 1211 (Arat, 1947, s. 138).

Ölümlü insan hep zamana esirdir; zamanı yetince, bak gör, bir adım attırmaz.

2.3.5. İsteyerek İtaat Etmek

1) adağın ƙıl- (13): *Tür.* (Ar. iƙāme^t, Far. be-pāy dāřten) 1. namazı tam erkânı ile yerine getirmek (Ata, 2013, s. 201).²¹¹

Anlar ƙim yapşurlar bitigke, adağın ƙılurlar namāznı, biz yoğsuz ƙılmaz-miz eğğülık ƙılığlarını yanutın. 28/45b1=7:170 (Ata, 2013, s. 30, 201).

Kitaba sarılanlara ve namazı kılmaya devam edenlere gelince, biz o iyilerin ecri ni hiçbir zaman yitirmeyiz. (A'raf Suresi, 170. ayet).

2) adağın tur- (2): *Tür.* (Ar. ƙıyām, Far. istāden) ayakta durmak, kıyam etmek (Ata, 2013, s. 201).²¹²

Namāz ƙılmağıl kimerseke olardıñ öldi, ulaşu adağın turmağıl anıñ ğürı üze, olar tandılar Tañrıƙa hem yalavaçınğa, öldiler olar fāsıqlar. Ku.T 29/60a3=9:84 (Ata, 2013, s. 43, 201).

²¹⁰ Diğer tanıklar için bkz. KB 3047, 4180, 4717.

²¹¹ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 26/68b2=4:102, 28/65b1=8:3, 29/51a3=9:71, 33/75a2=35:29, 36/26a2=42:38, 33/2b1-2=33:33, 26/71b2=4:103, 26/44b3=4:77, 29/13b1=9:18, 27/26b1=5:12, 29/8b2=9:11, 31/39b2=20:14.

²¹² Diğer tanık için bkz. Ku.T 34/84b1=39:9.

Onlardan biri ölürse asla namazını kılma ve kabrinin başına gidip durma. Çünkü onlar Allah'ı ve Resulünü tanımadılar. Fasık olarak can verdiler. (Tevbe Suresi, 84. ayet).

3) 'amel kıl- (3): *Ar. + Tür.* (dinin gereklerini) yapmak (Ata, 2013, s. 215).

Peridin ol kim 'amel kılur anıñ utrusında İdi yarlığı birle... Ku.T 33/34b3=34:12 (Ata, 2013, s. 215).²¹³

Hem Rabbi'nin izniyle elinin altında cinlerden de çalışan vardı... (Sebe Suresi, 12. ayet).

4) bağlan- (1): *Tür.* bağlanmak.

Oyunğa katılma usa ay unur, oyunğa katılsa boyun bağlanur. KB 5928 (Arat, 1947, s. 587).

Ey kudretli insan, yapabilirse(n), oyununa düşme; oyununa düşerse(n) boynu(n) bağlanır.

5) boyun bër- (4): *Tür.* (Ar. itā'at, Far. fermān burden) itaat etmek, teslim olmak, boyun eğmek, müslüman olmak (Ata, 2013, s. 293).²¹⁴

Sorarlar saña yā Muhammed ganimetlerdin, ayğıl: ganimetler Tañrıka hem yalavaçka, korkuñ Tañrıdın, oñarıñ edğü kılıñ ol kim siziñ ara turur, boyun bëriñler Tañrıka hem yalavaçıka, eger mü'min erse sizler. Ku.T 28/64b2=8:1 (Ata, 2013, s. 33, 293).

Sana ganimetlerin bölüştürülmesini soruyorlar. De ki, ganimetlerin taksimi Allah'a ve Resulüne aittir. Onun için siz gerçekten mü'min kimseler iseniz Allah'tan korkun da birbirinizle aranızı düzeltin. Allah'a ve Resulüne itaat edin. (Enfal Suresi, 1. ayet).

6) boyun su- (37): *Tür.* 1. (Ar. islām, Far. girevīden) itaat etmek, boyun eğmek, teslim olmak, (İslamiyeti) kabul etmek (Ata, 2013, s. 294).²¹⁵

Andıkarlar Tañrı tuta aymadılar, çın-oķ aydılar küfr kelimesini, tandılar boyun sumışlarında kiñin. 29/53b2=9:74 (Ata, 2013, s. 42, 294).

²¹³ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 31/40a2=20:15, 31/74b2=39:39.

²¹⁴ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 20/41b1=16:28, 26/12a2=4:34, 30/74b2=16:81.

²¹⁵ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T (Ata, 2013, s. 294-295).

Onlar, kötü bir şey söylemedik, diyerek Allah’a yemin ederler. Onlar o küfür kelimesini kesinlikle söylediler. İslâm’a girdikten sonra yine kâfirlik ettiler. (Tevbe Suresi, 74. ayet).

(Ar. islâm, Far. gerden dâden) *Anıñ birle yalavaçlar, anlar kim boyun sudılar anlarğa kim tevbe kıldılar, Tañrını bilgenler hem bilgeler anıñ birle küdezü tilendiler Tañrı kitâbındın, boldılar anıñ üze tanuklar...* 27/50b2=5:44 (Ata, 2013, s. 23, 294).

Müslüman olan peygamberler, Yahudiler hakkında hükmederler, kendilerini Tanrı’ya adanmış zahitler, âlimler de Allah’ın kitabını korumakla görevlendirildiklerinden onunla hüküm verirler ve onun Allah’ın kitabı olduğuna şahitlik ederlerdi... (Maide Suresi, 44. ayet).

(Ar. itâ’at, Far. tã’at dâşten) *Eger boyun susalar bizke öldürülmegetiler.* Ku.T 25/23b2=3:168 (Ata, 2013, s. 294).

“Eğer bize uysalardı öldürülmezlerdi”... (Al-i İmran Suresi, 168. ayet).

7) **egil- (9):** *Tür.* eğilmek.²¹⁶

Bu sözke egildim birür men boyun, ziyaret kılayın añar men bu kün. KB 4992 (Arat, 1947, s. 498).

Bu söz karşısında boyun eğiyorum; ben bugün (onu) ziyaret edeyim.

8) kirtgün- (39): *Tür.* (Ar. imân, Far. girevîden) inanmak, iman etmek. Daha önce açıkladığımız *kirtgün-* sözcüğü için bkz. *kêrtgün-/kêrtkün-* s. 69.²¹⁷

Bütünlükün sezâ boldı ayıtık kın üküşleri üze olar kirtgünmezler. Ku.T 33/86b3=36:7 (Ata, 2013, s. 468).

And olsun ki onların çoğunun üzerine azap sözü hak olmuştur. Onlar imana gelmezler. (Ya-sin Suresi, 7. ayet).

9) **kul bol- (11):** *Tür.* kul olmak.²¹⁸

Bu dünya begi sen aña bolma kul, sini qoğmaz erken anı qoğgu tul. KB 1376 (Arat, 1947, s. 155).

Sen bu dünyanın beyisin, ona kul olma; o seni bırakmadan, onu dul bırak.

²¹⁶ Diğer tanıklar için bkz. KB 191, 464, 1055, 1099, 2747, 5552, 6449, 6532.

²¹⁷ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T (Ata, 2013, s. 468).

²¹⁸ Diğer tanıklar için bkz. KB 2076, 2305, 2406, 2960, 2981, 3252, 3661, 3675, 3880, 6586

10) tap- (85): *Tür.* tapmak, hizmet etmek. Daha önce açıkladığımız *tap-* için bkz. *tap-* s. 148.²¹⁹

Men emdi bu qalmış tiriglik ıdıp bayatım sewinçin tiler men tapıp. KB 3794 (Arat, 1947, s. 381).

Ben şimdi bu kalan ömrümü ibadetle ve Tanrımın rızasını dilemekle geçirmek isterim.

11) tapın-/tap(u)n- (91): *Tür.* (Ar. du‘ā, Far. perestīden) tapınmak, ibadet etmek, kulluk etmek (Ata, 2013, s. 657). Daha önce açıkladığımız *tapın-* için bkz. *tapın-* s. 70.²²⁰

Her-āyine men men, Tañrı Tāñrı yok meger men, tapıñıl maña hem adaķın kılğıl namāznı meniñ yādım için. 31/39b2=20:14 (Ata, 2013, s. 65, 657).

şüphesiz ben Allah’ım, benden başka hiçbir ilāh yoktur. Onun için bana kulluk et ve beni anmak için namaz kıl. (Ta-hâ Suresi, 14. ayet).

(Ar. ‘ibādet, Far. perestīden) *Bu öğür sizlerni tapnur erdiler mü?* Ku.T 33/55b1=34:40 (Ata, 2013, s. 657).

“şunlar size mi tapıyorlardı?”... (Sebe Suresi, 40. ayet).

12) tapuğ kıl- (66): *Tür.* hizmet etmek. Türkçe bir birleşik fiil olan *tapuğ kıl-* yapısının oluşumunu şöyle açıklayabiliriz: *tap-* fiiline, fiilden isim yapma eki *-(X)g* eklenerek “hizmet” anlamında bir isim türetilmiştir. Bu isim yardımcı fiil olarak kullanılan *kıl-* ile birlikte “hizmet etmek” anlamını sağlamıştır.²²¹

Asığ kolsa barça özün yassızın, berü kel tapuğ kıl köñül bir ısın. KB 106 (Arat, 1947, s. 27).

Zarar görmeden kendine hep fayda (sağlamak) dilerse(n), beri gel, hizmet et, gönül ver, ısın.

²¹⁹ Diğer tanıklar için bkz. KB 97, 482, 528, 597, 607, 608, 619, 634, 763, 839, 842, 1319, 1611, 4172, 4745, 6110; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 654-655).

²²⁰ Diğer tanıklar için bkz. KB 97, 528, 599, 619, 845, 949, 1153, 2543, 2814, 2974, 2989, 2998, 3256, 3985, 1559, 1941, 3064, 607, 608, 763, 953, 1591, 1606, 1652, 1723, 3987, 839, 3755, 3758, 4180, 595, 597, 947, 1278, 1329, 1370, 1569, 2158, 3754, 1004, 5471, 6558, 482, 529, 597, 842, 945, 945, 948, 2952, 3362, 4063, 4066, 4072, 4175, 4178, 4753, 615, 2951, 2958, 4156, 948, 949, 3055, 3738, 1353, 407, 599; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 657).

²²¹ Diğer tanıklar için bkz. KB B48, 106, 362, 600, 612, 615, 706, 946, 947, 952, 1370, 1451, 1504, 1507, 1605, 1608, 1878, 1882, 2569, 2869, 2955, 2959, 2960, 2987, 2988, 3114, 3204, 3214, 3222, 3224, 3225, 3231, 3232, 3234, 3253, 3255, 3256, 3357, 3445, 3631, 3651, 3675, 3884, 3900, 3917, 4031, 4033, 4041, 4049, 4050, 4054, 4147, 4170, 4185, 4348, 4755, 5889, 6089, 6090, 6136, 6431, 6560.

13) tapuğcı bol- (1): < *Tür. tap-uğ+çı bol-* hizmetçi olmak. Bir önceki maddede açıkladığımız ve “hizmet” anlamına gelen *tapuğ* sözcüğüne meslek isimleri yapmakta kullanılan isimden isim yapma eki *+çI* getirilerek “hizmetçi” anlamında yeni bir isim türetilmiştir. Bu isim yardımcı fiil olarak *bol-* fiilini alarak bir birleşik fiil yapısı oluşturmuştur.

Bu kul kendü erksiz tapuğcı bolur, tapuğ kılmasa begde berge bulur. KB 2988 (Arat, 1947, s. 308).

Bu kul kendi güçsüz (olsa da) hizmet eder; hizmet etmezse, beyden dayak bulur/yer.

14) tapuğsak bol- (1): < *Tür. tap-uğ+sa-k bol-* hizmet eden olmak.

İsinür er at terk bağırsak bolur, bağırsak kişiler tapuğsak bolur. KB 2123 (Arat, 1947, s. 229).

Hizmetindekiler ona çabuk ısınır ve (gönülden) bağlı olur; bağlı kişi (gönülden) hizmet eder.

15) uğ- (82): *Tür.* (Ar. *ittibāʿ*, Far. *pesrevi kerdn*) uymak, arkasından gitmek, tabi olmak (Ata, 2013, s. 702). Daha önce açıkladığımız *uğ-* fiili için bkz. **ud-** s. 152.

Bütünlünün kim meniñ kullarım yok saña olarnıñ üze erk kural meger ol kim saña uđsa yolsuzlardın. 30/25b2=15:42 (Ata, 2013, s. 48, 702).²²²

“Sana uyan azgınlardan başka, kullarımın üzerinde hiçbir nüfuzun yoktur.” (Hicr Suresi, 42. ayet).

(Ar. *ittibāʿ*, Far. *rüy gerdiden*) *Bütünlünün rāst kıldı olar üze İblis sēzinçini, uđtılar añar meger bir gürūh mü'minlerdin.* Ku.T 33/40a3=34:20 (Ata, 2013, s. 84, 702).

Yine yemin ederim ki, İblis onlar hakkındaki zannını hakikaten doğru buldu. Onlar uydular ancak mü'minlerden bir grup uymadı. (Sebe Suresi, 20. ayet).

2.3.6. İstemeyerek İtaat Etmek

Bu başlık altında sınıflandırılan sözcükler metin bağlamı düşünülerek belirlenmiştir.

²²² Diğer tanıklar için bkz. KB 402, 571, 1365, 1174, 2387, 2395, 2710, 2797, 3136, 3195, 3951, 4745, 5747, 6385, 4709, 5177, 5340, 5444, 5446, 5896, 3132, 4147, 5896, 571, 5446, 3641; Ku.T için (Ata, 2013, s. 702).

1) sök- (2): *Tür.* çökmek, diz çökmek. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**SÖK-** III преклонять колени, опускаться на колени” (diz çökmek) (s. 510). Bu sözcük KB 581 ve 4058 içerisinde geçmektedir.

Bu ay toldı kirdi körümdi söküp açıldı ilig köhli ol yüz körüp. KB 581 (Arat, 1947, s. 73).

Bu Ay Toldı huzura girip diz çöktü; o yüzü görünce hükümdarın gönlü açıldı.

2) yinçrün- (1): *Tür.* başını eğmek. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**JÜNČRÜN-** кланяться” (selamlamak/yalvarmak) (s. 286).

İlig tahtқа minsün bu kün inçrünüp yağısı yir öpsü yıraқ yinçrünüp. KB 5805 (Arat, 1947, s. 575).

Hükümdar bugün huzur içinde tahta çıksın; düşmanı uzaktan başını eğip yer(i) öpsün.

2.3.7. İtaat Ettirmek

1) fermān tutuğlu kıl- (1): *Far.* + *Tür.* (Ar. teşhîr, *Far.* rām kerden) musahhar kılmak, emrine vermek (Ata, 2013, s. 359). Daha önce açıkladığımız *fermān tutuğlu* için bkz. *fermān tutuğlu* s. 182. Önceden bahsettiğimiz bu yapıya, yardımcı fiil olarak *kıl-* fiilinin eklenmesiyle yeni bir birleşik fiil yapısı oluşmuştur.

Ol İdi ol kim fermān tutuğlu kıldı teğizni, yése sizler andın yaş et. Ku.T 30/36a3=16:14 (Ata, 2013, s. 359).

Yine denizden taze balık eti yiyesiniz diye denizi emrinize veren Allah'tır. (Nahl Suresi, 14. ayet).

2) küçin tut- (2): *Tür.* (Ar. ikrāh, *Far.* be-sitem dāšten) zorla bir şey yaptırmak.²²³

Biz kirtgündümüz İdimizke yarlıkamaқ үшін bizni haṭālarımıznı, ol kim küçin tuttuṭ bizni anıṭ üze siḥrdin, Taṅrı yaḥşıraқ turur hem bāḳī. Ku.T 31/57b2=20:73 (Ata, 2013, s. 69, 504).

Doğrusu biz hem günahlarımıza, hem bizi zorladığın sihre karşı, bizi bağışlasın diye, Rabbimize iman ettik. Allah sevapça senden daha hayırlı ve azap verme bakımından daha devamlıdır. (Ta-hâ Suresi, 73. ayet).

²²³ Diğer tanık için bkz. Ku.T 26/36b2=4:64.

3) tapındur- (3): < *Tür. tap-(i)n-dur*- taptırmak, hizmet ettirmek.²²⁴

Ḳayu erse begler tapuğcı ḳulın, tapındurğu ötrü açınsa yolın. KB 635 (Arat, 1947, s. 79).

Hangisi olsa, beyler hizmetçi kuluna hizmet ettirmeli sonra onun yolunu açmalıdır/iyilik yapmalıdır.

4) uḏu barıǵlı ḳıl- (1): *Tür.* (Ar. teşhîr, Far. rām kerdn) tabi etmek, hizmetine vermek (Ata, 2013, s. 703).

Uḏu barıǵlı ḳıldı sizlerke tünni kündüzni, künni aynı yulduzlarını, boyun bérıǵlıler ol anıḡ yarlıǵı birle, bütünlükin anıḡ içinde ol belgüler ol boḏunḳa kim öǵ birle uḳarlar. Ku.T 30/35a2=16:12 (Ata, 2013, s. 50, 703).

Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize O verdi. Bütün yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Şüphesiz ki bunda aklını kullanan bir toplum için ibretler vardır. (Nahl Suresi, 12. ayet).

5) yarlıḳa- (52): *Tür.* emretmek, buyurmak; merhamet etmek, bağışlamak. Daha önce açıkladığımız *yarlıḳa-* için bkz. *y(a)rlıḳa-* s. 73.²²⁵

Öküṣ eḏǵü yarlıǵ tümen eḏǵü söz, ilig yarlıḳadı yakın boldı öz. KB 1767 (Arat, 1947, s. 193).

Birçok iyi buyruk ve sayısız güzel söz, hükümdar buyurdu, (Öğdülmiş) kendi (hükümdara) yakın oldu.

2.3.8. İtaatsiz

1) arḳa bérıǵlı (1): < *Tür. arḳa bér-(i)gli* (Ar. müdbir/în, Far. püşt dehende/gān) yüz çeviren, ardını dönen.

Yüz ewürdiler andın arḳa bérıǵlıler. Ku.T 34/27b3=37:91 (Ata, 2013, s. 224).

O zaman arkalarını dönerek başından kaçışıverdiler. (Sâffat Suresi, 90. ayet).

2) boynaǵu (12): *Tür.* 1. (Ar. 'ālî, Far. gerdenkeş) zorba, cebredici, isyankâr. Bu sözcük *boyna-* fiiline, fiilden isim yapma eki *-ǵu* getirelerek oluşturulmuştur. DTS

²²⁴ Diğer tanıklar için bkz. KB 634, 1755.

²²⁵ Diğer tanıklar için bkz. KB A27, 3732, 3733, B77, 397, 495, 5388, 6508, 6509, 6511, 6512, 6518, 6644, B32, 6306, 3176, 4942, 5664, 4944, 5122, 6564, 4057, 959; Ku. T için bkz. (Ata, 2013, s. 757-758).

(1969)'de bu fiil şöyle açıklanmaktadır: “**BOJNA**- быть заносчивым, важничать” (kibirli olmak, hava atmak) (s. 110).²²⁶

Fir'avndın, ol erdi boynağı, ĥaddin keçgenler. 36/82a2=44:31 (Ata, 2013, s. 128, 292).

Firavun'dan da kurtardık. Çünkü o üstünlük taslayıp haddi aşan bir zorbaydı. (Duhan Suresi, 31. ayet).

(Ar. cabbār, Far. gerdenkeş) *Edgü bolğa men öz anam birle, kılmadı mēni boynağı bed-baht.* 31/13a2=19:32 (Ata, 2013, s. 61, 292).

“Beni anneme hürmetkâr kıldı. Beni zorba ve isyankâr yapmadı.” (Meryem Suresi, 32. ayet).

2. (Ar. müstekbir, Far. gerdenkeş) kibirli.

Eşitür Taıırınıı nişānlarnı anıı üze adaı tiker boynağı anıaklı eşitmez teg anı, müjde bērgil anar aıtıgan kın birle. Ku.T 36/91b2=45:8 (Ata, 2013, s. 130, 292).

O kimse Allah'ın kendisine okunan ayetlerini işitir de, sonra sanki kibrinden hiç işitmemiş gibi ısrar eder. İşte sen onu, can yakıcı bir azapla müjdele! (Câsiye Suresi, 8. ayet).

3) fāsık (14): Ar. Allah'ın emirlerini tanımayan, sapkın. *DTS* (1969)'de, bu sözcük şöyle açıklanmaktadır: “**FASIQ** [ا. فاسق] беспутный, нечестивый” (ahlâksız, dinsiz/dine saygısız) (s. 193).²²⁷

Kısa tutsa fasık yawa boşlağı, tolu tutsa meşcîd cema'atları. KB 5556 (Arat, 1947, s. 552).

Sapkın, serseri ve başı boş dolaşanları azaltsa; mescit cemaatlerini doldursa.

4) kâfir (7): Ar. kâfir. Bu sözcük *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**KAFIR** [ا. كافر] гяур, вероотступник” (gâvur, dinden dönen) (s. 287).

Belgürtse yarağlıgıno yoka yodun kılsa yarağsızno neçeme taplamasa yazukluğlar ya'ni kâfirler. Ku.T 28/68a2=8:8 (Ata, 2013, s. 34, 769).²²⁸

O suçlu günahkârlar istemese de, hakkın hak olduğunu tanıtmak ve batılı büsbütün yok etmek için istiyordu. (Enfal Suresi, 8. ayet).

²²⁶ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 31/8a3=19:14, 34/23b1=37:30, 34/67b1=38:55, 35/13a1=39:60, 35/20a1=39:72, 35/31b2=40:16, 35/38a2=40:27, 35/44b2=40:35, 35/66b3=40:76, 36/91b2=45:8.

²²⁷ Diğer tanıklar için bkz. KB 389, 1269, 1811, 1980, 3120, 3649, 4491, 396, 1251, 1799, 1813, 5761, 6193.

²²⁸ Diğer tanıklar için bkz. KB 59, 4225, 4227, 5484, 5485, 6481.

5) mūnafīk (2): Ar. mūnafık. Bu sözcük DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “*MŪNAFİQ* [a. مُنْفِقٌ] лицемер, ханжа, двуличный” (ikiyüzlü (adam), yalancı sofu, ikiyüzlü) (s. 353).²²⁹

Bular erdi din hem şeri'at köki, bular yüđti kafir mūnafīk yüki. KB 59 (Arat, 1947, s. 23).

Bunlar hem dinin hem şeriatin köküydü (temeliydi); bunlar kafir ve mūnafıkların eziyetine katlandılar.

6) ortak katğan (4): < Tür. ortak kat-ğan (Ar. müşrik/in, Far. enbāzgūy/ān) müşrik. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortak kat-*, fiilden isim yapma eki *-gAn* almıştır. Bu fiil için bkz. *ortak kat-* s. 202.²³⁰

Kerekmez ortak katğanlarkā kim ābādān kılsalar Tañrının mezgitlerni, tanuqluq bergeñler özleri üze küfr birle, bu öğür, yoğaldı olarnıñ ‘amelleri, ot içinde olar cāvidāñeler. Ku.T 29/12a3=9:17 (Ata, 2013, s. 38, 570).

Müşrikler kendi inkârlarına kendileri şahit olup dururlarken, Allah'ın mescitlerini imar etmeleri veya yeni mescit yapmaları mümkün değildir. Onların bütün yaptıkları boşa gitmiştir. Onlar ateş içinde ebedi olarak kalacaklardır. (Tevbe Suresi, 17. ayet).

7) ortak katığlı (8): < Tür. ortak kat-(ı)ğlı (Ar. müşrik/in, Far. enbāzgūy/ān) müşrik. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortak kat-*, fiilden isim yapma eki *-gII* almıştır. Bu fiil için bkz. *ortak kat-* s. 202.²³¹

Keçürgil öteğil anı kim yarlığ bērlür sen, yüz ewürgil ortak katığlılardın. Ku.T 30/32a3=15:94 (Ata, 2013, s. 50, 570).

Şimdi sen emrolunduğunu açıkça tebliğ et. Müşriklerden yüz çevir. (Hicr Suresi, 94. ayet).

8) ortak katığlı eren (1): < Tür. ortak kat-(ı)ğlı eren (Ar. müşrik/in, Far. merd/ān-ı enbāzgüyende) müşrik, Tanrı'ya ortak koşan erkek. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortak kat-*, fiilden isim yapma eki *-gII* almıştır. Bu fiil için bkz. *ortak kat-* s. 202.

²²⁹ Diğer tanık için bkz. KB 6456.

²³⁰ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 29/20b1=9:28, 29/27b2=9:36, 35/72a2=40:84.

²³¹ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 28/4a3=7:103, 29/24b3=9:33, 30/85b3=16:100, 30/97a2=16:120, 30/98a2=16:123, 35/75a2=41:6, 38/45a2=61:9.

Son öge olan *eren* ise DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**ERĀN** I муж, мужчина, воин” (eş/adam, erkek, asker/savaşçı) (s. 176).

Ķınayur üčün Tañrı iki yüzlüglerni hem iki yüzlüg urağutlarnı, ortak ƙatıǵlı erenlerni, ortak ƙatıǵlı ƙunçuylarnı tevbe bérür Tañrı mü'min erenler üze, mü'min ƙatunlar üze, erür Tañrı örtgen ulaşu yarlıƙaǵan. Ku.T 33/27a3=33:73 (Ata, 2013, s. 82, 570).

Çünkü Allah münafık erkeklerle münafık kadınlara, müşrik erkeklerle müşrik kadınlara azap edecek, mü'min erkeklerle mü'min kadınların da tevbelerini kabul edecektir. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir. (Ahzab Suresi, 73. ayet).

9) ortak ƙatıǵlı ƙunçuy (1): < Tür. ortak ƙat-(ı)ǵlı ƙunçuy Çin. (Ar. müşrikāt, Far. zen/ān-ı enbāzgüyende) Tanrıya ortak koşan kadın. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortak ƙat-*, fiilden isim yapma eki *-gII* almıştır. Bu fiil için bkz. **ortak ƙat-** s. 202. Son öge *ƙunçuy* sözcüğü için bkz. **ƙunçuy** s. 51.

Ķınayur üčün Tañrı iki yüzlüglerni hem iki yüzlüg urağutlarnı, ortak ƙatıǵlı erenlerni, ortak ƙatıǵlı ƙunçuylarnı tevbe bérür Tañrı mü'min erenler üze, mü'min ƙatunlar üze, erür Tañrı örtgen ulaşu yarlıƙaǵan. Ku.T 33/27a3=33:73 (Ata, 2013, s. 570).

Çünkü Allah münafık erkeklerle münafık kadınlara, müşrik erkeklerle müşrik kadınlara azap edecek, mü'min erkeklerle mü'min kadınların da tevbelerini kabul edecektir. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir. (Ahzab Suresi, 73. ayet).

10) ortak ƙılıǵlı eren (1): < Tür. ortak ƙıl-(ı)ǵlı eren (Ar. müşrik/in, Far. merd/ān-ı enbāzgüyende) Tanrı'ya ortak koşan erkek. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortak ƙıl-*, fiilden isim yapma eki *-gII* almıştır. Bu fiil için bkz. **ortak ƙıl-** s. 203. Son öge olan *eren* ise DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**ERĀN** I муж, мужчина, воин” (eş/adam, erkek, asker/savaşçı) (s. 176).

Ķınayur üčün iki yüzlüglerni, iki yüzlüg urağutlarnı, ortak ƙılıǵlı erenler, ortak ƙılıǵlı urağutlar, sèzigliler Tañrıƙa yawuz sèzig, olar üze yawuz tezginç, Tañrı öwkesi vācib ƙıldı olar üze, ƙarǵadı olarnı, anuttı olarka üčün tamuǵnı, yawuz yangı yer turur ol. Ku.T 37/29b2=48:6 (Ata, 2013, s. 137, 570).

Allah hakkında kötü zanda bulunan münafık erkeklere ve münafık kadınlara, Allah'a ortak koşan erkeklere ve ortak koşan kadınlara azap etmesi için, kötülük onların

tepelerine insin. Allah onlara gazap etmiş, lanetlemiş ve cehennemi kendilerine hazırlamıştır. Orası ne kötü bir yerdir! (Fetih Suresi, 6. ayet).

11) ortak kılıklı urağut (1): < *Tür. ortak kıl-(ı)ğlı urağut* (Ar. müşrikāt, Far. zen/ān-ı enbāzgūyende) Tanrıya ortak koşan kadın. Türkçe bir birleşik fiil olan *ortak kıl-*, fiilden isim yapma eki *-gli* almıştır. Bu fiil için bkz. **ortak kıl-** s. 203. Son öge olan *urağut (urayut)* ise DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**URAYUT** женщина” (kadın) (s. 614).

Kınayur için iki yüzlüglerni, iki yüzlüg urağutlarnı, ortak kılıklı erenler, ortak kılıklı urağutlar. Ku.T 37/29b2=48:6 (Ata, 2013, s. 570).

Münafık erkeklere ve münafık kadınlara, Allah’a ortak koşan erkeklere ve ortak koşan kadınlara azap etmesi için... (Fetih Suresi, 6. ayet).

12) söz tutmağlı boğun (1): < *Tür. söz tut-ma-ğlı bodun* (Ar. fāsikīn, Far. birūn āmedegān ez fermān) yoldan çıkan, söz dinlemeyen halk. Türkçe bir birleşik fiil olan *söz tut-*, önce olumsuzluk eki *-mA*, sonra fiilden isim yapma eki *-gli* almıştır. Son öge olan *boğun* için bkz. **boğun** s. 126.

Yüñül tuttı öz boğnın, boyun sudılar añar, olar erdiler boğun söz tutmağlı boğunlar. Ku.T 36/60a3=43:54 (Ata, 2013, s. 629).

Firavun kavmini küçümsedi. Onlar da O’na itaat ettiler. Çünkü onlar fasık bir kavimdi. (Zuhuruf Suresi, 54. ayet).

13) tanğan (1): < *Tür. tan-ğan* (Ar. keffār, Far. nusipās) inkâr eden, küfre dalan. Türkçe bir fiil olan *tan-*, fiilden isim yapma eki *-gAn* almıştır. Bu sözcük DTS (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**TAN-** I отказываться, отрекаться” (reddetmek/kabul etmemek/dönmek, inkâr etmek) (s. 531). Metinlerde Türkçe *tan-* fiilinden, fiilden isim yapma eki *-(X)gli* ile türetilen *tanığlı* sözcüğüyle aynı anlamda kullanılmıştır. Bu sözcük yalnızca *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*'nde geçmektedir. Ayrıca bu fiil için bkz. **tan-** s. 203.

Ol Tanrı köndürmez anı kim [ol] yalğançı tanğan turur. Ku.T 34/78b2=39:3 (Ata, 2013, s. 103, 646).

Gerçekten Allah kâfir ve yalancı olan kimseyi doğru yola çıkarmaz. (Zümer Suresi, 3. ayet).

14) tanıġlı (9): < *Tür. tan-(ı)ġlı* (Ar. cehd, Far. münkir şevende/gān) kâfir, iman etmeyen, inkâr eden. Türkçe bir fiil olan *tan-*, fiilden isim yapma eki *-(X)ġlı* almıştır. Bu fiil için bkz. **tan-** s. 203.²³²

Mundaġuk yalġanlanur anlar kim erdiler Taġrınıġ âyâtlarıġa, tanıġlılar. Ku.T 35/60b1=40:63 (Ata, 2013, s. 113, 646).

İşte Allah'ın ayetlerini inkâr edenler böyle çevriliyorlar. (Mü'min Suresi, 63. ayet).

15) yaġı (210): *Tür. (Ar. 'aduvv, Far. düşman/ān) düşman.* DTS (1969)'de **JAYĖ** maddesinde bu sözcüğün anlamı “bpar” (düşman) olarak verilmektedir (s. 224).²³³

Öküş yaġsaġan til unulmaz yaġı. AH AVII (Arat, 1992, s. 134).

Çok konuşan dil, güç yetmez düşman(dır).

Bütünlükün yek sizke yaġı ol, yime tutuġlar anı yaġı, anıġ için okır kendü öġürini, bolsunlar tēp tamuġ eşlerindin. Ku.T 33/67a1=35:6 (Ata, 2013, s. 87, 736).

Çünkü şeytan size düşmandır. Siz de onu düşman tutun. O etrafına toplanan taraftarlarını ancak cehennemliklerden olsunlar diye davet eder. (Fâtır Suresi, 6. ayet).

16) yazuk kılgan (2): < *Tür. yazuk kılgan* (Ar. mücrim/ün, Far. günākār/ān) günahkâr. Türkçe bir birleşik fiil olan *yazuk kılg-*, fiilden isim yapma eki *-gAn* almıştır. Bu birleşik fill için bkz. **yazuk kılg-** s. 204.²³⁴

Emdi anlar kim tandılar azu meniġ âyetlerim okınur erdi sizin ūze boynaġuluk kıldınız, erdiniz yazuk kılgan boġun. Ku.T 36/106a3=45:31 (Ata, 2013, s. 131, 769).

Kâfirlere gelince; onlara da denilir ki: “Size ayetlerim okunmadı mı? Siz büyüklük tasladınız ve günah işleyen bir kavim oldunuz, değil mi?” (Câsiye Suresi, 31. ayet).

²³² Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 28/3a3=7:101, 28/67b2=8:7, 30/7b3=12:87, 30/41a2=16:27, 30/75a2=16:83, 30/89b3=16:107, 36/47a2=43:24, 36/49a2=43:30.

²³³ Diğer tanıklar için bkz. KB 101, 144, 144, 200, 286, 307, 318, 444, 1773, 1926, 2016, 2022, 2025, 2026, 2067, 2067, 2098, 2144, 2285, 2290, 2316, 2326, 2329, 2350, 2351, 2352, 2355, 2355, 2356, 2364, 2366, 2367, 2382, 2384, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2395, 2404, 2651, 2692, 2708, 2834, 2945, 3000, 3003, 3038, 3094, 3344, 3380, 3381, 3396, 3397, 3400, 3402, 3413, 3414, 3416, 3417, 3417, 3419, 3589, 3589, 3590, 3591, 3637, 3637, 3921, 4015, 4181, 4187, 4188, 4189, 4214, 4224, 4225, 4225, 4228, 4229, 4232, 4259, 4260, 4265, 4269, 4633, 4633, 4911, 5304, 5319, 5322, 5322, 5482, 5582, 5783, 5866, 5882, 5905, 6219, 6397, 6539, 6577, 2329, 2368, 3589, 5322, 445, 2028, 2141, 2341, 2343, 2346, 2378, 2396, 2692, 4262, 4263, 4277, 5484, 2272, 2288, 144, 408, 2043, 2085, 2259, 2289, 2309, 2331, 2341, 2349, 2356, 2358, 2371, 2378, 2705, 2963, 3402, 3628, 4229, 4262, 4263, 4633, 5530, 5582, 5591, 5594, 5594, 2067, 2283, 2285, 2291, 2310, 2353, 2358, 4188, 4231, 2270, 2296, 3381, 3397, 2359, 3402, 4270, 6537, 4230, 966, 1954, 3030, 3415, 4261, 5805, 450, 117, 2019, 2268, 2287, 2291, 2379, 2389, 4227, 5480, 145, 145, 4225, 3400, 4187, 4232, 4270, 3380, 3419.

²³⁴ Diğer tanık için bkz. Ku.T 36/80a2=44:22.

17) yazuk kılgı (1): < *Tür. yazuk kıl-(ı)ğlı* (Ar. ḥātī’/īn, Far. günākār/ān) günahkâr, büyük hata işleyen. Türkçe bir birleşik fiil olan *yazuk kıl-*, fiilden isim yapma eki *-(X)gli* almıştır. Bu birleşik fiil için bkz. **yazuk kıl-** s. 204.

Aydılar Tanrı tuta and: çın-oğ üdürdi Tanrı biziñ üze neçeme bolsa-miz yazuk kılgılar. Ku.T 30/9b3=12:91 (Ata, 2013, s. 45, 769).

Dediler ki: “Allah’a yemin yemin olsun, Allah seni bize üstün kıldı. Biz gerçekten de büyük hata işlemiştik.” (Yusuf Suresi, 91. ayet).

18) yazukluğ (27): < *Tür. yazuk+luğ* (Ar. mücrim/ün, Far. günākār/ān) günahkâr, suçlu. Türkçe bir isim olan *yazuk* sözcüğü, isimden isim yapma eki *+luğ* almıştır. *Yazuk* sözcüğü, *DTS* (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “**JAZUQ I** ррех, заблуждение.” (günah, yanılğı) (s. 251).²³⁵

‘Özr ayman çın-oğ tandınız imanınızda kiğın, eger keçürsem bir öğürdin sizdin kınayur-miz bir öğürni, olar erdiler yazukluğlar. Ku.T 29/46b3=9:66 (Ata, 2013, s. 42, 769).

Boşuna özür dilemeyin, iman ettik dedikten sonra küfrünüzü açığa vurdunuz. İçinizden bir kısmını affetsek bile bir kısmını suçlarında ısrar ettikleri için azabımıza uğratacağız. (Tevbe Suresi, 66. ayet).

19) yek (48): < *O. Far. yakkhā, Skr. yakṣa* (Ar. şeytān, Far. dīv/ān) şeytan. Daha önce açıkladığımız *yek* sözcüğü için bkz. **yek** s. 76.²³⁶

Bu yek işindin erür, ol yağı, ol yolsuz kılgı belgüluğ. 32/11a3=28:15 (Ata, 2013, s. 74, 771).

“Bu, şeytan işidir. O, gerçekten saptırıcı, apaçık bir düşmandır”... (Kasas Suresi, 15. ayet).

20) yolsuz (6): < *Tür. yol+suz* (Ar. ġavī, Far. gümrah/ān) yoldan çıkmış, azgın. Türkçe bir isim olan *yol*, yoksunluk bildiren isimden isim [sıfat] yapma eki *+sUz* almıştır (aşağıdaki dışında diğer örnekler için bkz. Ata, 2013, s. 786).

²³⁵ Diğer tanıklar için bkz. KB 324, 1031, 1258, 2122, 3649, 3650, 3770, 3988, 5123, 5124, 5273, 6516; Ku.T 26/73b3=4:107, 28/15b2=7:133, 28/68a2=8:8, 31/31b3=19:85, 31/58a1=20:74, 31/69b3=20:102, 31/80a3=46:25, 32/12a3=28:17, 33/49b3=34:32, 34/14a3=36:59, 34/24a3=37:34, 36/68a3=43:74, 36/84a1=44:37, 36/85b2=44:44, 36/91b1=45:7.

²³⁶ Diğer tanıklar için bkz. KB 3523, 3590, 3592, 4361, 4362, 4365, 4763, 5029, 6017, 6577, 6251, 6577; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 771).

Yolsuz kıldımız sizni biz boldımız yolsuzlar. Ku.T 34/24a1=37:32 (Ata, 2013, s. 93, 786).

Evet biz, sizi kışkırttık. Çünkü biz azgındık. (Sâffat Suresi, 32. ayet).

21) yolsuz boynağı (1): < *Tür. yol+suz boynağı* (Ar. *ṭāgī*, Far. *ez ḥad der güzzerende/gān*) azgın. Bir önceki maddede *yolsuz* sözcüğünü açıklamıştık. Diğer sözcük olan *boynağı* için bkz. *boynağı* s. 194.

Bu erdi taķı bütünlükin yolsuz boynağularķa yawuz yanış yer turur. 34/67b1=38:55 (Ata, 2013, s. 101, 787).

Bu, böyledir. Şüphesiz azgınlar için de fena bir gelecek vardır. (Sâd Suresi, 55. ayet).

22) yolsuz kılığlı (1): *Tür.* (Ar. *mużıl*, Far. *ez rāh berende*) azdıran, saptıran. Türkçe bir birleşik fiil olan *yolsuz kııl-*, fiilden isim yapma eki *-(X)gli* almıştır. Bu birleşik fiil için bkz. *yolsuz kııl-* s. 205.

Bu yek işindin erür, ol yağı, ol yolsuz kılığlı belgülüg. 32/11b1=28:15 (Ata, 2013, s. 74, 787).

“Bu, şeytan işidir. O, gerçekten saptırıcı, apaçık bir düşmandır”... (Kasas Suresi, 15. ayet).

2.3.9. İtaatsizlik Etmek

1) az- (23): *Tür.* *azmak*, yolu şaşırmak, yoldan çıkmak. Daha önce açıkladığımız *az-* için bkz. *āz-* s. 77.²³⁷

Sözüg sözledeçi azar hem yazar, uķuşluğ eşitse oņarur tüzer. KB 205 (Arat, 1947, s. 37).

Sözü söylecek (olan) hem yanılr hem şaşırır; anlayışlı (olan) (bunu) duyarsa, düzeltir (ve) düzenler.

2) azıt- (3): < *Tür. az-(i)t-* azıtmak, yoldan çıkarmak. Türkçe bir fiil olan *az-*, fiilden fiil yapma [ettirgenlik] eki *-t-* almıştır. Daha önce açıkladığımız *az-* için bkz. *āz-* s. 77.²³⁸

²³⁷ Diğer tanıklar için bkz. KB 677, 2023, 2730, 3600, 5262, 5282, 5313, 1089, 5400, 5691, 6540, 4347, 198; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 243).

²³⁸ Diğer tanıklar için bkz. KB 3344, 4194.

Küwez kör kereksiz ne köñli uluğ, küwezlik azıtur könilik yoluğ. KB 2115 (Arat, 1947, s. 228).

(Bey) mağrur, kaba ve gönlü ulu/kibirli olmamalı; gurur doğru yoldan çıkarır.

3) boynağulu/ıķ kıl- (20): *Tür.* (Ar. istikbār, *Far.* gerdenkeşī kerden) kibre kapılmak, büyüklük taslamak, itaatkâr olmamak, azmak (Ata, 2013, s. 292). Türkçe bir birleşik fiildir. İlk *boyna-* fiiline, fiilden isim yapma eki *-ğu* getirelerek isim oluşturulmuştur. *DTS* (1969)'de bu fiil şöyle açıklanmaktadır: “**BOJNA-** быть заносчивым, важничать” (kibirli olmak, hava atmak) (s. 110). Ardından isim olan *boynağu* sözcüğü önce isimden isim yapma eki *+IUK*, sonra yardımcı fiil almıştır. Ayrıca *boynağu* için bkz. *boynağu* s. 194.²³⁹

Ayurlar anlar kim za'if tutuldılar anlarını kim boynağuluğ kıldılar. Ku.T 33/48b3=34:31 (Ata, 2013, s. 292).

Bir taraftan zayıf düşürenler o büyüklük taslayanlara derler ki... (Sebe Suresi, 31. ayet).

4) hilāf kıl- (21): *Ar.* + *Tür.* (Ar. ihlāf, *Far.* hilāf kerden) karşı gelmek, muhalefet etmek, itaat etmemek, isyan etmek (Ata, 2013, s. 383). Arapça *hilāf* sözcüğü ve *kıl-* yardımcı fiilinden oluşmuştur. Devellioğlu (2006), Arapça *hilāf* sözcüğünü şöyle açıklamaktadır: “**hilāf** خلاف (a.i.): 1. karşı, zıt. 2. yalan.” (s. 369).²⁴⁰

Soñlattı olarķa iki yüzlükni köñülleri içinde ol künke tegi kim körerler anı anın kim hilāf kıldılar Tanrıķa anı kim va'de kıldılar anı, anı kim yalğanlıķ kılur erdiler. Ku.T 29/55b2=9:77 (Ata, 2013, s. 43, 383).

Allah'a verdikleri sözü tutmadıkları ve yalan söyledikleri için, O da bu yaptıklarının sonucunu kıyamet gününe kadar yüreklerinde sürüp gidecek bir münafıklığa çevirdi. (Tevbe Suresi, 77. ayet).

5) ortak kat- (20): *Tür.* (Ar. işrāk, *Far.* enbāz goften/kerden) 1. (Tanrıya) ortak koşmak 2. (Ar. işrāk, *Far.* enbāz gofte/kerde şoden) (Tanrıya) ortak koşulmak, şirk koşulmak 3. muhalefet etmek, çekişmek (Ata, 2013, s. 569-570). Türkçe bir birleşik fiildir.²⁴¹

²³⁹ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T (Ata, 2013, s. 292-293).

²⁴⁰ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T (Ata, 2013, s. 383-384).

²⁴¹ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T (Ata, 2013, s. 569-570).

Ortağ mu katarlar anı kim törütmez nerseni olar törütülürler? Ku.T 28/59b2=7:191 (Ata, 2013, s. 32, 570).

Hiçbir şey yaratmayan ve kendileri yaratılmış olan putları mı ortak ediyorlar, ona eş koşuyorlar? (A'raf Suresi, 191. ayet).

6) ortak kıl- (1): *Tür.* (Ar. işrāk, *Far.* enbāz gofte şoden) şirk koşulmak (Ata, 2013, s. 570). Türkçe bir birleşik fiildir.

Ol anıñ üçün, kaçan ündense [Tağrı], yañluz tēp tandıñız, eger ortağ kılsa bittüñizler, hüküm ol Tağrıka, uluğ Ol Tağrı. 35/29b1=40:12 (Ata, 2013, s. 109, 570).

Onlara şöyle cevap verilir: “Bu azap size şu sebeptendir: Siz tek Allah’a davet edildiğiniz zaman inkâr ettiniz. Ama O’na ortak koşulunca inandınız. Artık hüküm, o yüce ve büyük Allah’ındır (Mü’min Suresi, 12. ayet).

7) özne- (7): *Tür.* karşı koymak, itiraz etmek. Bu sözcük *DTS* (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “*ÖZNÄ*- перечить, возражать” (birine zıt gitmek, itiraz etmek) (s. 395).²⁴²

Mağa öznese kim özelip ölür, mağa kim boyun egse arzu bulur. KB 678 (Arat, 1947, s. 84).

Kim bana karşı koyarsa yok olur; kim bana boyun eğerse arzusuna kavuşur.

8) tan- (120): *Tür.* (Ar. inkār, *Far.* münkir şoden) inkâr etmek, iman etmemek (Ata, 2013, s. 645). Bu sözcük *DTS* (1969)’de şöyle açıklanmaktadır: “*TAN*- I отказываться, отрекаться” (reddetmek/kabul etmemek/dönmek, inkâr etmek) (s. 531).

Körkitür sizke nişānlarını kayu āyātına Tağrınıñ tanar sizler? Ku.T 35/69b3=40:81 (Ata, 2013, s. 114, 645).

Allah size ayetlerini gösteriyor. Şimdi Allah’ın ayetlerinin hangisini inkâr edersiniz? (Mü’min Suresi, 81. ayet).²⁴³

9) tanığlı bol- (1): *Tür.* (Ar. ceħd, *Far.* münkir şoden) inkâr edenlerden olmak. Türkçe bir birleşik fiildir. Bir önceki maddede açıkladığımız *tan-* fiiline (bkz. *tan-* s. 203), fiilden isim yapma eki *-(X)gli* getirilerek önce isim yapılmıştır. Sonra ise *bol-* yardımcı fiili getirilmiştir.

²⁴² Diğer tanıklar için bkz. KB 681, 960, 2420, 2421, 3939, 4303.

²⁴³ Diğer tanıklar için bkz. KB 3920; Ku.T (Ata, 2013, s. 645-646).

Boldılar biziñ nişānlarımızka tanığlılar. Ku.T 35/81a3=41:15 (Ata, 2013, s. 116, 647).

Onlar bizim ayetlerimizi bile bile inkâr ediyorlardı. (Fussilet Suresi, 15. ayet).

10) tanığlı er- (1): *Tür.* (Ar. ceḥd, *Far.* münkir şoden) inkâr etmek. Türkçe bir birleşik fiildir. Önceden açıkladığımız *tan-* fiiline (bkz. *tan-* s. 203), fiilden isim yapma eki *-(X)gli* getirilerek önce isim yapılmıştır. Sonra ise *er-* yardımcı fiili getirilmiştir.

Ol Tañrınıñ düşmanlarınıñ yanutı ot, olarķa anıñ içinde cāvidānelıķ sarāy, yanut anı kim erdiler āyātlarımızka tanığlılar. Ku.T 35/89a1=41:28 (Ata, 2013, s. 116, 647).

İşte Allah'ın düşmanlarının cezası ateştir. Ayetlerimizi bile bile inkâr etmelerinin cezası olarak, onlar için orada ebedî olarak kalacakları cehennem yurdu vardır. (Fussilet Suresi, 28. ayet).

11) yağılık kıl- (2): *Tür.* (Ar. beğy, *Far.* bīdād kerdēn) düşmanlık etmek. Türkçe bir birleşik fiildir. Önceden açıkladığımız isim olan *yağı*, isimden isim yapma eki olan *-lık* almıştır. (bkz. *yağı* s. 75). Sonra da *kıl-* yardımcı fiili getirilmiştir.²⁴⁴

Bütünlükin yol anlar üze kim küç kılurlar bođunķa, yağılık kılurlar yer içinde sezāsızın, bu öğür olarķa açıtığlı kın. Ku.T 36/28a1=42:42 (Ata, 2013, s. 120, 736).

Yol ancak insanlara zulmedenler ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenler aleyhinedir. İşte onlar için acı bir azap vardır. (Şurâ Suresi, 42. ayet).

12) yazuk kıl- (1): *Tür.* (Ar. icrām, *Far.* günāh kerdēn) günah işlemek. Türkçe bir birleşik fiil olan *yazuk kıl-* yapısının ilk ögesi olan *yazuk* sözcüğü, *DTS* (1969)'de şöyle açıklanmaktadır: “**JAZUQ I** грех, заблуждение.” (günah, yanlış) (s. 251). Burada diğer öge olan *kıl-* ise yardımcı fiildir.

Ayğıl: sorulmaz sizler andın kim yazuk kıldımız, sorulmaz-miz [sorulmaz siz] andın kim kılur siz. Ku.T 33/45b1=34:25 (Ata, 2013, s. 85, 769).

De ki: “Siz bizim yaptığımız günahlardan sorumlu tutulmazsınız. Biz de sizin yaptıklarınızdan sorumlu olmayız.” (Sebe Suresi, 25. ayet).

²⁴⁴ Diğer tanık için bkz. Ku.T 37/59b3=49:9.

13) yolsuz bol- (2): *Tür.* (Ar. ğayy, *Far.* bī-rāh şoden) yoldan çıkmak. Türkçe bir birleşik fiildir. Yapısını şöyle açıklayabiliriz: İsim olan *yol*, yoksunluk bildiren isimden isim yapma eki +*suz* almıştır. Sonra da *bol-* yardımcı fiili eklenmiştir.²⁴⁵

Yolsuz kıldımız olarnı, neteg yolsuz boldımız, bizār boldımız. 32/40b3=28:63 (Ata, 2013, s. 78, 787).

Biz nasıl azmışsak, işte bu azmışları da öylece azdırdık... (Kasas Suresi, 63. ayet).

14) yolsuz kıl- (8): *Tür.* (Ar. iğva', *Far.* bī-rāh kerden) saptırmak, yoldan çıkarmak. Türkçe bir birleşik fiildir. Bir önceki maddeden farklı olarak *kıl-* yardımcı fiilini almıştır.²⁴⁶

Aygay anıñ eşi: İdimiz yolsuz kılmadım anı, ançası bar erdi yolsuzluk içinde ırak. 37/76a1=50:27 (Ata, 2013, s. 142, 787).

Yanındaki arkadaşı der ki: “Rabbimiz! Ben onu azdırmadım. Fakat kendisi derin bir sapıklık içindeydi.” (Kâf Suresi, 27. ayet).

²⁴⁵ Diğer tanık için bkz. Ku.T 31/90b1=20:121.

²⁴⁶ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T 30/24b1-3=15:39, 30/39a2=16:25, 30/48a2=16:37, 30/81b3=16:93, 32/40b2=28:63, 34/23b3=37:32, 34/75a2=38:82.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÖZ VARLIĞININ KÖKEN VE DÖNEM BAKIMINDAN İNCELENMESİ

3.1. Tüm Söz Varlığının Farklı Anlam Kategorilerindeki Köken Durumu

Bu kısımda, söz konusu eserlerde tespit edilen ve *itaat kavram alanını* oluşturan sözcükler, anlamları ve kullanım sıklıkları ile birlikte verilmiş; her bir sözcük itaat kavramının farklı alt anlam kategorileri içerisinde değerlendirilmiştir. Ayrıca sözcükler, köken olarak ait oldukları dillere göre gruplandırılmış ve bazı sayısal verilere ulaşılmıştır.

Öncelikle ikinci bölümde “İtaat Kavramı” başlığında da açıkladığımız Arapça *itaat* sözcüğünü karşılayan ve bu kavram alanına giren sözcükleri şu şekilde sınıflandırdık:

Tablo 2

Tüm Eserlerde “İtaat”i Karşılayan Sözler

İtaat	Kelimeler	Toplam
Türkçe	boyun sumak, boyun sümek, tapıg/tapuğ, tapıg uduğ, uduğ, yükünç	6
Arapça	ṭāʿat	1

Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde tespit edilen söz varlığı şöyle sınıflandırılmıştır:

Tablo 3

Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen

İsteyerek itaat edilen	Kelimeler	Toplam
Türkçe	ay t(e)ηri “Manihaizmde Ay Tanrı” (13), beg “bey” (8), beş t(e)ηri “Manihaizmde beş tanrı” (13), bilge “bilge” (9), erklig “hükümdar” (1), elig “hükümdar” (12), han/kan “han, hükümdar” (6), idi “sahip” (2), kam “kam, şaman, büyücü”	25

(Tablo 3'ün devamı)

(1), *kaŋ* “baba, ilahi baba” (7), *kigürsüg törö* “uyulması gereken yasa/öğreti; girilmesi gereken din” (1), *küçlög t(e)ŋri* “Manihaizmde güçlü tanrı” (2), *kün t(e)ŋri* “Manihaizmde Güneş Tanrı” (14), *ot t(e)ŋri* “Manihaizmde ateş tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından beşincisi” (4), *suv teŋri* “Manihaizmde su tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından dördüncüsü” (2), *teŋri* “Tanrı; gökyüzü” (195), *tëgin, tëgit* “prens (1), prensler, tëgin kalıplaşmış çoğulu (1)” (2), *tintura t(e)ŋri* “Manihaizmde hava (esin) tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından birincisi” (2), *törö* “yasa, öğreti” (10), *tözün* “asil, soylu” (2), *yalabaç/yalavaç* “elçi, mesaj taşıyan; peygamber” (4), *yarlagkançuçı/yarlakançuçı* “şefkatli, iyi yürekli, merhametli, acıyan” (6), *y(a)ruk t(e)ŋri* “Manihaizmde ışık tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından üçüncüsü” (7), *yël t(e)ŋri* “Manihaizmde rüzgâr tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından ikincisi” (2)

Çince

kunçuy < Çin. *kung-chu* “prensler” (2), *saŋun* < Çin. *s'ngwn* “yüksek askeri unvan, general” (1), *tarkan* < Çin. *Ta [tât < *tar]* + *kan* “Eski Türklerde yüksek bir (askerî) unvan” (2), *tensi* < Çin. *t'ien-tzu* göğün oğlu (Çin imparatorunun unvanı)” (1)

4

Çince+Türkçe

burhan < Çin. *b'iuat=fu* (fo)+*kan* Tür. “peygamber, Buda” (18)

1

(Tablo 3'ün devamı)

Partça	<i>hroştag</i> < Pa. <i>xrwštg</i>, <i>xrwštg</i>, <i>xrōštag</i> “çağrılmış; Manihaizmde Çağrı tanrısı” (3), <i>işuy(a)zd</i> < Pa. <i>yyšw'</i>, <i>yyšw</i>, <i>yšw'</i> /<i>yišō'</i> /<i>yzd</i> /<i>yazad</i>/ “Tanrı İsa, Hazreti İsa” (1), <i>k(e)nig roş(a)n</i> < Pa. <i>qnygrwšn</i> “Işık Bakiresi (Manihaizmde bir tanrıça)” (3), <i>mar</i> < Pa. <i>mry</i>, <i>m'ry</i>, <i>m'rw</i>, <i>m'r(.)</i>, <i>mr</i> “hükümdar, efendi, bey” (3), <i>m(ē)šihā</i> < Pa. <i>mšyh'</i>, <i>mšyh'h</i>, <i>mšyh''</i>, <i>mšyh</i> “Hazreti İsa” (1), <i>padvahtag</i> < Pa. <i>pdw'xtag</i>, <i>patwāxtag</i> “Manihaizmde Cevap tanrısı; cevaplanmış” (2), <i>wadžiwantag</i> < Pa. <i>w'djywndg</i> “bir tanrı adı” (2), <i>yušo/yišo</i> < Pa. <i>yyšw'</i>, <i>yyšw</i>, <i>yšw'</i> /<i>yišō'</i> / “Hazreti İsa” (1)	8
Sanskritçe	<i>çahşapat</i> < Skr. <i>śikṣapada</i> “buyruk, emir, dini talimat” (6), <i>şakim(u)n</i> < Skr. <i>śākyamuni</i> “Buddha'nın adı, śakya hükümdarı” (1)	2
Soğdca	<i>dēn/din</i> < Sogd. <i>δyn</i> “din” (1), <i>ezrua</i> < Sogd. <i>'zrw'</i> “en büyük tanrının adı; Manihaizmde ilk insanın yaratıcısı” (9), <i>katun</i> < Sogd. <i>xwt'yn</i> “hatun, hükümdar eşi” (1), <i>Mani</i> < Sogd. <i>m'ny'</i> “Mani, Manihaizmin kurucusu” (5), <i>možak</i> < Sogd. <i>mwj'k</i> “öğretmen, üstat” (2), <i>nom</i> < Sogd. <i>nwm</i> “dini yasa, öğreti” (39)	6
Soğdca+Türkçe	<i>hormuzta t(e)ηri</i> < Sogd. <i>hwrmt'</i> + <i>t(e)ηri</i> Tür. “bir tanrı adı; ilk erkek, Hürmüz” + <i>t(e)ηri</i> Tür. (14), <i>nomçı</i> < Sogd. <i>nwm+çı</i> Tür. “vaiz, dharmayı açıklayan kişi, öğretmen” (2)	2

Tablo 4

Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden

İsteyerek itaat eden	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>edgü kılınçlıg</i> “iyi amelli, iyi davranışlı; sevap sahibi” (2), <i>kişi</i> “kişi, insan, şahıs” (13), <i>t(e)ñriçi</i> “tanrıya hizmet eden; vaiz” (1), <i>teñrilig</i> “dindar” (1), <i>yazoksuz</i> “günahsız, suçsuz” (1)	5
Orta Farsça	<i>kara</i> < O. Far. <i>kāra</i> “kara; avam, alt tabaka” (1)	1
Orta Farsça+Türkçe	<i>kara bodun</i> < O. Far. <i>kāra</i> + <i>bodun</i> Tür. “soylu olmayan, sıradan halk” (1)	1
Partça+Türkçe	<i>bügtēgçi</i> < Pa. <i>bwg</i> , <i>bwγ</i> /bōg/; <i>bwxtk/βwytk+çi</i> Tür. “iyilik eden, sevap işleyen” (1)	1
Sanskritçe+Türkçe	<i>buyançı</i> < Skr. <i>punya+çi</i> Tür. “iyilik eden, sevap işleyen” (1)	1
Sogdca	<i>dēndar/di[n]tar</i> < Sogd. <i>δynδ'r</i> “Mani dinine inanan, dindar; rahip; seçkin” (7), <i>frēšti/ frišti</i> < Sogd. <i>fryšty</i> “melek” (4), <i>nigoşak</i> < Sogd. <i>nywš'k</i> “inanan, mümin; (Mani dininde) dinleyici” (9)	3

Tablo 5

Manihaist Uygur Eserlerinde İstemeyerek İtaat Eden

İstemeyerek itaat eden	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>abınçu</i> “cariye, köle kız” (1), <i>kul</i> “kul, köle” (1), <i>tutug</i> “rehin, esir” (1)	3

Tablo 6

Manihaist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek

İsteyerek itaat etmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>inan-</i> “inanmak, güvenmek” (3), <i>kértgün/</i> <i>kértkün-</i> “inanmak, iman etmek” (4), <i>kılınç</i> <i>kıl-</i> “iş yapmak, amel işlemek” (3), <i>tapın-</i> “saygı göstermek, hürmet etmek; tapınmak” (2), <i>tapla-</i> “kabul etmek, benimsemek, istemek” (2), <i>tıñla-</i> “dinlemek” (1), <i>tut-</i> “tutmak, almak; dinî emri yerine getirmek” (4), <i>udun-</i> “saygı göstermek, hürmet etmek; uymak” (1), <i>yükün-</i> “eğilmek; saygı göstermek, hürmet etmek; secde etmek” (4)	9
Sanskritçe+Türkçe	<i>çaḥṣapat tut-</i> < Skr. <i>śikṣapada</i> + <i>tut-</i> Tür. “dinî öğretiyi yerine getirmek, ibadet etmek; emri yerine getirmek” (2)	1
Sanskritçe+Partça+Türkçe	<i>buyan bügteg kıl-</i> < Skr. <i>punya</i> + Pa. <i>βwṛtk</i> + Tür. <i>kıl-</i> “iyi amel/sevap işlemek” (1)	1

Tablo 7

Manihaist Uygur Eserlerinde İtaat Ettirmek

İtaat ettirmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>ay-</i> “emretmek; buyurmak; (birini bir işle) görevlendirmek” (1), <i>it-</i> “düzene sokmak” (1), <i>y(a)rl(ı)ka-</i> “buyurmak, lütfetmek, bildirmek” (8)	3
Sogdca+Türkçe	<i>nomla-</i> < Sogd. <i>nom+la-</i> Tür. “öğüt vermek; vaaz vermek” (1)	1

Tablo 8

Manihaist Uygur Eserlerinde İtaatsiz

İtaatsiz	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>añıg kılınçlıg</i> “kötü amelli, kötü davranışlı; günahkâr” (3), <i>içgek</i> “şeytan, iblis” (1), <i>irinçülüg</i> “günahkâr, günahlı, hatalı” (1), <i>yagı</i> “düşman” (1), <i>yazoklug</i> “günahkâr, suçlu, kabahatli” (3)	5
Sanskritçe	<i>yek</i> < O. Far. <i>yakkhā</i> , Skr. <i>yaksa</i> “şeytan, kötü ruh” (26)	1
Soğdca	<i>şimnu</i> < Sogd. <i>šmnw</i> “Manihaizmde büyük kötülük tanrısı; şeytan” (9)	1

Tablo 9

Manihaist Uygur Eserlerinde İtaatsizlik Etmek

İtaatsizlik etmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>añıg kılınç kıl-</i> “kötü amel işlemek, kötü davranışta bulunmak” (1), <i>artat-</i> “mahvetmek, bozmak; baştan çıkarmak, kandırmak” (2), <i>āz-</i> “sapmak, yoldan çıkmak, yolu kaybetmek” (6), <i>azgur-</i> “kandırmak, yoldan çıkarmak, baştan çıkarmak” (2), <i>buz-</i> “bozmak, mahvetmek, zarar vermek” (1), <i>igidē-</i> “yalan söylemek, hata yapmak, günah işlemek” (4), <i>tevlē- körle-</i> “aldatmak, kandırmak” (1), <i>üzne-</i> “itiraz etmek, karşı gelmek (1), <i>yañıl-</i> “yanılmak, hata yapmak, aldanmak” (7), <i>yazın-</i> “günah işlemek, hata yapmak” (9), <i>yazok yazın-</i> “günah işlemek, suç işlemek” (1)	11
Çince+Türkçe	<i>suy yazok kıl-</i> < Çin. <i>zui</i> + <i>yazok</i> + <i>kıl-</i> Tür. “suç/günah işlemek; hata yapmak” (2)	1

(Tablo 9'un devamı)

Sanskritçe+Türkçe	<i>çahşapat sı-</i> < Skr. <i>śikṣapada</i> + <i>sı-</i> Tür. “(dinî) emri yerine getirmemek” (1)	1
--------------------------	---	---

Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerindeki *itaat kavram alanını* oluşturan söz varlığı ile ilgili tüm kategorilerdeki verilerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan genel tablo şöyledir:

Tablo 10

Manihaist Uygur Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı

Türkçe	61
Soğdca	10
Partça	8
Çince	4
Sanskritçe	3
Sanskritçe+Türkçe	3
Soğdca+Türkçe	3
Çince+Türkçe	2
Orta Farsça	1
Orta Farsça+Türkçe	1
Partça+Türkçe	1
Sanskritçe+Partça+Türkçe	1
Toplam	98

Budist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde tespit edilen söz varlığı şöyle sınıflandırılmıştır:

Tablo 11

Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen

İsteyerek itaat edilen	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>ay t(e)ŋri</i> “Ay Tanrı” (22), <i>başdıŋ</i> “öncü, lider” (7), <i>beg</i> “bey, efendi, üst düzey görevli” (310), <i>bilge</i> “bilge” (550), <i>biliglig</i> “bilgili” (130), <i>boşgut</i>	27

(Tablo 11'in devamı)

	“öğreti, öğüt” (25), <i>boşgutçı</i> “öğretici” (6), <i>buryuk/buyruk</i> “kumandan, vekil, amir” (24), <i>bügülüg</i> “bilgi sahibi, hikmetli” (3), <i>edgün barmış</i> “iyilikle gitmiş, Buddha'nın on unvanından beşincisi” (12), <i>erksinmeklig</i> “hakimiyetli, yetkili, iktidarlı” (3), <i>el</i> “hükümdar, han, hakan” (71), <i>elenmeklig</i> “hakimiyetli, iktidar sahibi” (1), <i>elig/ilig, ellig</i> “han, hükümdar (468), hükümdar (3)” (471), <i>han/kan</i> “han, hakan, hükümdar” (509), <i>inanç</i> “bir unvan, danışman” (12), <i>iye</i> “sahip” (11), <i>kan</i> “baba” (34), <i>kün t(e)ηri</i> “Güneş Tanrı” (51), <i>t(e)ηri</i> “Tanrı; gök, gökyüzü” (1310), <i>t(e)ηri kızı</i> “Tanrıça” (19), <i>təgin/tigin, təgit</i> “prens (72), prensler, təginin kalıplaşmış çoğulu (11)” (83), <i>törü/törö</i> “kural, yasa, öğreti, (dinî) tören” (201), <i>tözün</i> “soylu, asil” (281), <i>uruñut</i> “komutan, general, savaşçı” (21), <i>y(a)rlig</i> “buyruk, ferman” (160), <i>y(a)rlıkançuçı</i> “merhametli, bağışlayıcı” (106)	
Çince	<i>bahşı/bahşı/bakşı/pahşı</i> < Çin. <i>bo shih</i> “hoca, üstat, öğretmen” (135), <i>toyın</i> < Çin. <i>dao-rén</i> “rahip” (151)	2
Çince+Türkçe	<i>burhan/burқан</i> < Çin. <i>b'iuat=fu</i> (fo)+<i>han/қан</i> Tür. “Buda” (895)	1
Sanskritçe	<i>agati</i> < Skr. <i>Āgata</i> (özel ad) “Doğuda bulunan Şimşek Hükümdarı” (1), <i>anavatapti/anupudat</i> < Skr. <i>Anavatapta</i> “denizde bulunan ejderha hükümdarı” (5), <i>arji/arži</i> < Skr. <i>rşi</i> “kahin; ermiş, aziz; münzevi” (14), <i>bodis(a)t(a)v</i> < Skr. <i>Bodhisattva</i> “Buddha olmak üzere seçilmiş kişi,	29

(Tablo 11'in devamı)

Buddha adayı” (410), *braman* < Skr. *brahmāna* “Hindistan’da en üst sınıfa mensup kimse, brahman” (29), *bud/but* < Skr. *Buddha* Buda” (6), *çahşapud* < Skr. *śikṣapada* “emir, dini talimat” (45), *çakıravart/çak(i)ravart/çakravart* < Skr. *cakravartin* “dünya hükümdarı” (15), *darm/darma* < Skr. *dharma* “öğreti” (15), *dartıraştıri* /*dartıraştiri* < Skr. *dhṛtarāṣṭra* (özel ad) “Doğunun koruyucusu ve *gandharvaların* efendisi” (2), *kondini* < Skr. *kaundinya* (özel ad) “bir brahman adı” (10), *m(a)habrahmi* < Skr. *mahābrahmā* yüce brahma” (9), *m(a)haraaç/m(a)harañç/m(a)haraaça* /*m(a)harañça* < Skr. *mahārāja* “büyük hükümdar; dört yönü koruyan muhafızlardan her biri” (77), *maheşvare* < Skr. *maheśvara* “bir ilah adı” (2), *manasi* < Skr. *manasvin* (özel ad) “bir ejderha hanı” (2), *narayan* < Skr. *nārāyaṇa* (özel ad) “Tanrı kızı” (2), *pratyapati* < Skr. *prajāpati* “bir Buddha adı” (1), *pratyikabut* < Skr. *pratyekabuddha* “aydınlanma konusunda başkalarına yardımcı olmayan, yalnız kendisini kurtaran Buddha” (27), *sañçanaçavı* /*sañçanaçaye* < Skr. *saṃ-jneya* “general (28 Yakşa topluluğunun ilahı, büyük generali)” (10), *sarasvatı/sarasvati* < Skr. *sarasvatī* “güzel söz ustalığıyla öne çıkan Tanrıça; konuşma ve öğrenme Tanrıçası” (24), *sodamari* (özel ad) “kuzeyde bulunan şimşek tanrısı” (1), *sudur* < Skr. *sūtra* Buddha’nın öğretti kitabı” (86), *şakımuni/şakimuni* < Skr. *śākyamuni* “Buddha’nın adı, śakya hükümdarı” (23), *şasın/şazın/şazin* < Skr. *śāsana* öğretti, disiplin, akide” (22), *vaişiravane/vayşiravani/vayşiravani* <

(Tablo 11'in devamı)

	Skr. <i>vaiśravaṇa</i> “dört dünya muhafızından birinin adı, kuzeyin muhafızı ve <i>yaksalar</i> ın efendisi; zenginlik ve bereketin koruyucusu olan Tanrı” (16), <i>vasu</i> < Skr. <i>vasu</i> “Büyük Tanrıça” (1), <i>vasundarı/vasundarē</i> < Skr. <i>vasumdhara</i> “yeryüzü Tanrısı ya da Tanrıçası” (8), <i>virudakı/virudaki</i> < Skr. <i>virūdhaka</i> “dört dünya muhafızından birinin adı, güneyin muhafızı ve <i>kumbhāndaların</i> efendisi” (2), <i>virupakṣi/virupakṣi</i> < Skr. <i>virūpākṣa</i> “dört dünya muhafızından birinin adı, batının muhafızı ve <i>nāgaların</i> efendisi” (2)	
Soğdca	<i>ezrua</i> < Sogd. <i>'zrw'</i> “Tanrı Zervan, Brahmā” (83), <i>hatun/katun</i> < Sogd. <i>xwt'yn</i> “kraliçe, tanrıça, ilahe” (59), <i>nom</i> < Sogd. <i>nwm</i> “Buda dini, öğreti” (1683)	3
Soğdca+Türkçe	<i>hormuzta t(e)ṇri</i> < Sogd. <i>ḥwrmzṭ'</i> “bir tanrı adı; ilk erkek, Hürmüz” + <i>t(e)ṇri</i> Tür. (35), <i>nomçı</i> < Sogd. <i>nwm+çı</i> Tür. “vaiz, <i>dharmayı</i> açıklayan kişi, öğretmen” (64)	2

Tablo 12

Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden

İsteyerek itaat eden	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>bodun</i> “halk” (72), <i>çerig</i> “asker, ordu” (8), <i>elçi/ilçi</i> “elçi” (2), <i>kértgünç/kirtgünç</i> “inanan, inançlı” (82), <i>kırkın</i> “genç kız, cariye” (2), <i>kul</i> “kul, köle” (1), <i>kuvrag</i> “topluluk, cemaat, dini topluluk” (290), <i>suksız</i> “hırsı olmayan, açgözlü olmayan” (1), <i>süü</i> “asker; ordu” (38), <i>tapıgçı</i> “hizmetçi,	11

(Tablo 12'nin devamı)

	itaatkâr" (41), <i>têrin/tirin</i> "topluluk, cemaat" (75)	
Çince	<i>saṇ</i> < Çin. <i>sāṇ</i> "rahipler topluluğu/cemaati" (14), <i>şabı</i> < Çin. <i>shā mi</i> "Buda dinine mensup, öğrenci/papaz ya da rahibe adayı" (9), <i>tıtsı</i> < Çin. <i>dì zǐ</i> "öğrenci, ustayı takip eden" (12)	3
Orta Farsça	<i>kara</i> < O. Far. <i>kāra</i> halk, avam tabakası" (46)	1
Sanskritçe+Türkçe	<i>sansarlıg</i> < Skr. <i>saṃsāra+lıg</i> Tür. "dünyaya ait, ölümlülerin yaşadığı acı çekilen dünya sansaraya mensup olanlar" (12)	1
Soğdca	<i>dıntar/dıntar/dëntar</i> < Sogd. <i>δynd'</i> 'r dindar, din adamı" (14), <i>şamnanç/şmnanç</i> < Sogd. <i>şmn'nç</i> "rahibe" (21), <i>upasanç</i> < Sogd. <i>'wp's'nç</i> "ruhban sınıfından olmayan Budist inanan kadın, Budist mümine" (15), <i>upase/upası/upasi</i> < Sogd. <i>'wp'sy</i> "ruhban sınıfından olmayan Budist inanan erkek, Budist mümin" (24)	4
Soğdca+Türkçe	<i>nomçı</i> < Sogd. <i>nom+çı</i> Tür. "vaiz, <i>dharmayı</i> açıklayan kişi, öğretmen" (64), <i>nomluğ</i> < Sogd. <i>nom+luğ</i> Tür. "öğretili, öğretile ilgili, dini; <i>Dharma</i> 'ya, dine mensup" (213)	1 ²⁴⁷

Tablo 13

Budist Uygur Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek

²⁴⁷ *İsteyerek itaat eden kategorisinin analizi (Budist Dönem)* kısmında Soğdca-Türkçe kökenli sözcüklerin toplamına, daha önceki *itaat edilen* tablosunda yer aldığı için *nomçı* sözcüğü eklenmemiştir.

(Tablo 13'ün devamı)

İsteyerek itaat etmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>agır ayag kıl</i>- “saygı göstermek, hizmet etmek” (20), <i>agır ayag tapıg udug kıl</i>- “saygı göstermek, hizmet etmek” (12), <i>agırla</i>- “saygı göstermek, hürmet etmek; ağırlamak; değer vermek” (45), <i>aya</i>- “saygı göstermek, hürmet etmek” (102), <i>çökit</i>- “diz çökmek, dize getirmek” (23), <i>edgü kılınç kıl</i>- “iyi amel işlemek, iyi iş yapmak” (3), <i>eşid-/êşid- [eşit-]</i> “işitmek, duymak” (328), <i>inan</i>- “inanmak” (15), <i>kértgün-/kirtgün</i>- “inanmak” (9), <i>tap</i>- “hizmet etmek, tapmak” (17), <i>tapıg udug ağır ayag kıl</i>- “saygı göstermek, hizmet etmek” (11), <i>tapın</i>- “hizmet etmek, itaat etmek, tapınmak, saygı göstermek, hürmet etmek” (61), <i>tapla</i>- “hoşnut olmak, sevmek; onaylamak, kabul etmek” (82), <i>tıñla</i>- “dinlemek” (51), <i>tut</i>- “tutmak; (dini) emri yerine getirmek” (442), <i>ud</i>- “takip etmek, uymak” (4), <i>udun</i>- “saygı göstermek, hürmet etmek” (24), <i>ugra</i>- “uymak, niyetlenmek, tasarlamak” (19), <i>yapşın</i>- “yapışmak, bağlanmak” (12), <i>yinçür</i>- “(saygıyla) eğilmek, secde etmek” (51), <i>yükün</i>- “eğilmek, secde etmek; hürmet etmek” (218)	21
Sanskritçe+Türkçe	<i>buyan edgü kılınç kıl</i>- < Skr. <i>punya</i> + <i>edgü kılınç kıl</i>- Tür. “iyi amel/sevap işlemek, iyi iş yapmak” (10)	1

Tablo 14

Budist Uygur Eserlerinde İtaat Ettirmek

İtaat ettirmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>agırlat-</i> “hürmet ettirmek, saydırtmak” (2), <i>ayat-</i> “hürmet ettirmek, saydırtmak” (4), <i>iy-</i> “tabi kılmak, bağlı kılmak, takip etmek” (1), <i>tutuz-</i> “emretmek” (19), <i>y(a)rılıka-</i> “buyurmak, emretmek; açıklamak” (701)	5
Sanskritçe+Türkçe	<i>buyan edgü kılınç kılur-</i> < Skr. <i>punya</i> + <i>edgü kılınç</i> <i>kıl-tur-</i> Tür. “iyi amel/sevap işletmek, iyi iş yaptırmak” (2)	1
Sogdca+Türkçe	<i>baçat-</i> < Sogd. <i>*pāc</i> (oruç) + <i>a-t-</i> “oruç tutturmak” (1), <i>nomla-</i> < Sogd. <i>nom+la-</i> Tür. “öğüt vermek, vaaz vermek, (dini konuları) anlatmak, açıklamak” (226), <i>nomlat-</i> < Sogd. <i>nom+la-t-</i> Tür. “öğüt verdirmek, vaaz verdirmek, (dini konuları) anlattırmak” (8)	3

Tablo 15

Budist Uygur Eserlerinde İtaatsiz

İtaatsiz	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>içgek</i> “şeytan” (9), <i>uçık</i> “şeytan” (1), <i>yagı</i> “düşman” (55), <i>yēlpik/yilpik</i> “cin” (1)	4
Sanskritçe	<i>asurē/asurı/asuri</i> < Skr. <i>asura</i> “bir şeytan topluluğunun adı” (15), <i>karını/karini</i> < Skr. <i>hārītī</i> “şeytanın annesi” (3), <i>mahoragē /mahoragı/ mohoragı</i> < Skr. <i>mahoraga</i> “boğa görünümlü şeytan türü” (4), <i>manıbadarı / manıbadırı /</i>	6

(Tablo 15'in devamı)

	<i>manibadare</i> < Skr. <i>mañibhadra</i> “sekiz komutandan biri, şeytanların hükümdarı” (2), <i>vitar/vitar</i> < Skr. <i>vetāḍa</i> (<i>vetāla</i>) “bir tür şeytan” (1), <i>yek</i> < O. Far. <i>yakkhā</i> , Skr. <i>yakṣa</i> “şeytan” (36)	
Soğdca	<i>ṣ(a)mnu/ṣ(i)mnu</i> < Sogd. <i>ṣmnw/ṣmn</i> ’nç “şeytan” (10)	1

Tablo 16

Budist Uygur Eserlerinde İtaatsizlik Etmek

İtaatsizlik etmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>ayıg kılınç kıl</i> - “kötü amel işlemek, kötü iş yapmak” (3), <i>az</i> - “azmak, yolu şaşırmak, yoldan çıkmak” (1), <i>suklan</i> - “şiddetle arzulamak, açgözlülük etmek; hırslanmak” (1), <i>süñüş</i> - “savaşmak” (7), <i>yagıla</i> - “savaşmak” (2), <i>yañıl</i> - “yanılmak, hataya düşmek” (29), <i>yavlak kılınç kıl</i> - “kötü amel işlemek, kötü iş yapmak” (1), <i>yıla</i> - “aldatmak, yanıltmak” (10)	8

Budist dönem Uygur Türkçesi eserlerindeki *itaat kavram alanını* oluşturan söz varlığı ile ilgili tüm kategorilerdeki verilerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan genel tablo şöyledir:

Tablo 17

Budist Uygur Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı

Türkçe	80
Sanskritçe	35
Soğdca	11

(Tablo 17'nin devamı)

Sogdca+Türkçe	6
Çince	5
Sanskritçe+Türkçe	3
Çince+Türkçe	1
Orta Farsça	1
Toplam	142

Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit edilen söz varlığı şöyle sınıflandırılmıştır:

Tablo 18

Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Edilen

İsteyerek itaat edilen	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>başçı</i> “başkan, baş, şef” (21), <i>Bayat</i> “kadim, Tanrı” (288), <i>beg</i> “bey” (565), <i>hakan</i> “hakan” (8), <i>han</i> “han, kükümdar” (15), <i>İdi</i> “Rab, Tanrı, ilah; sahip” (131), <i>ilçi</i> (<i>başı</i>) “devlet adamı, bey, hükümdar; elçi” (28), <i>ilek</i> “sahip” (1), <i>ilig</i> “hükümdar” (557), <i>öñdi</i> “kanun, âdet” (23), <i>sawçı</i> “elçi, peygamber” (19), <i>Tanrı</i> (842), <i>tapungu</i> “ilah, Tanrı” (2), <i>Tüzün</i> “yumuşak huylu, esma-i hüsnadan: Hâlim” (51), <i>Uğan</i> “muktedir, esma-i hüsnadan: Kadîr” (31), <i>yarlıg</i> “emir, buyruk, ferman” (34), <i>yazuğ örtgen</i> “esma-i hüsnadan: Gafûr” (1), <i>yazuğ örtügli</i> “bağışlayan, affedici” (1)	18
Arapça	<i>Allāh</i> (3), ‘ashab “sahipler” (3), <i>hākim</i> “hâkim” (13), <i>melik</i> “melik, hükümdar” (18)	4
Farsça	<i>Bār/Bār Hudāyā</i> “Tanrı, Allah(ım)” (1)	1
Farsça+Türkçe	<i>fermānlağan</i> < Far. <i>fermān</i> + <i>la-ğan</i> Tür. “emir	1

(Tablo 18'in devamı)

	veren, buyurucu" (1)	
Çince+Türkçe	<i>burhan</i> < Çin. <i>b'iuat=fu</i> (fo)+ <i>kan</i> Tür. "burkan, put" (2)	1
Soğdca+Türkçe	<i>ajunçı</i> < Sogd. <i>ajun+çı</i> Tür. "hükümdar, idareci" (8)	1

Tablo 19

Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Eden

İsteyerek itaat eden	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>ağakın kılığlı</i> "(namaz) kılan, eda eden" (3), <i>ağakın turğan</i> "namaz kılan" (2), <i>ağakın turğan eren</i> "Allah'a itaat eden erkek" (1), <i>ağakın turğan tişi</i> "Allah'a itaat eden kadın" (1), <i>boğun</i> "halk" (383), <i>boyun bérigli</i> "müslüman; boyun eğen, tâbi olan, emir altına giren" (5), <i>boyun bérmiş eren</i> "müslüman erkek" (1), <i>boyun suğan</i> "itaatkâr" (2), <i>boyun suğlı</i> "müslüman, inanan; boyun eğen" (3), <i>boyun sügen</i> "itaatkâr" (1), <i>kirtgüngên</i> "iman eden" (1), <i>kirtgünmiş</i> "iman etmiş, inanmış" (1), <i>kirtgünmiş eren</i> "inanan erkek" (1), <i>kirtgünügli</i> "mümin, iman etmiş" (4), <i>kul</i> "kul, (Allah'a göre) insan" (146), <i>tagda yatğan</i> "rahip" (1), <i>tapuğçı</i> "hizmetçi" (90), <i>tapuğsağ</i> "hizmet eden" (7), <i>udğan</i> "uyan" (1), <i>yumuşçı</i> "hizmetçi, haberci" (8)	20
Türkçe+Çince	Tür. <i>boyun bérmiş+ğunçuy</i> < <i>kung-chu</i> Çin. "müslüman kadın" (1), <i>boyun suğan ... gınçuy</i> "müslüman kadın" (1), <i>kirtgünmiş gınçuy</i> "inanan	4

(Tablo 19'un devamı)

	kadın" (1), <i>tapunğan</i> ... <i>kuñçuy</i> "ibadet eden kadın" (1)	
Arapça	' <i>abid</i> "ibadet eden, tapan, tapınan" (2), <i>muti</i> "boyun eğen, muti" (1), <i>mü'min</i> "mümin" (95), <i>mürid</i> "mürit" (1)	4
Farsça+Türkçe	Far. <i>fermān</i> + <i>tutuğlu</i> Tür. "boyun eğen" (1)	1

Tablo 20

Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İstemeyerek İtaat Eden

İstemeyerek itaat eden	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>bulun</i> "esir, tutsak" (21), <i>karabaş</i> "cariye, hizmetçi" (3), <i>tutğun</i> "esir" (1), <i>tutuğ</i> "esir, rehin" (4)	4
Arapça	<i>esir</i> "esir, köle" (3), <i>haşem</i> "hizmetkâr" (2)	2

Tablo 21

Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İsteyerek İtaat Etmek

İsteyerek itaat etmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>aḍaḳın kıl-</i> "namazı tam erkânı ile yerine getirmek" (13), <i>aḍaḳın tur-</i> "ayakta durmak, kıyam etmek" (2), <i>bağlan-</i> "bağlanmak" (1), <i>boyun bér-</i> "itaat etmek, teslim olmak, boyun eğmek, müslüman olmak" (4), <i>boyun su-</i> "itaat etmek, boyun eğmek, teslim olmak, (İslamiyeti) kabul etmek" (37), <i>egil-</i> "eğilmek" (9), <i>kırtgün-</i> "inanmak, iman etmek" (39), <i>kul bol-</i> "kul	14

(Tablo 21'in devamı)

olmak" (11), *tap-* "tapmak, hizmet etmek" (10), *tapın-/tap(u)n-* "tapınmak, ibadet etmek, kulluk etmek" (91), *tapuğ kıl-* "hizmet etmek" (59), *tapuğcı bol-* "hizmetçi olmak" (1), *tapuğsak bol-* "hizmet eden olmak" (1), *uğ-* "uymak, arkasından gitmek, tabi olmak" (82)

Arapça+Türkçe	Ar. <i>'amel+kıl-</i> Tür. "(dinin gereklerini) yapmak" (3)	1
----------------------	---	---

Tablo 22

Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İstemeyerek İtaat Etmek

İstemeyerek itaat etmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>sök-</i> "çökmek, diz çökmek" (2), <i>yiñçrün-</i> "başını eğmek" (1)	2

Tablo 23

Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaat Ettirmek

İtaat ettirmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>küçin tut-</i> "zorla bir şey yaptırmak" (2), <i>tapındur-</i> "taptırmak, hizmet ettirmek" (3), <i>uğu barıǵlı kıl-</i> "tabi etmek, hizmetine vermek" (1), <i>yarlıқа-</i> "emretmek, buyurmak" (52)	4
Farsça+Türkçe	Far. <i>fermān+tutuǵlu kıl-</i> Tür. "musahhar kılmak, emrine vermek" (1)	1

Tablo 24

Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaatsiz

İtaatsiz	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>arğa bérigli</i> “yüz çeviren, ardını dönen” (1), <i>boynağı</i> “zorba, cebredici, isyankâr” (12), <i>ortak katğan</i> “müşrik” (4), <i>ortak katıglı</i> “müşrik” (8), <i>ortak katıglı eren</i> “müşrik, Tanrı’ya ortak koşan erkek” (1), <i>ortak kılıglı eren</i> “Tanrı’ya ortak koşan erkek” (1), <i>ortak kılıglı urağut</i> “Tanrıya ortak koşan kadın” (1), <i>söz tutmağı boğun</i> “yoldan çıkan, söz dinlemeyen halk” (1), <i>tanğan</i> “inkâr eden, küfre dalan” (1), <i>tanıglı</i> “kâfir, iman etmeyen” (9), <i>yağı</i> “düşman” (210), <i>yazuğ kılğan</i> “günahkâr” (2), <i>yazuğ kılıglı</i> “günahkâr, büyük hata işleyen” (1), <i>yazuğluğ</i> “günahkâr, suçlu” (27), <i>yolsuz</i> “yoldan çıkmış, azgın” (6), <i>yolsuz boynağı</i> “azgın” (1), <i>yolsuz kılıglı</i> “azdıran, saptıran” (1)	17
Türkçe+Çince	Tür. <i>ortak katıglı+kunçuy</i> < <i>kung-chu</i> Çin. “Tanrıya ortak koşan kadın” (1)	1
Arapça	<i>fāsık</i> “Allah’ın emirlerini tanımayan, sapkın” (14), <i>kāfir</i> “kâfir” (7), <i>mūnafik</i> “münafık” (2)	3
Sanskritçe	<i>yek</i> < O. Far. <i>yakkhā</i> , Skr. <i>yakṣa</i> “şeytan” (48)	1

Tablo 25

Karahanlı Türkçesi Eserlerinde İtaatsizlik Etmek

İtaatsizlik etmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>az-</i> “azmak, yolu şaşırmak, yoldan çıkmak” (17), <i>azıt-</i> “azıtmak, yoldan çıkarmak” (3), <i>boynağılu/ık</i>	13

(Tablo 25'in devamı)

kıl- “kibre kapılmak, büyüklük taslamak, itaatkâr olmamak, azmak” (20), *ortak kat*- “(Tanrıya) ortak koş(ul)mak, şirk koşulmak” (20), *ortak kıl*- “şirk koşulmak” (1), *özne*- “karşı koymak, itiraz etmek” (7), *tan*- “inkâr etmek, iman etmemek” (120), *tanığlı bol*- “inkâr edenlerden olmak” (1), *tanığlı er*- “inkâr etmek” (1), *yağılık kıl*- “düşmanlık etmek” (2), *yazuk kıl*- “günah işlemek” (1), *yolsuz bol*- “yoldan çıkmak” (2), *yolsuz kıl*- “yoldan çıkarmak, saptırmak” (8)

Arapça+Türkçe

Ar. *hilâf+kıl*- Tür. “karşı gelmek, muhalefet etmek, itaat etmemek, isyan etmek” (21)

1

Tüm kategorilerdeki verilerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan tablo şöyledir:

Tablo 26

Karahanlı Türkçesi Eserlerinde Köken Unsurlarının Genel Toplamı

Türkçe	95
Arapça	14
Türkçe+Çince/	6
Çince+ Türkçe	
Farsça+Türkçe	3
Arapça+Türkçe	2
Sogdca+Türkçe	1
Farsça	1
Sanskritçe	1
Toplam	123

Manihaist dönem Uygur Türkçesi, Budist dönem Uygur Türkçesi ve Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi eserlerindeki *itaat kavram alanını* oluşturan söz varlığı ile ilgili tüm verilerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan genel tablo şöyledir²⁴⁸:

Tablo 27

Tüm Eserlerdeki Köken Unsurlarının Genel Toplamı

Türkçe	194
Sanskritçe	35
Arapça	14
Soğdca	13
Çince	9
Partça	8
Çince+Türkçe	7
Türkçe+Çince	
Soğdca+Türkçe	7
Sanskritçe+Türkçe	6
Farsça+Türkçe	3
Arapça+Türkçe	2
Farsça	1
Orta Farsça	1
Orta Farsça+Türkçe	1
Partça+Türkçe	1
Sanskritçe+Partça+Türkçe	1
Toplam	303

3.2. Tespit Edilen Kavramların Dönemlere Göre Dağılımı

Araştırmamızda tespit ettiğimiz kavramların dönemlere göre dağılımı şöyledir:

²⁴⁸ Her madde başı bir kavram olarak düşünülmüştür. Madde başı olan kavramlardan, birden fazla dönemde kullanılanlar, tek bir madde başı olarak sayılmış, tekrar a düşülmemiştir.

Tablo 28

Tespit Edilen Kavramların Dönemlere Göre Dağılımı

Manihaist Uyğur eserlerinde tespit edilen kavramlar	abınçu, aňıg kılınç kıl-, aňıg kılınçlıg, ay-, azgur-, beş t(e)ñri, buyan bütteg kıl-, buyançı, büttegçi, çahşapat tut-, çahşapat sı-, dën/din, edgü kılınçlıg, erklig, frëşti/frişti, hroştag, irinçülüg, işuy(a)zd, it-, kam, kara bodun, k(e)nig roş(a)n, kılınç kıl-, kigürsüg törö, kişi, küçlüg t(e)ñri, Mani, Mar, m(ë)şiha, możak, nigoşak, ot t(e)ñri, padvahtag, sañun, suv teñri, suy yazok kıl-, tarkan, tensi, t(e)ñriçi, teñrilig, tevla- körle-, tintura t(e)ñri, Wadžiwantag, y(a)ruk t(e)ñri, yazın-, yazok yazın, yazoksuz, yël t(e)ñri, yuşo/yişo (49)
Budist Uyğur eserlerinde tespit edilen kavramlar	agati, ağır ayag kıl-, ağır ayag tapıg udug kıl-, ağırla-, ağırlat-, anavatapti/anupudat, arjı/arži, asurë / asurı / asuri, aya-, ayat-, ayıg kılınç kıl-, baçat-, bahşı/ baħşı / baħşı/ pahşı, başdın, biliglig, bodis(a)t(a)v, boşgut, boşgutçı, braman, bud / but, buryuk / buyruk, buyan edgü kılınç kıl-, buyan edgü kılınç kılur-, bögülüg, çakıravart/çak(i)ravart/çakravart, çökit-, darm/darma, dartıraştırı/ dartıraştiri, edgü kılınç kıl-, edgün barmış, erksinmeklig, eşid-/ëşid [eşit-], èl, èlçi /ilçi, èlenmeklig, inanç, iy-, iye, karını/karini, kèrtgünç / kirtgünç, kırkın, kondini, kuvrag, m(a)habrahmi, m(a)haraaç/ m(a)haranç/ m(a)haraaça

(Tablo 28'in devamı)

/m(a)harança, maheşvare, mahoragè/
mahoragı/mohoragı, manasi, manıbadarı/
manıbadırı/manıbadare, narayan, nomlat-,
nomluğ, pratyapati, pratyikabut,
sañçanaçavı/ sañçanaçaye, sansarlıg, sañ,
sarasvatı/sarasvati, sodamari, sudur,
suklan-, suksız, süü, sünüş-, şabı,
şamnanç/şmnanç, şasın/şazın/şazin, tapıg
udug ağır ayag kıl-, tapıg uduğ, t(e)ñri
kızı, tērin/tirin, tıtsı, toyın, tutuz-, uçık,
uduğ, ugra-, upasanç, upase /upası/ upasi,
uruñut, vaişiravane/ vayşiravani/
vayşiravani, vasu, vasundarı/vasundarē,
virudakı/virudaki, virupakşı/ virupakşi,
vıtar/vıtar, yagıla-, yapşın-, yavlak kılınç
kıl-, yèlpik/yilpik, yıla-, yinçür- (91)

**Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit
edilen kavramlar**

‘abid, adağın kıl-, adağın kılığlı, adağın
tur-, adağın turğan, adağın turğan eren,
adağın turğan tişi, ajunçı, Allāh, ‘amel kıl-
, arka bērigli, ‘ashab, azıt-, bağlan-,
Bār/Bār Hudāyā, başçı, Bayat, boynağı,
boynağılu/ık kıl-, boyun bēr-, boyun
bērigli, boyun bērmış eren, boyun bērmış
kūnçuy, boyun su-, boyun suğan, boyun
suğan ... kūnçuy, boyun suğlı, boyun
sumak, boyun sügen, boyun sümek, egil-,
esir, fāsık, fermān tutuğlu, fermān tutuğlu
kıl-, fermānlağan, hākan, hākım, haşem,
hılāf kıl-, ilçi (başçı), ilek, ilig, kāfir,
karabaş, kirtgüngen, kirtgünmiş,
kirtgünmiş eren, kirtgünmiş kūnçuy,

(Tablo 28'in devamı)

kirtgünügli, kıl bol-, küçin tut-, melik, muti', mü'min, münafık, mürid, ortak kat-, ortak katgan, ortak katıgli, ortak katıgli eren, ortak katıgli kuncuy, ortak kıl-, ortak kılıgli eren, ortak kılıgli uragut, öñdi/öñdü, sawçı, sök-, söz tutmağlı boğun, tã'at, tağda yatgan, tan-, tangın, tanıgli, tanıgli bol-, tanıgli er-, tapındur-, tapuğ kıl-, tapuğçı bol-, tapuğsak, tapuğsak bol-, tapunğan ... kuncuy, tapunğu, tutgun, tüzün, uğgan, uđu barıgli kıl-, uğan, yağılık kıl-, yazuk kıl-, yazuk kılğan, yazuk kılıgli, yazuk örtgen, yazuk örtügli, yinçrün-, yolsuz, yolsuz bol-, yolsuz boynağu, yolsuz kıl-, yolsuz kılıgli, yumuşçı (101)

Hem Manihaist hem Budist Uygur eserlerinde tespit edilen kavramlar

ay t(e)ñri, bilge, çahşapat/çahşapud, dendar/dentar/dıntar/dintar, ezrua, elig /ilig, ellig, hatun/katun, hormuzta t(e)ñri, man-, içgek, kañ, kara, kün t(e)ñri, nom, nomçı, nomla-, şakim(u)n/şakımuni /şakimuni, ş(a)mnu /ş(i)mnu, tapla-, tegin/tigin, tegin, tıñla-, törö /törü, tut-, udun-, yañıl, y(a)rlagkançuçı/ y(a)rl(a)kançuçı/y(a)rlıkançuçı, yükün-, yükünç (29)

Hem Manihaist Uygur hem Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit edilen kavramlar

bulun, buz-, idi, özne-/üzne-, tutuğ, yalabaç/yalavaç, yazoklug/yazukluğ (7)

(Tablo 28'in devamı)

Hem Budist Uygur hem Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit edilen kavramlar çerig, tap-, tapıg/tapuğ, tapıgçı/tapuğçı, ud-/uğ-, y(a)rılığ (6)

Her üç dönem eserlerinde de tespit edilen kavramlar artat-, az-/āz-, beg, *boğun*, burhan/burhan/burkan, han/han/kan, igide- kèrtgün-/kèrtkün-/kirtgün-, ıl, kunçuy, tanrı/tenri, tapın-/tap(u)n-, tözün/tüzün, yağı, y(a)rılıka-, yek (16)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ

4.1. Sonuç

Manihaist ve Budist Uygur Türkçesi ile Karahanlı Türkçesinin belli başlı eserlerinde tespit edilen *itaat kavramı* ile ilgili söz varlığı incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Genel olarak üç bölümden oluşan araştırmanın birinci bölümünde; Uygur ve Karahanlı devletleri tanıtılmış; araştırmada incelenen eserler hakkında bilgiler verilmiş; bu birbirinden farklı üç dönemde etkili olan inanç çevrelerine değinilmiştir. Ayrıca araştırmanın kuramsal temelinde yer alan “kavram ve kavram alanı” meseleleri hakkında kısa ve öz bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümde ise öncelikle *itaat* sözcüğünün sözlük anlamlarına yer verilen kısa bir giriş yapılmış, sonrasında ise *itaat* kavramının farklı alt kavram alanlarında sınıflandırılan 363 madde başında birbirinden farklı toplam 301 kavram açıklanmış, örneklendirilmiş ve incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise, tüm dönemlerdeki *itaat kavram alanını* oluşturan alt kavram alanları tablolar hâlinde verilmiştir. Bu tablolar oluşturulurken kavramları karşılayan sözcüklerin kökensel niteliklerinden yola çıkılarak bazı sayısal verilere ulaşılmıştır. Burada da bu bölüme kadar sunulan tüm malzeme ve sayısal veriler değerlendirilmiştir.

Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerindeki *itaat kavram alanını* meydana getirdiği belirlenen 98 kavramın yarısından fazlasının Türkçe kökenli sözcüklerden oluştuğu görülmektedir (61 kavram Türkçe, 11 kavram ise Türkçe + yabancı unsur). Bu dönemde Türkçe üzerindeki yabancı etki en çok Soğdca'dan kaynaklanmaktadır (10 kavram Soğdca, 3 kavram Soğdca + Türkçe). Daha sonra sırasıyla Partça, Çince, Sanskritçe ve Orta Farsça etkileri görülmektedir. Burada dikkati çeken durum, Çince ve Sanskritçe dışında, Türkçe üzerinde bir İran dilleri etkisinin görülmesidir: Soğdca, Partça, Orta Farsça. Bu olağan dışı bir durum değildir. Çünkü Manihaizm ve onun birçok yönden temellerini oluşturan Zerdüştlük ile Zurvanizm kolu da İran coğrafyasında ortaya çıkan ve yayılan öğretilerdir. Bunun dışında zaten Türklerin, tarih boyunca Soğdlular ile sıkı ilişki içerisinde oldukları, yakın hatta aynı coğrafyalarda birlikte yaşadıkları bilinmektedir.

Yukarıda değinilen durumlar dışında, Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde *itaat kavram alanını* oluşturan söz varlığına bakıldığında, şunlar söylenebilir:

- Araştırmada incelenen Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde “itaat” kavramını tam olarak karşılayan herhangi bir sözcük tespit edilememiştir. Ancak “saygıyla eğilme, saygı gösterme; saygı, hürmet, takdir” anlamlarına gelen ve *itaat kavram alanı* içerisine dâhil edilebilecek *yükünç* sözcüğü, anlamca *itaate* en yakın sözcüktür.
- Uygurlar, Manihaizme ait birçok dinî terimin yabancı dillerdeki biçimini ya da bazı ses değişimleriyle oluşturulmuş aslına yakın biçimini değil de Türkçe karşılıklarını kullanmıştır. Örneğin; Manihazimde “ışığın beş elementi” olarak bilinen terim Soğdcada *pnc mrδ’spnd*, Partçada *pnjyazd /panjyazad/* iken, Manihaist dönem Uygur Türkçesi metinlerinde *bēš t(e)ŋri* olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı durum Manihaizmde “ışığın beş elementi” olarak bilinen ve Türkçe metinlerdeki *bēš t(e)ŋri*yi simgeleyen *Hava (tintura) tanrı* (Pa. *’rd’w frwrđyn/prwrđyn /ardāw frawardīn/*), *Rüzgâr (yēl) tanrı* (Pa./O. Far. *w’δ, w’δ, w’δ /wād/*), *Işık (yaruk) tanrı* (Pa./O. Far. *rwšn /rōšn/, /rōšan/*), *Su (suv) tanrı* (Pa./O. Far. *’b, ’b /āb/*) ve *Ateş (ot) tanrı* (Pa./O. Far. *’dwr, ’dwr /ādur/*) terimleri için de geçerlidir.
- Araştırmada incelenen Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde *itaat kavram alanı* içerisinde yer alan sözcüklerden Çince kökenli *kunçuy, saŋun, tarkan, tensi*; Orta Farsça kökenli *kāra* ve Soğdca kökenli *katun* dışında ödünç sözcüklerin tamamı dinî niteliktedir.
- Türkçe kökenli *teŋri, teŋriçi, teŋrilig, kam, içgek, yazoklug* gibi belli başlı sözcükler dışında esasen dinî niteliğe sahip bir Türkçe sözcük tespit edilememiştir. Siyasî/askerî ya da sosyal yaşamda kullanılan sözcüklerin çoğunlukta olduğu görülmektedir.

Budist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde, *itaat kavram alanını* oluşturduğu belirlenen 142 kavramın yarısından fazlasının, tıpkı Manihaist dönemde olduğu gibi, Türkçe kökenli sözcüklerden meydana geldiği görülmektedir (80 kavram Türkçe, 10 kavram ise Türkçe + yabancı unsur). Türkçeden sonra en çok Sanskritçe kavramlar kullanılmaktadır (35 kavram Sanskritçe, 3 kavram Sanskritçe + Türkçe). Sanskritçeden sonra sırasıyla Soğdca, Çince ve Orta Farsça etkileri görülmektedir. Burada yabancı etkinin en çok Sanskritçeden olmasının yine mantıklı bir açıklaması vardır: Din yani

Budizm. Budist terimlerin neredeyse tamamı Sanskritçedir. Zaten Budizm de Sanskritçe de Hint kökenlidir. Çeviriler yoluyla yeni bir dini öğrenen Uygurlar, birçok dinî terimi Türkçe sözcüklerle karşılarsalar da ya da birçok yabancı sözcüğü Türkçeleştirse de, yine de bu etkinin olması kaçınılmazdır. Ayrıca bu kavram alanında, Çince sözcüklerin ödünçlenmesindeki oranın Budizmle birlikte Manihaizme göre daha arttığı görülmektedir (Manihaizmde 4 Çince, 2 Çince + Türkçe; Budizmde 5 Çince, 1 Çince + Türkçe). Manihaist dönemde Çince'den ödünçlenen sözcüklerden sadece *burhan/burkan* sözcüğü dini bir anlam taşıırken, Budist dönemde *burhan/burkan* ile birlikte kullanılan *saṅ*, *ṣaḃi*, *tṛtsi*, *bakṣi* ve *toyin* sözcüklerinin tamamı Budist terimleridir. Çin'de Budizmin yaygın olmasından ve Türklerin Çinlilerle olan sıkı ilişkilerine din unsurunun da katılmasından dolayı bu kavram alanındaki Çince etkisinin Manihaizm dönemine göre daha fazla olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada incelenen Budist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde *itaat kavram alanını* oluşturan söz varlığıyla ilgili olarak yukarıda söylenenler dışında şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Araştırmada yer alan Budist dönemi Uygur Türkçesi eserlerinde *itaat kavram alanı* içerisine dâhil edilen Çince ve Sanskritçe alıntı sözcüklerin tamamı dinî niteliğe sahiptir.
- *Katun* dışında tüm Soğdca alıntı sözcükler dinî niteliğe sahiptir. Ancak bu sözcük de zamanla dinî bir niteliğe sahip olmuş ve “tanrıça, ilâhe” anlamlarını kazanmıştır.
- Orta Farsça kökenli *kāra* sözcüğü tıpkı Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde olduğu gibi, “kara; avam, alt tabaka” anlamlarını koruyarak dinî nitelikli olmayan alıntı sözcüklerden biri olmaya devam etmiştir.
- Tıpkı Manihaist dönem Uygur Türkçesi eserlerinde olduğu gibi burada da Türkçe kökenli *teṇri*, *teṇri kızı*, *uçık*, *içgek*, *yēlpik* gibi belli başlı sözcükler dışında dinî niteliğe sahip bir Türkçe sözcük tespit edilememiştir. Siyasî/askerî ya da sosyal yaşam alanında kullanılan sözcüklerin çoğunlukta olduğu görülmektedir.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde ise tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi, *itaat kavram alanını* oluşturduğu belirlenen 123 kavramın neredeyse tamamına yakınının Türkçe kökenli sözcüklerden meydana geldiği görülmektedir (95 kavram Türkçe, 12

kavram Türkçe + yabancı unsur). Bu dönemde tıpkı daha önceki dönemlerde olduğu gibi, yine “din” dolayısıyla en çok ödünçlemenin Arapçadan geldiği anlaşılmaktadır (14 kavram Arapça, 2 kavram Arapça + Türkçe). İslâm’ın kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’in Arapça olmasından dolayı, birçok Arapça dinî kavram Türkçeye girmiştir. Arapçadan sonra en çok Çince etkisi olduğu görülür. Ancak bu sayısal veri yanıltıcı olabilir. Çünkü bu dönemde *itaat kavram alanına* dâhil edilebilen kavramlar arasında, *burhan* ve *kunçuy* sözcüklerinin yer aldığı kavramlar dışında Çince etkisinin görüldüğü herhangi bir kavram yoktur. Aslında burada *burhan/burkan* kelimesi, “put” anlamını kazanmış ve yalnızca Budizm için değil, İslâmî bakımdan bütün “putperest çevrenin tapındığı nesne” kavramını karşılamak için kullanılmıştır. Diğer taraftan Farmlar, esasen Türklerin İslâmı öğrendikleri hocaları olarak anılsalar da, bu kavram alanı için henüz bu dönemde bunun pek geçerli olmadığı sonucu çıkarılabilir. Sadece tek bir kavramı karşılayan “Tanrı, Allah(ım)” anlamındaki *Bār/Bār Hudāyā* sözcükleri Farsçadır. Yani Farsça etkisi oldukça az görülür (1 kavram Farsça, 3 kavram Farsça + Türkçe). Bunların dışında İslâmî çevrede gelişen Karahanlı Türkçesi eserlerinde, *itaat kavram alanı* içerisinde iki farklı kavramı karşılayan Soğdca *ajun* kelimesinden türetilmiş “hükümdar, idareci” anlamına gelen *ajunçı* ile “şeytan” anlamına gelen Sanskritçe kökenli *yek* sözcükleri, diğer iki yabancı unsurdur. *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te Kaşgarlı’nın Çiğilce saydığı, “Alp Er Tunga Sagusu”nda geçen, Türkçe Budist metinlerde daha çok “yaşam”, Karahanlı Türkçesi metinlerinde “dünya, âlem” anlamında kullanılan ve muhtemelen çok daha eski dönemlerde de Türkler arasında bilinen *ajun* sözcüğü ile her üç dönem eserlerinde de, yani Manihaist ve Budist dönem Uygur Türkçesi eserleri ile İslâmî çevrede gelişen Karahanlı Türkçesi eserlerinde bulunan bir sözcük olan “şeytan” anlamındaki Sanskritçe *yek* sözcüğü dikkat çekicidir.

Bilindiği üzere Karahanlılar, I. ve II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı’nın ardından tarih sahnesinde boy gösteren bir diğer önemli Türk devletini kuran topluluğa verilen addır. Karahanlı Devleti, devraldığı Türk egemenlik anlayışını ve devlet geleneğini devam ettirmiştir. Karahanlıların, tarih sahnesinde yeni bir isimle anılmış olmaları, doğal kökleri olan Orhon ve Uygur Türk geleneğinin mirasından kesinlikle ayrıldıkları anlamına gelmemektedir. Tarihsel süreçte çeşitli ilişkiler kurdukları Çinliler, Soğdlar, Farmlar ve Araplar yalnızca siyasî olarak etkilendikleri milletler olmamıştır. Aynı zamanda dilsel ve kültürel etkilenmeler de olmuştur. Özellikle, Orta Asya’daki ilk Türk İslâm devleti olmaları ve yeni dini öğrenmek için yapılan kitap çevirileri

sonucunda, Arap kültürünün etkisini hissettirmeye başladığı, dilsel malzemelerden de anlaşılmaktadır.

11.-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden Yusuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*, Edip Ahmed Yükneki'nin *Atebetü'l-Hakayık* ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi* (Rylands Nüshası), itaat kavramı bakımından değerlendirildiğinde yukarıdakilere ilaveten şu sonuçlara varmak mümkündür:

Bu çalışmada incelenen Karahanlı Türkçesine ait eserlerde, *itaat kavram alanını* oluşturan sözcükler yapıları ve anlamları bakımından oldukça çeşitlidir. Bu çeşitliliğin sebepleri şöyle sıralanabilir:

a) Karahanlı Türkçesi, dilin iç yapısı bakımından Orhon ve Uygur Türkçesinin devamı niteliğindedir. Bu yüzden birçok Türkçe kelime bu dönemde de kullanılmıştır.

b) İslâm dinine ve bu dinin yeni kültür dairesine uyum sağlayan Karahanlılar, Arapça, Farsça ve Türkçe unsurları birlikte kullanmıştır.

c) Bu üç eser de, içerikleri ve yazılış amaçları bakımından *itaat* kavramını bünyesinde barındıran; *itaatin*, huzurlu, mutlu ve inanan bir toplum ile güçlü bir devlet için olmazsa olmaz bir erdem olduğuna işaret eden eserlerdir.

d) İslâmiyet, çalışmamızda daha önce de bahsettiğimiz üzere, *itaat* konusuna önem veren ve bunu sık sık vurgulayan bir dindir. Allah'a, Kur'ân'a, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e itaat etmek her müslümanın birinci görevidir.

e) Bu çeşitliliğin bir diğer önemli sebebi de Türk topluluklarının, İslâm dini ile tanışmadan önce de itaate verdiği önemdir. Özellikle *itaat kavram alanını* oluşturan Türkçe sözcüklerin sayıca çokluğu bunun göstergesidir.

f) İslâm öncesinde Türk diline giren Soğdca ve Çince ödünç sözcüklerin bu dönemde de kullanıldıkları görülmektedir.

İncelenen eserlerdeki edebî dilin, 11.-13. yüzyıllar arasında Karahanlı Türkçesinin, Orhon ve Uygur Türkçesinin köklü ve işlenmiş yazı dili geleneğini devam ettirdiğini ve bu geleneğe ait söz varlığına bir de İslâmî boyut kazandırdığını göstermektedir. Birçok Türkçe kelime, bu İslâmî etkiyle yeni anlamlar kazanmıştır. Bu durum, *itaat kavram alanını* oluşturan sözcükler arasında da görülmektedir. Temel anlamları bu kavram alanına ait olmasa da zamanla yeni sözcüklerle birleşerek ya da kendi başlarına yeni anlamlar kazanmışlardır.

Bazı sözcüklere Türkçe ekler getirilerek yeni kelimeler türetildiği görülmektedir. Bu durum, Karahanlı Türkçesinin üretken yapısına işaret etmektedir. Bu onun söz

varlığına kattığı ödünç sözcükleri olduğu gibi kabul edip kullanmak yerine Türkçeleştirdiğine bir örnektir.

Söz konusu eserlerin hepsine bakıldığında, *itaat kavram alanını* meydana getiren sözcüklerin çoğunlukla dinî ve siyasî/askerî terminolojiye ait oldukları görülmektedir. Ancak din ögesinin her üç dönemde de bu kavram alanı bakımından özellikle ödünç sözcüklerde belirleyici olduğu açıktır. Türkçe sözcükler çoğunlukla, siyasî/askerî ve sosyal terminolojiye ait görünürken ve *töre* bağlamında bir *itaat kavramının* varlığına işaret ederken, yabancı sözcükler dinî terminolojiye ait ve dinî yönü ağır basan bir özellik göstermektedir.

Buraya kadar söylenenlere ilaveten, daha önce “Araştırmanın Amacı” bölümünde sıralanmış olan sorular, bu çalışmada ulaşılan sonuçlardan yola çıkılarak şu şekilde cevaplanmıştır:

- Araştırmaya konu olan Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde *itaat kavram alanını* oluşturan çok sayıda sözcük vardır. Bu sözcüklerin neler olduğu, anlamları ve kullanım sıklıkları inceleme kısmında ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Araştırmada tespit edilen kavramlar, anlamsal olarak sınıflandırıldığında karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Tablo 29

Tespit Edilen Kavramların Anlamlara Göre Dağılımı

İtaat	boyun sumak, boyun sümek, t̃a‘at, tapıg/tapuğ, tapıg uduğ, uduğ, yükünç (7)
İtaat edilen	agati, ajunç, Allāh, anavatapti/anupudat, arjı/arži, ‘ashab, ay t(e)ηri, bahşı/bahşı/bakşı/pahşı, Bār/Bār Hudāyā, başçı, başdın, Bayat, beg, bēş t(e)ηri, bilge, biliglig, bodis(a)t(a)v, boşgut, boşgutçı, braman, bud/but, burhan/burhan/burkan, buryuk/buyruk, bögülüg, çahşapat/çahşapud, çakıravart/çak(i)ravart/çakravart, darm/darma, dartıraştı/dartıraştı, dēn/din, edgün barmış, erklig, erksinmeklig, ezrua, el, elenmeklig, elig/ellig/ilig, fermānlağan, hakan, hākim, han/han/kan, hatun/katun, hormuzta t(e)ηri, hroşttag, inanç,

(Tablo 29'un devamı)

idi/İdi, ilçi (başı), ilek, işuy(a)zd, iye, kam, kañ, k(e)nig roş(a)n, kigürsüg törö, kondini, kunçuy, küçlüg t(e)ñri, kün t(e)ñri, m(a)habrahmi, m(a)haraaç/m(a)haranç/m(a)haraaça /m(a)harança, maheşvare, manasi, Mani, mar, melik, m(è)şiha, možak, narayan, nom, nomçı, ot t(e)ñri, öñdi/öñdü, padvahtag, pratyapati, pratyikabut, sançanaçavı/sançanaçaye, sanjun, sarasvatı/sarasvati, sawçı, sodamari, sudur, suv teñri, şakımuni/şakim(u)n/şakimuni, şasın/şazın/şazin, tañrı/t(e)ñri, tapungu, tarkan, tensi, t(e)ñri kızı, tegin/tigin-tègit, tintura t(e)ñri, toyın, törö/törü, tözün/tüzün, uğan, uruñut, vaişiravane/vayşiravani/vayşiravani, vasu, vasundarı/vasundarè, virudakı/virudaki, virupakşı/virupakşı, wadžiwantag, yalabaç/yalavaç, y(a)rlagkançuçı/y(a)rl(a)kançuçı/y(a)rlikançuçı, y(a)rliğ, y(a)ruk t(e)ñri, yazuk örtgen, yazuk örtügli, yel t(e)ñri, yuşo/yişo (110)

İtaat eden

abınçu, 'abid, adağın kılığlı, adağın turğan, adağın turğan eren, adağın turğan tişi, bodun, boyun bèrigli, boyun bèrmiş eren, boyun bèrmiş künçuy, boyun suğan, boyun suğan ... künçuy, boyun suğlı, boyun sügen, bulun, buyançı, bügtègçi, çerig, dèndar/di[n]tar, edgü kılınçlıg, esir, elçi/ilçi, fermān tutuğlu, frèşti/frişti, haşem, kara, kara bodun, karabaş, kèrtgünç/kirtgünç, kırkın, kirtgüngen, kirtgünmiş, kirtgünmiş eren, kirtgünmiş künçuy, kirtgünügli, kişi, kul, kuvrag, muti', mü'min, mürid, nigoşak, nomçı, nomluğ, sansarlıg, sañ, suksız, süü, şabı, şamnanç/şmnanç, tağda yatğan, tapıgçı/tapuğçı, tapuğsak, tapungan ... künçuy, t(e)ñriçi, teñrilig, tèrin/tirin, tıtsı, tutgun, tutuğ, uğğan, upasanç, upase/upası/upasi, yazoksuz, yumuşçı (65)

İtaat etmek

adağın kıl-, adağın tur-, ağır ayag kıl-, ağır ayag tapıg udug kıl-, ağırla-, 'amel kıl-, aya-, bağlan-, boyun bèr-, boyun su-,

(Tablo 29'un devamı)

	buyan büğteg kıl-, buyan edgü kılınç kıl-, çahşapat tut-, çökit-, edgü kılınç kıl-, egil-, eşid-/êşid- [eşit-], inan-, kèrtgün-/kèrtkün-/kirtgün-, kılınç kıl-, kul bol-, sök-, tap-, tapıg udug ağır ayag kıl-, tapın-/tap(u)n-, tapla-, tapuğ kıl-, tapuğcı bol-, tapuğsak bol-, tıñla-, tut-, ud-/uğ-, udun-, ugra-, yapşın-, yinçrün-, yinçür-, yükün- (38)
İtaat ettirmek	agırlat-, ay-, ayat-, baçat-, buyan edgü kılınç kılatur-, fermān tutuğlu kıl-, it-, iy-, küçin tut-, nomla-, nomlat-, tapındur-, tutuz-, udu barıglı kıl-, y(a)rl(ı)ka- (15)
İtaatsiz	añıg kılınçlıg, arka bèrigli, asurè/asurı/asuri, boynağu, fāsık, içgek, irinçülüg, kāfir, karını/karini, mahoragè /mahoragı/mohoragı, manıbadarı/manıbadırı/manıbadare, mūnafık, ortak katğan, ortak katıglı, ortak katıglı eren, ortak katıglı kınçuy, ortak kılıglı eren, ortak kılıglı urağut, söz tutmağlı boğun, ş(a)mnu/ş(i)mnu, tanğan, tanıglı, uçık, vıtar/vitar, yağı, yazoklug, yazuk kılğan, yazuk kılıglı, yazukluğ, yek, yèlpik/yilpik, yolsuz, yolsuz boynağu, yolsuz kılıglı (34)
İtaatsizlik etmek	añıg kılınç kıl-/ayıg kılınç kıl-, artat-, az-/āz-, azgur-, azıt-, boynağulu/ık kıl-, buz-, çahşapat sı-, hılāf kıl-, igide-, ortak kat-, ortak kıl-, özne-, suklan-, suy yazok kıl-, süñüş-, tan-, tanıglı bol-, tanıglı er-, tevla- körle-, üzne-, yagıla-, yağılık kıl-, yañıl-, yavlak kılınç kıl-, yazın-, yazok yazın-, yazuk kıl-, yıla-, yolsuz bol-, yolsuz kıl- (32)

- Tüm bu eserlerde, *itaat kavram alanını* oluşturan sözcüklerin köken bakımından dağılımında, Türkçe sözcüklerin çoğunlukta olduğu görülür ve her dönemdeki yaygın inanç çevresine göre alıntı sözcüklerin kökensel dağılımı değişiklik göstermektedir.

- *İtaat kavram alanını* oluşturan sözcüklerin köken dağılımından, kullanım sıklıklarından ve anlamlarından hareketle, bu dönemdeki inanç, kültür, dil ve din ilişkisi hakkında her dönem için geçerli olan durum, yeni benimsenen dinle birlikte inanç çevresinde yaşanan değişimin kültürü etkilediği ve bunun da dili doğrudan etkileyerek yazılı eserlere yansıdığı gerçeğidir. Din ile birlikte gelen yeni terminoloji ya olduğu gibi alınmakta ya da dile uyarlanmaktadır.
- Araştırmada incelenen Uygur ve Karahanlı Türkçesi eserlerine göre Türkler için, *itaat kavramının* ve *itaat kavram alanını* oluşturan sözcüklerin kullanımında hem benzerliklerin hem de farklılıkların olduğu söylenebilir (bkz. Tablo 26). Söz varlığı bakımından benzerliğin, Manihaist ve Budist dönem Uygur Türkçesi eserleri arasında en fazla olduğu görülür. Bu iki dönem arasındaki ilişkinin birbirine daha yakın olmasının sebepleri olarak hem Manihaizm ile Budizm arasındaki terminoloji ve anlayış benzerliği hem de bu iki farklı inanç çevresine giren toplumun Uygurlar olması gösterilebilir. Bu kavram alanına giren söz varlığı bakımından, Manihaist dönem Uygur Türkçesi ile Karahanlı Türkçesi ya da Budist dönem Uygur Türkçesi ile Karahanlı Türkçesi eserleri arasındaki ortaklığın çok az olması yani ilişkinin zayıf olması, “eserlerin çoğunlukla dinî içerikli olması ve farklı inanç çevrelerinde yazılması gibi sebeplerle açıklanabilir” kanısına ulaşılmıştır.
- Bu dönemde Orta Asya’da söz konusu Türkler için itaat kavramı dinî, siyasî/askerî ve sosyal içerikte farklı anlamlar taşımıştır. Ancak kavramın dinî boyutunun öne çıktığı görülmektedir. Bu durumun nedenleri olarak eserlerin çoğunlukla dinî içerikte çeviriler ya da inanç bağlamında yazılmış telif eserler olmaları gösterilebilir.

Manihaist ve Budist dönem Uygur Türkçesi eserleri ile İslâmî dönem Karahanlı Türkçesi eserlerinde *itaat kavram alanını* oluşturan söz varlığının yapısına bakıldığında; Türkçe sözcüklerin çok az kısmının anlamsal olarak dinî niteliğe sahip olduğu, çoğunlukla siyasî/askerî ve toplumsal yaşam ile ilişkili olduğu, buna karşın bu dönem eserlerindeki alıntı sözcüklerin ise çoğunlukla benimsenen dinin terminolojisinden kaynaklandığı, dolayısıyla dinî yönünün ağır bastığı görülmektedir. Buradan hareketle *itaatin*; Manihaizm, Budizm ve İslâmiyet öncesi Türklerde dinî bir nitelik taşımaktan çok *Türk töresi* bağlamında biçimlendiği, ancak söz konusu inançların Türk toplumunda

benimsenmesiyle bu kavramın niteliğinin de değişerek dinî boyutunun ağır bastığı görüşüne ulaşılmıştır.

Son olarak, araştırma sonucunda ulaşılan verilerin ortaya çıkardığı “eş dizimlilik” meselesine uygun düşen kullanımlara da değinmek gerekmektedir. Bu araştırmada incelenen eserlerin söz varlığı daha çok anlam, kavram alanı ve metin bağlamı temel alınarak değerlendirildiği için eş dizimlilik konusuna pek değinilmemiştir. Ancak *itaat kavram alanını* oluşturduğu tespit edilen sözcükler incelendiğinde, bazı sözcükler arasındaki “eş dizimlilik” dikkati çekmektedir. Örneğin; *tapıg uduğ, ağır ayag tapıg udug kıl-, buyan bügteg kıl-* gibi kullanımlar bunlardan yalnızca birkaçıdır. Eş anlamlılık, eş dizimlilik ve kavram alanı çalışmaları birbirini destekleyen sonuçlar verdiği için, bu çalışmalar sonunda ulaşılan bu tür bilgiler, özellikle zarar görmüş metinlerin tamirinde ve metinlerde okunamayan sözcüklerin tahmininde çok önemlidir. Bu çalışmaların bir diğer önemi ise, söz varlığını oluşturan sözcükler arasındaki bağların niteliklerinin ve bu tür kullanım sıklıklarının özellikle sayısal olarak açık bir şekilde ortaya koyulması yoluyla, söz konusu dilin söz varlığının daha kolay öğretilmesini ve öğrenilmesini sağlamasıdır.

KAVRAMLAR DİZİNİ

A

abınçu, 67
 ‘abid, 177
 ağakın kıl-, 188
 ağakın kılığlı, 177
 ağakın tur-, 188
 ağakın turğan, 178
 ağakın turğan eren, 178
 ağakın turğan tişi, 178
 agati, 81
 ağır ayag kıl-, 141
 ağır ayag tapıg udug kıl-, 141
 ağırla-, 141
 ağırlat-, 156
 ajunçı, 169
 Allāh, 169
 ‘amel kıl-, 189
 anavatapti/anupudat, 81
 aňıg kılınç kıl-, 76
 aňıg kılınçlıg, 74
 arjı/arži, 81
 arka bèrigli, 194
 artat-, 76
 ‘ashab, 169
 asurè/asurı/asuri, 161
 ay t(e)ñri, 38, 81
 ay-, 72
 aya-, 142
 ayat-, 156
 ayıg kılınç kıl-, 165
 az-/ āz-, 77, 166, 201
 azgur-, 77
 azıt-, 201

B

baçat-, 157
 bağlan-, 189
 bahşı/bahşı/bakşı/pahşı, 82
 Bār/Bār Hudāyā, 170
 başçı, 170
 başdın, 83
 Bayat, 170
 beg, 39, 83, 171
 bēş t(e)ñri, 40
 bilge, 41, 84
 biliglig, 85
 bodis(a)t(a)v, 86
 bodun, 126, 179
 boşgut, 87
 boşgutçı, 88
 boynağı, 194
 boynağıulu/ıķ kıl-, 202
 boyun bèr-, 189
 boyun bèrigli, 179
 boyun bèrmiş eren, 179
 boyun bèrmiş kınçuy, 180
 boyun su-, 189
 boyun suğan, 180
 boyun suğan ... kınçuy, 181
 boyun suğlı, 181
 boyun sumak, 37
 boyun sügen, 181
 boyun sümek, 37
 braman, 88
 bud/but, 88
 bulun, 187
 burhan/burhan/burkan, 42, 89, 172

buryuk/buyruk, 90

buyan бүгтег кыл-, 68

buyan edgü кылыч кыл-, 143

buyan edgü кылыч кылыч кылыч-, 157

buyançı, 63

buz-, 78

bügtëgçi, 63

bügölüg, 91

Ç

çahşapat/ çahşapud, 43, 91

çahşapat tut-, 68

çahşapat sı-, 78

çakıravart/çak(i)ravart/çakravart, 92

çerig, 127

çökit-, 144

D

darm/darma, 93

dartıraştırı/dartıraştırı, 93

dën/din, 44

dëndar/dëntar/dıntar/dintar, 64, 127

dintar kişi, 64

E

edgü кылыч кыл-, 145

edgü кылычлыг, 64

edgün barmış, 94

egil-, 190

erklig, 44

erksinmeklig, 94

esir, 187

eşid-/eşid- [eşit-], 145

ezrua, 45, 94

È

èl, 95

èlçi/ilçi, 128, 173

èlenmeklig, 96

èlig/ilig, èllig, 45, 96, 174

F

fâsık, 195

fermân tutuğlu, 182

fermân tutuğlu кыл-, 193

fermânlağan, 172

frêşti/frîşti, 65

H

hâkan, 172

hâkim, 172

han/han/kan, 46, 98, 173

haşem, 187

hatun/katun, 50, 98

hılâf кыл-, 202

hormuzta t(e)ñri, 47, 99

hroştag, 47

I

ınan-, 69, 147

ınanç, 100

İ

içgek, 74, 162

idi/İdi, 48, 173

igide-, 78

ilçi (başı), 128, 173

ilek, 174

ilig, 45, 174

irinçülüg, 75

işuy(a)zd, 48

it-, 73

iy-, 157

iye, 100

K

kâfir, 195

kam, 49
 kan, 46, 98
 kaŋ, 49, 101
 kara, 65, 128
 karabaş, 187
 kara bodun, 65
 karını/karini, 162
 katun, 50, 98
 k(e)nig roş(a)n, 51
 kèrtgün-/kèrtkün-/kirtgün-, 69, 147, 190
 kèrtgünç/kirtgünç, 129
 kılınç kıl-, 70
 kırkın, 130
 kigürsüg törö, 51
 kirtgüngen, 182
 kirtgünmiş, 182
 kirtgünmiş eren, 182
 kirtgünmiş künçuy, 183
 kirtgünügü, 183
 kişi, 64
 kondini, 101
 kul/kül, 67, 130, 183
 kül bol-, 190
 künçuy, 51
 kuvrag, 130
 küçin tut-, 193
 küçlög t(e)ŋri, 52
 kün t(e)ŋri, 52, 102
M
 m(a)habrahmi, 102
 m(a)haraaç/m(a)haraŋç/m(a)haraaça
 /m(a)haraŋça, 103
 maheşvare, 104
 mahoragè/mahoragi/mohoragi, 162

manasi, 104
 manıbadarı/manıbadırı/manıbadare, 163
 Mani, 53
 Mar, 53
 melik, 174
 m(è)şiha, 54
 možak, 54
 muti', 184
 mü'min, 184
 mūnafık, 196
 mürid, 185
N
 Narayan, 104
 nigoşak, 66
 nom, 54, 105
 nomçı, 55, 107, 132
 nomla-, 73, 158
 nomlat-, 159
 nomluğ, 132
O
 ortak kat-, 202
 ortak katğan, 196
 ortak katıglı, 196
 ortak katıglı eren, 196
 ortak katıglı künçuy, 197
 ortak kıl-, 203
 ortak kılıglı eren, 197
 ortak kılıglı urağut, 198
 ot t(e)ŋri, 56
Ö
 öŋdi/öŋdü, 174
 özne-, 79, 203
P
 padvahtag, 56

pratyapati, 108

pratyikabut, 108

S

sançanaçavı/sançanaçaye, 109

sansarlıg, 133

sañ, 134

sañun, 56

sarasvatı/sarasvati, 109

sawçı, 175

sodamari, 110

sök-, 193

söz tutmağlı boğun, 198

sudur, 111

suklan-, 166

suksız, 134

suv teñri, 57

suy yazok kıl-, 79

süü, 134

sünüş-, 166

Ş

şabı, 135

şakımunı/şak(i)mun/şakimuni, 57, 112

şamnanç/şmnanç, 136

ş(a)mnu/ş(i)mnu, 75, 163

şasın/şazın/şazin, 113

şimnu, 75, 163

T

tā'at, 37

tagda yatğan, 185

tan-, 203

tangan, 198

tanığlı, 199

tanığlı bol-, 203

tanığlı er-, 204

tañrı/ teñri, 58, 114, 169, 175

tap-, 148, 191

tapıg, 36

tapıg uduğ, 36

tapıg uduğ ağır ayag kıl-, 148

tapıgçı/tapuğçı, 137, 185

tapın-/tap(u)n-, 70, 149, 191

tapındur-, 194

tapla-, 70, 149

tapuğ, 37

tapuğ kıl-, 191

tapuğçı bol-, 192

tapuğsak, 186

tapuğsak bol-, 192

tapunğan ... künçuy, 186

tapungu, 175

tarkan, 57

tensi, 58

teñri, 58, 114, 169, 175

t(e)ñri kızı, 116

t(e)ñriçi, 66

teñrilig, 66

teвле- körle-, 79

tègin/tigin, tègit, 59, 116

tèrin/tirin, 137

tıntura t(e)ñri, 60

tıñla-, 71, 150

tıtsı, 138

toyın, 117

törö/törü, 60, 118

tözün, 60, 119, 175

tut-, 72, 151

tutğun, 188

tutug/tutuğ, 68, 188

tutuz-, 159

tüzün, 60, 119, 175

U

uçık, 164

ud-/uğ-, 152, 192

uğgan, 186

uğu barıǵlı kıl-, 194

uduǵ, 36

udun-, 72, 152

uǵan, 176

ugra-, 153

upasañ, 139

upase/upası/upasi, 139

uruñut, 121

Ü

üzne-, 79, 203

V

vaişiravane/vayşiravani/vayşiravani,
121

vasu, 122

vasundarı/vasundarê, 122

vırudakı/virudaki, 123

vırupakşı/virupakşı, 124

vıtar/vitar, 164

W

Wadžiwantag, 61

Y

yagı/yaǵı, 75, 164, 199

yagıla-, 167

yaǵılık kıl-, 204

yalabaç/yalavaç, 61

yañıl-, 80, 167

yapşın-, 154

y(a)rlagkançuçı/y(a)rl(a)kançuçı
/y(a)rlıkançuçı, 61, 125

y(a)rlıǵ/yarlıǵ, 124, 176

y(a)rlıka-/yarlıka-, 73, 160, 194

y(a)ruk t(e)ñri, 62

yavlak kılınç kıl-, 168

yazın-, 80

yazok yazın-, 80

yazoklug, 75, 200

yazoksuz, 67

yazuk kıl-, 204

yazuk kılǵan, 199

yazuk kılıǵlı, 200

yazuk örtgen, 176

yazuk örtügli, 176

yazukluǵ, 75, 200

yek, 76, 165, 200

yel t(e)ñri, 62

yelpik/yilpik, 165

yıla-, 168

yinçrün-, 193

yinçür-, 154

yolsuz, 200

yolsuz bol-, 205

yolsuz boynaǵu, 201

yolsuz kıl-, 205

yolsuz kılıǵlı, 201

yumuşçı, 186

yuşo/yişo, 62

yükün-, 72, 155

yükünç, 36

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2005). *Türk dili tarihi*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Aksan, D. (2015). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. 1.,2.,3. Ciltler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alper, Ö. M. (2001). İtaat. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, s. 444-445). <http://www.islamansiklopedisi.info>. Erişim tarihi: 12.10.2016.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I, metin*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1951, 1992 2. bs.). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II, çeviri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III, indeks*. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce (Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arendzen, J. (1910). *Manichæism. the Catholic encyclopedia* (Vol. 9). New York: Robert Appleton Company. <http://www.newadvent.org/cathen/09591a.htm>. Erişim tarihi: 13.10.2016.
- Asmussen, J. P. (1965). *X^uāstvānīft, studies in Manichaeism*. (Acta Theologica Danica, 12). Copenhagen: Munksgaard.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun yaruk sudur VI. kitap karşılaştırmalı metin yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydemir, H. (2013). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX, Band I, II. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag.
- Bang, W., - A. V. Gabain. (1929). *Türkische Turfan-texte II. Manichaica*. Berlin. 411-434.
- Barutçu Özönder, S. (1998). *Üç itigsizler: giriş-metin-tercüme-notlar-indeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin dili*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Buswell, R. E. Jr. (Ed.). (2004). *Encyclopedia of Buddhism* (Volume 1 A-L). New York: Macmillan Reference USA.

- Caferli, İ. (2013). *Azerbaycan sözlüyü-2013 I, II, III*. <http://turuz.com/en/search?content=&q=%C4%B0SMA%C4%B0L+CAFERL%C4%B0>. Erişim tarihi: 26.03.2016.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü* (3. bs.). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Cin, R. (1971). *Kavramlar dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1961). Notes on Irk Bitig. *Ural-Altische Jahrbücher*, Volume 33. Wiesbaden: 218-225.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çağrıçlı, M. (2001). İbadet, ahlâk ve tasavvuf. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, s. 11-15). <http://www.islamansiklopedisi.info>. Erişim tarihi: 20.11.2016.
- Çetin, E. (2009). Orhon yazıtlarında ‘itaat’ kavramı. *Turkish Studies*, Volume 4/8 Fall, 825-837.
- Çetin, E. (2012). *Altun yaruk yedinci kitap Berlin bilimler akademisindeki metin parçaları karşılaştırmalı metin, çeviri, açıklamalar, dizin*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Demir, N., E. Yılmaz. (2005). *Türk dili el kitabı* (2. bs.). Ankara: Grafiker Yayıncılık.
- Demirci, K. (2014). *Türkoloji için dilbilim, konular kavramlar teoriler* (gen. 2. bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Derleme Sözlüğü* (2. bs.). (1993). C. 1-12. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2006). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat* (23. bs.). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dil Derneği (2005). *Türkçe sözlük* (2. bs.). Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- Doerfer, G. (1963, 1965, 1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I, II, III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Dornseiff, F. (1970). *Der Deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. Berlin-New York: Walter De Gruyter.
- Durkin-Meisterernst, Desmond. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*. Brespols: Turnhout.
- Eckmann, J. (2003). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine notlar*. O.F. Sertkaya (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Efendioğlu, M. (2008). Sahâbe. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 35, s. 491-500). <http://www.islamansiklopedisi.info>. Erişim tarihi: 12.10.2016.

- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A.B., Z. Akkoyunlu. (Haz.) (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*. Wiesbaden.
- Gabain, A. von (1950). *Alttürkische grammatik* (2. Verbesserte Auflage). Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Gabain, A. von (1961). Der Buddhismus in zentralasien. *Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen*, 496-574. Leiden: The Netherland.
- Grousset, R. (2015). *Stepler imparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur* (2. bs.). H. İnalçık (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gulcalı, Z. (2013). *Eski Uyğurca Altun Yaruk Sudur'dan "aç bars" hikâyesi (metin-çeviri-açıklamalar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1993). *Felsefe sözlüğü* (gel.y.bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Harman, Ö. F. (1991). Ashâbû'r-Res. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 3, s. 469). <http://www.islamansiklopedisi.info>. Erişim tarihi: 12.10.2016.
- Kafesoğlu, İ. (2001). Uygurlar. *Türk dünyası el kitabı* (3. bs). C.1. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 182-188.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kıran, Z., A. Eziler Kıran. (2010). *Dilbilime giriş*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya* (3. bs.). S. Karatay (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lyons, J. (1996). *Semantics I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mansuroğlu, M. (1998). Karahanlıca. M. Akalın (Haz. - Çev.). *Tarihî Türk şiveleri* (3. bs.) içinde (s. 133-171). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Merçil, E. (2001). Karahanlılar. *Türk dünyası el kitabı* (3. bs). C.1. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 309-317.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

- Ölmez, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca yaşam öyküsü VI. bölüm*. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Ölmez, M. (2005). Türkçede dinî tabirler üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 15, 213-218.
- Ölmez, M., K. Röhrborn. (2001). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Mehmet Ölmez und Klaus Röhrborn*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag.
- Ölmez, Z., M. Kaçalın. (2011). Karahanlı Türkçesi grameri. XI-XIII. yüzyıllar Türk dili içinde (s. 2-80). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Önen, Y., C. Z. Şanbey. (1993). *Almanca-Türkçe sözlük* (1, 2). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 546.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanıft Manihaist Uygurların tövbe duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özbent, S. (2013). Sözlüksel alan teorisi ve çeviri. *Diyalog*, 2013/2. İstanbul. 55-77.
- Özcan, A. (2001). İslâm (doğuşu ve yayılışı). *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, s. 27-31). <http://www.islamansiklopedisi.info>. Erişim tarihi: 12.10.2016.
- Özertural, Z. (2008). *Der uigurische Manichäismus Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag.
- Piltin, Ş. (2013). *Türk dilinde ızdırıp söz bilgisi, bir eş anlamlılık incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Râgıp el-İsfehânî, E. K. b. M. (2001). *E- müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. M.H. 'Âytânî (Haz.). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Röhrborn, K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Traskript von Annemarie v. Gabain. Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Klaus Röhrborn*. Wiesbaden: Otto Harrossowitz.
- Seiffert, H. (1969). *Einführung in die wissenschaftstheorie*. München: C.H.Beck.
- Sinanoglu, M. (2001). İslâm (giriş, etimoloji ve tanımı). *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, s. 1-2). <http://www.islamansiklopedisi.info>. Erişim tarihi: 12.10.2016.
- Şeşen, R. (2015). *İbn Fadlan seyahatnamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Tarama Sözlüğü* (2009). C. 1-8. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Tekin, Ş. (1962). Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilşinin 1200. yıldönümü dolayısı ile birkaç not (762-1962). *TDAY Belleten* 1962, 1-11. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., M. Ölmez. (2003). *Türk Dilleri giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.
- Tekin, T. (2004). *İrk Bitig eski Uygurca fal kitabı*. N. Demir, E. Yılmaz (Haz.). Ankara: Öncü Kitap.
- Tekin, T. (2013). *İrk Bitig eski Uygurca fal kitabı*. E. Yılmaz, N. Demir (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang biyografisi X. bölüm*. Yayınlanmamış doçentlik tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri*. Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Tokyürek, H. (2012). Eski Uygurca metinlere göre Budizmin Manihaizme etkisi. *Turkish Studies, Volume 7/4, Fall*, 2889-2906.
- Trier, J. (1931). *Über wort- und begriffsfelder. Der Deutsche wortschatz im sinnbezirk des verstandes-die geschichte eines sprachlichen felde*. L. Schmidt (Ed.). (1973). *Wortfeldforschung zur geschichte und theorie des sprachlichen felde* içinde (s. 1-38). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Tuguşeva, L. Yu. (1991). *Uygurskaya versiya biografii syuan'-tszana*. Moskova: Nauka.
- Turan, S. (2006). Kur'ân'da itaat kavramı. Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Tümer, G. (1992). Budizm. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 6, s. 352-360). <http://www.islamansiklopedisi.info>. Erişim tarihi: 20.11.2016.
- Türk Dil Kurumu (1975). *Felsefe terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56a7442b91bbd8.31096935 Erişim tarihi: 26.01.2016.
- Türk Dil Kurumu (t.y.). *Güncel Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56a7442b91bbd8.31096935. Erişim tarihi: 26.01.2016.
- Türk Dil Kurumu (t.y.). *Güncel Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56a9e27d0c5452.07445267 Erişim tarihi: 27.01.2016.

- Türk Dil Kurumu (t.y.). *Yazım kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_yazimkilavuzu&view=yazimkilavuzu. Erişim tarihi: 28.04.2016-16.12.2016.
- Üşenmez, E. (2011). Orta Asya (anonim) Kuran tercümesi üzerinde Özbekistan'da yapılmış bir inceleme. *Turkish Studies, Volume 6/4 Fall*, 981-986.
- Vásáry, I. (2007). *Eski İç Asya'nın tarihi*. İ. Doğan (Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yazır, M. H. (2011). *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe meali*. K. Yusufoglu (Sadeleştiren). İstanbul: Kilim Matbaacılık.
- Zemahşeri, E. K. (1965). *Esâsü'l-belâga*. Beyrut: Dâru Sâdır.

ÖZ GEÇMİŞ

20.06.1987 tarihinde Adana’da doğdu. İlköğretimi, Adana’daki Öğretmen Ayfer Doğruol İlköğretim Okulu’nda tamamladıktan sonra, ortaöğretimi, yine Adana’daki Mehmet Kemal Tuncel-Yabancı Dil Ağırlıklı (Süper)- Lisesi’nde tamamladı. 2005 yılında Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nü kazandı. 2005-2009 yılları arasında Hacettepe Başarı Bursu (Başbakanlık Bursu’na dönüştü) almasının yanı sıra, 2007-2008 eğitim öğretim yılının Güz yarısında da Avrupa Birliği’nin desteklediği Erasmus Bursu’nu kazanarak, bir dönem Macaristan’ın Szeged Üniversitesi’nde Altayistik Bölümü’nde eğitim aldı. 2009 yılında Hacettepe Üniversitesi’nden mezun olduktan sonra, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Tezsiz Yüksek Lisans Programı’nı kazanarak burada pedagojik formasyonunu aldı ve 2010 yılında buradan da mezun oldu. 2011-2012 yılları arasında askerliğe, önce Konya Hava Savunma Okulu’nda başladı, daha sonra İskenderun 39. Mekanize Piyade Tugayı Hava Savunma Batarya Komutanlığı’nda Hava Savunma Teğmen olarak askerliğini tamamladı. 2015 yılı Bahar yarısında Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’nda tezli yüksek lisans eğitimine başladı. Yüksek lisans eğitimini, Eski Türk Dili Bilim Dalı’nda Doç. Dr. Engin Çetin danışmanlığında tamamladı.

Adres: Toros Mh. 78066 sk. Çınar Apt.

No. 1 Çukurova/ADANA

Tel: 0543 370 82 88

e-posta: hcarslan87@gmail.com